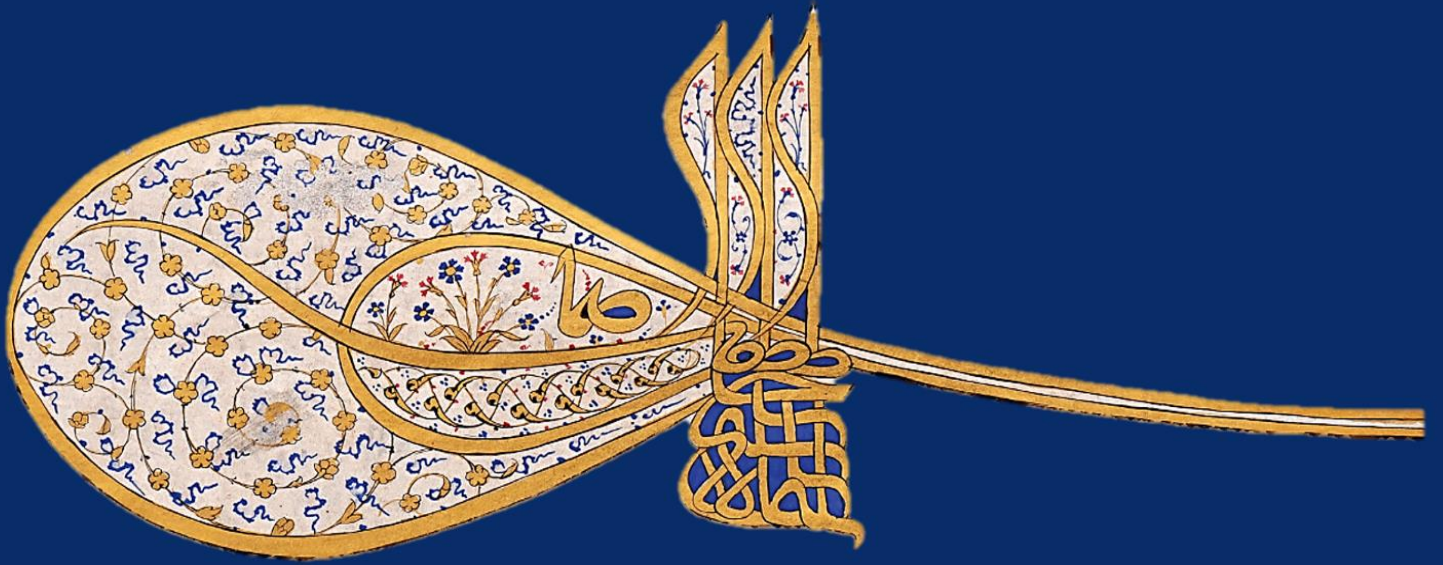


OSMED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
Journal of Ottoman Civilization Studies

Sayı: 17 & Issue: 17



www.ottomancivilization.com



2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED Mart, Haziran, Eylöl ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli göröldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED'de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)'ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve gibi benzerlik programları ile benzerlik ve intihal kontrolünden geçirilir. % 25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda intihale ve %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

İndeksler / Indexes

ULAKBİM TR DİZİN SBV

Index Copernicus, IdealOnline, ISAM [İslam Araştırmaları Merkezi], SOBİAD, Scilit



Baş Editör / Chief Editor

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Prof. Dr. Fatih DEMİREL

Doç. Dr. Ensar KÖSE

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KÖÇ	Akdeniz Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ali YILMAZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Chouki El Hamel	Arizona State University	ABD
Prof. Dr. Hasan BABACAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsmail KIVRIM	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Neeta KHANDPEKAR	University of Mumbai	Hindistan
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ouddène BOUGHOUFALA	University Ibn Khaldoun ff Tiaret	Cezayir
Prof. Dr. Osama ABU NAHEL	Al Azhar University - Gaza	Filistin
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Stefan DİMİTROV	Bulgarian Academy of Sciences	Bulgaristan
Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yaşar BAŞ	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yılamaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa	Türkiye



Doç. Dr. Haydar ÇORUH	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	Giresun Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÖZKAN	Balıkesir Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Raşit GÜNDOĞDU	Sağlık Bilimleri Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Saim YÖRÜK	Çankırı Karatekin Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Şefaattin DENİZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ayman HARB	University of Jordan	Ürdün
Dr. Hasan ASADİ	University of Mohaghegh Ardabili	İran
Dr. Mehmet AYHAN	Kocaeli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Dr. Osman KARLANGIÇ	Batman Üniversitesi	Türkiye
Dr. Samir ALABDULLAH	Ortadoğu Araştırma Merkezi	Türkiye



Yazar Rehberi

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar ilk önce editör veya bölüm editörleri tarafından derginin yayın ilkelerine uyup uymadığı incelenir. Eğer çalışma derginin yayın ilkelerine uyuyor ise en az iki hakeme değerlendirilmek üzere gönderilir. Hakemlerden birisinin olumsuz görüş bildirmesi halinde üçüncü bir hakeme gönderilir. Eğer üçüncü hakeminde kararı olumsuz ise yazı yazarına iade edilir.

Değerlendirme Süreci

Dergimize makale başvurusunda bulunmayı düşünüyorsanız, dergi yayın politikasını ve yazar rehberini incelemenizi öneririz. Yazarlar dergiye gönderi yapmadan önce kaydolmalıdır. Kaydolduktan sonra, giriş bağlantısı aracılığıyla 3 basamaklı gönderi işlemine başlayabilir. Sisteme yüklenecek yazılarda hiçbir şekilde isim ve diğer bilgiler yer almamalıdır. Bu bilgiler yayın öncesinde yayın ekibi tarafından ilave edilmektedir.

Yazılarda belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen ve yayın kurulunca kabul edilen makalelerin tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne aittir. Ulusal ve uluslararası sempozyumlarda sunulan bildiriler belirtilmek şartı ile yayın için gönderilebilir. Sempozyumlarda sunulan bildirilerin basılmaması gerekmektedir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve İntihal gibi benzerlik programları ile benzerlik kontrolünden geçirilir. %25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

Makaleler yalnızca açık dergi sistemi üzerinden gönderilir.

* Yazar adından yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, Türkçe harf içeren isimler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabilmektedir. Bu nedenle araştırmacıların tanımlayıcı kimlik/numara [ID] edinmeleri önem taşımaktadır. Bunun için tüm yazarlarımızın ORCID kaydını gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Standardizasyonun sağlanabilmesi ve YÖK ile birlikte yürütülecek ortak çalışmalarda ORCID kullanılacağı için, yazarlarımızın ORCID bilgilerini talep etmeleri ve dergide/makalelerde bu bilgiye yer vermeleri tavsiye edilmektedir.

* ORCID, Open Researcher ve Contributor ID'nin kısaltmasıdır. ORCID, Uluslararası Standart Ad Tanımlayıcı (ISNI) olarak da bilinen ISO Standardı (ISO 27729) ile uyumlu 16 haneli bir numaralı bir URI'dir. <http://orcid.org> adresinden bireysel ORCID için ücretsiz kayıt oluşturabilirsiniz.

* Yazarların, makalelerini dergi makale şablonuna bağlı kalarak yazdıktan ya da düzenledikten sonra sisteme yüklemeleri gerekmektedir.

* Dergiye yollanan çalışmaların mümkünse 12.000, kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir. Makaleler için ise 5.000 kelimenin altında olmamasına da dikkat edilmelidir. Ayrıca makalelere 150–200 kelime arasında Türkçe ve İngilizce öz eklenmelidir.

* Yazarlar tarafından sisteme yüklenen makaleler yayın kurulu tarafından incelenerek makalenin değerlendirilmeye alınıp alınmamasına karar verilir.



Yazım Kuralları

Metin

- 1.Makale metni Times New Roman yazı tipinde, 12 punto büyüklükte, tüm kenarlardan 2,5 cm'lik boşluk bırakılarak, tek sütun olarak, 1 satır aralığında, A4 boyutunda yazılmalıdır. Dipnotlar 9 punto olmalıdır.
- 2.Paragraflar 1 cm'lik girinti ile başlamalı, paragraf aralarında boşluk bırakılmamalıdır.
- 3.Metin içerisinde vurgulama yapılması gerektiğinde italik vurgulama yapılmalıdır.
- 4.Paragraflar öncesinde ve sonrasında 6 nk boşluk bırakılmalıdır.
5. Metin içerisinde yazarla ilgili herhangi bir bilgi olmamalıdır.
6. Dergiye yollanan çalışmaların 5.000-12.000 kelime aralığında olması beklenir. Kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir.

Makale Başlığı

- 1.Makalenin başlığı, araştırmanın konusunu, alanını ve problemin sınırlarını açık olarak belirtmelidir.
- 2.Başlık koyu, ortalı, bağlaçları dışındaki sözcüklerde sadece ilk harfler büyük ve 12 punto (Times New Roman) büyüklüğünde yazılmalıdır.

Özet/Abstract-Anahtar Kelimeler/Keywords

- 1.Her makalenin başında Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır.
- 2.Özet, makalenin amacını, önemli bulgularını ve sonuçlarını içermelidir.
- 3.Özet, iki yana yaslı [150-200 kelime] ve 200 sözcüğü geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
- 4.Özet ve anahtar kelimeler, Times New Roman yazı karakterinde, 10 punto ve tek satır aralıklı yazılmalıdır.
- 5.Özetin alt kısmında makalenin içeriğini tanımlayacak en az 3, en fazla 5 anahtar kelimeye yer verilmelidir.

Başlık ve Alt Başlıklar

- 1.Tüm başlıklar Times New Roman yazı karakterinde, 11 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.
- 2.Bölüm başlıklarında sözcüklerin ilk harfleri büyük diğerleri küçük harflerle, ortalı ve koyu yazılmalıdır.
- 3.Bölüm alt başlıklarında sözcüklerin ilk harfleri büyük diğerleri küçük harflerle, sola dayalı ve koyu yazılmalıdır.
- 4.Üçüncü ve dördüncü düzey başlıklarda başlığın ilk harfi büyük diğerleri küçük harflerle paragraf başlığı kullanılarak yazılmalıdır.

Tablo ve Şekil/Görsel Gösterimi

- 1.Tablolar ve şekiller, yayınlanmaya hazır biçimde hazırlanmalı, metin içerisinde geçtiği yerde verilmelidir.
- 2.Tablolar ve tablo başlıklarında kullanılan yazılarda Times New Roman, 10 punto, tek satır aralığı kullanılmalıdır.



- 3.Tablo başlıklarında her sözcüğün ilk harfi büyük olmalıdır.
- 4.Tablo içerisindeki metinler tek satır aralığında öncesinde ve sonrasında 0 nk boşluk bırakılarak, aynı stildeki paragrafların arasına boşluk eklemeyerek yazılmalıdır.
- 5.Tabloda dikey çizgiler kullanılmamalıdır.
- 6.Tablo çizgilerinin genişliği 1/2 nk genişliğinde ayarlanmalıdır.
- 7.Tablo öncesinde ve sonrasında 12 nk boşluk bırakılmalıdır.
- 8.Tablo başlıkları ve tablo numarasının gösteriminde Tablo numarası kalın ve sola dayalı, tablo başlığı normal ve sola dayalı şekilde yazılmalıdır. Örn; Tablo 1.Katılımcıların Cinsiyetine İlişkin Bilgiler
- 9.Şekil ve görsel başlıklarının gösteriminde şekil/görsel numarası kalın ve ortalı, şekil/görsel başlığı normal ve ortalı şekilde yazılmalıdır. Örn;

Şekil 1. Türkiye İller Haritası

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA, *BEO*, 1655/124078; 3549/266169; 4174/313019; 4181/313547.

BOA, *DH.EUM.4.Şb*, 8/20.

BOA, *DH.EUM.KLU*, 9/12.

Not: İlk verildiği yerde Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi isimi ve fon adları tam künye verilmeli, daha sonra kısaltma ve kodlar kullanılmalı.

Tek yazarlı kitap:

Dipnotta:

Ad Soyad, *Eser Adı* (Eserin basıldığı yer/şehir: Yayımlayan kuruluş, Yayımlı yılı), sayfa numarası.

Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandan*

Milli Kimlik İnşasına (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 35.

Kaynakçada:

Soyad, Ad. *Eser Adı*. Eserin basıldığı yer/şehir: Yayımlayan kuruluş, Yayımlı yılı.

Kaynakçada:

Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918: Propagandan*

Milli Kimlik İnşasına. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

İki Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

İnci Enginün ve Zeynep Kerman, *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim* (İstanbul: Dergah Yayınları,1991), 25-28.

Kaynakçada:

Enginün, İnci ve Zeynep Kerman. *Bütün Eserleri/Ahmet Haşim*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.



Üç Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden İzdişümler: Nail Bayraktara Armağan* (İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı - Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı - Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005).

Kaynakçada:

Dağdelen, İrfan, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu. *Türk Kütüphaneciliğinden İzdişümler: Nail Bayraktara Armağan*. İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.

Dört ve Daha Fazla Yazarlı Kitap:

Dipnotta:

Günay Kut vd., *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu: Kandilli Rasathanesi El Yazmaları* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007), 104.

Kaynakçada:

Kut, Günay, Hatice Aynur, Cumhure Üçer ve Fatma Büyükkarcı. *Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Astronomi Astroloji Matematik Yazmaları Kataloğu: Kandilli Rasathanesi El Yazmaları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2007.

Yazarla Birlikte Yayına Hazırlayan Olan Kitap:

Dipnotta:

Ahmet Mithat, *Ahbar-ı Âsara Tamim- Enzar: (1307-1890) Edebi Eserlere Genel Bir Bakış*, haz., Nüket Esen (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2003). 46.

Kaynakçada:

Ahmet Mithat. *Ahbar-ı Âsara Tamim-i Enzar: (1307-1890) Edebi Eserlere Genel Bir Bakış*. Haz., Nüket Esen. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2003. (Yazarın soyadı mevcutsa önce yazılır.)

Yazarla Birlikte Çevireni Olan Kitap:

Dipnotta:

Norman Hampson, *Aydınlanma Çağı*, çev., Jale Parla (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991), 150.

Kaynakçada:

Hampson, Norman. *Aydınlanma Çağı*. Çev., Jale Parla. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991.

Yazar veya hazırlayan belli değilse eser adından önce hazırlayanın veya çevirenin adı dipnot veya kaynakça düzenine göre yazılarak, ardından haz./Haz., veya çev./Çev. yazılır.



Örnek:

Dipnotta:

Özdemir Nutku, çev., *Romeo ve Juliet* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 25.

Kaynakçada:

Nutku, Özdemir, Çev. *Romeo ve Juliet*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

Kitaptan Bir Bölüm:

Dipnotta:

Halid Ziya Uşaklıgil, "Bölüm 22," *Aşk-ı Memnu*, 8. bs., haz., Muharrem Kaya ve Rahim Tarım (İstanbul: Özgür Yayınları, 2007), 43.

Kaynakçada:

Uşaklıgil, Halid Ziya. "Bölüm 22." *Aşk-ı Memnu*, 8. bs., Muharrem Kaya ve Rahim Tarım. İstanbul: Özgür Yayınları, 2007.

Basılı Makale:

Dipnotta:

Köksal Seyhan, "Yunus Emre'nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi," *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies* 24/II (2000): 240.

Kaynakçada:

Seyhan, Köksal. "Yunus Emre'nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi." *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies* 24/II (2000): 231 - 280.

Elektronik Makale:

Dipnotta:

Nezihe Seyhan, "Resurrection Day in Divan Literature," *Literature & Theology: An International Journal of Religion, Theory, and Culture*, 18:1 (2004 Mar), 64. (erişim 12.08.2009)

Kaynakçada:

Seyhan, Nezihe. "Resurrection Day in Divan Literature." *Literature & Theology: An International Journal of Religion, Theory, and Culture*. 18:1 (2004 Mar), 62-76.

(erişim 12.08.2009)

Ansiklopedi Maddesi:

Dipnotta:

Osman Eskicioğlu, "Fakir", TDV İslâm Ansiklopedisi, XII (İstanbul 1995), s. 129.

Kaynakçada:

Eskicioğlu, Osman. "Fakir", TDV İslâm Ansiklopedisi, XII (İstanbul 1995), ss. 129-131.



Web Sayfası:

Dipnotta:

“Google Gizlilik Politikası,” son güncelleme 19 Ağustos, 2015,

https://www.google.com/intl/tr_tr/policies/privacy/.

Kaynakçada:

Google. “Google Gizlilik Politikası”. Son güncelleme 19 Ağustos, 2015.

https://www.google.com/intl/tr_tr/policies/privacy/.

Dipnotta:

“McDonald’s Happy Meal Toy Safety Facts,” McDonald’s Corporation, erişim 19 Temmuz, 2008, <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

Kaynakçada:

McDonald’s Corporation. “McDonald’s Happy Meal Toy Safety Facts.” Erişim 19 Temmuz, 2008. <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

Tez:

Dipnotta:

Zeynep Sabuncu, “Mihir ü Mah: A Mathnawi of Mustafa Âli” (yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1983), 112.

Kaynakçada:

Sabuncu, Zeynep. “Mihir ü Mah: A Mathnawi of Mustafa Âli.” Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1983.

Yayımlanmamış Konferans:

Dipnotta:

Mustafa Akdağ ve Hidayet Tok, “Geleneksel Öğretim ile Power Point Destekli Öğretimin Öğrenci Erişisine Etkisi” (XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı’nda Sunulan Bildiri, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya, Temmuz 06-09, 2004).

Kaynakçada:

Akdağ, Mustafa ve Hidayet Tok. “Geleneksel Öğretim ile Power Point Destekli Öğretimin Öğrenci Erişisine Etkisi” XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı’nda Sunulan Bildiri, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya, Temmuz 06-09, 2004.



İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Gülbadi Alan & Ayşegül Kuş** 1-22
Tokat'ı Ziyaret Eden Amerikan Board Misyonerlerinin Verdiği Bilgilerin Şehir Tarihi Açısından Önemi ve Değerlendirmesi
The Importance and Assesment of the Information Provided by American Board Missionaries in Terms of the History of the Town
- Ahmed Yadi** 23-37
Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına Göre Osmanlı Bürokrasisinde Süryaniler
Syriacs in the Ottoman Bureaucracy According to the Sicill-i Ahval Records
- Halime Alkan** 38-76
19. Yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukukundaki Değişimin İktisadi İlişkilere Yansıması: Ceride-i Mehâkim'deki Mahkeme Kayıtları Üzerine Bir İnceleme
The Reflection of the Change in Commercial Law in the 19th Century Ottoman to Economic Relations: An Analysis on the Court Records in Ceride-i Mehâkim
- Evren Gökçe** 77-106
Bir Yeniçeri Ortasının Günlük Masrafları: 32. Ortanın Harcamaları Üzerine Bir Değerlendirme
A Daily Expenses of The A Janissary Battalion: An Evaluation of The Expenditures of The 32.th Janissary Battalion
- Necati Çavdar & Burhan Budak** 107-128
ABCFM Misyoneri William Maccallum'ın "What do You Know About Constantinople?" Adlı Eseri Bağlamında 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı'da Misyonerlik Çalışmaları
Missionary Studies in the Ottoman Empire at the Beginning of the 20th Century in the Context of the Treatise entitled ABCFM Missionary William Maccallum's "What Do You Know About Constantinople?"
- Zehra İrkin & Selahattin Satılmış** 129-151
1901 Erzurum Depremi ve Afet Yönetimi
1901 Erzurum Earthquake and Disaster Management



Derya Geçili	152-168
Uçurtmanın Tarihi Gelişimi ve Osmanlı Devleti'nde Askeri Amaçlı Kullanılması	
<i>The Historical Development of Kite and Its Use For Military Purposes in the Ottoman State</i>	
Ayşe Özkan	169-180
1876 Osmanlı-Sırp-Karadağ Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Gayrimüslim Gönüllüler	
<i>Non-Muslim Volunteers in the Ottoman Army in the 1876 Ottoman-Serbian-Montenegrin War</i>	
Hakan Değirmenci	181-202
Namık Kemal'in Siyasî Paradigmasında Meşveret Kavramı ve Meclis Düşüncesi	
<i>In Namık Kemal's Political Paradigm, the Concept of Meşveret and the Idea of Parliament</i>	
Murat Yılmaz	1203-221
Jön Türk Muhalefesinde Osmanlı'nın Meşrû Hükümdarı: V. Murâd	
<i>The Legitimate Ruler of the Ottoman Empire in the Young Turk Opposition: Murâd V</i>	
Mensure Kızıl Öztürk	222-253
Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Yerel Yönetimden Ticarete İzmirli Kâtibzâdeler	
<i>According To Ottoman Archive Documents, From Local Administration To Commerce Izmir Kâtibzâde's</i>	
Ensar Köse	254-278
Osmanlı Taşrasında Bir Seçkinin Yükselişi: İçelli Abdülmü'min Paşa [1650-1684]	
<i>The Rise of an Elite in the Ottoman Country: Abdülmü'min Pasha of İçel [1650-1684]</i>	



Tokat'ı Ziyaret Eden Amerikan Board Misyonerlerinin Verdiği Bilgilerin Şehir Tarihi Açısından Önemi ve Değerlendirmesi*

The Importance and Assesment of the Information Provided by American Board Missionaries in Terms of the History of the Town

Gülbadı Alan** , Ayşegül Kuş*** 

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

** Kayseri Erciyes Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
gulbadi@erciyes.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9238-4942

Sorumlu yazar:
Corresponding author:
*** Samsun Ondokuz Mayıs
Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
aysegulkus@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8051-6001

Başvuru / Submitted :
20 Aralık 2023

Kabul / Accepted :
1 Mart 2023

DOI: 10.21021/osmed.1221926

Atıf/Citation:

Alan, G; Kuş, A. "Tokat'ı Ziyaret Eden Amerikan Board Misyonerlerinin Verdiği Bilgilerin Şehir Tarihi Açısından Önemi ve Değerlendirmesi". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 1-22.

Benzerlik / Similarity : %11

Öz

Şehir tarihi, kendine ait soru, konu, yöntem ve kaynakları olan bir disiplin veya bilim dalıdır ve her geçen gün bu alanla ilgili çalışmaların sayısı artmaktadır. Ülkemizde ve dünyada konuya verilen öneme binaen, yapılan araştırmalar temelde arşiv belgeleri, yapılar, yüzey araştırmaları, görsel kaynaklar, edebi eserler, el yazması eserler, mezarlıklar, mezar taşları, efsaneler, şehirlerin sahip olduğu arşivler, şehirlere yapılan ziyaretler sonrasında kaleme alınan seyyah yazıları vb. üzerine inşa edilmektedir.

Çalışmamızda Tokat şehir tarihine katkı sunmak amacıyla, şehri ziyaret eden Amerikan Board misyonerlerinin kaleme aldıkları yazılar değerlendirilecektir. 1810'da kurulan Amerikan Board örgütü misyonerleri, Anadolu'nun birçok şehrinde görev yapmışlardır. Bu yerleşim yerlerinden biri de Tokat'tır. Önce Kuzey Ermeni Misyonu dahilinde bir istasyon olan, daha sonra Batı Türkiye Misyonu istasyonlarından Sivas'a bağlı bir dış istasyon haline gelen şehir, birçok defa misyonerler tarafından ziyaret edilmiş, hatta istasyon olduğu dönemlerde onların ikametgahı haline gelmiştir. Şehri ziyaret eden veya bir dönem burada yerleşen misyonerler, kaleme aldıkları yazılarında, şehrin tarihi açısından oldukça önemli bilgiler vermişlerdir.

Bu bilgiler çerçevesinde çalışmada, Tokat'ta bir şekilde bulunmuş olan misyonerlerin kaleme aldığı yazılarından, şehir ve bölgeye bakış açıları hakkında bir tespit yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, Amerikan Board, The Missionary Herald, misyoner.

Abstract

The history of town is a discipline or scientific domain which has its own question, subject and the sources and the number of studies carried out regarding this domain has been increasing exponentially. As a result of the attention paid to this subject, the studies have generally been based on archive documents, the constructions, surface researches, visual materials, literary works, manuscripts, graveyards, legends, the archive documents that the town possess, the travelogues written following the visit of a town and so on. In this study, the travelogues written by the American Board missionaries who visited Tokat will be assessed in order to make some contributions to the history of Tokat town. The missionaries of the American Board having been founded in 1810 had served in several towns of Anatolia as a missionary and one of these towns has been Tokat. The town, formerly in the North Armenia Mission became an out-station under the charge of Sivas in Western Turkey Mission stations, have been visited several times by the missionaries and even became their place of residence. Therefore, the missionaries who visited the town or resided therefor some time provided a great deal of crucial information regarding the history of town in their travelogues. Thus, using the travelogues of the missionaries who came to Tokat, it is aimed to present their point of views about the town and the region.

Keywords: Tokat, The history of town, American Board, missionary, The Missionary Herald.

* Bu makale 14-16 Ekim 2022 tarihlerinde yapılan Tokat sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.



Giriş

Tokat 1850’de Ermeni Misyonu’nun bir dış istasyonu, 1854’te Kuzey Ermeni Misyonu’nun bir merkez istasyonu haline getirilmiş ve 1854-1861 yılları arasında merkez istasyon olarak faaliyet göstermiştir.¹ Merkez istasyon ve dış istasyon haline getirilen yerlerin sayılarının artmasıyla birlikte, Amerikan Board misyon bölgelerinde yeni bir düzenleme yapmaya karar vermesi üzerine 1856’da *Ermeni Misyonu; Kuzey Ermeni Misyonu ve Güney Ermeni Misyonu* olmak üzere yeniden ikiye ayrılmıştır. *Kuzey Ermeni Misyonu* sınırları içerisinde İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Tokat, Sivas, Kayseri, Arapkir, Harput ve Bahçecik merkez *istasyonları* ve bu istasyonlara ait 30 kadar dış istasyon yer almıştır.² *Güney Ermeni Misyonu*’na ait *istasyonlar* ise Antep, Maraş, Urfa, Antakya ve Halep olarak belirlenmiştir. 1857 yılı rakamlarına göre bu merkez istasyonlarına bağlı 12 *dış-istasyon* teşkilatlandırılmıştır.³ 1862’ye gelindiğinde Tokat, Sivas istasyonuna bağlı bir dış istasyon haline getirilmiştir.⁴

Tokat, Amerikan Board misyonelerlerinin daima önem verdiği ve bu çerçevede sürekli olarak ziyaret ettikleri bir Şehir olmuştur. Şehri ziyaret eden, hatta bir dönem Şehirde misyoner olarak görev yapan örgüt misyonelerinin sayısı oldukça fazladır. Bu ziyaretlerin hepsinin ele alınıp incelenmesi bir makale konusu olmak açısından oldukça geniştir. Bundan dolayı araştırmamızda, 1831’de Anadolu içlerine yapılan ilk ayrıntılı inceleme gezisinden Tokat’ın bir istasyon merkezi haline getirildiği 1854’e kadar olan dönemle konu sınırlandırılmıştır. 1831-1854 yılları arasında Şehri ziyaret eden misyonerler ve yaptıkları ziyaretler esnasında Şehrin hangi yönü üzerine vurgu yaptıkları konusu ayrıntılı bir Şekilde ele alınmıştır.

Konuyu sınırlandırma açısından tarihi kriterin yanında dikkate alınan bir diğer unsur da kullanılan kaynaklar olmuştur. Şehre yapılan inceleme gezileri hakkında verilen bilgilerde temel olarak, örgütün resmi yayın organı olan *The Missionary Herald* dergisinden yararlanılmıştır.

Ayrıca araştırmada, Şehre yapılan gezilerin daha iyi anlaşılması, değerlendirilmesi ve ziyareti gerçekleştiren misyonerin amacının ne olduğunun doğru tespit edilebilmesi için önce geziyi gerçekleştiren misyonerler hakkında kısa bilgi verilmiş, ardından yaptıkları araştırma gezileri ele alınmıştır.

Bu çerçevede çalışmada, Amerikan Board örgütünün Osmanlı topraklarında kalıcı bir çalışma başlatmaya karar vermesinden dolayı 1831’de Eli Simit ve Harison Gray Otis Dwight tarafından başlatılan araştırma gezisinden, Tokat’ın 1854’te Kuzey Ermeni Misyonu’nun bir merkez istasyonu haline geldiği tarihe kadar Şehri örgüt adına araştırma ve inceleme amaçlı ziyaret eden misyonerlerin gezileri ve bu gezilerde Şehrin hangi yönüne vurgu yaptıkları üzerine doküman analizi metoduyla bir inceleme yapılmıştır.

¹Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM), Reel 522/27.

²PABCFM, Reel 522/27.

³PABCFM, Reel 522/46.

⁴*Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions – (Fifty-Second Annual Report)* (Boston: Press of T. R. Marvin & Son, 1862), 70.

1831-1854 yılları arasında Tokat 1830 Mayıs'ında Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight,⁵ Ağustos 1836'ta Thomas Pinckney Johnston ve Senakerim Der Minasian;⁶ 1845 yazında Henry Van Lennep;⁷ 1846 bahar aylarında Philander O. Powers;⁸ Ekim-Kasım 1847'de Dr. Azariah Smith;⁹ 1848-1849 kış aylarında ikinci kez Johnston;¹⁰ 1850'nin sonbaharında ikinci kez Powers;¹¹ 1850'nin Ekim ayında Edwin E. Bliss;¹² 1851 yaz aylarında üçüncü kez Powers;¹³ 1853 yaz aylarında George W. Dunmore¹⁴ tarafından ziyaret edilmiştir.

Çalışma boyunca, şehre yapılan ziyaretler hakkında bilgi verilirken, *The Missionary Herald*'da bilginin yer aldığı sayfa aralıkları daha önceden verildiği için genel anlatımda dipnotta sayfaların tekrar verilmemesi tercih edilmiştir.

1. Tokat'ı Ziyaret Eden Amerikan Board Misyonerleri ve Şehir Hakkında Verdikleri Bilgiler

1.1. Eli Smith ve Henry Gray Otis Dwight

Amerikan Board örgütünden Tokat'a ilk gelen misyonerler Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight'tir. Birer Amerikan Board misyoneri olan bu iki şahıs 1 Mayıs 1830 - 2 Temmuz 1831 tarihleri arasında İstanbul-Urmiye güzergâhında¹⁵ gerçekleştirilen araştırma gezisinin rotasında Tokat da yer almıştır.

Eli Smith, 13 Eylül 1801'de Northfield'da dünyaya gelmiş, 1821'de Yale, 1826'da Andover Semineri'nden mezun olduktan sonra aynı yılın 23 Mayıs günü Boston'dan yola çıkmış ve 13 Temmuz 1826'da Malta'ya gelmiştir. Burada kaldığı süre içinde 1827-1829 yılları arasında Mısır, Suriye ve Yunanistan'ı; 1830-1831 arasında misyonerler tarafından Ermenistan olarak nitelendirilen Urmiye'ye kadar olan tüm alanı gezmiştir. 18 Ocak 1834'te Beyrut'a tekrar misyonerlik çalışmalarına başlamıştır. Burada kaldığı süre zarfında 1836-1837 arasında İzmir ve İstanbul, 1837-1838 arasında İzmir, Mısır ve Filistin'i ziyaret etmiştir. Dönem dönem ülkesine ziyaretlerde bulunmuş, ancak misyoner olarak çalışma merkezi Beyrut olmuş ve nihayetinde 11 Ocak 1857'de burada hayatını kaybetmiştir.¹⁶

Gezinin ikinci misyoneri Harrison Gray Otis Dwight, 22 Kasım 1803'te Conway'de dünyaya gelmiş, 1825'te Hamilton Kolej, 1828'de Andover Semineri'nden mezun olmuştur. 1829'da

⁵Gezinin Tokat'la ilgili bilgileri *The Missionary Herald* XXVI (1830): 375-378. sayfaları arasında yer almıştır. Derginin aynı sayısının 395-396. sayfaları arasında Henry Martin'in Tokat'ta hayatını kaybedişi hakkında *Circumstances of Henry Martyn's Death at Tocat* başlığı altında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Tokat'tan Erzurum'a yapılan gezinin bilgileri ise *The Missionary Herald* XXVII (1831): 15-16. sayfaları arasında verilmiştir. Gezinin ön hazırlığı ve planının ayrıntıları (s. 75)'te, geziye çıkacak olan misyonerlerin Malta'ya gelişleri (s.167'de), Akdeniz misyonu (s. 230)'da, Malta'dan İzmir'e yapılan yolculuk (s. 249-250)'de verilmiştir.

⁶*The Missionary Herald* XXXIII (1837): 174, 198-199, 204-206.

⁷*The Missionary Herald* XLII (1846): 42-43.

⁸*The Missionary Herald* XLIII (1847): 337-341.

⁹*The Missionary Herald* XLIV (1848): 68-69; 137-138.

¹⁰*The Missionary Herald* XLV (1849): 236-239.

¹¹*The Missionary Herald* XLVII (1851): 63-64, 87-88, 263-264, 407-408.

¹²*The Missionary Herald* XLVIII (1852): 118-120.

¹³*The Missionary Herald* XLVIII (1852): 21.

¹⁴*The Missionary Herald* XLIX (1853): 356-357.

¹⁵Gezi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas I* (Boston: Published by Crocker and Brewster, 1833), 97-102; *Twenty-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: Printed for the Board by Crocker and Brewster, 1830), 54-55; *The Missionary Herald* XVI (1830): 376; XVII (1831): 16, 281.

¹⁶<http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022)

Elizabeth Barker ile evlenmiş ve 21 Ocak 1830'da Boston'dan Osmanlı ülkesine doğru yola çıkmış ve 27 Şubat günü Malta'ya gelmiştir. Burada Eli Smith ile buluşarak 1830-1831 tarihleri arasında Urmiye'ye kadar devam edecek olan Anadolu gezisine çıkmıştır. Gezi dönüşünde İstanbul'da misyonerlik çalışmalarına devam etmiş, burada kaldığı süre içinde birkaç kez ülkesini ziyaret etmiş, 1859-1860 yılları arasında ise Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerini gezmiştir. 1861'in sonbaharında ülkesine dönmüş ancak çok geçmeden 25 Ocak 1862'de Bennington yakınlarından bir tren kazasında hayatını kaybetmiştir.¹⁷

21 Ocak 1830'da eşiyile birlikte Boston'dan Malta'ya doğru yola çıkan Dwight, 5 Şubat'ta adaya ulaşmış ve eşini burada bırakarak Smith ile birlikte İzmir'e doğru yola çıkmıştır. Aslında bu yolculuk, İstanbul'dan Tokat'a, buradan da Ermenistan ve Gürcistan'a doğru yaptıkları gezinin başlangıcı olarak kabul edilebilir.¹⁸ Bu araştırma ve inceleme yolculuğunun güzergâhı; Malta - İzmir - Manisa - Gelembe - Balıkesir - Susurluk - Mihaliç - İstanbul - Gebze - İzmid - Sapanca - Hendek - Düzce - Bolu- Gerede - Çerkeş - Karacalar -Koçhisar - Ankara - Tosya - Hacıhamza - Osmancık - Merzifon - Amasya - Turhal - Tokat - Sivas - Niksar - Kötüali - Koyulhisar - Karahisar - Fındıklıbel - Şeheran - Çiftlik - Erzincan - Karakulak - Erzurum - Alvar - Hasankale - Azap - Pasin - Mejengerd - Soğanlıdağ - Kars - Camışlı - Arpaçay - Tiflis - Shousa - Erivan -Eçmiyazin - Tebriz'e doğru uzanmıştır. Dönüşte ise Bayezid yoluyla Trabzon üzerinden gemiyle İstanbul'a ulaşan bir rota takip edilmiştir. Gezi esnasında iki misyoner Osmanlı ve Rus topraklarındaki Ermenilerin ve Nasturi topluluğunun dini gelişmelerini sağlamak için neyin uygun olduğunu tespit etmek için incelemelerde bulunmuşlardır. Neticede geziyi gerçekleştiren iki misyonerin tavsiyesi üzerine, Pers Nasturilerine yönelik çalışmalar başlatılmıştır.¹⁹

Tokat'a kadar olan kısmının ayrıntılarının *The Missionary Herald*'in 1830 tarihli sayısının 377. sayfasında verildiği²⁰ iki misyonerin yaklaşık 1288 km uzunluğundaki gezisinin, karavanla (at arabasıyla) 270 saat sürmesi tahmin edilmiştir. Yolculuğun henüz başlarında ilk uğrayacakları yerlerden biri Tokat şehri olarak belirlenmiştir. Mayıs ayının sonlarında geldikleri Tokat²¹ hakkında gezi öncesi edindikleri bilgileri dikkate alarak şehirde, büyük bir Ermeni nüfusu bulacaklarını ve Hıristiyanlık açısından oldukça önemli olan İngiliz misyoner Henry Martyn'in²² mezarını ziyaret etmeyi planladıklarını kaydetmişlerdir.²³

¹⁷<http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022)

¹⁸Bu yazı derginin 1831 yılına ait sayısında BriefView of theMissions of the Board başlığı altında *Miscellaneous Notice* salt başlığı içinde *Mediterranean* adıyla verilmiştir. *The Missionary Herald* XXVII (1831): 6.

¹⁹Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of OOrmiah and Salmas I* (Boston: Published by Crocker and Brewster, 1833) v-xiii; Joseph Tracy, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Worcester: Published by Spooner and Howland, 1840), 202.

²⁰*The Missionary Herald* XXVII (1831): 15.

²¹Joseph Tracy, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Worcester: Published by Spooner and Howland, 1840), 202.

²²İngiltere ve Amerika'da Müslüman topraklara gönderilen ilk modern misyoner olarak anılmaktadır. Anglikan bir papaz olan Martin, Kilise Misyoner Cemiyeti (The Church Missionary Society) adına misyonerlik yapmak istemiş ve bu isteğini gerçekleştirmek için İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (The British East India Company)'de bir vaizlik görevi almış ve misyonerlik hayatı başlamıştır. Görevi sırasında özellikle Hindistan ve İran'da çalışmalar yürütmüştür. Hayatı ve çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Hanılçe, "Tokat'ta Medfun Meşhur bir Misyoner Henry Mrtyn," *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu Bildirileri I* (2012): 151-182.

Ayrıca 1781'de İngiltere'nin güney batısında Cornwall kontluğuna bağlı Truro'da dünyaya gelen Henry Martyn'in hayat hikâyesi hakkında *The Missionary Herald*'in 1893 yılına ait sayısında "Henry Martyn: Scholar, Saint, and Missionary" başlıklı ayrıntılı bir makale yayınlanmıştır. Makale için bkz. *The Missionary Herald* LXXXIX (1893): 82-84. Ayrıca Henry Martyn'in Tokat'ta ölümü hakkında ayrıntılar için bkz. *The Missionary Herald* XXVI (1830): 395-396.

²³*The Missionary Herald* XXVI (1830): 376.

İstanbul'dan ayrılan iki misyoner, İzmit - Bolu - Amasya güzergâhını yaklaşık 38 derece sıcaklıkta, günün sıcak saatlerinde yatarak, bütün gece at binerek, sağlıkları ciddi anlamda etkilenmeden günde yaklaşık 129 km yol alarak hiç yorulmadan hızla geçmişlerdir. Yabancı bir iklimde ve geceleri barınacak tek yerin pis bir han olduğu, kıt yiyecek imkânlarıyla misafirperver olmayan bir ülkede gerçekleştirdiklerini kaydettikleri bu yolculuktan sağlıklarının etkilenmemesini hayretle karşıladıklarını vurgulayan iki misyoner, seçtikleri Tatar rehberin çok iyi olmasının bunda etkisi olduğunu, olması gereken en iyi yemek, en iyi konaklama ve en iyi atları her zaman onların emrine sunduğunu belirtmişlerdir.²⁴

Tokat'a geldiklerinde İngiliz Misyoneri Henry Martyn'in mezarını ziyaret etmişlerdir. Anılarında, ölümünden söz edilmiş biçiminden, mezarının yerini bulmakta güçlük çekeceklerini tahmin etmişler, ancak şehirde mezarın yerini gösterebilecek birilerini bulurlar ve birlikte hemen şehrin kuzeydoğu ucundaki *Kırk Çocuk Kilisesi*'nin²⁵ çevresindeki Ermeni mezarlığına yönelirler. Rahip onlara, sadece birkaç yıl önce bir İngiliz seyyahın²⁶ üzerine koyduğu Latince yazıtla, çevredeki Ermeni mezarlarından farklı olduğunu gösteren mezar taşını gösterir. İki misyoner Martyn'in ölümünün nedenlerini öğrenmek için çok uğraşırlar, ancak sadece onun handa öldüğünü ve öldüğü sırada feci şekilde ortalığı kasıp kavuran vebaya dair varsayımlarda bulunurlar.²⁷

Henry Martyn'in Tokat'ta ölümü hakkında bilgiyi, onu gömen kilise rahibinden alabileceklerini düşünürler, ancak öldüğünü öğrenirler. O dönemdeki kilise papazı onları, iki Ermeni tüccara yönlendirir ve bir yıl önce mezar taşını kopyalayan birkaç İngilizin araştırma yaptığını söyler. Araştırma yaparken buldukları İngilizler, sadece onun menzihanede öldüğü ve mezarın nerede olduğu bilgisine sahiptirler. Bu bilgi çerçevesinde eski menzilci de onlar için mezarın yerini öğrenebilecekleri bir başka kaynaktır, fakat o da ölmüştür. Onun yerine menzilci olarak atanan, ancak daha sonra başka bir göreve getirilen şahıs ise misyonerlerin sorularını yanıtlamakla pek ilgilenmeyen, dikkatsiz, yaşlı bir Türk'tür. Bu şahıs, Henry Martyn'in menzihaneye geldiğinde sadece hasta olduğunu, bazı Ermenilerin kendisine ilaç verdiğini, dört veya beş gün sonra öldüğünü, birlikte seyahat ettiği klavuzu Tatar'ın bavulunu İstanbul'a götürdüğünü ve bir veya iki yıl sonra, kardeşi zannettiği bir İngilizin mezarına bir anıt diktiğini anlatır. Ancak nerede (handa mı başka yerde mi) ve neden öldüğünü (o sırada ortalığı kasıp kavuran vebadan mı yoksa başka sebeplerden mi?) kesin olarak bilmemektedir.

Ondan ayrıldıktan sonra kendilerine bilgi vermesi muhtemel başka bir Ermeni tüccara yönlendirilirler. Tüccar, kendisinin Martyn'i görmediğini, ancak kuzeninin gördüğünü ve hastalığında ona eşlik ettiğini, ama şimdi bu kuzeninin de öldüğünü söyler. Tüccar onlara sadece o

²⁴*The Missionary Herald* XXVI (1830): 377.

²⁵Bu kilise Smith'in kitabında *Surp Karasoon Manoog* Ermeni Kilisesi olarak verilmektedir. Mezar anıtı Bağdat'ta ikamet eden Claudius James Rich tarafından dikilmiş ve üzerinde bir Latince yazıt mevcuttur. Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of OOrmiah and Salmas* I (Boston: Published by Crocker and Brewster, 1833), 100-101.

16 Ekim 1812'de Henry Martyn'in Tokat'ta bir handa ölmesinin ardından cenazesinin Surp Karasoon Manoog Ermeni Kilisesi'ne teslim edildiği ve kilisenin yakınında ve çingene mahallesinin bitişiğinde, şehrin dışında ve kuzey doğusunda bulunan Ermeni mezarlığına gömüldüğü kayıtlıdır. Haniççe, Tokat'ta bugün tek Ermeni mezarlığının Örtmeliönü denilen mahallenin yanında olduğunu, mezarın şehrin eski konumuna göre oldukça dışında durduğunu, netice itibarıyla Martyn'in gömülü olduğu mezarlığın bugün mevcut olmadığını kaydetmektedir. Murat Haniççe, "Henry Martyn's Personal Effects and His Grave in Tokat (Henry Martyn'in Maddi Mirası ve Tokat'taki Mezarı)," *CEDRUS – of MCRI* 5 (2017): 543-566.

²⁶Martyn'in ölümünden bir yıl sonra Bağdat'ta bulunan İngiliz siyasi temsilci Claudius James Rich, ilk mezar taşını diker. Murat Haniççe, "Tokat'ta Medfun Meşhur bir Misyoner Henry Mrtny," *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu Bildirileri* I (2012): 166.

²⁷*The Missionary Herald* XXVI (1830): 377-378.

zamanlar vebanın çok şiddetlendiğini, bir günde yüzlerce kişinin ölümüne sebep olmasından dolayı herhangi bir Ermeninin onu evine kabul etmesinin mümkün olmadığını ve muhtemelen menzihanede ve büyük olasılıkla vebadan ölmüş olabileceğini, ölümünden bir yıl sonra bir İngiliz gezginin mezar kitabesini yazdığını ve anıtı dikmesi için görevlendirdiği bir kişiye para bıraktığını anlatır. Smith ve Dwight, yaptıkları bütün araştırmalara rağmen Henry Martyn'ın ölümü hakkında ancak bu kadar bilgi toplayabilmişlerdir.²⁸ İki misyoner Tokat'tan sonra aslında Trabzon'a gitmek istemişler, ancak yol güvenliği ve başka birçok nedenden dolayı başta yaptıkları planı değiştirerek Erzurum'a doğru yola çıkmışlardır.²⁹

Bu gezinin sonucunda elde edilen bilgiler, Osmanlı Devleti'nde Ermeni halkıyla en rahat ve etkili temas kurabilecekleri noktaların İstanbul, İzmir, Karadeniz'in güney sahilinde yer alan Trabzon ve Anadolu'nun iç kesimlerinde büyük ve önemli bir ticaret merkezi olan Tokat olduğunu işaret etmiştir.³⁰

1.2. Thomas Pinckney Johnston ve Senakerim Der Minasian

Amerikan Board örgütü tarafından Tokat'a yapılan ikinci ziyaret, Trabzon istasyonunda görevli misyoner Thomas Pinckney Johnston ve Ermeni asıllı bir Osmanlı vatandaşı olan Senakerim Der Minasian tarafından gerçekleştirilmiştir.

Johnston, Union Kolej'den mezun olduktan sonra, Andover Ruhban Okulu'ndan mezun olan Benjamin Schneider ile birlikte Bursa'ya misyoner olarak görevlendirilen ve 12 Aralık 1833'te Boston'dan yola çıkan, önce 19 Ocak'ta İzmir'e, Şubat'ın ilk günlerinde de İstanbul'a ulaşan³¹ Johnston, 1834 Kasımında misyoner olarak görev yapacağı Trabzon'a gelmiştir.³² Buradaki görevi esnasında 1836 Temmuz ve Ağustos aylarında Karadeniz sahilindeki yerleşim yerleri ile iç kesimlerde yer alan Tokat, Amasya ve diğer önemli yerleşim yerlerine bir gezi düzenlemiştir.³³

Johnston 3 Ağustos 1836'da, sırf bu gezi için İstanbul'dan gelen yol arkadaşı Senakerim ile birlikte bir buharlı gemiyle Trabzon'un batısında yer alan ve nüfusunun büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu, yaklaşık 150 hanelik bir Rum nüfusunun bulunduğu Samsun'a geçmiştir.³⁴ Samsun'a kadar denizden devam eden yolculukları Çarşamba, Ünye, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan ve Erzurum güzergâhını takip etmiştir.³⁵

Ünye'den sonra Johnston ve Senakerim Amasya'ya geçmişlerdir, ancak *The Missionary Herald* buraya yapılan ziyaret hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Ardından Tokat'a hareket eden iki misyoner, Turhal'dan yaklaşık iki saat sonra ıssız bir köyün harabe halindeki yıkıntılarını geçerek,

²⁸*The Missionary Herald* XXVI (1830): 395-396.

²⁹*The Missionary Herald* XXVI (1830): 378; Gülbadi Alan ve Ayşegül Kuş, *Amerikan Board Kaynaklarında Trabzon (1830-1923)* (İstanbul: Serander Yayınları, 2021), 22.

³⁰*The Missionary Herald* XXIX (1833): 18. Bu şehirlere ilave olarak Kayseri, Tarsus ve Erzurum da bu şehirler arasında sayılmaktadır. Ancak Erzurum'daki Ermeni nüfusunun neredeyse tamamının Rus topraklarına göç etmemiş olsaydı, burası da bir misyon için önemli bir yer olabilirdi yorumu yapılmakta.

³¹*The Missionary Herald* XXX (1834): 73, 192.

³²Gülbadi Alan ve Ayşegül Kuş, *Amerikan Board Kaynaklarında Trabzon (1830-1923)* (İstanbul: Serander Yayınları, 2021), 68-71.

³³*The Missionary Herald* XXXIII (1837): 174.

³⁴1813-1814'te Samsun'un nüfusu 2.000, 1836'da 10.000 olarak tespit edilmiştir. Nedim İpek, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12 (1999): 32. 1838'de şehri ziyaret eden Henry Suter de -muhtemelen bu rakamlardan esinlenerek- Samsun'da 450 Türk, 150 Rum ailenin varlığından bahseder. Henry Suter, "Notes on a Journey from Erz-Rum to Trebizond, by Way of Shebb-Khaneh, Kara Hisar, Sivas, Tokat, and Samsun, in October, 1838," *Journal of the Royal Geographical Society of London* 10 (1840): 443.

³⁵*Twenty-Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: Printed for the Board By Crocker and Brewster, 1837), 59-60.

bir dağın yamacındaki bir mağara girişini gördükten sonra saat 2’de (saat 14’te) şehre ulaşmışlardır. Hatta mağaranın önünden geçerken onlara rehberlik eden yaşlı kişi, burayla ilgili olarak, bir adamın elinde kılıcıyla beklediğine ve kimsenin girmesine izin vermediğine dair bir hikâye anlatır. Johnston, rehberlerinin bu hikâyeyi bütün samimiyetiyle anlattığını vurgulayarak, ülkenin hem Türk³⁶ hem de Hıristiyan halkının bu tür hikâyelere/hayaletlere karşı çok batıl inançlı olduklarına, hatta Türklerin ayrıca *cin* dedikleri, şeytanlardan daha aşağı olan bir tür görünmez varlıklara inandıklarına, Hıristiyan halkın da Müslüman inançlarının pek çok kısmı gibi bunu da cahilce kendi akidelerine dâhil ettiklerine ve bu varlıkların boş yerlerde yaşadıklarına, çoğu zaman insanlara hastalık bulaştırdıklarına, bunun yanında kayıp eşyaların bulunması, gizli hazinelerin yerinin gösterilmesi vb. gibi bazı dostane görevler de gerçekleştirdiklerine inandıklarına vurgu yaparak bu durumun *büyücülük* mesleğinin ortaya çıkmasına yol açtığını anlatır.³⁷

Tokat’a geldiklerinde buldukları ilk hana yerleşirler ve Senakerim, İstanbul’da bir arkadaşından aldığı mektubu vermek için ilgili Ermeni arkadaşını aramaya çıkar ve bu kişinin yardımıyla buldukları ilk handan daha iyi olan, ayrıca Henry Mrty’nin son nefesini verdiği yer olan bir başka handa daha rahat konaklama imkânı bulurlar. Pazar günü handaki odalarında yalnız kalırlar ve gün içinde en ufak bir gürültüden rahatsız olmazlar. Çünkü handa kalanların neredeyse tamamı Hıristiyanlardan oluşmaktadır ve Şabat olduğu için han içinde o gün hiç bir ticari faaliyet yapılmaz. Aynı gün öğleden sonra Martyn’in mezarını görmek için dışarı çıkarlar. Mezarlığın çok büyük olmasından dolayı aradıkları kabri bulamazlar ve yerini göstermesi için bir rahipten yardım alırlar. Rahip onları mezarlığın merkezine götürür ve yaklaşık bir metre uzunluğunda bir mermer blok gösterir. İki misyoner mermer blok üzerindeki Latince yazıtı ve *Martyn* adını görürler. Johnston, mezarın yerini gösteren rahibin saçlarının ağarmasına rağmen/yaşlı olmasına rağmen Martyn’in nasıl öldüğünü hatırlamadığını, olayın ayrıntılarını babasından dinlediğini söyler. Mezarı temizlerler ve Johnston rahibe, mezarda yatan kişinin değerli biri olduğunu anlatır. Rahip *Tanrı ona merhamet etsin* diye yanıtlar ve Ermenice bir dua ile devam eder. Mezar ziyaretinin ardından odalarına dönerler ve Senakerim’in mektup getirdiği Ermeni arkadaşları onları görmeye gelir. Yarım saatlik bir konuşmanın ardından ertesi gün gelip onları piskoposa götürmek üzere sözleşerek handan ayrılır.

Bir gün sonra, handan ayrılarak önce bir Ermeni okulunu ziyaret ederler, ardından 50 yaşlarında çok şişman bir adam olan piskoposu görmeye giderler. Piskoposun keskin bir göze ve üstün bir akla sahip olduğunu söyleyen Johnston, oldukça ilginç bir hikâyesi olduğunu, bu yüzden de onu anlamakta hayli zorlandığını vurgular. Piskopos, kilisenin hurafelerine karşı görüşlerini cesurca kaleme aldığı mektupta dile getiren ve patriğe gönderen kişidir.³⁸ Bundan dolayı da sapkın olarak suçlanmıştır. Senakerim, patriğe gönderilen orijinal mektubu temin eder ve bir kopyasını alır. Mektuptan anlaşıldığına göre kilisenin hurafelerine karşı cesur bir saldırıda bulunmuş ve hakikatin doğru anlaşılmasına yönelik bazı uyarılar yapmıştır. Ancak mektuba rağmen piskopos görevinden alınmamış/İstanbul’a geri çağırılmamış, sadece patrik tarafından özellikle halk önünde suçlandığı şeyleri vaaz etmemesi/anlatmaması konusunda uyarılmıştır.

Daha sonra, bir nedenden dolayı piskopos İstanbul’a çağırılmış ve Patrik huzuruna çıkmıştır. Bu görüşmede Patrik sessiz kalmış, ancak -Johnston’un ifadelerine göre- İstanbul’da, Tanrı’nın kendilerine gerçeği kabul etmekten tövbe ettiği zengin ve nüfuzlu kişilerden inanç ve kutsal ruh ile

³⁶Aslında burada Türk derken Müslüman halk kastedilmektedir.

³⁷*The Missionary Herald* XXXIII (1837): 204.

³⁸Muhtemelen bu piskoposun adı Peştemalciyan’dır.

dolu gibi görünen biri, bu piskoposu izlediği yol için sert bir şekilde azarlamış ve ona cesur olması ve gerçeği konuşması gerektiğini, sonuçların kendisi için olması gerektiği gibi olmasına izin vermesini söylemiştir. Piskopos, ayrıca oradayken dindar bir rahiple birçok görüşme yaptığını ve konuşmalarının onu çok rahatlattığını da anlatmıştır. Nihayetinde İstanbul'daki nüfuzlu Ermeniler arasındaki dini ıslahat isteyen dostları vasıtasıyla Tokat'a geri gönderilmiştir. Bütün bu gelişmeler yaşanırken Senakerim, İstanbul'da hiçbir şekilde onunla karşılaşmadığını, hatta yola çıkarken hiç kimsenin ona verilmesi için bir mektup dahi vermediğini belirtmiştir. Ama piskoposun bu konuşmaları yaptığı kişilerle samimi olduklarının selamlarını söylemekle yetinmiş ve bunun üzerine Piskopos Senakerim ve Johnston'un kim olduğunu anlamıştır.³⁹

Piskoposla yapılan bu buluşma çok uzun sürmüş, hatta bütün geceyi sohbet ederek geçirmişlerdir. Sohbet esnasında Senakerim'in Ermeni olmasından dolayı, konuşmayı kendi kiliseleri ve cemaatlerinin durumu üzerine çevirmek kolay olmuş, Ermeni cemaatinin zihnini saran hurafelerden söz etmişler ve bunu cehalet olarak adlandırmışlardır. Piskopos, insanların sadece cahil olmadıklarını, daha da kötüsünün/yakınacak olan şeyin, cehaletlerinin bilincinde olmadıklarını gözlemlediğini söylemiştir. Bütün bu gelişmelerin orada bulunan bir başka rahip tarafından *artık bir gelişme umudu olduğunu, milletlerini aydınlatmak için bir başlangıcın yapıldığını düşündüğü* şeklinde yorumlanmıştır. Ancak Piskopos, *bu yamaların giysiye asla tamir etmeyeceği, tamamen yeniden yapılması gerektiği* yönünde Johnston'un ne ima ettiğini anlamadığı, ama beraberinde yaptığı benzer açıklamalar çerçevesinde tüm konuşmasının uyanmış bir zihni işaret ettiğini, bir Ermeni din adamına göre alışılmadık bir samimiyetle, piskoposun dini karakteriyle ilgili aklında oldukça olumlu bir izlenim bırakacak şekilde konuştuğu yönünde bir yorum yapmıştır.

Johnston'a göre piskoposun yönettiği ayınlerin ileri gelen bir din adamı ile birlikte gözlemlenmesi gerektiğinden, onun zihninde arzu edilen gelişmenin sağlanması mümkün değildir. Ayrıca piskoposun şehirdeki düşmanlarına, halkı Protestan yapmak istediğini söyleme fırsatı vermemek için onu sık ziyaret etmenin de doğru olmadığını düşünür. Bu konuda piskopos da aynı korkuyu taşımaktadır ve Senakerim'e Johnston'un bir misyoner olduğunu halka söylememesini tembihler. Ancak bunun için artık çok geçtir. Şehre geldiklerinde atlarından indikleri an bu durum bilinmektedir. Çünkü sokakta karşılaştıkları ilk kişiden biri Trabzon'da Johnston'u ziyarete gelen Katolik bir Ermeni'dir. Bu görüşmeden sonra, kendisi de bir Ermeni olan Senakerim, şüphe uyandırmadan Piskoposu ziyaret etmiş ve baş başa kaldıklarında samimi konuşmalar yapmışlardır. Bu görüşmede piskopos en büyük çabayı milletini aydınlatmak ve reforme etmek için vereceğini, bu yönde İstanbul'dan dönüşünden itibaren önemli ölçüde cesaretlendirildiğini söylemiştir. Halkın vergilerinde bir azalma sağlayarak halkın takdirini kazanmıştır. Buna güvenerek cemaate *Kutsal Yazıları* araştırmaları gerektiği yönünde vaazlar vermiş, bir keresinde bir rahibin, *Kilisenin gizemlerine yeterince uzun süredir sahibiz, şimdi İncil'in gizemlerini öğrenmenin zamanı geldi* dediğini vurgulamıştır.⁴⁰

Piskopos, Senakerim ile yaptığı bu konuşma esnasında, Johnston ve Senakerim'in ziyaret ettiği okulu, kademeli olarak hayata geçirmeyi umduğu daha kapsamlı bir planın bir başlangıcı olarak gördüğünü, bundan dolayı da şimdilik okulun birinci sınıfının sorumluluğunu üstlenmeyi planladığını söylemiştir. Bundan dolayı Senakerim'den bu okulu halka tavsiye etmesini istemiştir.

³⁹The Missionary Herald XXXIII (1837): 204-205.

⁴⁰Johnston vergilerde sağlanan indirim neticesinde piskoposun halk tarafından önemsenmeye başlamasını; *insanlar için maddi çıkarlar diğerlerinden daha ağır basar; bu o kadar kesin bir gerçektir ki dünyevi bir menfaatten başka hiç bir güdü onları milletlerinin entelektüel gelişimi için herhangi bir önlem almaya sevk etmeyecektir* şeklinde yorumlar/değerlendirir.

Ayrıca İstanbul'daki misyonerlerin okulu hakkında da sorular sormuştur.⁴¹ Bütün bu konuşmalar, Johnston'a göre, piskoposun zihninin kendi kilisesinde büyük bir reformun gerekliliğini algılayacak kadar aydınlanmış olduğunu kanıtlar niteliktedir.⁴²

Tokat'a yapılan ziyaret ve piskoposla yapılan görüşmeler neticesinde Johnston, şehirde Ermeniler arasında bir reformdan bahsetmek için henüz çok erken olduğunu, ama mevcut görünümün umut verici olduğunu, *şimdi karanlık hala çok büyük olsa da birkaç yönden bir ışık fark edilebilir* sözleriyle vurgulamaktadır.⁴³ Johnston'un yapmış olduğu bu tespit, Amerikan Board örgütü açısından Tokat'ın gelecekte bir çalışma merkezi haline getirileceğinin açık bir göstergesidir.

Tokat ziyareti esnasında Johnston, şehirdeki Ermeni nüfusunu, birkaç kişiden 2000 hane olarak öğrenir. Ancak Ermeni cemaati içinde doğru bilgi vermesi kuvvetle muhtemel olan başka bir kişi bu sayıyı 1500 hane olarak verir. Şehirdeki Ermeni nüfusu haricinde cemaatin dış görünümü hakkında da bu gezi sonucunda kaleme alınan raporda bilgilere yer verilmiştir. Yazıda Tokat Ermenilerinin giyim olarak İstanbul ve İzmir'dekilerle hemen hemen aynı oldukları vurgulanmıştır.⁴⁴ Johnston ve Senakerim Tokat'taki ziyaretlerini tamamladıktan sonra 18 Ağustos günü şehirden ayrılırlar ve ertesi sabah saat 09'da, 18 saatlik mesafedeki Sivas'a ulaşırlar.⁴⁵

1.3. Henry Van Lennep

Tokat'ı, araştırma ve inceleme için ziyaret eden bir başka Amerikan Board misyoneri Henry Van Lennep'tir.⁴⁶ 18 Nisan 1815'te İzmir'de dünyaya gelen Van Lennep, Amherst ve Andover Kolejlerinden mezun olduktan sonra 2 Aralık 1839'da New York'tan Osmanlı topraklarına gelmek için yola çıkmış ve 13 Nisan 1840'ta İzmir'e gelmiştir. 1843'te yeniden ülkesine gitmiş ve Mary E. Hawes ile 11 Eylül 1843'te evlenerek Kasım 1843'te yeniden İzmir'e gelmiştir. Buradan İstanbul'a giden Van Lennep, misyonerliği esnasında Halep ve Antep şehirlerine 1847 yılının Şubat-Temmuz aylarında bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaretin ardından Temmuz 1847'de İstanbul'a, 1850'de de ülkesine gitmiş ve 24 Nisan 1850'de Emily A. B. ile evlenerek 12 Temmuz 1850'de yeniden

⁴¹Bahsedilen okul, Amerikan Board misyonerleri tarafından İstanbul'da açılan okuldur. Misyonerler, İstanbul'da reformistlerin çoğalması ve öğretilerinin yayılması için en önemli kaynak olarak eğitimi görmekteydiler. Bu konuda başkentte görev yapan Goodell ve diğer misyonerler büyük çaba sarf etmişler ve 1834'te Pera'da Ermeniler için bir lise açmışlardır. Doğrudan Ermeniler için açılan ilk eğitim kurumu olan bu lisenin ardından, Kumkapı'daki ruhban okulunun tanınmış müdürü Krikor Peştemalciyan'ın da yardımlarıyla 27 Ekim 1834'te Pera'daki Amerikan Board'un "Misyoner Mektebi"nde (Didaskalio) (1834-1837) Ermenice bir bölüm kurdular. Her ne kadar resmi olarak Protestanlığa geçme de Peştemalciyan'ın Protestan misyonerlerine olan sempatisi, ileride okullara bulunacak öğrencilerin ve reformistlerin çoğalmasında çok yardımcı olacaktı. Örneğin, daha Pera'da bu okul kurulmadan, Peştemalciyan'ın ruhban okulu, Amerikan Board'un İstanbul Misyonu tarihinde çok önemli bir ilki başardı ve iki Ermeni öğrenci, Hohannes Der Sahakiyan ve Senakerim Der Minasiyan, Protestanlığa geçerek Misyon'un İstanbul'daki ilk Protestanları oldular. Sahakiyan (Misyonerler arasındaki ismiyle Paul "Physica") bir yandan misyon için çevirmen olarak çalışırken öte yandan da Pera'da kurulan kısa ömürlü ilk Ermeni okulunun da müdürlüğünü yaptı. Minasiyan ise öğretmen olarak misyon için çalıştı. Cemal Yetkiner, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Godell ve Amerikan Protestan Misyonu," *Akademik Orta Doğu* 3/1 (2008): 149-150.

⁴²İstanbul'a yaptığı son ziyarette genç mühtedilerle yaptığı çok az ilişki dışında, hiçbir insan tanııyordu/bilgisi yoktu. Ancak, aynı zamanda tanrısalığa göre olan doktrini de öğrenmeden, Kutsal Yazıları basit bir şekilde okumaktan kendi kilisesinin hataları hakkında böyle ayırt edici görüşleri elde etmesi pek olası değildir. İncil'in nasıl vaaz edilmesi gerektiğini anlarsa, görevi/makamı ona gerçeği açıklamak için mükemmel bir fırsat verir, çünkü Ermeni kilisesinde sadece piskoposlar vaizdir. Özetle, eğer bir reform aracı olmayacaksa, en azından bir halkı sözünü almaya hazırlamak için Rab'bin yolunu onun önünde hazırlamak için bu adam belli ki iyi bir amaç için Tanrı tarafından yetiştirilmiş gibi görünüyor. *The Missionary Herald* XXXIII (1837): 205-206.

⁴³*The Missionary Herald* XXXIII (1837): 206.

⁴⁴*The Missionary Herald* XXXIII (1837): 206. Yazının devamında Tokat'taki Ermeni halkı hakkında daha kapsamlı bir bilginin Smith ve Dwight tarafından kaleme alınan *Researches in Armenia* adlı eserde olduğu belirtilmektedir. Bahsi geçen eser incelendiğinde Tokat ile ilgili bilgilerin eserin 97-103. sayfaları arasında verildiği tespit edilmiştir. Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of OOrmiah and Salmas* I (Boston: Published by Crocker and Brewster, 1833), 97-103.

⁴⁵*The Missionary Herald* XXXIII (1837): 394.

⁴⁶*The Missionary Herald* XLI (1845): 21; <http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022).

İstanbul'a dönmüştür. 4 Ağustos 1854'te Tokat'ta görevlendirilen Van Lennep, 1861'e kadar şehirde kalmış⁴⁷ ve aynı yıl ülkesine giderek 31 Ekim 1863'e kadar ülkesinde kalmıştır. Tekrar dönüşü 1863'te İzmir'e olmuştur. 1869'da örgütteki görevinden ayrılmış ve 11 Ocak 1889'da hayatını kaybetmiştir.⁴⁸

1845'te Henry Van Lennep, İstanbul'dan, Samsun ve Amasya güzergâhını takip ederek Tokat'a gelmiş, burada 4 ay kalmış ve ardından Samsun üzerinden vapurla tekrar İstanbul'a gitmiştir.⁴⁹ Tokat'a gerçekleştirdiği araştırma ve inceleme gezisi hakkındaki bilgileri de kaleme aldığı 18 Ekim 1845 tarihli mektupta ayrıntılarıyla vermiştir. Van Lennep, yolculuğu esnasında geçtiği bölgelerde İncil'e gösterilen ilgi hakkında araştırmalar yapmış, buralarda muhalefete rağmen, Amerikan Board misyonerlerinin bastığı kitapların her yerde belli oranda satıldığını, özellikle İncil'in Ermeniler arasında yaygın olduğunu görmüştür. Tokat'ta çok ilginç bir durumla karşılaştığını, yerlilerden bazılarının burada bir istasyon kurulması yönünde ciddi talepte bulduklarını vurgulamıştır.⁵⁰

Mektubunda Tokat'ın durumuna da değinen Van Lennep, şehirden ayrıldığı zamana kadar İncil'e artan bir ilginin olduğunu, Türkler arasında bile haklarında güzel konuşmaların yapıldığını dile getirmiştir. Şehirde kaldığı süre içerisinde hem kendi odasında hem de bizzat evlerinde birçok kişiyle görüşmeler yapmış, yardımcıları dahi sürekli İncil'i vaaz etmekle meşgul olmuşlar, ayrıca başta İncil olmak üzere oldukça fazla sayıda kitap satmışlardır. Bu kitaplara özellikle fakir halk daha fazla ilgi göstermiştir. Tokat'la ilgili verdiği bilgilerin doğruluğunu anlatmak için bazı olaylara vurgu yapmıştır. Mesela; Anadolu'da büyük şehirlerden birinden olan H.'nin yalan yere bir cinayetle suçlandığını, zincire vurularak yargılandığını, iki kişinin onu bu işi yaparken gördüklerine yemin ettiklerini, cezasını çekmek üzere İstanbul'a gönderildiğini, ardından bölge halkının ona merhamet edilmemesi için çok sayıda dilekçe yazdıklarını, ancak kısa süre sonra gerçek katilin bulunup yargılanarak mahkûm edildiğini, H.'nin doğduğu şehre geri gönderilmesinin kararlaştırıldığını, ancak memleketine dönmesi durumunda tanıkların ifadelerinin yanlış olduğunun halk tarafından anlaşılmasından çekinildiği için hükümetin onu Tokat'a sürgüne gönderdiğini anlatmıştır. Samsun'da liman yoktur ve H.'yi getiren gemi buraya geldiğinde kuvvetli bir kuzey rüzgârı çıkar ve tekne alabora olur. H.'den sorumlu olan kavas/jandarma boğulur. H. kurtulur ve kendisi Tokat'a gelir. Şehre geldikten sonra Van Lennep ile iletişime geçer, Amerikan Board'un sattığı kitaplardan alarak okur. Lennep'e göre Tokat Hristiyanlarının en sadık ve gelecek vaat edenlerinden biri haline gelir.⁵¹

Van Lennep'in anlattığı bir başka ilginç olay da Amerikan Board adına çalışan kitapçı ile ilgilidir. İki yıl önce bu kitapçı Zile'ye gitmiş ve burada birkaç kitap satmayı başaramamıştır. Bir gün bir adam onun odasına gelmiş, kitapçı kahve ısmarlamak için dışarı çıktığında, birkaç kitap alarak elbisesinin altına saklamıştır. Bu kitaplardan biri İncil, biri de Zebur'dur. Kitapları okuduktan sonra etrafındaki insanlara bunları anlatmaya başlamış ve dört beş kişiye kısa sürede kendi

⁴⁷Lennep'in 1854-1861 yılları arasında Protestan mezhebinin Tokat'ta kök salması için önemli faaliyetler yürütmüştür. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşegül Kuş, "Protestan Mezhebini Yayma Yönünde Misyoner Lennep'in Tokat'ta Yürüttüğü Faaliyetler," *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türkiye'de Misyonerler ve Faaliyetleri*, Ed. Yunus Emre Tekinsoy- Murat Hanilçe (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018), 263-288; Ayşegül Kuş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı I Misyoner H. J. Van Lennep'in Tokat İzlenimleri," *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (2014): 125-140.

⁴⁸<http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022).

⁴⁹*The Missionary Herald* XLI (1845): 406.

⁵⁰*The Missionary Herald* XLI (1845): 393; XLIII (1847): 337.

⁵¹*The Missionary Herald* XLII (1846): 42. Burada ne bahsi geçen kişinin ismi ne de hangi şehirden olduğu verilmemektedir.

görüşlerini benimseterek küçük bir topluluk oluşturmuştur. Tokat'a kitapçıyı görmek ve günahını itiraf etmek için tekrar gelmiştir.⁵²

Van Lennep, Tokat'ta misyonerlik çalışmalarının başlatılması hakkında da bilgiler vererek şehirde kendilerine bir vaiz gönderilmesini isteyen pek çok kişinin olduğuna, hatta çoğunun samimiyetle yalvardığına, ancak muhaliflerin de bulunduğuna vurgular yapmaktadır. Bu durumla ilgili de bir olay anlatmaktadır. Bir Ermeni Katolik cemaatinden fiilen ayrılır, ancak rahipler buna çok sinirlenir ve fitnenin başlıca sebebi olarak gördükleri genç bir adamın şehirden uzaklaştırılması için cemaatlerinin önde gelenleri tarafından onaylanan dilekçeler yazarak valiye verilir. Ancak vali herhangi bir şey yapmaz ve herkese onun iyi bir adam olduğunu, yanlış bir şey yapmadığını söylemiştir. Van Lennep'e de aynı şeyleri söyleyerek papazların onu uzaklaştırmak istediklerini, şehirden gitmesi için gerekirse dört at yükü para teklif edeceklerini ve bu tekliflerinin reddedemeyeceğini söylerler. Böylece hapiste birkaç gün geçirdikten sonra genç adam Sivas Paşası'na/valisine gönderilir. Ancak düşmanları onu, Katoliklerin/Papacıların çok güçlü olduğu Ankara'ya gönderme kararı aldırılmayı başarırlar. Yolda ondan sorumlu olan adam onu öldürmeye kalkışır, ancak yoldan geçen iki Ermeni tarafından kurtarılır. Yolculuk esnasında uğradıkları bir Türk köyünün halk ağası/muhtarı ona kaçmasını tavsiye eder ve o da kaçarak güvenli bir şekilde İstanbul'a ulaşır. Olayın nasıl sonuçlanacağı ile ilgili şüphede olduğunu söyleyen Van Lennep, bu olayı dikkate alarak Osmanlı ülkesinde insanların kendi inandıkları yolda, İncil'e bağlılıklarını devam ettirmek için kendilerini ne kadar tehlikeye attıklarını vurgulamaktadır.⁵³

Van Lennep, bunlara rağmen Tokat'ta henüz kalıcı bir misyoner istasyonunu kurulmasını tavsiye etmemektedir. Gerekçe olarak da şehirde bir konsolosun olmaması ve bir misyonerin her an hayati tehlikeyle karşı karşıya olduğunu gösterir. Şehirde bir fincan kahve ile düşmanlarını zehirleyen adamlar olduğunu, beş yıl önce ekmek fiyatlarının yüksek olmasından dolayı valinin öldürüldüğü ve cesedinin sokaklarda sürüklendiğini anlatır.⁵⁴ Şehirde hukuk ve adaletin bir kural değil istisna olduğunu, yalancı tanıkların kullanıldığını vurgular. Padişah fermanlarının bile şehirde sadece üç günlük bir geçerliliği olduğu, bu durumun atasözlerine bile konu olduğunu, hatta komşu bir köyde böyle bir ferman muhtara gönderildiğinde duvara asılı yatađanını⁵⁵ göstererek, *işte benim fermanım dediğini* kaydeder. Bununla birlikte Van Lennep, kendilerinden biri olan Henry Martyn'in bulunduğu bu şehre sahip olmaya çalıştıklarını söyler ve Martyn'in mezarı başında; *Kutsal Tanrı Adamı! Son nefesinizle birlikte söylenen dualar kuşkusuz duyulmuştur ve bu karanlık ülkede, işte güzel tomurcuklar açılıyor!* sözlerini söylemekten kendini alamadığını kaydeder.⁵⁶

1.4. Philander O. Powers

1840'lı yılların ortalarında Osmanlının Ermeni vatandaşları arasında İncil'i tanıtmaya çalışan misyonerler dikkatlerini daha çok, bir süre Henry Martyn'in 1812 sonbaharında misyonerlik kariyerini sonlandırdığı Tokat'a çevirmişlerdir. Bu çerçevede Amerikan Board adına Trabzon'da görevli Philander O. Powers 1846 bahar aylarında şehre bir başka araştırma ve inceleme gezisini gerçekleştirmiş ve kaleme aldığı mektubunda bu gezide elde ettiği bilgilerin ayrıntılarını vermiştir.

19 Ağustos 1805'te dünyaya gelen Philander O. Powers, 1830'da Amherst, 1834'te Andover kolejlerinden mezun olduktan sonra Amerikan Board örgütü bünyesinde 10 Kasım 1832'te

⁵²The Missionary Herald XLII (1846): 43.

⁵³The Missionary Herald XLII (1846): 43.

⁵⁴Yapılan araştırmada, Tokat özelinde yaşanmış böyle bir olay tespit edilmemiştir.

⁵⁵Belde taşınan, namlusu eğmeçli, uzun ve ağır, iki yanı da keskin bir pala.

⁵⁶The Missionary Herald XLII (1846): 43.

Boston'dan yola çıkarak 13 Şubat 1835'te Bursa'ya gelmiştir. Temmuz 1845'te Trabzon, 1858'de Antakya istasyonuna nakledilmiştir. 1862'de örgütteki görevinden ayrılmış ve ülkesine dönmüştür. Ancak 1866'da tekrar örgüte dönmüş ve 25 Haziran 1866'da Maraş'a ardından Antakya'ya tekrar gelmiştir. 2 Ekim 1872'de Kessab'ta hayatını kaybetmiştir⁵⁷.

Powers, 13 Mart günü evinden 6 hafta ayrı kalmasını sağlayacak gezi için bir vapurla Trabzon'dan Samsun'a doğru yola çıkmış, buradan at sırtında yaklaşık 210 km uzaklıktaki Tokat'a geçmiş ve 6 haftalık gezisinin 4 haftasını Tokat'ta geçirmiştir. Aslında Powers'ın bu ziyareti yapması Tokat'ta bulunan bazı kişiler tarafından da talep edilmiştir. Şehre geldiğinde bu kişiler tarafından karşılanmıştır. Gelişinden birkaç ay önce şehirde Protestanlıkla ilgili bazı gelişmeler yaşanmıştır. Şehrin yakınlarındaki manastırda bir genç adam, din adamları tarafından birçok yargılama ve tacize maruz kalmış, sonunda gencin Protestanlarla ilişki kurmayacağına dair verdiği sözle sona ermiştir. Onu yargılayan ve bu talepleri yapan konsey, tam da Powers'ın şehre geldiği gün toplanmıştır. Powers'a göre bu olay halk arasında çok büyük bir korku yaymış ve neticede sadece Protestanlığa özel ilgi duyanlar onunla tanışmaya cesaret edebilmiştir. Bu dönemde şehirde sadece birkaç kişinin evanjelik olduğu alenen bilinmektedir. Bu kişilerin hepsi şehirdeki Amerikan Board seyyar kitap satıcı ile de ilişki halindedir ve 1839'da İstanbul'da meydana gelen olaylarda yaptığı zulümlerle ön plana çıkan, o an Tokat'ta bulunan piskoposun korkmaktadırlar. Powers, Tokat'a geldiğinde bu kişilerin duyduğu korkunun ağır bastığını onların dile getirdiği şu soruyla anlatmaktadır: *Bu adam burada kalıcı olarak ikamet etmek için mi geldi, yoksa sadece birkaç gün geçirip sonra bizi terk mi edecek? Eğer (cevap) birincisi ise kendimizi açıkça göstereyim ve sonuçlarına katlanalım; eğer ikincisiyse bize akıl verecek bir misyoner ya da bizi koruyacak bir konsolos olmadan kendimizi Piskoposun gazabına maruz bırakılmayalım.*

Powers, kendisinin Ermenilere yaptığı dini konuşmalar ve ettiği dualar esnasında kalabalığın yirmi kişiyi geçmemesini, bu sayının ancak yarısı ya da biraz fazlasının onun kaldığı evde *Kutsal Kitap* okuma ve dua toplantılarına katılmasını bu korkuya dayandırmaktadır. Tabii ki yaptığı toplantılar şehirdeki rahipler ve halk tarafından bilinmektedir. Evinde kaldığı kişi ve ailesinin de Ermeni kilisesiyle olan ilişkisi sona erdiği için yapılan bu toplantılar konusunda herhangi bir korku duymamaktadır.

Powers, Tokat'ta misyonerlik çalışmalarının başlatılmasının uygun olup olmadığını tespit etmek amacıyla ziyareti esnasında şehirde birçok araştırma da yapmış ve elde ettiği bilgileri merkeze rapor etmiştir. İlk üzerinde durduğu konu şehrin nüfusedir. Tokat'ın nüfusuyla ilgili bilgileri farklı kaynaklardan almış ve sonuç olarak Smith ve Dwight'ın 17 yıl önce yaptıkları açıklamalardan⁵⁸ biraz farklı olsa da büyük ölçüde doğru rakamlara ulaştığını düşünmektedir. Bu bilgilere göre şehirde Müslüman hane sayısı 5.000, Ermeni hane sayısı 1.500, Katolik Ermeni hane sayısı 300, Rum hane sayısı 200, Yahudi hane sayısı 40 olmak üzere toplamda 7.040 hane olarak tespit edilmiştir.

Powers'ın incelemeleri esnasında üzerinde durduğu bir başka konu şehirdeki kilise ve okullardır. Ermenilerin şehirde, biri yakın zamanda yanmış, ancak yakında yeniden inşa edilecek olan yedi kilisesi, şehirden yaklaşık 5 km uzakta bir manastırı mevcuttur. Bu kiliselerle bağlantılı

⁵⁷<http://www.dlir.org>.

⁵⁸İki misyoner, şehirde saygın bir Ermeni tüccarından aldıkları bilgiler çerçevesinde Tokat'ın nüfusunu 4000 Türk, 1350 Ermeni, 500 veya 600 Rum ve 70 Yahudi hanesi olarak vermektedir. Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of OOrmiah and Salmas* I (Boston: Published by Crocker and Brewster, 1833), 99.

olarak, Tokat Amasya ve Merzifon'da dönüşümlü ikamet eden bir piskopos ve yirmi yedi rahip vardır. Manastıra bağlı olarak da bir başrahip, iki vartabed, iki diyakoz ve dört talebe mevcuttur. Ayrıca erkekler için üç, her biri yirmi ya da otuz öğrenciye sahip kızlar için dört okul faaliyet göstermektedir.

Şehirdeki Katolik Ermenilerin bir kilisesi, bir piskoposu ve beş rahibi mevcuttur. Aynı cemaatin şehirde erkekler ve kızlar için birer okulu hizmet vermektedir. Halk arasında etkisi oldukça büyük olan kız okulu yirmi yıllıktır ve başlangıcından itibaren aynı kişi tarafından idare edilmektedir. Rumların şehirde bir kilisesi, dört rahibi, Tokat'ın yaklaşık 5 km uzağında bir manastırı vardır. Ayrıca erkekler için iki okulları mevcuttur, ancak kızlar için herhangi bir eğitim kurumları yoktur. Şehirdeki Yahudilerin yeni ve temiz bir sinagogu, bir okulu ve biri Amerikan Board misyoneri William Schaufler'in⁵⁹ arkadaşı olan üç hahamı vardır.

Powers şehir halkının geçim şartlarını da dikkatle incelemiştir. Şehirde ekmek, et, meyve ve sebze bol ve ucuzdur. Tokat'tan Trabzon'a doğru uzanan 32 km'lik uçsuz bucaksız Yeşilirmak vadisi, bereketli bir buğday tarlasıdır ve sakinlerine çok ucuza ekmek sağlamaktadır. Bölgedeki Kürtlere ait koyun sürüleri piyasaya çok ucuz fiyatlara mükemmel koyun eti tedarik ederken, Tokat'ın bulunduğu güzel vadi ise çok çeşitli ve bol meyve ve sebzelerin ucuza üretilmesine fırsat vermektedir. Şehirde kiralar ve ev fiyatları da oldukça uygundur.

Powers'ın yaptığı incelemede üzerinde durduğu bir başka konu halkın bilgi seviyesi ve ahlakıdır. Genel olarak Tokat sakinlerinin bir kısmını okuyan bir topluluk olarak kabul eden Powers, İstanbul dışında kendisinin gördüğü yerlere kıyasla daha fazla okuyan bulunduğunu vurgulamaktadır. Ermenilerin her 10 erkeğinden 7'sinin, her 10 kadından 1'inin okuyabildiğini, hatta Katolikler için sadece her erkeğin değil, her kadının da okuyabildiğini yazmaktadır. Bu durumu şehirde bulunan Katolik kız okulu ile açıklayan Powers, Katolik olmayan bazı Ermeni kızların da burada okuma yazma öğrendiğini belirtmektedir. Bununla birlikte halk kitleleri arasında kayda değer miktarda bilgili insanların bulunmamasına rağmen, hemen her evde bazı kitapların ve onları okuyacak kişilerin mevcut olduğuna, şehrin her cemaatinde çok okuyan bilgili bazı kişilerin bulunduğuna dikkat çekmektedir.

Konuyla ilgili verdiği bilgileri, Manastırdaki bir kişinin kaleme aldığı mektuptan da doğrulamaya çalışmaktadır. Bu kişi mektubunda: *Topluluğumuz beş milletten oluşmaktadır. Bunların ahlakları hakkında kısaca bahsedeceğim. Önce Ermeniler. Bunlar eğitilmiş, yumuşak huylu ve nazik; misafirperver, temiz kalpli ve cömert, ama bununla birlikte çok konuşkan/geveze ve hata bulmaya çok meraklı. Rumlar ve Yahudiler sayıca az ve zayıftır. Ve vergilendirme açısından ayrı topluluklar olarak muamele görmezler, ancak Ermenilerle iç içedirler ve onlara tabidirler. Katolikler zevk ve neşe, yeni moda ve şık kıyafet dışında hiçbir şeyle ilgilenmezler. Müslümanlar, diğer yerlerdekilere kıyasla medeni ve saygındır; kendileriyle ilgilenirler ve dine gelince başkaları kendilerine karışmazlarsa onlar da başkalarına karışmazlar.* Powers, şehirdeki ahlaki yapıyı da Tokat'ta yaşayan bir Avrupalının ağzından ifade etmektedir: *Onların arasında büyük bir ataerkil yaşam tarzı var. Katolikler ve Rumlar arasında ahlaksızlık büyük ölçüde hâkimdir.*

Powers, Tokat'tan ayrılırken bir Türk olan sürücüsünün, ilk durakladıkları yerde Muhammed'in adını lanetlediğini, Müslümanlıktan son derece aşağılayıcı bir şekilde söz ettiğini,

⁵⁹William Gottlieb Schaufler, 27 Ağustos 1798'de Almanya'da dünyaya gelmiş, 31 Temmuz 1832'de İstanbul'a gelerek çalışmalarına başlamıştır. 1861'de örgütteki görevinden ayrılmış, ancak başka misyoner örgütlerine bağlı olarak bir süre daha İstanbul'da görevine devam etmiş, 1877'de New York'a dönmüş ve 26 Ocak 1883'te hayatını kaybetmiştir. <http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022).

ayrıca Tokat'ta, kendisi gibi *yarım düzine kâfirin* daha olduğundan söz ettiğini yazar. Netice itibariyle Powers şehirdeki dini toplulukların, hatta Müslümanların bile, şüphecilik etrafında yoğunlaşmaya başlamalarıyla birlikte Protestanlığa meylettikleri ve onların aydınlatıcı düşüncesine dönmeye hazır olduklarını, bunun sadece Tokat ile sınırlı kalmayacağını, diğer şehirlere de yayılacağını vurgulamaktadır.

Powers'ın araştırmalarında, üzerinde durduğu bir başka konu *Sorgulama/Araştırma Ruhü*'dur. Tokat'taki araştırma ruhuyla ilgili olarak edindiği izlenimlerin çok cesaret verici olduğunu belirtir. Çağların derin uykusu kırılmıştır. Yüzlercesi okumaya, düşünmeye ve sohbet etmeye başlamıştır. Çok sayıda kişi kiliselerin hatalarını kabul etmekte, ayinlerine ve törenlerine (eğer varsa) son derece kısıtlı bir teslimiyet göstermekte ve kiliselere mümkün olduğunca gitmemektedir. Rahipliğin dünyevi ve baskıcı politikasına direnirler ve bir kurtuluş günü beklerler. Birçoğu, hakikat için dürüst bir arzu dışında başka nedenlerle kiliselerine yabancılaşmıştır. Din adamlarının keyfi zorlamaları, halkla aralarında kayıtsızlık, iğrenme ve hatta düşmanlık duygusu yaratmıştır. Amerikan Board örgütünün bastığı kitaplar bu insanlara büyük bir ışık tutmuş ve bir araştırma ruhu harekete geçirilmiş, neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda bir kanaat oluşmuştur.

Tokat'taki Ermeni cemaatinin bir kısmının duygu durumunu daha doğru bir şekilde ortaya koymak için Powers, örgüt tarafından istihdam edilen kitapçının günlüğünden de birkaç satırı yazısında alıntılanmıştır. Farklı tarihleri içeren alıntılar, şehirde bir veya iki yıl içinde meydana gelen büyük bir değişikliği açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Powers incelemelerinde, şehirde mezhep değiştirenler konusuna da değinmektedir. Manastırda Protestanlığı benimseyen altı ya da yedi kişi vardır. Bunlardan biri İstanbul'da Goodell'in himayesindeki kızlar ilahiyat okulunun üyelerinden ve çok okuyan biridir. Powers şehirde Protestanlık/Hıristiyanlık adına meydana gelen bu olumlu gelişmeleri, burada ölen ve mezarı burada bulunan Henry Martyn'in dualarının bir sonucu olduğuna dayandırmaktadır.⁶⁰

Powers'ın yazılarında ele aldığı bir başka konu, şehirde Amerikan Board örgütüne bağlı çalışan kitapçıdır. şehirde Baron H. yaklaşık üç yıldır örgütün kitapçısı olarak çalışmaktadır. şehri ziyaretinden önce hiç görmediği bu kitapçı ile dört hafta boyunca kişisel ilişkilerini devam ettirmiş ve yerli bir yardımcı olarak hakkında çok olumlu bir görüş oluşmuştur. Dindar, alçakgönüllü, nazik, sağlam ve sağduyulu görünen H., daha önceki yıllarda sadece din adamlarından değil, toplumdaki tüm sınıflardan çok muhalefet ve zulüm görmüştür. Zulmedenler arasında kendi babası ve eşi de vardır. Yaklaşık bir yıl boyunca sabırla katlandığı bütün bu zulümler sona ermiş ve artık sakinleşmiştir. En yakın akrabalarının, en sıcak arkadaşlarının, Katolik (aslen kendisi Katolik idi) Ermenilerin, Rumların, Müslümanların, Yahudilerin ve orada yaşayan birkaç Avrupalının güvenini kazanmıştır. Tokat ve çevresinde yoğun bir şekilde dağıttığı kitaplar insanlar arasında okunduğu için Trabzon gibi misyonerlerin ikamet ettiği bazı yerlerden daha fazla Protestanlığa meyledenler olmuştur.⁶¹

Powers'ın Tokat'ı ziyareti ve buradan edindiği izlenimler neticesinde verdiği bilgiler doğrultusunda Amerikan Board yetkilileri, Ermenilerin yoğun bir şekilde ikamet ettiği bu şehrin Anadolu'nun iç kesimleriyle kıyaslandığında medeniyet, bilgi ve din adamlarının egemenliğinden kurtulma isteği bakımından İstanbul'dakilere en yakın olduğunu düşünmeye başlamışlardır. şehrin bu olumlu yönleri, mümkün olan en kısa zamanda buranın bir istasyon haline getirilmesinin

⁶⁰The Missionary Herald XLIII (1847): 337-340.

⁶¹The Missionary Herald XLIII (1847): 340-341.

komiteye tavsiye edilmesi ve iki evli misyoner gönderilmesi gerektiğini (ki birinin doktor olması daha iyi olacaktır) gündeme getirmiştir.⁶²

1.5. Dr. Azariah Smith

Tokat'ı ziyaret eden bir başka misyoner 16 Şubat 1817'de dünyaya gelen ve 1 Ocak 1843'te İzmir'e, 29 Mart 1844'te Musul'a, Şubat 1845'te Erzurum'a, Ekim 1848'de Antep'e giden ve 3 Haziran 1851'de tifodan burada hayatını kaybeden Dr. Azariah Smith'tir. Ekim-Kasım 1847'de Samsun ve Tokat üzerinden Anadolu'nun içlerine bir gezi gerçekleştirmiştir. Samsun ve Tokat üzerinden Sivas ve Gürün güzergâhını takip ederek Trabzon'a bir gezi yapacağını, İstanbul Pera'dan 27 Eylül'de Trabzon'da görev yapan Johnston'a yazdığı bir mektupta bildirmiş ve kendisini karşılamasını istemiştir.⁶³

2 Kasım 1847'de Tokat'ı ziyaret eden Smith'in de şehrin dini yönleriyle ilgili edindiği izlenimleri, daha önceki ziyaretçilerinkiyle eşit derecede olumlu olmuştur. Bu yüzden Tokat'ın bir misyoner istasyonu haline getirilmesi ihtimaline çok olumlu bakmıştır. Hatta Tokat'tan sonra bir hafta kaldığı Sivas'ta yürütülecek çalışmalarda, Tokat'ta görevlendirilecek bir misyonerin çok faydalı olacağını vurgulamıştır. Dr. Smith şehre, Samsun üzerinden gelmiştir. Ancak yolculuğu esnasında kolera salgını yüzünden burada üç dört gün alıkonulmuştur.⁶⁴

Dr. Smith 2 Kasım günü geldiği Tokat'ta bir hafta kalmış, bu süre içinde Protestanlığı kabul edenlerden on ya da on ikisiyle görüşmüş ve o sırada şehirde olan Piskopos kapısında nöbet tutulmasını emretmiş ve birileriyle ilişki kurmasının engellenmesini istemiştir. Bu engele rağmen Dr. Smith beş ile sekiz arasında sayıları değişen gruplarla üç ayrı evde on toplantı düzenlemiş, hatta handaki odasında Şabat günü gayri resmi bir vaaz vermiştir.⁶⁵

1.6. Thomas Pinckney Johnston'un İkinci Ziyareti

Amerikan Board mensuplarının 1840'lı yılların sonlarında Tokat'a yaptıkları ziyaretleri artırması üzerine, Amerikan Board tarafından geçici olarak 1844'te İzmir'de görevlendirilen Johnston, 1848-1849 kışının bir bölümünü Tokat'ta geçirmiştir.⁶⁶

Johnston, 3 Kasım 1848'de İzmir'den İstanbul'a, 8 Kasım'da İstanbul'dan ayrılarak Samsun'a doğru yola çıkmıştır. İki günlük keyifli geçen bir yolculuktan sonra Samsun'a ulaşmıştır. Kaleme aldığı mektubunda burada karşılaştığı manzarayı; *Samsun'da bu kadar çok Avrupalı bulmak beni şaşırttı* ifadesiyle dile getirmiştir. Çünkü 12 yıl önce buradayken şehrin durumu daha farklıdır. Bu ziyaret esnasında evinde misafir olduğu Day, şehirde erkek ve kadın olmak üzere elli ya da altmış Avrupalının mevcut olduğunu, hatta sayıları ne olursa olsun (her halükarda) bir Katolik şapeli ve aralarında iki rahip olacak kadar sayılarının çok olduğunu ifade etmiştir. Johnston Samsun limanına inen yolcu sayısı ve mal miktarına bile Avrupalıların sayısına şaşırdığı kadar şaşırmaz. Gümrük evi balyalarla doludur ve kervanlar her gün Amasya, Zile, Tokat, Sivas, Eğin, Diyarbakır vb. güzergâhında gelip gitmektedir. Takip eden Pazartesi günü Johnston, Cumartesi günü ulaşacağı

⁶²*The Missionary Herald* XLIV (1848): 4, 48.

⁶³*The Missionary Herald* XLIV (1848): 68, 128, 137-138.

⁶⁴*The Missionary Herald* XLIV (1848): 68, 102, 138.

⁶⁵*The Missionary Herald* XLIV (1848): 68, 137. Burada ilginç olan konu, bu kadar sıkı denetlenen ve kapısında nöbet tutulan bir kişi, bu toplantıları nasıl gerçekleştirebilir?

⁶⁶*The Missionary Herald* XLV (1849): 236.

Tokat'a doğru yola çıkar. Türk hükümeti tarafından bir maden ocağı denetlemek üzere istihdam edilen kişilerden biri olan Protestan bir Almanın evinde misafir edilir.⁶⁷

Johnston Tokat'ta iken Zile'deki panayıra katılmak için Tokat'ta misyonerlik yapan Protestan bir Ermeni olan Hohannes⁶⁸ ile oraya gider. 12 saatlik bir yolculuğun ardından vardıkları Zile'de 24 Kasım-13 Aralık tarihleri arasında kalır. Burada kaldığı süre boyunca farklı kişilerle çok ilginç sohbetler yapar. Hohannes ise çok sayıda kitap satar. Hohannes her yıl panayıra katıldığı için genellikle *Protestan kitapçı* olarak bilinmektedir ve insanlarla iletişimi her yıl daha da artmıştır.

Altı yıl önce (1842) Hohannes, Trabzon'dan Zile'ye ilk kitapları getirdiğinde, Merzifonlu iki kişi ile tanışmış, onlara Protestanlığı anlatmış ve bu iki kişi ona görüşlerini ve duygularını bildiren çok ilginç bir mektup yazmışlardır. Dolayısıyla Amerikan Board'ın Tokat'taki yerli çalışanı olan Hohannes bu fuar sayesinde her yıl birkaç kişiyle tanışma ve onları etkileme fırsatı bulmuştur. Zile'den edindiği izlenime ve burada yaşayan bir kişinin ifadelerine göre, *buradaki birçok kişi kendisini Protestan ilan etmeye hazır, ancak eziyet görme korkusu ve rehber eksiklikleri vardır.*⁶⁹

Johnston, Tokat'ta birkaç hafta geçirmiş, ancak bu süre zarfında hava ya aşırı soğuk ya da kar veya yağmur nedeniyle çok kötü geçmiştir. Bu nedenle ziyaretinin sonuçları umduğundan çok daha az tatmin edici olmuştur. Ayrıca kendi yardımcıları olan Hohannes haricinde hiç kimse kendisini açıkça Protestan ilan etmemiştir. Bunu Protestanlığa meyledenlerin gördüğü zulme dayandırmaktadır. Mesela komşu manastırdaki D. H.'nin zulme maruz kaldığını, bir keresinde hakikati söylemekteki cüretkârlığından dolayı hapsedildiğini, korktuğu için kendisiyle görüşmediğini kaydetmektedir.⁷⁰

Johnston, Tokat hakkında verdiği bilgiler içinde burada Amerikan Board adına yerli kitap satıcısı olan Hohannes'in karakteri ve çalışmaları hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir. Hohannes çalışmaya başladığı andan itibaren sadece Tokat'ta Yeni Ahit'in (İncil) yaklaşık üç yüz nüshasını dağıtmıştır. Bir misyonerin ara sıra ziyareti dışında yalnız kaldığı 5 yıldan daha fazla süre, şehirde ayakta kalmasını şükredilmesi gereken bir olay olarak yorumlamaktadır. Johnston, İzmir'den ayrılmadan önce kendisine ulaşan bir haberle, Tokat'a geldikten sonra gördüklerinin kafasını karıştırdığını, gördükleri karşısında ona saygı duyduğunu yazmaktadır. Hohannes kendisi hakkında pek fazla bir şey anlatmaya alışık değildir. Hayatıyla ilgili bazı gerçekleri de tesadüfen anlatmıştır. Usta bir kumarbaz olan ve bu sayede çok miktarda para kazanan, ancak bunları çarçur eden Hohannes, yaklaşık 10 yıl önce İstanbul'da Avrupalılar tarafından işletilen bir kumarhanede bir gecede 1.200 dolardan fazla kazanmıştır. Bir gecede elli ya da yüz dolar kazanmaya alışmış olan Hohannes'in, hayatını sorgulamaya başlaması onu misyonerlerle iletişime geçirmiştir.

Çok atletik bir adamdır ve yirmi yaşında bir güreşçi olarak Tokat'ın, hatta tüm ülkenin tanınan bir kahramanıdır. Küçük Katolik cemaatinin mensubu olduğu için Ermeniler böyle bir övünme zemini olmasına tahammül edemezler ve sonuçta ona denk bir adam için bütün bölgeyi araştırırlar, ama nafiye. Bulabildikleri en ünlü güreşçiyi getirirler ama Hohannes binlerce tanıdın huzurunda sırtını yere indirir, bu da büyük ölçüde Katolik cemaatinin sevinci ve coşkusudur.

Ayrıca aşırı şarap ve içki kullanmaya da bağımlıdır. Din değiştirmesinden sonra Katolikler ve Ermeniler tarafından aforoz edilir. Babası onu kapı dışarı eder, karısı onu terk etmesi için rahipler

⁶⁷The Missionary Herald XLV (1849): 236.

⁶⁸Powers'ın Baron H. olarak bahsettiği Tokat'taki seyyar kitap satıcısıdır.

⁶⁹The Missionary Herald XLV (1849): 236-237.

⁷⁰The Missionary Herald XLV (1849): 237.

tarafından ikna edilir. Hohannes'in Katolikler arasında pek çok arkadaşı vardır, iman etmeseler de onunla her türlü ilişkiyi yasaklayan aforozla kızarlar. Hatta evine hiç gelmemiş olan tanınmış bir kişi, verilen emirlere uymadığını göstermek için ona özel bir ziyarette bulunur ve diğerleri onu kendi evlerine davet etmek için bahaneler üretirler. Hem Ermeniler hem de Katolikler arasında ilişkisi ve etkisi her geçen gün artmaya devam eder.⁷¹

Kasım 1847'de şehri ziyaret eden Dr. Azariah Smith, bir önceki yaz Tokat'ta oldukça ölümcül şekilde yaşanan kolera salgını nedeniyle, ona kolera vakalarının tedavisi için birtakım bilgiler öğretir. Hohannes, öğrendiği bilgiler çerçevesinde reçetelere uyar ve hastalığa yakalanan pek çok kişiyi tedavi eder. Ayrıca bölgenin yaygın hastalıklarının birçoğunu nasıl tedavi edeceğini de öğrenmiştir. Öyle ki kendisi herhangi bir iddiada bulunmadan genellikle *doktor* olarak anılır ve zenginler arasında bile bazıları aile hekimi olarak onu evlerine çağırmakta ısrar etmeye başlarlar. Johnston'un Tokat'ta kaldığı süre içinde Hohannes'in iğne yapması için çağrılmadığı ya da hastalara ilaç yazmadığı neredeyse bir gün olmamıştır. Bir zamanlar en şiddetli muhalifi olan Ermeni başrahibi bile onu aile hekimi olarak sık sık evine çağırmaya başlar.⁷²

Bütün bu gelişmeler Hohannes'in hayatını yeniden kolaylaştırmaya başlar, netice itibarıyla bir ev satın almayı başarır. Eşi tekrar ona döner, huzur ve sükûnet içinde yaşamaya devam ederler. Johnston'a göre Hohannes, eğer Tokat'ta bir istasyon açılır ve şehre bir misyoner gönderilirse ona baha biçilmez bir yardımcı olacak nitelikte donanımlıdır.⁷³ Bütün bunlara rağmen Johnston, 24 Eylül 1850'de İzmir'den yazdığı mektubunda Anadolu'nun bu şehrini Amerikan Board misyonerleri tarafından işgal edilmiş olarak görmeyi uzun zamandan beri çok arzulamasına, hatta son ziyaretinden (1848-1849) sonra istasyon için en uygun nokta olarak Tokat'ı örgüte tavsiye etmesine rağmen, istasyon olma noktasında son tercihini Kayseri'den yana kullandığını kaydetmektedir.⁷⁴

Amerikan Board misyonerlerinin kanaatlerini değiştirdiği tek konu bu değildir. Tokat'taki kitap satıcısı Hohannes hakkındaki görüşleri de olumsuz yönde değişmiştir. Powers'ın 8 Nisan 1851'de Trabzon'dan yazdığı mektupta, kitap satıcılarının son zamanlarda bazı ahlaksızlıklara düştüğünü ve daha önce teşvik edici etkisinin şimdi kesinlikle kendilerine zarar vermeye başladığını artık onun *kayıp bir adam* olduğunu vurgular.⁷⁵

1.7. Philander O. Powers'ın İkinci Ziyareti

Powers, Tokat'a ikinci ziyaretini 1850'nin sonbahar aylarında gerçekleştirmiştir. Eylül'ün sonlarında Trabzon'dan yola çıkmış ve dört günlük bir yolculuğun arkasından Tokat'a ulaşmıştır. Şehirde uzun süre kalmaya niyeti olmamasına rağmen, buraya geldiğinde kalışını uzatmaya mecbur eden bir durumla karşılaşmış ve şehirde 10 gün kalmıştır.⁷⁶

Geldiği günlerde Tokat Ermenileri arasında büyük bir hareket vardır. Amerikan Board örgütü altı yıl boyunca şehirde bir kitap dağıtan şahıs görevlendirmiş ve bu kişi birçok insanla iletişime geçerek sohbetler yapmıştır. Powers'ın anlatımıyla netice itibarıyla Tokat'ta Vartabed, öğretmenler ve birkaç rahip ve diyakozlar dâhil olmak üzere çok önemli sayıda kişi entelektüel olarak Protestanlaşmıştır. Şehir halkının büyük bir kısmı farklı nedenlerle kendi kiliselerine yabancılaşmış,

⁷¹The Missionary Herald XLV (1849): 237-238.

⁷²The Missionary Herald XLV (1849): 238.

⁷³The Missionary Herald XLV (1849): 239.

⁷⁴The Missionary Herald XLVII (1851): 81.

⁷⁵The Missionary Herald XLVII (1851): 263.

⁷⁶The Missionary Herald XLVII (1851): 63, 235, 263.

rahiplerinin davranışlarından nefret etmeye başlamışlardır. Bazı yüksek din adamları, bir süre zorunluluktan dolayı kendi milletbaşlarıyla ortak hareket etmişler, ancak bu durum katlanılmaz bir hale gelmeye başlamıştır. Nihayet halk ayağa kalkmış ve haklarını talep etmiştir. Bazı sonuçsuz çabalardan sonra 700'den fazla kişi kendilerini Protestan ilan eden bir kağıt imzalamışlar ve örgüt adına şehirde kitapçı olarak çalışan yerli Ermeniye başlarına atamışlar, ancak o bu teklifi akıllıca davranarak reddetmiştir. Birkaç gün sonra birkaç kişi sokaklarda yüksek sesle Protestan olduklarını, Patriki tanımadıklarını dile getirmişlerdir. Bu davranışları hapse atılmaları ve işkence görmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu meselenin nasıl sonuçlanacağı bilinmemesine rağmen artık cemaat arasında Ermeni kilisesinden ve milletinden bir ayrılıktan çok söz edilir olmaya başlamıştır. Powers'a göre bu gelişmeler yaşanırken Amerikan Board adına birinin hareketi izlemek ve mümkünse ona doğru bir yön vermek için burada olması çok önemlidir. Çünkü artık misyonerlerin ara sıra şehri ziyaret etmeleri beklentileri karşılamamaktadır. Powers, şehre birlikte geldiği kişi ve şehirdeki kitap satıcısı ile birlikte insanlarla iletişime geçmiş ve bir kısmı Pazar/Şabat günü ayine katılacaklarını söylemelerine rağmen, korkularından sadece üçü gelmiştir. Korkuları da sebepsiz değildir.⁷⁷

Powers, Merzifon, ardından Tokat ve Sivas'a gerçekleştirdiği bu gezisini tamamlayıp Trabzon'a döndükten sonra geziyle ilgili görüşlerini kaleme almış ve Tokat'la ilgili olarak üzerinde durduğu en önemli konu, şehirde örgüt adına kitap satıcısı olarak çalışan kişi hakkındaki görüşleri olmuştur. Yazısında Tokat'ta pek iç açıcı bir durum olmadığını, çok çaba harcamaları gerektiğini, bu işi yıllarca kitap satıcısının yaptığı, ancak kitap satıcısı Hohannes'in son zamanlarda çeşitli ahlaksızlıklara düştüğünü ve artık daha önceden çalışmalarını için olumlu etkisinin şimdi kesinlikle zarar veren noktaya geldiğini vurgulamış ve onu *kayıp bir adam* olarak tanımlamıştır. Bu yüzden 1850'nin Aralık ayında Amerikan Board tarafından kovulmuş, yerine Trabzon kilisesinin bir üyesi yerli yardımcı olarak Tokat'ta görevlendirilmiştir. Yeni yardımcı çok iyi çalışmalar yapmasına ve şehirde insanlarla iyi ilişkiler kurmasına rağmen, Powers'a göre Tokat'ta bir misyonerin daimi ikametgâhı dışında hiçbir şey davalarının gereksinimlerini karşılamayacaktır. Bu durumu haklı gösteren bir hikâyeyi de notları arasına kaydetmiştir. Hikâyeye göre, yerli yardımcıları Tokat'ta iken, daha önceleri gerçeğe karşı çıkan genç bir adam, Protestan olmuş, bu nedenle babasının evinden kovulmuş, parası, arkadaşları ve işi olmadan tek başına kalmıştır. Yerli yardımcı onunla arkadaş olmuş ve ona bir handa kalacak yer bulmuş, karnını doyurmuş ve bir iş kurarak geçimini sağlaması için ona birkaç dolar borç vermiştir. Sonunda babası onu evine geri almasına rağmen, bütün aile ona hala uzaylı gibi davranmaktadır.⁷⁸

1.8. Edwin E. Bliss'in Ziyareti

1850'li yılların başından itibaren Anadolu'nun iç kısımlarındaki bazı yerleşim yerlerinde misyonerlik çalışmalarına talep çok fazlaca artmaya başlamıştır. Bu yüzden Osmanlı topraklarındaki Amerikan Board misyonerleri buralarda dini ayinler yaparak halkı kendi mezheplerine davet etmek için ziyaretler yapmışlardır. Bunlardan biri de Edwin E. Bliss olmuştur. Bliss, bu talepleri göz önünde bulundurarak Merzifon ve Tokat üzerinden Sivas'a gitmek ümidiyle 9 Ekim 1850'de ailesiyle birlikte Trabzon'dan ayrılmış ve Kasım ayının ikinci yarısında Tokat ve Sivas'a kısa bir ziyarette bulunmuştur.⁷⁹

⁷⁷The Missionary Herald XLVII (1851): 63-64.

⁷⁸The Missionary Herald XLVII (1851): 263-264.

⁷⁹The Missionary Herald XLVIII (1852): 120.

Tokat'ta bir misyonerin olmamasını, burada Amerikan Board adına yapılmaya çalışılanlara büyük zarar verdiğini vurgulayan Bliss, şehirde Henry Martyn'in mezarını ziyaret etmiştir.⁸⁰

1.9. Philander O. Powers'ın Üçüncü Ziyareti

Powers 1851'in yaz aylarında Merzifon-Tokat-Sivas güzergâhına bir gezi daha yapmış ve Tokat'ta bir hafta kalmıştır. Trabzon'a döndükten sonra 15 Ekim 1851'de kaleme aldığı bir mektupta gezinin detayları hakkında bilgi veren Powers, mektupta Merzifon ve Tokat'taki halkın dine yaklaşımı hakkındaki fark üzerine vurgu yapar. Merzifon'da her şey çok olumlu ilerlerken, Tokat'ta rahip ve başpiskoposlarının davranışları yüzünden kiliseden tamamen soğuyan/kiliseye yabancılaşan orta ve alt sınıflar, Amerikan Board misyonerleri el uzatmazsa uçuruma düşecek ve sonsuza dek yok olacaklardır. Gerçeği bilmeyen, çoğunlukla okumayan, eski inançlarına bağlı, kiliselerine yabancılaşmış Protestan olmak isteyen yüzden fazla kişiyle iletişim kurduğunu söyleyen Powers, kiliselerin, tahammülün son derecesine kadar kötü ve baskıcı hale geldiğini yazar. Tokat'ta Protestanlığa ilgi duyan birkaç kişinin olduğunu ve gelecek yıl buraya yerli bir yardımcı sağlamak için düzenlemeler yaptığını da söyler.⁸¹

1.10. George W. Dunmore'un Ziyareti

10 Mayıs 1820'de dünyaya gelen, 1851'in Martında Antep, Kasımında Diyarbakır'a gelerek çalışmalara başlayan, Mayıs 1854'te Arapkir, bir yıl sonra Harput'a, 1859'da da İstanbul'a nakledilen George W. Dunmore, 1861'de Amerikan Board örgütündeki görevinden ayrılmış ve ülkesine dönmüştür. 3 Ağustos 1862'de katıldığı savaşta hayatını kaybetmiştir.

Osmanlı ülkesinde kaldığı süre içinde 1853 yaz aylarında Harput-Arabkir-Sivas-Tokat üzerinden İstanbul'a gitmek için bir yolculuk gerçekleştirmiş ve güzergâhında Tokat'a da uğramıştır. Yolculuğu esnasında uğradığı bazı yerlerde dini toplantılar düzenlemiş, bu toplantılar esnasında edindiği izlenimlere dayanarak, Arapkir'de halkın Sivas ve Tokat'a göre daha çok ilgili olduğunu vurgulamıştır.⁸²

1.11. Philander O. Powers'ın Dördüncü Ziyareti

Amerikan Board örgütü tarafından Tokat bir istasyon haline getirilmeden önce Powers 1853'ün Eylül ayında Tokat üzerinden Sivas'a bir ziyaret gerçekleştirir. Yolculuğu esnasında uğradığı Tokat'tan daha önceki ziyaretlerine göre daha olumlu bahseder. Protestanlığa olumlu bakan küçük bir topluluğun, kendisi şehirde kaldığı süre boyunca özellikle Sebt günü, Dini Metinler ve ibadet eğitimi için birçok defa bir araya geldiğini, burada gördüklerine ve duyduklarına göre bazılarının - Protestanlığa- çok olumlu baktıklarını yazar. Yedi aile reisinin Protestanlar tarafından kayıt altına alındığını, bu duruma yerli otoritelerin saygı duyduğunu, ayrıca halkın dini toplantılar düzenleme konusunda daha önceki duruma göre daha özgür olduğunu, ancak Trabzon kilisesinin bir üyesi olan yerli yardımcının çok fazla muhalefetle karşılaştığını, bir kez ölümüne dövdüğünü, neticede bu dayaktan dolayı tazminat aldığını vurgular.⁸³

Bu gezilerin haricinde, Tokat'ın bir istasyon haline gelmesinden önce, Amerikan Board örgütüne bağlı misyonerlerden bazıları şehirde araştırma-inceleme amaçlı olmayan ziyaretlerde de

⁸⁰*The Missionary Herald* XLVIII (1852): 120.

⁸¹*The Missionary Herald* XLVII (1851): 407; XLVIII (1852): 21.

⁸²*The Missionary Herald* XLIX (1853): 357.

⁸³*The Missionary Herald* XLX (1854): 65.

bulunmuşlardır. Bunlardan birincisi Henry A. Homes'tur.⁸⁴ Homes, Nasturi misyonunda görevli Dr. Asahel Grant ile birlikte Mezopotamya bölgesine önemli bir inceleme gezisi gerçekleştirmiştir. Yol arkadaşıyla buluşmak için gezi güzergâhını İstanbul'dan Trabzon'a deniz yoluyla, buradan Erzurum'a, ardından Diyarbakır'a belirlemiş olan Homes, dönüş yolculuğunu, Tokat-Samsun güzergâhı üzerinden yapmıştır.⁸⁵

Tokat'ı geçiş yolu olarak kullanan bir başka misyoner Thomas Laurie⁸⁶ ve eşidir. Çalışma merkezleri Musul'a ulaşmak için İstanbul'dan deniz yoluyla Samsun'a buradan da kara yoluyla Tokat üzerinden Musul'a gitmişlerdir.⁸⁷

Amerikan Board adına Tokat'ta araştırma ve incelemeler yapan sadece Amerikan vatandaşı misyonerler olmamış, Osmanlı vatandaşı yerli yardımcılar da bunlara katılmıştır. Mesela Amerikan Board tarafından Trabzon'da açılan kilisesinin iki üyesinden biri misyonerlik faaliyetleri yürütmek için Tokat'a, diğeri de Divriğ'e gönderilmiştir.⁸⁸ Divriğ'e gönderilen yerli yardımcı 1851 Mayıs ayında buradan ayrılmış ve Sivas - Tokat - Amasya - Merzifon güzergâhında incelemeler yaparak Trabzon'a dönmüştür. Seyahati esnasında Tokat'ta dini toplantılar düzenlemiş, Şabat günleri 25-50 arasında kişiyle dini ayinler yöneterek halkı etkilemeye çalışmış ve iki ay burada kalmıştır.⁸⁹

Yine 1852 Aralık ayında yerli yardımcı olarak Bedros, Tokat'a gitmiş ve şehir halkıyla ciddi ilişkiler kurmuştur. Ancak şehirde ona karşı kiliselerde suçlamalar yapılmaya başlanmış, hayatıyla ilgili komplolar kurulmuştur. Hatta bu komplolardan birinin başarılı olmasına ramak kalmıştır. Bir rahibin evinde tuzağâ düşürülmüş ve kafasına çok şiddetli darbeler almıştır. Olay yerinde ölmemiş olması misyonerler tarafından hayret verici olarak yorumlanmaktadır. Bu olay, onunla ilişi içinde olan kişilerin yüreklerine korku salmak için tasarlanmıştır. Bu olay Edwin Bliss tarafından, Tokat'taki mücadelenin çok şiddetli olacağını düşündürdüğü şeklinde yorumlanmaktadır.⁹⁰

⁸⁴Aralık 1835'te İstanbul'da Amerikan Board adına çalışmalara başlayan Henry A. Homes, görevde kaldığı süre içinde Şam, İzmir, Bursa ve İstanbul'da çalışmalar yürütmüştür. 1851'de de örgütteki görevinden ayrılmış ve süre devlet tarafından büyükelçilikte dragoman olarak görevlendirilmiş, 1887'de de hayatını kaybetmiştir. <http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022).

⁸⁵*The Missionary Herald* XXXVI (1840): 74, 432.

⁸⁶Kasım 1842'de Musul'da Amerikan Board adına çalışmalarına başlayan Thomas Laurie, 1844'te Beyrut'a nakledilmiştir. 1846'da sağlık durumunun iyi olmamasından dolayı ülkesine gitmiş ve 1848'de örgütteki çalışmalarından ayrılmıştır. 10 Ekim 1897'de hayatını kaybetmiştir. <http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022).

⁸⁷*The Missionary Herald* XXXIX (1843): 43.

⁸⁸*The Missionary Herald* XLVII (1851): 195.

⁸⁹*The Missionary Herald* XLVII (1851): 195; XLVIII (1852): 21.

⁹⁰*The Missionary Herald* XLIX (1853): 266-267.

Sonuç

Bütün bu ziyaretler sonucunda Tokat hakkında Amerikan Board merkezine verilen bilgiler sonuç vermiş ve 14 Mart 1853'te Boston'dan İzmir'e gitmek için Edisto gemisiyle, akademik derecesini Vermont Üniversitesi'nden ve tıp eğitimini Bowdoin Koleji'nden alan Dr. Fayette Jewett ve eşi Mary Ann Jewett Ermeni Misyonu'na bağlı Tokat'ta ikamet etmek üzere yola çıkmışlardır.⁹¹ Bu iki misyoner Tokat'a gitmek için yola çıktıktan sonra Anadolu'da görev yapan bazı misyonerlerin görev yerlerinde bazı düzenlemeler yapılmış, İstanbul'da görev yapan Henry J. Van Lennep'in, Jewett'e yardım için Tokat'a nakledilmesine karar verilmiştir.⁹²

Jewett önce eşiyle birlikte Merzifon'a gelmiştir.⁹³ Dr. Jewett'in 12 Ocak 1854 tarihinde buradan (Merzifon'dan) yazdığı mektuba göre, eşiyle birlikte İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Haziran ayında Merzifon'a ulaşmayı beklerken beklenmedik gecikmelerden dolayı ancak Ekim ayında buraya ulaşmışlardır. Aslında bu yıl Tokat'ta geçirmeyi beklemekteydiler. Ancak 1853-1854 kışını Merzifon'da geçirmek zorunda kalırlar ve burada bir yandan dil eğitimi diğer yandan da ihtiyacı olanlara doktorluk yapmakla geçirirler. Jewett, yazısında kendisine müracaat eden hastalarla ilgili ilginç bir açıklama da yapmaktadır. Hastalarının çoğunu Ermeniler oluşturmaktadır. Şehre bir *Protestan hekim* geldiğinin öğrenilmesiyle birlikte Ermeni kilisesi başpiskoposu da kendi cemaatinin bu hekime gitmesini engellemek maksadıyla bir doktor temin eder. Anlattığı ikinci ilginç açıklama ise Türklerle ilgilidir. Şehre ilk geldiğinde çok az Türk hastanın kendisine müracaat ettiğini, onların kadercî düşünceleri ve *kâfirlere* karşı önyargılarının onları engellediğini, ama belli bir zaman sonra kadın olsun erkek olsun hepsinin onu çağırmadan bir gün geçmediğini vurgular.⁹⁴

Merzifon'daki bütün bu olumlu çalışmalara rağmen planları 1854'ün ilkbaharının ilk günlerinde Van Lennep ile birlikte Tokat'a gitmektir. Ancak Ağustos ayında Tokat'a gidebilirler⁹⁵ ve böylece Tokat, kısa süre de olsa Amerikan Board'ın bir istasyonu olarak örgüt tarihindeki yerini alır.

⁹¹*The Missionary Herald* XLIX (1853): 124-125.

⁹²*The Missionary Herald* XLIX (1853): 257.

⁹³*The Missionary Herald* XLX (1854): 65.

⁹⁴*The Missionary Herald* XLX (1854): 141. Dr. Jewett ve ailesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülbadi Alan, "Amerikan Board Misyonerlerinin Yozgat'taki Çalışmaları ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkileri," *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı* II, (2016): 61-62.

⁹⁵*The Missionary Herald* XLX (1854): 142.

Kaynakça

- Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM), Reel 522/27, 46.
- Twenty-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions.* Boston: Printed for the Board By Crocker and Brewster, 1830.
- Twenty-Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions.* Boston: Printed for the Board By Crocker and Brewster, 1837.
- Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions – (Fifty-Second Annual Report).* Boston: Press of T. R. Marvin & Son, 1862.
- The Missionary Herald* XXVI (1830); XXVII (1831); XXIX (1833); XXX (1834); XXXIII (1837); XXXVI (1840); XXXIX (1843); XLI (1845); XLII (1846); XLIII (1847); XLIV (1848); XLV (1849); XLVII (1851); XLVIII (1852); XLIX (1853); XLX (1854); LXXXIX (1893).
- Alan, Gülbadi ve Ayşegül Kuş, *Amerikan Board Kaynaklarında Trabzon (1830-1923)*. İstanbul: Serander Yayınları, 2021.
- Smith, Eli. *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of OOrmiah and Salmas* I. Boston: Published by Crocker and Brewster, 1833.
- Tracy, Joseph. *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions.* Worcester: Published by Spooner and Howland, 1840.
- Alan, Gülbadi. “Amerikan Board Misyonerlerinin Yozgat’taki Çalışmaları ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkileri.” *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı II* (2016): 57-82.
- Hanilçe, Murat. “Tokat’ta Medfun Meşhur bir Misyoner Henry Mrtyyn.” *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu Bildirileri I* (2012): 151-182.
- Hanilçe, Murat. “Henry Martyn’s Personal Effects and His Grave in Tokat (Henry Martyn’in Maddi Mirası ve Tokat’taki Mezarı).” *CEDRUS – The Journal of MCRI* 5 (2017): 543-566.
- İpek, Nedim. “Canik Sancağı’nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme.” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12/1 (1999): 29-45.
- Kuş, Ayşegül. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı I Misyoner H. J. Van Lennep’in Tokat İzlenimleri.” *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (2014): 125-140
- Kuş, Ayşegül. “Protestan Mezhebini Yayma Yönünde Misyoner Lennep’in Tokat’ta Yürüttüğü Faaliyetler.” *Osmanlı’dan Cumhuriyete Türkiye’de Misyonerler ve Faaliyetleri*, Ed., Yunus Emre Tekinsoy- Murat Hanilçe (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018): 263-288.
- Suter, Henry. “Notes on a Journey from Erz-Rum to Trebizond, by Way of Shebb-Khaneh, Kara Hisar, Sivas, Tokat, and Samsun, in October, 1838.” *Journal of the Royal Geographical Society of London* 10 (1840): 434-444.
- Yetkiner, Cemal. “İstanbul’da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu.” *Akademik Orta Doğu* 3/1 (2008): 133-164.
- <http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022)
-



Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına Göre Osmanlı Bürokrasisinde Süryaniler
Syriacs in the Ottoman Bureaucracy according to the Sicill-i Ahval Records

Ahmet Yadi* 

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi
Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Samsun Ondokuz Mayıs
Üniversitesi
Çarşamba İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi
ahmet.yadi@omu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0405-3535

Başvuru / Submitted :

25 Ocak 2023

Kabul / Accepted :

1 Mart 2023

DOI: 10.21021/osmed.1242096

Atıf/Citation:

Yadi, A. "Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına
Göre Osmanlı Bürokrasisinde
Süryaniler". Osmanlı Medeniyeti
Araştırmaları Dergisi, 17 (2023):
23-37.

Benzerlik / Similarity : %15

Öz

Süryaniler Mezopotamya'nın eski milletlerindedir. Bölgenin Osmanlı Devleti hakimiyetine girmesiyle Türklerin idaresi altında yüzyıllarca hayatlarını sürdürmüşlerdir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının etkisiyle birlikte diğer gayrimüslimler gibi Süryaniler de Osmanlı bürokrasisinde yer almaya başladılar. II. Abdülhamid döneminin önemli bürokrasi kaynaklarından olan Sicill-i Ahvâl kayıtlarında Süryani devlet adamları da bulunmaktadır. Bu kayıtlarda memurların isimleri, baba adları ve meslekleri, doğum tarihi ve yerleri, eğitim bilgileri ve memuriyet hayatlarına dair bilgiler yer almaktadır. Tespit edilen 18 Süryani memur Diyarbakır, Mardin, Urfa, Halep, Siirt ve Musul gibi yerlerde dünyaya gelmiştir. Hepsi eğitim görmüş olup aynı zamanda birçok dil bilmektedir. Birçok yabancı dil bilmeleri bazı memuriyetlere atanmasında etkili olmuştur. Buna örnek olarak telgraf merkezlerinin muhaberat-ı ecnebiye memurluklarına atanmaları gösterilebilir. Coğrafya olarak daha çok doğdukları ve yaşadıkları yerlerde veya civar bölgelerde memuriyet hayatlarına devam etmişlerdir. Osmanlı bürokrasisindeki Süryaniler içinde görevini iyi yapanlar taltif edildiği gibi vazifesini suiistimal edenler de cezalandırılmıştır. Bu çalışmanın amacı Sicill-i Ahvâl kayıtlarında yer alan Süryanilerin Osmanlı bürokrasisindeki yerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Bürokrasi, Süryani, Sicill-i Ahvâl.

Abstract

Syriacs are one of the ancient nations of Mesopotamia. After the region came under the rule of the Ottoman Empire, they continued their lives for centuries under the rule of the Turks. With the effect of the Tanzimat and Reform Edicts, Syriacs, like other non-Muslims, began to take part in the Ottoman bureaucracy. There are Syriacs statesmen in the Sicill-i Ahval records, which are one of the important bureaucracy resources of the Abdulhamid II period. In these records, there are the names of the civil servants, their father's names and professions, the date and place of birth, educational information and information about their civil service life. The 18 Syriacs civil servants identified were born in places such as Diyarbakır, Mardin, Urfa, Aleppo, Siirt and Mosul. All of them are educated and also speak many languages. Knowing many foreign languages has been effective in his appointment to some civil servants. As an example, it can be shown that they were appointed to foreign correspondence offices in telegraph centers. Geographically, they continued their civil service life in the places where they were born and lived or in the surrounding regions. Among the Syriacs in the Ottoman bureaucracy, those who did their duty well were rewarded and those who abused their duties were punished. The aim of this study is to reveal the place of the Syriacs in the records of Sicill-i Ahval in the Ottoman bureaucracy.

Keywords: Ottoman Empire, Bureaucracy, Syriacs, Sicill-i Ahval.



Giriş

Süryaniler, Pavlus'un şekillendirdiği itikadi çizgide ekümenik Antakya Patrikhanesine mensup olan, bugün de tarihi Antakya Patrikhanesini temsil eden Hristiyanlığın en eski cemaatlerindedir.¹ Süryani tabirinin nasıl, ne zaman ortaya çıktığı ve neden dolayı kullanıldığı konusunda kesin bilgi yoktur. Bugün ise çeşitli ırklara mensup olmalarına rağmen bir Hristiyan mezhebi ve kilisesi mensuplarının adı olarak kullanılmaktadır.² Ancak günümüz Süryani toplumunun kimlik tespitine ilişkin bu zamana kadar yapılan çalışmalarda etnik kimlik ve dinsel kimlik olarak Süryaniler Antik çağlarda Urfa, Nusaybin ve Musul'un kültürel merkezler olarak ortaya çıktığı Kuzey Mezopotamya'da ve Süryanice tabir edilen Sami dil ailesine mensup Aramice konuşan toplumdur.³ Süryanilerin etnik ve dinsel kimliğin birbirine karıştığı bir yapı göstermesi tarihsel süreçte kendiliğinden meydana gelen bir durum olmuştur.⁴ Nitekim tarihin değişik dönemlerinden günümüze kadar siyasal ve dinsel literatürde Süryanileri tanımlayan *Asuri*, *Arami*, *Keldani*, *Süryani*, *Maruni*, *Melkit*, *Nesturi*, *Yakubi* gibi isimleri kullanılmıştır.⁵

Eski bir Hristiyan toplumu olan Süryanilerin Hz. Ömer devrinde Ermeni Patrikhanesine bağlı statüsü Osmanlıların bölgeyi Yavuz Sultan Selim zamanında fethetmesiyle birlikte aynı şekilde devam etmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde Süryanilerin bu birliktelikten ayrılış çabaları başladı. Uzun süren çabalarının ardından 1912 yılında Süryani Kadimler için ayrı bir nizamname yayınladı.⁶ Osmanlı Devleti zamanında Süryaniler gayrimüslimlere verilen güven ortamı sayesinde rahat bir yaşam sürmüştür. 19. yüzyılda Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karıştığı yıllarda vaat ve tahriklere kapılmamışlar ve devlete bağlılıklarını her zaman bildirmişlerdir.⁷

19. yüzyılda Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla birlikte Osmanlı bürokrasisindeki değişim ve Osmanlılık fikrinin de etkisiyle birçok gayrimüslim vatandaş devlet memurluğunda bulunmaya başladı. Nitekim yüzyılın sonlarına doğru gayrimüslimler değişik makam ve görevlerde hizmette bulundular. II. Abdülhamid döneminde memurlar hakkında bazı düzenlemeler yapılarak devlet memurluğunda bulunan kişilerin memuriyet biyografileri tutulmaya başlandı. Bu işlem ise 1879 yılında kurulan Sicill-i Ahvâl Komisyonu tarafından yürütüldü. Amaç Osmanlı devlet teşkilatında görev alan memurların görevleri süresince gelişim aşamalarını takip etmektir.⁸ Sicill-i Ahvâl kayıtlarında memurların isimleri, baba isimleri, sülale isimleri, nerede ve ne zaman doğduğu, eğitim gördüğü okullar, bildiği diller, bulunduğu memuriyetler, aldığı cezalar ve ödüller hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁹ Bu çalışmada Osmanlı Arşivi'nin Dahiliye Nezareti fonunda bulunan Sicill-i Ahvâl kayıtlarının özet kısmında *Süryani*, *Süryani Katolik* ve *Süryani Kadim* yazan 18 kişinin memuriyet biyografileri incelenmiştir. Çalışmanın amacı ise devlet hizmetinde bulunmuş

¹ Mehmet Çelik, "Süryaniler," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 175.

² Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, C. 1, (İstanbul: Yayıncı Matbaası, 1987), 1-2.

³ Bülent Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 13.

⁴ Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, 14.

⁵ Suphi Aksoy ve Tuma Çelik, *Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi*, (Ankara: Nika Yayınevi, 2013), 21.; Mutay Özdemir, "II. Abdülhamid'ten Günümüze Sosyolojik, Siyasal ve Hukuki Açından Süryaniler," (Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2017), 65.

⁶ Ebubekir Sofuoğlu ve İlke Nur Akvarup, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Süryaniler," *Akademik İncelemeler Dergisi* 7/1 (2012): 79-81.; Bülent Özdemir, "II. Abdülhamid Döneminde Süryaniler," *Devr-i Hamid (Sultan II. Abdülhamid)*, Cilt 1, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011), 404.

⁷ Çelik, "Süryaniler", 177.

⁸ Gülden Sarıyıldız, "Sicill-i Ahvâl Defterleri," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 134-135.

⁹ Sezai Balcı ve Ahmet Yadi, *Osmanlı Bürokrasisinde Yahudiler*, (İstanbul: Libra Yayınları, 2013), 25-26.

Süryanilerin Osmanlı bürokrasisindeki yeri ve önemini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda aile bilgileri, eğitim bilgileri ve memuriyet bilgileri hakkında değerlendirmeler yapılmıştır.

1. Aile Bilgileri

Tespit etmiş olduğumuz Süryani devlet adamlarından 12'si *Süryani Katolik*, 3'er kişi de *Süryani* ve *Süryani Kadim* olarak nitelenmiştir. Süryani Kadim ise Ortodoks olan Süryanilere verilen isimdir.¹⁰ Diğer Süryani olarak kaydedilen 3 kişinin Katolik veya Ortodoks olup olmadıkları hakkında bilgi yoktur. Sicill-i Ahvâl kayıtlarındaki 18 Süryani devlet adamının doğum tarihleri 1852 ile 1887 tarihleri arasında değişmektedir. En erken doğumlu olan memur 1852 yılında dünyaya gelen Basil Şükrü Efendi'dir.¹¹ En geç doğumlu ise 1887 yılında doğan Anton Efendi'dir.¹² 18 kişinin 3'ü Sultan Abdülmecid, 10'u Sultan Abdülaziz ve 5'i Sultan II. Abdülhamid döneminde doğmuştur. Doğum yerlerine bakıldığında ise 6'sı Musul'da, 4'ü Halep'te, 3'ü Diyarbakır'da 2'si Vadi-lacem'de 1'er kişi de Mardin, Siirt ve Urfa'da dünyaya gelmiştir.

Süryani devlet adamlarının babaları efendi ve ağa gibi unvanlar kullanmışlardır. Babalarının mesleklerine bakıldığında ise 6 kişinin baba mesleği hakkında bilgi yoktur. Meslekleri bilinenlerden 6'sı tüccar, 5'i memur ve 1'i esnaf sınıfındandı. Bazılarının da sülale isimleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Abdullah Efendi, Sersemzade; Abdülmesih Hilmi Efendi, Çermiklizade; Basil Şükrü Efendi, Saazade ve Şemade Efendi, Muteberzade ailelerine mensuptu.¹³

Tablo 1: Aile ve Doğum Bilgileri

Memurun Adı	Doğum Yeri	Doğum Tarihi	Baba Adı	Baba Mesleği
Abdullah Efendi	Musul	1857	Sersemzade Süleyman Efendi	Tüccar
Abdülaziz Efendi	Musul	1866	İbrahim Ağa	-
Abdülkerim Efendi	Halep	1871	Fethullah Efendi	Halep Rüsum-ı Sitte Nezareti Muhasebe Memuru
Abdülmesih Hilmi Efendi	Diyarbakır	1877	Çermiklizade İbrahim Sünuhi Efendi	Diyarbakır Bidayet Mahkemesi Azası
Anton Efendi	Musul	1887	Şakir Efendi	-
Basil Şükrü Efendi	Halep	1852	Saazade Naum	-
Bedros Kandela Efendi	Musul	1864	Abraham Efendi	-
Cercis Anis Efendi	Siirt	1880	Yusuf Ziya Efendi	Siirt Düyun-ı Umumiye Nezareti Muhasebe Memuru
Cercis Efendi	Urfa	1859	Manuk Efendi	Tüccar
Festohi Efendi	Musul	1868	David Ağa	Tüccar

¹⁰ Süryani Kadim tabiri 1845 yılında ortaya çıkmış kavramdır. 1782 tarihindeki Tek Tabiat taraftarı Süryaniler arasında bir patrik seçimindeki ihtilaf neticesinde Mihael Carve'nin liderliğindeki bir grubun Roma Katolik Kilisesine bağlanması ve 1845'te Osmanlı hükümetince tanınması üzerine geleneksel Antakya Patrikliğine bağlı kalanlara, kendilerini Katoliklerden ayırt etmek için *Kadim Süryaniler* ismi verilmiştir. (Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, 2.; Ramazan Erhan Güllü, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin İdaresi", *Osmanlı Araştırmaları* 53 (2019), 295.)

¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahval Defterleri (DH. SAİD.d.)*, 125/367.

¹² BOA, *DH. SAİD.d.*, 158/471.

¹³ BOA, *DH. SAİD.d.*, 78/359; 113/145; 125/367; 93/123.

Fethi Zagbi Efendi	Halep	1862	Anton Fethullah Efendi	Tüccar
Habib Efendi	Halep	1866	İlyas İbrahimşan	Tüccar
Halil Efendi	Vadilacem	1876	Melham Genç Haddad	Vadilacem Bidayet Mahkemesi Azası
Hanna Necati Efendi	Diyarbakır	1865	Rıdvanlı İlyas Efendi	Tüccar
Nasri Bledo Efendi	Diyarbakır	1878	Mülki Ağa	-
Şemade Efendi	Vadilacem	1872	Muteberzade Hoca Habib Batras	Esnaf
Tevfik Efendi	Mardin	1885	Ligori Said Ağa	-
Yosef Efendi	Musul	1871	Kandela Beham Efendi	Şehr-i Zor Sandık Sarrafı

2. Eğitim Durumları

Sicill-i Ahvâl Defterlerinde kaydı bulunan Süryanilerin tamamı ilköğrenimlerini çeşitli mekteplerde görmüşlerdir. Bu mektepler; Süryani Mektebi, Frenk Mektebi, Dominiken Mektebi, Keldani Mektebi, Latin Katolik Mektebi, Marunî Mektebi gibi okullardı. Buradan anlaşıldığı üzere Süryaniler kendi millet mekteplerin dışında diğer dindaşlarına ait mekteplerde de eğitim görmüşlerdi. Bedros Kandela Efendi ise özel bir okulda eğitim görmüştür.¹⁴ Yine Cercis Efendi, kendi millet mektebinde eğitim gördükten sonra *muallim-i mahsus* olarak adlandırılan özel hocadan ders almıştır.¹⁵

Aldıkları derslere bakıldığında çoğu *mukaddime-i ulûm* olarak adlandırılan temel bilgileri okumuştur. Bunların dışında Basil Şükrü Efendi, sarf, nahv, sülûs ve rika hatları;¹⁶ Hanna Necati Efendi, sarf, nahv, tuhfe-i vehbi,¹⁷ gülîstan,¹⁸ riyaziye, hesap ve coğrafya derslerini almıştır.¹⁹ Yine Yosef Efendi ise Arapça, Farsça, Türkçe, ilm-i hesap tarih ve coğrafya derslerini okumuştur.²⁰ Okullarını bitirerek diploma alanlar içerisinde sadece bir kişinin başarı derecesi kayıtlara yansımıştır. O da iyiye yakın (*karîb-i âlâ*) derecede diploma alan Abdülmesih Hilmi Efendi'di.²¹

Süryanilerin bildiği yabancı dillere dair kayıtlarda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Çoğunluğu Arapça ve Fransızca bilmektedir. Bunların dışında Farsça, İngilizce, Süryanice, Ermenice ve Kürtçeyi bilenler de bulunmaktadır. Abdülmesih Hilmi Efendi 6 ve Hanna Necati Efendi 5 yabancı dil bildiklerinden bu konuda ön plana çıkmaktadırlar. Abdülmesih Efendi, Arapça, Fransızca, Farsça, İngilizce, Süryanice ve Ermenice;²² Hanna Necati Efendi ise Arapça, Farsça Ermenice, Süryanice ve Kürtçe bilmekteydi.²³ Süryanilerin bulunduğu coğrafya itibariyle farklı etnik gruplarla birlikte yaşamaları bazı dilleri bilmelerinde etkili olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁴ BOA, DH. SAİD.d, 58/405.

¹⁵ BOA, DH. SAİD.d, 92/223.

¹⁶ BOA, DH. SAİD.d, 125/367.

¹⁷ Tuhve-i vehbi; Sünbülzâde Vehbî tarafından kaleme alınan Türkçe-Farsça manzum sözlüktür. 882 beyitten oluşan bu eser mesnevi tarzında yazılmıştır. (Atabey Kılıç "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhve-i Vehbi," *Turkish Studies* 2/2 (2007), 411.)

¹⁸ Gülîstan, Sadi-i Şirazi tarafından 1256 yılında kalem alınan küçük nazım ve nesir parçalarından oluşan bir eserdir. Osmanlı coğrafyasındaki birçok okulda uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. (Salih Aybey, "Sadi-i Şirazi'nin Bostan ve Gülîstan Adlı Eserlerinin Din Eğitimindeki Yeri ve Önemi," *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/69 (2019), 426.)

¹⁹ BOA, DH. SAİD.d,112/251.

²⁰ BOA, DH. SAİD.d, 67/151.

²¹ BOA, DH. SAİD.d, 113/45.

²² BOA, DH. SAİD.d, 113/145.

²³ BOA, DH. SAİD.d, 112/251.

Tablo 2: Eğitim Durumları

Memurun Adı	Eğitim Gördüğü Okullar	Bildiği Diller
Abdullah Efendi	Millet Mektebi	Arapça ve Fransızca
Abdülaziz Efendi	Musul Süryani Mektebi	Arapça ve Fransızca
Abdülkerim Efendi	Halep Frenk Mektebi	Arapça ve Fransızca
Abdülmesih Hilmi Efendi	Diyarbakır İptidai Mektebi ve İdadi Mektebi	Arapça, Fransızca, Farsça, İngilizce, Süryanice ve Ermenice
Anton Efendi	Musul Dominiken Mektebi	Arapça ve Fransızca
Basil Şükrü Efendi	Halep Süryani Mektebi	Arapça
Bedros Kandela Efendi	Özel Mektep	Arapça ve Fransızca
Cercis Anis Efendi	Siirt Keldani Mektebi ve Musul Semiz San Jan Mektebi	Arapça ve Fransızca
Cercis Efendi	Urfa Süryani Mektebi, Muallim-i Mahsus	Süryanice ve Ermenice
Festohi Efendi	Latin Katolik Mektebi	Arapça ve Fransızca
Fethi Zagbi Efendi	Özel Mektep	Arapça ve Fransızca
Habib Efendi	Halep Maruni Mektebi	Arapça
Halil Efendi	Süryani Katolik Sıbyan Mektebi	Arapça
Hanna Necati Efendi	Süryani İptidai Mektebi	Arapça, Farsça, Ermenice, Süryanice ve Kürtçe
Nasri Bledo Efendi	Süryani Katolik Mektebi	Arapça ve Fransızca
Şemade Efendi	Katna Sıbyan Mektebi	Arapça, Farsça ve Fransızca
Tevfik Efendi	Millet Mektebi	Arapça ve Fransızca
Yosef Efendi	Musul Dominiken Mektebi	Arapça ve Fransızca

3. Memuriyet Bilgileri

Okullarını bitiren Süryaniler Osmanlı bürokrasisinde kendilerine yer bulmuşlardır. Memuriyet hayatına başlayanlar daha çok Düyun-ı Umumiye İdaresi, Telgraf ve Posta Merkezi ve mahkemelerde görev almıştır. Bazı görevleri almalarında birçok yabancı dil bilmeleri etkili olmuştur. 9 kişi memuriyetine mülazemetle yani stajyer olarak başlamıştır. Maaşlı başlayanların içinde en yüksek ücretle göreve gelen 600 kuruşla Beyrut Rüşumat Müdüriyetine atanan Habib Efendi'dir.²⁴

Görevinde başarı gösterenler nişan ve rütbelerle taltif edilmiştir. Süryaniler içinde bir kişinin taltif edildiği görülmektedir. Bu kişi Cercis Efendi olup 2 Ağustos 1902'de dördüncü rütbeden Mecidi nişanıyla taltif edilmişti.²⁵

Memuriyetinde başarı gösterenler rütbe ve nişanlarla ödüllendirilirken görevini kötüye kullananlar da ceza almaktan kurtulamamıştır. Bunlardan Basil Şükrü Efendi, 1 Ocak 1880'de itaatsizlik ve dikbaşlılığı yüzünden azledilmiştir.²⁶ Yine Hanna Necati Efendi, mahkeme heyeti ile

²⁴ BOA, DH. SAİD.d, 162/449.

²⁵ BOA, DH. SAİD.d, 92/223.

²⁶ BOA, DH. SAİD.d, 125/367.

başkâtibi arasında arbeye çıkarıp mahkemeye karşı saygısızlık yaptığından görevine devam etmesi uygun görülmeyle 27 Eylül 1890'da azledilmiştir.²⁷

Haksız kazanç elde etmek için bazı memurların görevini suiistimal ettiği görülmüştür. Habib Efendi'nin Cünye Rüşumat memurluğunda bulunduğu sırada görevini suiistimal ettiğine dair şikâyet olmuştur. Yapılan incelemelerde idarenin kolcusu tarafından 4 çuval ziftin iskelede tutulduğu ve Habib Efendi'nin 60 kuruş alarak salıverdiğine dair bir delil elde edilememiştir.²⁸ Şemade Efendi ise muhasebe kâtibiyle beraber bazı kişilerden para aldıkları ve yarı hisselerini rehin alarak gerçek kıymetinden fazla akçe talep ettikleri yapılan araştırmalarda sabit olmuştur. Bundan dolayı da 9 Ağustos 1900'de azledilmiştir.²⁹

Bazı Süryani devlet adamlarının siyasi meselelere karıştıkları görülmüştür. Cercis Efendi, Muş mutasarrıf yardımcılığında bulunduğu sırada Muş'ta Protestan Mektebi muallimesi olan Susi binti Hamparsum adında bir kadının odasında zararlı Ermenice evraklar ele geçirilmiştir. Kendisi Osmanlı vatandaşı bir Ermeni'ydi. Bu hadiseden dolayı Muş Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi tarafından gözaltına alınmıştır. Elde edilen bu Ermenice evraklar tercüme edilmesi için Cercis Efendi'ye verildi. Cercis Efendi evrakları tercüme ederek altına yazı ilave etmesi ve mahkeme esnasında evrak için *zararlı değildir* gibi gerçeğe aykırı beyanda bulunarak kadının beraat etmesine sebebiyet verdiğinden kendisi hakkında adli süreç başlatılmıştır. Tahkikat devam ederken yetkililer tarafından kendisinin sadakatsiz bir harekette bulunmasından dolayı azledilmesi kararı alındı.³⁰ Bir süre Diyarbakır hapisanesinde bulunduktan sonra tahliye edildi.³¹ Susi'nin tahliye edilmesi için ise İngiltere Sefareti doğrudan Babıali ile temasa geçerek talepte bulundu.³² Babıali, 4-5 yıldır kalebend³³ olarak bulunan Susi'nin affedilmesi yönündeki talebi incelemeye aldı. Neticesinde Osmanlı Devleti tüm bölgelerde olduğu gibi Muş tarafında da asayışı sağlamaya çalışmaktaydı. Bu asayışı ihlal eden bir komiteye mensup olan bu kadının o bölgede kalmayarak İstanbul veya başka bir yerde gözetim altında tutularak tahliyesi uygun görüldü.³⁴

Diğer bir siyasi işe karışan kişi ise Bedros Kandela Efendi'ydi. Kendisi Beyrut Telgraf ve Posta Merkezi Muharebe-i Ecnebiye memurluğunda iken görevini terk ederek Mısır'a kaçmıştır. Bundan dolayı 10 Mayıs 1904'te memuriyetten atılmıştır.³⁵ Bu dönemde muhalif devlet adamlarının yurtdışına firar ettiklerine dair birçok olay bulunmaktadır. Ancak kendisinin Jön Türklere mensup olup olmadığı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır.

Süryani memurlar daha çok doğup büyüdüğü yerler ve oralara civar bölgelerde devlet hizmetinde bulunmuşlardır. Çok olmamakla birlikte Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerinde görev yapanlar da olmuştur.

²⁷ BOA, *DH. SAİD.d.*, 112/251.

²⁸ BOA, *DH. SAİD.d.*, 162/449.

²⁹ BOA, *DH. SAİD.d.*, 98/123.

³⁰ BOA, *Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat (DH. TMIK.M)*, 118/10, 26 Kanunievvel 1317 (8 Ocak 1902).; *DH. TMIK.M*, 102/20, 31 Mart 1317 (13 Nisan 1901).; *İ. HUS*, 87/90, 18 Mart 1317 (31 Mart 1901).; *DH. SAİD.d.*, 92/223.

³¹ BOA, *DH. SAİD.d.*, 92/223.

³² BOA, *Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH. ŞFR)*, 275/13, 19 Kanunisanı 1319 (1 Şubat 1904).

³³ Osmanlı'da kalebend edilen kadın mahkûmlar için bkz. Mucize Ünlü ve Volkan Çeribaş, "Kalebend Defterlerine Göre Osmanlı'da Kadın Mahkûmlar (1800-1815)," *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 6/16 (2019), 535-553.

³⁴ BOA, *Hariciye Nezâreti Tahrirât-ı Hariciye Odası (HR. TH)*, 315/21, 8 Şubat 1320 (21 Şubat 1905).; *HR. TH*, 270/44, 1 Haziran 1318 (14 Haziran 1902).

³⁵ BOA, *DH. SAİD.d.*, 58/405.

Tablo 3: Memuriyet Bilgileri

Memurun Adı	İlk Görevi	İlk Maaşı	Son Görevi	Son Maaşı
Abdullah Efendi	İstanbul Süryani Patrikhanesi Azası	-	Musul Sandık Sarraflığı	675
Abdülaziz Efendi	Fav Rüşumat İdaresi Kolculuğu	150	Hamidiye Vapurları İdaresi Devriye Katipliği	400
Abdülkerim Efendi	Halep Düyun-ı Umumiye Nezareti Muhasebe Kalemî	Mülazemetle	Halep Düyun-ı Umumiye Nezareti Tezkire Katipliği	-
Abdülmesih Hilmi Efendi	Diyarbakır Evrak Kalemî Mükayyidliği	75	Tikveş Kaymakam Muavinliği	540
Anton Efendi	Bağdat Telgraf ve Posta Merkezi Muhabere Memurluğu	Mülazemetle	Bağdat Telgraf ve Posta Merkezi Muhabere Memurluğu	200
Basil Şükrü Efendi	Halep Telgrafhanesi	Mülazemetle	Halep Emlak-ı Hümayun İdaresi Sandık Eminliği	700
Bedros Kandela Efendi	Musul Telgrafhanesi	Mülazemetle	Beyrut Telgraf ve Posta Merkezi Muhabere-i Ecnebiye Memurluğu	450
Cercis Anis Efendi	Siirt Polis Neferliği	250	Mardin Düyun-ı Umumiye Müdüriyeti İkinci Katipliği	200
Cercis Efendi	İstanbul Süryani Patrikhanesi Başkatipliği	500	Edirne ve Kavala Tahrir-i Noksan Komisyonları Müfettişliği	3.500
Festohi Efendi	Musul Telgraf ve Posta Merkezi Katipliği	250	Musul Telgraf ve Posta Merkezi Katipliği	300
Fethi Zagbi Efendi	Musul Telgrafhanesi	Mülazemetle	Fav Telgraf ve Posta Merkezi Lisan-ı Ecnebi Muhabere Başmemurluğu	760
Habib Efendi	Beyrut Rüşumat Müdüriyeti Mubassırlığı	600	Rüşumat Emaneti Müfettişliği	500
Halil Efendi	Vadilacem Tahrir-i Vergi ve Bidayet Mahkemesi Kalemî	Mülazemetle	Raşıya Tahsil Memurluğu	500
Hanna Necati Efendi	Diyarbakır Bidayet Mahkemesi Zabıt Katipliği	150	Tikveş Kaymakam Yardımcılığı	540
Nasri Bledo Efendi	Adana Sekizinci Daire Piyade Tahsildarlığı	200	Adana Sekizinci Daire Piyade Tahsildarlığı	-
Şahade/Şemade Efendi	Vadilacem Mal Kalemî	Mülazemetle	Kantara Sandık Eminliği	275
Tevfik Efendi	Basra Telgraf ve Posta Merkezi Muhaberat-ı Ecnebiye Memur Yardımcılığı	Mülazemetle	Basra Telgraf ve Posta Merkezi Muhaberat-ı Ecnebiye Memurluğu Yardımcılığı	500
Yosef Efendi	Musul Düyun-ı Umumiye İdaresi	Mülazemetle	Emlak-ı Hümayun Orman İdaresi İkinci Katipliği	250

Sonuç

Osmanlı millet sisteminin bir parçası olan Süryaniler, Osmanlılık fikriyle Tanzimat ve Islahat Fermanlarının kendilerine getirdiği haklardan faydalanmışlardır. Bu doğrultuda devlet kademesindeki görevlerde kendilerine yer buldular. Sicill-i Ahvâl kayıtlarından tespit edilebilen 18 kişinin aile, eğitim ve memuriyet biyografileri değerlendirilerek tablolarla daha anlaşılır bir halde sunulmuştur.

Süryani devlet adamlarının hepsi eğitim göyerek görevlere gelmişlerdir. Bazı görevlere atamaların yapılmasında yabancı dil bilgilerinin göz önünde bulundurulduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bazıları telgraf merkezlerindeki yabancı dil bilgisi gerektiren yerlerde istihdam edilmiştir. Osmanlı Devleti, Süryanilerin bu yabancı dil bilgisinden yararlanmayı bilmiştir. Büyük çoğunluğu yaşadıkları coğrafyalara yakın yerlerde istihdam edilirken uzak bölgelerde de görev yapanlar bulunmaktadır. Osmanlı bürokrasisi içinde kendilerine yer bulan Süryaniler daha çok yerel ve düşük statülü memuriyetlerde bulunmuşlardır. Netice itibarıyla bu çalışma hem Süryani tarihi hem de yerel tarih araştırmalarına katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH. SAİD.d): 41/77, 51/79, 62/275, 67/151, 88/353, 92/281, 106/325, 110/135, 110/411, 116/165, 117/265, 129/285, 138/393, 172/214, 177/383, 179/313, 183/114, 198/197.

Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH. ŞFR): 275/13.

Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat (DH. TMIK.M): 102/20, 118/10.

Hariciye Nezâreti Tahrirât-ı Hariciye Odası (HR. TH): 270/44, 315/21.

Îrâde Hususî (İ. HUS): 87/90.

2. Araştırma Eserler

Aksoy, Suphi ve Tuma Çelik. *Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi*. Ankara: Nika Yayınevi, 2013.

Aybey, Salih. "Sadî-i Şîrazî'nin Bostan ve Gülistan Adlı Eserlerinin Din Eğitimindeki Yeri ve Önemi." *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/69 (2019): 425-437.

Çelik, Mehmet. "Süryaniler." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Çelik, Mehmet. *Süryani Kilisesi Tarihi*. C. 1, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1987.

Güllü, Ramazan Erhan. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin İdaresi." *Osmanlı Araştırmaları* 53 (2019): 287-319.

Kılıç, Atabey. "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhve-i Vehbi." *Turkish Studies* 2/2 (2007): 410-475.

-
- Özdemir, Bülent. “II. Abdülhamid Döneminde Süryaniler.” *Devr-i Hamid (Sultan II. Abdülhamid)*, Cilt 1, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Özdemir, Bülent. *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Özdemir, Mutay. “II. Abdülhamit'ten Günümüze Sosyolojik, Siyasal ve Hukuki Açından Süryaniler,” Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2017.
- Sarıyıldız, Gülден. “Sicill-i Ahvâl Defterleri.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Sofuoğlu, Ebubekir ve İlke Nur Akvarup. “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Süryaniler.” *Akademik İncelemeler Dergisi* 7/1 (2012): 71-88.
- Ünlü, Mucize ve Volkan Çeribaş. “Kalebend Defterlerine Göre Osmanlı'da Kadın Mahkûmlar (1800-1815).” *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 6/16 (2019): 535-553.
- Balcı, Sezai ve Ahmet Yadi. *Osmanlı Bürokrasisinde Yahudiler*. İstanbul: Libra Yayınları, 2013.

EKLER

Süryanilerin Memuriyet Biyografileri

Ek 1: Abdullah Efendi

Süryani Kadim milletinden Sersemzade tüccar Süleyman Efendi'nin oğlu olup 1857'de Musul'da doğdu. Mektepte eğitim gördü. Arapça, Türkçe, Fransızca okuyup yazabilmektedir. 1883'te İstanbul Süryani Kadim Patrikhanesi azalığında bulundu. 25 Nisan 1889'da salise rütbesi aldı. 14 Eylül 1891'de 675 kuruş maaşla Musul Sandık Sarraflığına atandı.³⁶

Ek 2: Abdülaziz Efendi

Süryani Katolik milletinden İbrahim Ağa'nın oğlu olan Abdülaziz Efendi 1866'da Musul'da dünyaya geldi. Musul Süryani Mektebinde temel bilgileri öğrendikten sonra özel ders aldı. Arapça ve Türkçe yazabilirdi, Fransızcaya aşınaydı. 16 Haziran 1900'de 150 kuruş maaşla Fav Rüşumat İdaresi kolculuğuna atandı. Ancak 19 Şubat 1901'de Bağdat Rüşumat Nezareti tarafından memuriyeti onaylanmayınca açıkta kaldı. 14 Nisan 1901'de Hayy Tömbeki Reji Şirketi muhafız memurluğuna getirildi. 13 Ekim 1901'de maaşının azlığından dolayı istifa ederek 19 Ağustos 1905'te 400 kuruş maaşla Hamidiye Vapurları İdaresi dört numaralı devriye katipliğine atandı.³⁷

Ek 3: Abdülkerim Efendi

Süryani milletinden Halep Rüşum-ı Sitte Nezareti muhasebe memuru yardımcılarında Fethullah Efendi'nin oğludur. 29 Ocak 1871'de Halep'te doğdu. Halep Frenk Mektebinde eğitim gördü. Arapça, Türkçe ve Fransızca okuryazar ve konuşabilir. 15 Kasım 1886'da Halep Düyun-ı Umumiye Nezareti Muhasebe Kalemine mülazemetle girdi. 11 Eylül 1889'da 400 kuruş maaşla Halep Düyun-ı Umumiye Müdüriyetine bağlı Cubul Memlehası ikinci kâtipliğine atandı. 5 buçuk ay bu görevi yürüttü. 26 Şubat 1890'da işten el çektilirdiyse de yapılan görüşmeler neticesinde mağdur olacağı göz önüne alınarak 2 buçuk ay açıkta kaldıktan sonra 13 Mayıs 1890'da 300 kuruş maaşla memuriyetine iade edildi. Bulunduğu bölgenin kötü havasından dolayı talebi üzerine 16 Ağustos 1890'da 200 kuruş maaşla Ayıntap Düyun-ı Umumiye Müdüriyeti kâtipliğine tayin edildi. 13 Eylül 1890'da terfi ederek Halep Düyun-ı Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi perakende kâtipliğine atanmışsa da nezaret tarafından asaleten memuriyeti onaylanmadığından 4 Ocak 1891'de görevinden ayrıldı. Yaklaşık bir buçuk yıl kadar açıkta kaldıktan sonra 20 Haziran 1892'de 500 kuruş maaşla İskenderun Düyun-ı Umumiye Müdüriyeti kâtipliğine atandı. 18 Kasım 1893'te maaşıyla Antakya Düyun-ı Umumiye İdaresi başkâtipliğine tayin edildi. 18 Nisan 1895'ten 23 Mayıs 1895'e kadar Kilise Düyun-ı Umumiye memurluğu, 30 Kasım 1897'den 7 Nisan 1898'e kadar Amik Gölü Sayd-ı Mahi kâtipliğinde, 13 Temmuz 1898'den 20 Ağustos 1898'e kadar Süveydiye Düyun-ı Umumiye memurluğu görevlerini ilave memuriyet olarak yürüttü. 1 Temmuz 1899'da Halep Düyun-ı Umumiye Nezareti tezkire kâtipliğine nakledildi.³⁸

Ek 4: Abdülmesih Hilmi Efendi

³⁶ BOA, DH. SAİD.d, 78/359.

³⁷ BOA, DH. SAİD.d, 158/357.

³⁸ BOA, DH. SAİD.d, 126/41.

Süryani milletinden Çermiklizade Diyarbakır Bidayet Mahkemesi azası İbrahim Sünühi Efendi'nin oğludur. 1877'de Diyarbakır'da doğdu. Diyarbakır İptidai Mektebinde temel bilgileri okuduktan sonra İdadi Mektebinde eğitim gördü. 20 Temmuz 1896 tarihli iyiye yakın (*karîb-i âlâ*) derecede diploma aldı. Arapça, Türkçe, Fransızca konuşur ve yazar, Farsça, İngilizce, Süryanice ve Ermeniceye aşınadır. 5 Kasım 1896'da 75 kuruş maaşla Diyarbakır Evrak Kalemi mukayyitliğine atandı. 28 Mayıs 1902'de maaşı 85 kuruşa çıkarıldı. Kendisinin Diyarbakır vilayetinden bir kaymakam muavinliğine tayin edilmesi talep edilmesiyle 19 Temmuz 1903'te 540 kuruş maaşla Tikveş kaymakam muavinliğine atandı.³⁹

Ek 5: Anton Efendi

Süryani Katolik milletinden Şakir Efendi'nin oğludur. 1887'de Musul'da doğdu. Musul Dominiken Mektebinde eğitim gördü. Arapça, Türkçe ve Fransızca okuyup yazabilmektedir. 1906'da Bağdat Telgraf ve Posta Merkezi muhabere memurluğu refakatine mülazemetle girdi. 1 Ağustos 1908'de 200 kuruş maaşla ataması yapıldı.⁴⁰

Ek 6: Basil Şükrü Efendi

Süryani milletinden Saazade Naum'un oğludur. 1852'de Halep'te doğdu. Halep Süryani Mektebinde sarf ve nahv okuyup sülüs ve rika hattı dersi aldı. Arapça ve Türkçe okuyup yazabilmektedir. 13 Mart 1867'de Halep Telgrafhanesine mülazemetle girdi. 13 Kasım 1867'de 400 kuruş maaşla Hammar muharebe memuriyetine atandı. Daha sonra istifa ederek 27 Kasım 1868'de 375 kuruş maaşla Halep muharebe memurluğunda göreve başladı. 13 Ağustos 1870'te maaşı, 480 kuruşa çıkarıldı. 27 Aralık 1871'de 450 kuruşa indirildi. 13 Aralık 1876'da 500 kuruşa çıkarıldı. 7 Ağustos 1879'da İskenderun muharebe memurluğuna nakledildi. 1 Ocak 1880'de itaatsizlik ve dikbaşlılık gibi hareketlerinden dolayı azledildi. 1 Haziran 1880'de 450 kuruş maaşla Halep Rüşum-ı Sitte Nezaretine bağlı Cubul Memlehası sandık eminliğine tayin edildi. 13 Ekim 1883'te 400 kuruş maaşla Halep Aşar Müdüriyeti ikinci kâtipliğine nakledildi. 23 Kasım 1884'te 480 kuruş maaşla başkâtipliğe yükseldi. Önceki başkâtip Hanna Efendi'nin 18 Ocak 1885'te tekrar eski görevine iade edilmesiyle 200 kuruş maaşla ikinci kâtip olarak görevine devam etti. 12 Mart 1886'da Aşar İdarelerinin lağvedilmesiyle açığa çıkarıldı. 19 Aralık 1887'de 500 kuruş maaşla Halep Emlak-ı Hümayun İdaresi sandık eminliğine atandı. Maaşı, 18 Ağustos 1890'da 600 kuruşa, 13 Mart 1894'te 700 kuruşa çıkarıldı. 27 Mart 1909'da saltanat değişikliğinden dolayı bulunduğu idarenin Maliye Nezareti'ne naklinden dolayı görevinden ayrıldı.⁴¹

Ek 7: Bedros Kandela Efendi

Süryani Katolik milletinden Abraham Efendi'nin oğludur. 1864'te Musul'da dünyaya geldi. Özel mektepte eğitim gördü. Arapça, Türkçe ve Fransızca okuyup yazabilmektedir. Ağustos 1881'de Musul Telgrafhanesine mülazemetle girdi. 13 Ağustos 1884'te 400 kuruş maaşla Diyarbakır ve 13 Eylül 1886'da ise 500 kuruş aylıkla Musul Telgraf Merkezleri Fransızca muhabere memurluklarına atandı. 25 Eylül 1887'de 550 kuruş maaşla Trablusşam İskelesi muhabere memurluğuna nakledildi. 19 Haziran 1893'te 600 kuruş maaşla aynı merkezin Telgraf ve Posta müdürlüğüne terfii etti. 5 Şubat 1895'te 550 kuruş maaşla Taberiya Telgraf ve Posta Merkezi Müdüriyetine nakledildi. Ancak aradan bir sene geçmesine rağmen memuriyetine gitmeyerek Reji İdaresine müracaat etmesiyle burada istihdam edildi. 13 Ocak 1898'de 400 kuruş

³⁹ BOA, DH. SAİD.d, 113/145.

⁴⁰ BOA, DH. SAİD.d, 158/471.

⁴¹ BOA, DH. SAİD.d, 125/367.

maaşla Cebel-i Lübnan'da Deyrül-kamer? Telgraf ve Posta Merkezi muhabere memurluğuna tayin edildi. 26 Nisan 1899'da maaşı 450 kuruşa çıkarıldı. 8 Eylül 1903'te maaşıyla Beyrut Telgraf ve Posta Merkezi Muhabere-i Ecnebiye memurluğuna nakledildi. Ancak buradan görevini terk ederek Mısır'a kaçtı. Bundan dolayı 10 Mayıs 1904'te görevinden azledildi.⁴²

Ek 8: Cercis Anis Efendi

Süryani Katolik milletinden Siirt Düyun-ı Umumiye Nezareti muhasebe memuru yardımcılarında Mardinli Yusuf Ziya Efendi'nin oğludur. 1880'de Siirt'te doğdu. Siirt Keldani Mekteplerinde temel bilgileri gördü. Daha sonra Musul'da Semiz Saint Jean adlı mektepte eğitim aldı. Arapça, Türkçe ve Fransızca okuyup yazabilmektedir. 24 Kasım 1896'da 250 kuruş maaşla Siirt Polis neferliğine atandı. 12 Mart 1897'de istifa ederek Siirt Düyun-ı Umumiye Nezareti Müfettişlik Kalemine mülazemetle devam etti. 4 Eylül 1898'de 250 kuruş maaşla Siirt Reji memurluğu vekilliğine tayin edildi. 30 Kasım 1898'de bulunduğu memuriyetin Bayilik Kalemine memurluğunu kabul etmeyerek görevinden ayrıldı. Yine Siirt Düyun-ı Umumiye Nezareti Müfettişlik Kalemine mülazemetle devam ederek 13 Mart 1899'dan 28 Nisan 1900'e kadar aynı nezaretin Müfettişi Cudici Efendi tarafından 150 kuruş verilerek özel olarak kendisinin mübeyyizlik görevinde bulundu. 14 Temmuz 1900'de aynı nezaretin Tahrirat Kalemine mülazemetle devam etti. 26 Temmuz 1901'de 200 kuruş maaşla Mardin Düyun-ı Umumiye Müdüriyeti ikinci kâtipliğine atandı.⁴³

Ek 9: Cercis Efendi

Süryani Kadim milletinden ve alaca tüccarından Manuk Efendi'nin oğludur. 1859'da Urfa'da doğdu. Urfa Süryani Kadim Mektebinde Türkçe ve temel bilgileri okudu. Daha sonra özel olarak Arapça, Farsça, coğrafya, cebir, hendese, tarih, heyet gibi dersleri rüşdiye ve idadi derecesinde aldı. Türkçe, Süryanice ve Ermenice konuşup yazabilmektedir. 13 Ekim 1887'de 500 kuruş maaşla İstanbul Süryani Kadim Patrikhanesi kapıhethüdalığıyla başkâtipliğine atandı. 25 Nisan 1889'da salise rütbesi aldı. 27 Aralık 1889'da fahri olarak Patrikhane kilisesi içinde bulunan iptidai mektebin müdürlüğüyle Türkçe ve Süryanice muallimliklerini yürüttü. 11 Ekim 1896'da rütbe olarak saniye sınıf-ı sanisine terfii etti. 25 Ekim 1896'da 2.500 kuruş maaşla Genç sancağı mutasarrıf yardımcılığına atandı. 13 Mart 1897'de maaşı, 2.200 kuruşa indirildi. 1897/98'de Kulb kazasıyla Mizak nahiyesi aşar ihale memurluğunda bulunarak toplam 3.630 kuruş 20 para aldı. 26 Haziran 1900'de becayış suretiyle Muş mutasarrıf yardımcılığına nakledildi. 2 Ağustos 1900'de dördüncü rütbeden Mecidî nişanıyla taltif edildi. Cercis Efendi, ikametgâhında zararlı (muzırr) evrak bulunan Susi binti Hamparsumyan hakkında Muş mahkemesince görülen davaya da müdahalede bulunarak kadının beraat etmesine sebep olduğu Bitlis vilayetinden bildirildi. Bu davranışlarından dolayı 7 Nisan 1901'de görevinden azledildi. Muş Protestan Mektebi muallimesi olup fesat ve ihanet suçuyla itham edilen Susi binti Hamparsum'un odasında ele geçirilerek tercüme için kendisine verilen Ermenice iki adet muzırr evrakı gerçeğe aykırı tercüme etmek ve mahkeme sırasında evrak için *muzırr değıldir* demesi ve kadının beraatine hüküm verdirtmekten dolayı gözaltına alındı. Temyiz Mahkemesinden bu tahkikatın Diyarbakır merkez İstintak Dairesine nakline karar verilip tutuklanarak Diyarbakır hapishanesine gönderilen Cercis Efendi'nin yapılan araştırmalar neticesinde suçunu sabit edecek bir şeye rastlanmadığı gerekçesiyle tahliye edildi. 22 Ocak 1909'da 4.000 kuruş maaşla Sivas vali yardımcılığına tayin edildi. 14 Nisan 1909'da geçici bütçe gereğince maaşı 3.500 kuruşa indirildi. 14 Ağustos 1909'da

⁴² BOA, DH. SAİD.d, 58/405.

⁴³ BOA, DH. SAİD.d, 106/167.

mutasarrıflığın lağvedilmesiyle açıkta kaldı. 14 Eylül 1909'da kendisine 1.015 kuruş mazuliyet maaşı bağlandı. 20 Nisan 1911'den 13 Mayıs 1912'ye kadar 3.000 kuruş maaşla Selanik, 3 Haziran 1912'den 17 Haziran 1912'ye kadar aynı maaşla Canik sancağı tahrir azalıklarında, 3 Temmuz 1912'den 13 Mart 1913'e kadar 3.500 kuruş maaşla Edirne ve Kavala tahrir-i noksan komisyonları müfettişliklerinde bulundu.⁴⁴

Ek 10: Festohi Efendi

Süryani Katolik milletinden tüccar David Ağa'nın oğludur. 1868'de Musul'da doğdu. Latin Katolik Mektebinde eğitim gördü. Arapça, Türkçe ve Fransızca okuyup yazabilmektedir. 4 Ağustos 1891'de 250 kuruş maaşla Musul Telgraf ve Posta Merkezi Posta kâtipliğine atandı. Maaşı, 6 Kasım 1898'de 300 kuruşa çıkarıldı.⁴⁵

Ek 11: Fethi Zagbi Efendi

Süryani Katolik milletinden tüccar Anton Fethullah Efendi'nin oğludur. 1862'de Halep'te doğdu. Özel mektepte eğitim gördü. Arapça, Türkçe, Fransızca okuyup yazabilmektedir. 1884'te Musul Telgrafhanesine mülazemetle girdi. 13 Mayıs 1885'ten 12 Aralık 1885'e kadar 250 kuruş maaşla Musul, 27 Temmuz 1886'dan 27 Mart 1887'ye kadar 200 kuruş maaşla Bağdat Telgraf Merkezleri Muhaberat-ı Ecnebiye memurluklarını vekâleten yürüttü. 8 Nisan 1887'de 400 kuruş maaşla Kerkük Telgraf ve Posta Merkezi muhabere memurluğuna atandı. 9 Haziran 1887'de memuriyetinin lağvedilmesiyle açıkta kaldı. 13 Ekim 1887'den 2 Mayıs 1888'e kadar 250 kuruş maaşla Musul Merkezi Muhaberat-ı Ecnebiye memuru vekilliğinde bulundu. 16 Eylül 1888'de 400 kuruş maaşla Diyarbakır Telgraf Muhaberat-ı Ecnebiye memurluğuna atandı. 16 Kasım 1892'de 500 kuruş maaşla Musul Telgraf ve Posta Merkezi Muhaberat-ı Ecnebiye memurluğuna, 29 Haziran 1894'te 760 kuruş aylıkla Basra'da Fav Telgraf ve Posta Merkezi Lisan-ı Ecnebi Muhabere başmemurluğuna nakledildi.⁴⁶

Ek 12: Habib Efendi

Süryani Katolik milletinden tüccar İlyas İbrahimşan'ın oğludur. 1866'da Halep'te doğdu. Halep Marunî Mektebinde Arapça ve Türkçe eğitimi gördü. 24 Ocak 1895'te 600 kuruş maaşla Beyrut Rüşumat Müdüriyeti mubassırlığına atandı. 13 Mart 1897'de maaşı 540 kuruşa indirildi. 29 Ocak 1898'de 500 kuruş maaşla Cünye Rüşumat memurluğuna nakledildi. Görevini suiistimal ettiğine dair gelen ihbar üzerine yapılan araştırma neticesinde idarenin kolcusu tarafından 4 çuval ziftin iskelede tutulduğu ve Habib Efendi'nin 60 kuruş alarak salıverdiğine dair bir delil elde edilememiştir. Ancak kendisinin bu memuriyeti yapmaya gücü ve bilgisi olmadığından görevinden ayrıldı. 2 Temmuz 1901'de 500 kuruş maaşla Rüşumat Emaneti müfettişliğine atandı. 6 Ekim 1896'da hamse rütbesi, 19 Mart 1900'de beşinci rütbeden Mecidî nişanı ile taltif edildi.⁴⁷

Ek 13: Halil Efendi

Süryani Katolik milletinden Vadilacem Bidayet Mahkemesi azası Melham Genç Haddad Efendi'nin oğludur. 1876'da Suriye vilayetinde Vadilacem kasabasında dünyaya geldi. Vadilacem Süryani Katolik Sıbyan Mektebinde eğitim gördü. Arapça ve Türkçe okuyup yazabilmektedir. 15 Mart 1888'de mülazemetle Vadilacem Tahrir-i Vergi ve daha sonra Bidayet Mahkemesi

⁴⁴ BOA, DH. SAİD.d, 92/223.

⁴⁵ BOA, DH. SAİD.d, 85/261.

⁴⁶ BOA, DH. SAİD.d, 99/77.

⁴⁷ BOA, DH. SAİD.d, 162/449.

Kalemünde istihdam edildi. 13 Aralık 1891'de 125 kuruş maaş ile Vadilacem Nüfus kâtipliğine atandı.⁴⁸ 12 Haziran 1895'te istifa ederek Suriye Muhasebe Kalemine mülazemetle devam etti. 9 Temmuz 1895'te 270 kuruş maaşla Aclun Sandık eminliğine atandı. 21 Aralık 1899'da aynı maaşla Vadilacem Sandık eminliğine tayin edildi. 6 Mayıs 1902'de 200 kuruş maaşla Zebdani sandık eminliğine nakledildi. 14 Ağustos 1904'te 500'er kuruş maaşlarla Aclun, 14 Mart 1905'te Zebdani, 14 Mart 1906'da Hasbiya kazaları Tahsilât müfettişliklerinde bulundu. 14 Mart 1907'den 13 Eylül 1907 tarihine kadar 250 kuruş maaşla Hasbiya tahsil memurluğu vekâletine tayin edildi. 14 Eylül 1907'de 500 kuruş maaşla Raşiya tahsil memurluğuna nakledildi.⁴⁹

Ek 14: Hanna Necati Efendi

Süryani Kadim milletinden Rıdvanlızade tüccar İlyas Efendi'nin oğludur. 1865'te Diyarbakır'da doğdu. Süryani İptidai Mektebinde okuduktan sonra sarf, nahv, tuhfe-i vehbi, pend-i attar, gülistan, riyaziye, hesap ve coğrafya eğitimi aldı. Arapça ve Türkçe konuşur yazar, Farsça anlar, Ermenice konuşur, Süryanice ve Kürtçeye aşinadır. 7 Şubat 1888'de 150 kuruş yarım maaşla Diyarbakır Bidayet Mahkemesi zabıt kâtipliği vekâletine atandı. 8 Temmuz 1888'de 225 kuruş maaşla terfii ederek Lice Bidayet Mahkemesi ikinci kâtipliğine tayin edildi. 2 Ocak 1890'da 300 kuruş maaşla Derik Bidayet Mahkemesi müstantik yardımcılığına nakledildi. İzinsiz olarak Diyarbakır'a gitmesinden dolayı istifa etmiş sayılmakla birlikte mahkeme başkâtibi ve mahkeme heyeti ile arbeye çıkarıp mahkemeye karşı saygısızlık yaptığından görevinde devam etmesi uygun görülmemekle 27 Eylül 1890'da azledildi. 14 Aralık 1895'te 300 kuruş maaşla Diyarbakır Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi zabıt kâtipliğine atandı. 18 Aralık 1897'de 270 kuruş maaşla aynı mahkemenin aza mülazımlığına tayin edildi. 6 Şubat 1899'da 300 kuruş maaşla Diyarbakır İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi zabıt kâtipliğine nakledildi. 15 Nisan 1899'da maaşıyla Silvan müstantik yardımcılığına tayin edildi. Bu görevden istifa etmesinin ardından Padişah kararıyla 7 Mayıs 1902'de 540 kuruş maaşla Selanik'e bağlı Tikveş kazası kaymakam yardımcılığına atandı.⁵⁰

Ek 15: Nasri Bledo Efendi

Süryani Katolik milletinden Mülki Ağa'nın oğludur. 1878'de Diyarbakır'da doğdu. Süryani Katolik Mektebinde eğitim gördü. Arapça, Türkçe ve Fransızca okuyup yazabilir ve konuşabilmektedir. 8 Şubat 1905'te aylık 200 kuruşu aşmamak üzere Adana Sekizinci Daire Piyade tahsildarlığına kaydedildi. 11 Aralık 1909'da yapılan düzenlemeler neticesinde kadro dışında kaldı.⁵¹

Ek 16: Şemade Efendi

Süryani Katolik milletinden Muteberzade esnaf Hoca Habib Batras'ın oğludur. 1872'de Vadilacem'in merkezi olan Katna köyünde dünyaya geldi. Katna Sıbyan Mektebinde temel bilgileri okudu. Arapça, Farsça ve Türkçe okuyup yazabilir, Fransızcaya aşinadır. 13 Mart 1893'te 21 yaşındayken Vadilacem Mal Kalemine mülazemetle girdi. 1894'te 450, 1895'te 500 kuruş ücret ile Vadilacem Ağnam ve Tadad kâtipliğinde istihdam edildi. 13 Ekim 1895'te Duma Ziraat Bankası sandığına mülazemetle devam etti. 21 Eylül 1896'da 300 kuruş maaşla Duma Muhasebe kâtipliği refakatine tayin edildi. Kendisi muhasebe kâtibiyle beraber bazı borçlulardan para aldıkları gibi yarı hisselerini rehin alarak gerçek kıymetinden fazla akçe aldıkları yapılan

⁴⁸ BOA, DH. SAİD.d, 70/347.

⁴⁹ BOA, DH. SAİD.d, 162/369.

⁵⁰ BOA, DH. SAİD.d, 112/251.

⁵¹ BOA, DH. SAİD.d, 139/493.

incelemede ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı 9 Ağustos 1900'de azledildi. 14 Kasım 1900'den 30 Kasım 1900'e kadar 75 kuruş yarım maaşla Ziraat Bankası nüfus memurluğu vekâletinde bulundu. 29 Aralık 1901'de 275 kuruş maaşla Vadilacem Sandık Eminliğine tayin edildi. 7 Şubat 1904'te Kantara Sandık Eminliği'ne atandı.⁵²

Ek 17: Tevfik Efendi

Süryani Katolik milletinden Ligorı Said Ağa'nın oğludur. 1885'te Mardin'de doğdu. Millet Mektebinde eğitim gördü. Arapça, Türkçe ve Fransızca okuyup yazabilir ve İngilizceye aşinadır. 1902'de Basra Telgraf ve Posta Merkezi Muhaberat-ı Ecnebiye memurluğu refakatine mülazemetle girdi. 3 Mayıs 1904'te 500 kuruş maaşla ataması yapıldı.⁵³

Ek 18: Yosef Efendi

Süryani Katolik milletinden Şehr-i Zor Sandık Sarrafı Kandela Beham Efendi'nin oğludur. 1871 yılında Musul'da dünyaya geldi. Musul Dominiken Mektebinde Arapça, Fransızca, Türkçe, ilm-i hesab, tarih ve coğrafya derslerini gördü. Arapça, Türkçe ve Fransızca konuşup yazabilmektedir. 13 Eylül 1886'da Musul Düyun-ı Umumiye İdaresine mülazemetle girdi. 4 Eylül 1889'da 250 kuruş maaşla Emlak-ı Hümayun Orman İdaresi ikinci kâtipliğine atandı. Memuriyetinin lağvedilmesiyle 18 Haziran 1895'te açığa çıkarıldı.⁵⁴

⁵² BOA, DH. SAİD.d, 98/123.

⁵³ BOA, DH. SAİD.d, 146/375.

⁵⁴ BOA, DH. SAİD.d, 67/151.



19. Yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukukundaki Değişimin İktisadi İlişkilere Yansıması: Ceride-i Mehâkim'deki Mahkeme Kayıtları Üzerine Bir İnceleme*

The Reflection of the Change in Commercial Law in the 19th Century Ottoman to Economic Relations: An Analysis on the Court Records in Ceride-i Mehâkim

Halime Alkan**

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

** Bursa Uludağ Üniversitesi

halimealkan@uludag.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0484-8434

Başvuru / Submitted :

20 Ocak 2023

Kabul / Accepted :

27 Nisan 2023

DOI:

10.21021/osmed.1240052

Atıf/Citation:

Alkan, H. "19. Yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukukundaki Değişimin İktisadi İlişkilere Yansıması: Ceride-i Mehâkim'deki Mahkeme Kayıtları Üzerine Bir İnceleme". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 38-76.

Benzerlik / Similarity : %18

Öz

19. yüzyıl Osmanlı tarihinde her alanda köklü değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde "nizam" kökünden türeyen Tanzimat'ın anlamına uygun şekilde hayata geçirilen pek çok kanuni düzenlemeden biri, Ticaret Hukuku sahasında Fransız Ticaret Kanunu'ndan tercüme edilen 1850 tarihli Ticaret Kanunnamesi olmuştur. Ardından yaklaşık 20 yıl sonra bu defa Medeni Hukuk ve Borçlar Hukuku alanlarında İslam hukukunun kodifikasyonu ile Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ilan edilmiştir. Bunlara ek olarak benzer ilişki türlerini düzenleyen söz konusu yeni kanunları uygulamak üzere adli teşkilatta da değişikliklere gidilmiş ve mevcut yargı kuruluşlarının yanına ticaret ve nizamiye mahkemeleri gibi yeni mahkemeler teşkil edilmiştir. Bu kapsamda ilk olarak dönemin ticari ilişkilerini düzenleyen kanunlaştırma faaliyetleri ve adli teşkilatlanma hakkında kurumsal iktisat nosyonu gözetilerek kısaca bilgi verilmiştir. Daha sonra Ceride-i Mehâkim'de yer alan mahkeme kayıtları vasıtasıyla söz konusu hukuki ve adli değişimin iktisadi ve ticari ilişkilere etkisi değerlendirilmiştir. Bu çerçevede mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgilerin tasnifi ile hangi tür iktisadi ilişkilerin (ticari ve finansal) kimler arasında gerçekleştirildiği, bu kimselerin çeşitli kimlikleri (dini, mesleki, bölgesel gibi) bağlamında değerlendirilmiştir. Ayrıca ulaşılan ticari ilişki ağları sayesinde iktisadi ilişkilerde cemaatçi toplum yapısının varlığı ve hangi toplumsal kimlikte kendisini gösterdiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, Ticaret Mahkemesi, Nizamiye Mahkemesi, Ticari İlişkiler, Ceride-i Mehâkim.

Abstract

The 19th century was a period in which radical changes and transformations were experienced in every field in Ottoman history. In this period, one of the many legal regulations implemented in accordance with the meaning of the Tanzimat, derived from the root of "regulation", was the Commercial Code of 1850, which was translated from the French Commercial Code in the field of Commercial Law. Afterwards approximately 20 years later, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye was declared through the codification of Islamic law in the fields of Civil Law and Law of Obligations. In addition, some changes were made in the judicial organization in order to implement the new laws that regulate similar types of relationships. Thus, new courts such as commercial and nizamiye courts were established together with the existing judicial institutions. In this context, firstly, brief information is given about the legalization activities that regulate the commercial relations of the period and the judicial organization, considering the notion of institutional economics. Later on, the effect of legal and judicial changes on economic and commercial relations was evaluated through court records in Ceride-i Mehâkim. Within this scope, using the information obtained by the classification of court records, the types of economic relations (commercial and financial) between whom and the various identities of these people (religious, professional, regional, etc.) were evaluated. Thanks to the commercial relations networks obtained, the existence of the communal social structure in economic relations and in which social identity it manifests itself were tried to be determined.

Keywords: Identity, Commercial Court, Nizamiye Court, Commercial Relations, Ceride-i Mehâkim.

* Bu makale "19. Yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukukundaki Dönüşümün İktisadi İlişkilere Yansımaları: Kurumsal Bir Analiz" isimli tarafımda hazırlanan doktora tez çalışmasından türetilmiştir



Giriş

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu tarihinde sosyal, iktisadi, hukuki ve idari bünyede gerçekleştirilen pek çok kurumsal düzenleme ile beraber oldukça önemli ve kalıcı değişikliklere sahne olan bir dönemdir. Bu dönemde özellikle Tanzimat'ın ilanından itibaren Ticaret Hukuku'nun kapsamı, gelişen ve değişen ticari ağlara bağlı olarak oluşan yeni ticari ilişkileri kapsayacak ve düzenleyecek şekilde genişletilmiştir. Bu anlamda Osmanlı hukuk sisteminde gerçekleştirilen reformlar içinde en kapsamlı ve büyük değişim geçiren alanlardan biri olarak Ticaret Hukuku sahasında 1850'de Kanunnâme-i Ticaret yürürlüğe girmiştir. Ardından İslam hukukunun ilk ve en büyük kodifikasyonu olan Mecelle, yine Ticaret Hukuku yanında aynı zamanda Borçlar ve Eşya Hukuku'na temas eden hükümleri ile beraber bir Medeni Kanun olarak kitaplar hâlinde ilan edilmiştir. Bunlara ek olarak söz konusu kanunların geçerli olacağı mahkeme teşkilatında da ticaret ve nizamiye mahkemeleri gibi yeni kuruluşlar faaliyete geçirilmiştir. Dolayısıyla 19. yüzyıl Osmanlısında formel kurumların önemli bir gelişme gösterdiğini söylemek mümkün hâle gelmiştir. Bu durum kurumsal iktisat literatürünün girişimci faaliyetleri ve üretken yatırımları teşvik etmek açısından hukuk sisteminin önemi üzerine yaptığı vurguyla örtüşmektedir.¹ Kurumsal iktisat yaklaşımına göre ayrıca formel kurumlarla beraber informal kurumlar da ticari faaliyetlerin gelişiminde önemli rol oynamaktadır. Bu açıdan tüccarların birbirlerine karşı duydukları güven ve kültürel yakınlık gibi kimi unsurlar, ticari faaliyetler üzerindeki etkileri açısından değerlendirme konusu olmaktadır.² Ayrıca kimi zaman söz konusu informal kurumların formel hâle getirildiği görülmektedir. Mesela hâlihazırda faaliyet gösteren karma ticaret mahkemelerinde geçerli olan kuralların daha sonra Ticaret Kanunnâmesi ve zeyli ile kanunlaştırılması ya da zımni olarak mevcut olan "tüzel kişilik" in kavramsal olarak hukuk diline bilahare girmesi, Osmanlı iktisadi ve hukuki tarihinde buna örnek olarak gösterilebilecek uygulamalardır.³ Bu noktada hukuki değişikliğin iktisadi ilişkileri düzenleyici etkisi yanında toplumda ortaya çıkan sosyal ve iktisadi değişikliklerin de gerekli toplumsal altyapıyı sağlayarak kanunları şekillendirmedeki rolünü vurgulamakta yarar görülmektedir. Söz konusu çift yönlü etki durumu Kuran'ın neden-sonuç ilişkisinde ilişkinin iki yönlü değerlendirilmesinin daha anlamlı olacağı yönündeki açıklamaları ile de uyumludur.⁴ Ona göre 19. yüzyılda hayata geçirilen reformların biçimlendirmeye çalıştığı değişkenler arasında çift yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Zira bu değişkenlerin her biri, tamamının birbiriyle bağlantılı olduğu kurum denilen sosyal bir sistemin ögesidir. Dolayısıyla herhangi bir değişken başlangıç noktası olarak seçildiğinde mutlaka geri besleme etkileri devreye girmekte ve aksi yönde bir ilişki de ortaya çıkmaktadır. Benzer durum Güran tarafından sosyoekonomik modellerde çok sayıda faktörün karşılıklı etkisinin aynı anda devrede olduğu ön kabulü ile hareket edilmesi gerektiği şeklinde ifade edilmiştir.⁵ İşte bu çalışmada yukarıda sözü edilen hukuki düzenlemelerin etkisi, yeni kurulan mahkeme kayıtlarında yer alan davaların tarafları arasındaki ilişkiler aracılığıyla incelenecektir. Bu süreçte etkili olan enformel kurumlar ise söz konusu ticari ilişkilerde dinî kimlik açısından kimlerin ön plana çıktığı ve bunlar içinde Müslümanların payı ile yine din bazlı cemaatleşme olgusunun varlığı üzerinden değerlendirilecektir. Bu konuda literatürde yer alan bilgiler aşağıda özetlenmiştir.

¹ Zafer Toprak, *İktisat Tarihi*, haz., Sina Akşin (İstanbul: Cem Yayınevi, 1997), 33.

² Üzeyir Serdar Serdaroğlu, "Ottoman Entrepreneurial Networks And Doing Joint Business In the Balkans: Merchants, Commerce and Business Networks in the 19th Century", *International Social Sciences Studies Journal* 5(50) (2019a): 6741.

³ Mehmet Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Basım Yayım, 2018), 224.

⁴ Timur Kuran, *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü*, çev., Nurettin Hüseyini (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 33.

⁵ Tefik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi", *1840-1910 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, haz., Tefik Güran (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014a), 137.

Kazgan 20. yüzyılın başına gelindiğinde dahi iş hayatındaki Müslüman Türklerin payının yalnızca % 15 gibi küçük bir rakam olduğunu belirtmektedir.⁶

Keyder genellikle liman şehirlerinde yoğunlaşan, bazen ihracata yönelik yeni bir üretim türünün ortaya çıktığı süreçte gayrimüslim tüccar ve tefecilerin benzer geleneklere, dinlere ve dillere sahip olmaları sayesinde kazandıkları avantajları geliştirdiklerini belirtmektedir. Hatta bu sayede Müslüman tüccarlar, kurumsal olarak saray tarafından verilen tekel hakkı garantisine sahip olmalarına rağmen ikinci sınıf statüye düşmekten kurtulamamışlardır.⁷

Sayar, Osmanlı toplum ve ekonomisi için Tanzimat ile beraber yasallaşan kapitalizm sürecinde oluşan boşluğun Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve İtalyan asıllı Levantenler, yani daha ziyade gayrimüslimler tarafından doldurulduğunu ifade etmektedir.⁸

Kuran; Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gibi başlıca dinsel azınlıkların iktisadi modernleşme sürecinde Müslümanlara göre daha ileride konumlandıklarını belirtmektedir.⁹ Çünkü İslami ortaklık kurumu, çok sayıda insanın bir araya gelerek uzun ömürlü ticari girişimlerde bulunmasını engellemektedir.¹⁰

Serdaroğlu ve Yıldırım, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda yaşadığı kurumsal dönüşümün ticaret ve finans piyasaları tarafından şekillendirildiğini¹¹ ve bunda söz konusu iki sektör arasındaki etkileşim ile Hansonlar gibi bazı yabancı tüccar ailelerinin de önemli payı olduğunu belirtmektedir.¹² Özellikle 1850'lerden sonra Osmanlı İmparatorluğu'na yabancı sermaye girişi artmıştır. Bu durum, yabancı sermaye ile o dönemde Osmanlı başkentinde faaliyet gösteren yerleşik tüccar veya bankerler arasında görülen iş ağlarını da etkilemiştir.¹³ Söz konusu yabancı tüccar aileleri, bir taraftan uzun mesafeli ticaretle uğraşırken bir taraftan da finansal aracılık ve komisyonculuk -en azından İngiliz tüccarlar açısından- yapmışlar, hatta bu ikinci alanın daha kârlı olduğunu düşünmeye başlamışlardır.¹⁴

Quataert ve İnalçık tarım ya da sanayinin sadece Hristiyanlara ya da sadece Müslümanlara özgü alanlar oldukları şeklindeki değerlendirmeleri doğru bulmadıklarını ifade etmektedirler.¹⁵ Onlara göre 19. yüzyılda Avrupa ile olan ticaret geometrik olarak artarken Doğu ile olan ticaretin nispeten düşüşü ile beraber Osmanlı tüccar topluluğu karması da değişmiştir. Bu süreçte Osmanlı tüccarları (Müslüman ve gayrimüslim) ile yabancı tüccarlar arasındaki rekabette 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren gayrimüslim aracılardan yabancı tüccarların işlerini ele geçirdikleri ve özellikle liman şehirlerinde ön planda oldukları görülmektedir. Özellikle 1850'lerden sonra kızışan Müslüman-gayrimüslim tüccar arasındaki rekabette ise Müslüman tüccarlar, iç

⁶ Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 19.

⁷ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 51.

⁸ Ahmet Güner Sayar, "Osmanlı'da Zanaat, Ahlak, İktisat İlişkisi", *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*, haz., Ahmet Güner Sayar (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2003), 53-54.

⁹ Kuran, *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü*, 40-43.

¹⁰ Kuran, *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü*, 118. Buna karşılık Çizakça, 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisinde "tanzim edilmiş" (regulated) şirketler adını verdiği Osmanlı usulü birtakım yapılanmaların olduğunu, anonim şirket olarak adlandırılmaya da devlete finansman sağlayan girişimciler tarafından yüksek meblağda paraların toplandığı bu tür ortaklıklara özel sektörde ve devletin mali işlemlerinde rastlandığını iddia etmektedir (Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 119).

¹¹ Üzeyir Serdar Serdaroğlu & Kadir Yıldırım, "An Ottoman-English Merchant in Tanzimat Era: Henry James Hanson and His Position in Ottoman Commercial Life", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10(6) (2015): 939.

¹² a.g.m., 930.

¹³ Serdaroğlu, "Ottoman Entrepreneurial Networks And Doing Joint Business In the Balkans: Merchants, Commerce and Business Networks in the 19th Century", 6744.

¹⁴ Üzeyir Serdar Serdaroğlu, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Yeni İş Kolları, Finansal Piyasaların Gelişmesi, Yabancı Tüccar ve İstanbul'un Gelişimine Olan Katkıları", *Şehir ve Ticaret*, haz., M. E. Dinçer (İstanbul: Şehir Yayınları, 2021a), 234.

¹⁵ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914*, haz., Halil İnalçık & Donald Quataert, çev., A. Berktaş, S. Andıç, & S. Alper (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006), 907.

bölgelerde ve Müslümanların çoğunlukta olduğu yerlerde kendi durumlarını Osmanlı Hristiyanlarına karşı müdafaa etmeye çalışmıştır. Hatta Müslüman tüccarlar yüzyıl boyunca bazı ticaret merkezlerindeki önemli konumlarını muhafaza etmeyi başarmışlardır. Anadolu'nun iç bölgeleri ile Şam ve Halep için geçerli olan bu durum, yüzyıl sonunda Batı Anadolu için değişmiştir. Bu noktada 1870 sonrasında yabancı sermayenin artışı, demiryolu inşası, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin faaliyetleri gibi faktörlerin etkisi olduğu düşünülmektedir.¹⁶

Findley, Osmanlı burjuvazisinin etnik-dini temellerine yönelik tezlerin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu konuda en büyük sorun tüccarlarla ilgili kısımdadır. Buna göre geleneksel Osmanlı düşüncesinden sıyrılarak esnaf da tüccar kategorisine dâhil edildiğinde tüccarların gayrimüslimlerden ve memur-bürokrasinin Müslümanlardan oluştuğu yönündeki ayırım ortadan kalkacaktır.¹⁷ Ayrıca Avrupalılar, daha ziyade liman şehirleri ile bağlantı kurduklarından doğrudan gayrimüslim tüccarlar ilişki içindedirler. Ancak gayrimüslim tüccarların bağlantılı oldukları iç bölgelerdeki tüccarlardan yeterince haberdar değildirler. Bu konuda örnek olarak Arap eyaletleri ve özellikle Nablus (Filistin) örnek olarak gösterilebilir. Yani Tanzimat dönemi boyunca sorun teşkil eden konu, Müslüman bir orta sınıfın olmaması değil, bunun zayıf ve bölünmüş bir yapıda olmasıdır. Özellikle 1815-1870 arası dönemde Osmanlı ve diğer Müslüman toplumlarda fikrî ve mali sermaye ile donanmış bir Müslüman orta sınıfın ciddi gelişme kaydettiği gözden kaçırılmamalıdır.¹⁸

Müslüman bir orta sınıf tanımı¹⁹ yapan Karpat ise ayrıca bir Osmanlı tüccarlar hiyerarşisi oluşturmuştur. Buna göre en tepede uluslararası ticaretle meşgul olan ve Avrupa'dan gelen mallara aracı olan büyük dış ticaret şirketlerinin sahibi tüccarlar bulunmaktadır. Bu kesimin özellikle Osmanlı bürokrasisinin üst tabakasıyla ortaklıklar kurduğunu da belirtmek gerekmektedir. Hiyerarşide ikinci sırada perakendeci ve iç bölgelerdeki ticarete faaliyet gösteren tüccarlar yer almaktadır.²⁰ Anadolu ve Balkanlar'da Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarların dış ticaretin % 90'ını tekellerine aldıkları, iç ticaretin ise daha az bir kısmını ellerinde bulundurdukları; Selanik gibi bazı bölgelerde ise Rum tüccarların çok daha ön planda oldukları görülmektedir. Öte yandan Hristiyanların Mısır hariç Arapça konuşulan bölgelerde iç ve dış ticaretteki hâkimiyeti, Anadolu'daki kadar değildir. Hatta özellikle Irak ve Suriye'de küçük çaplı ticaret genel olarak Müslümanların elindedir.²¹

1923 öncesi dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu coğrafyanın Anadolu'dan ibaret olmadığı gerçeği göz önüne alındığında yukarıdaki değerlendirmeler daha anlamlı hâle gelmektedir.²²

Bu konuda yapılan bazı çalışmalar ise toplumsal açıdan bireycilik-cemaatçilik eğilimleri üzerine odaklanmaktadır. Başka bir deyişle hangi kimliklerin başka hangi kimliklerle daha çok iktisadi ilişki içinde bulunmayı tercih ettiğini araştırmaktadır. Bu konuda önemli değerlendirmelerde bulunan isimlerden biri olan Greif²³, Geç Ortaçağ'da yaşanan ticari genişleme sürecinde Avrupa ve Müslüman toplumlarındaki kurumların “karşılaştırmalı tarihsel

¹⁶ Bu konuda rakamlarla yapılan değerlendirmeler hakkında bk. Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914”, 956-959.

¹⁷ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, çev., G. Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011a), 119-120.

¹⁸ a.g.e., 179-180.

¹⁹ Buna göre Müslüman orta sınıf islahatçı bürokratlar ile yeni oluşan toprak sahibi sınıfı kapsamamaktadır. Bu sınıfın ayrıntıları hakkında bilgi için bk. Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, haz., G. Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015).

²⁰ Karpat, a.g.e., 43.

²¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev., C. Elitez, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 109-110.

²² Ömer Lütfi Barkan, “Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler”, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 1*, haz., H. Özdeğer (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000a), 4.

²³ Awner Greif, “Cultural Beliefs and the Organization of Society: Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies”, *Journal of Political Economy* 102(5), (2006a): 942.

analizi”nden hareketle ticari faaliyetlerde sağlanan başarıda uygarlıklar arasındaki “kültürel inanç” farklılıklarının rol oynadığını belirtmektedir. Buna göre Mağribi tüccarlar, “kolektivizm” ya da “cemaatçilik” eğilimleri ile hareket ederken Ceneviz tüccarları “bireyci” eğilimlere sahip kimseler olarak bu süreçte daha başarılı olmuştur. Rauch ve Trindade ayrıca Greif’in çalışmalarının etnik ağların, zayıf bir uluslararası yasal ortamda sözleşmelerin ihlal edilmesini caydırıcı yaptırımların toplum tarafından uygulanmasını sağlayarak uluslararası ticareti destekleyebileceği fikrini literatüre sağlam bir şekilde yerleştirdiğini ifade etmektedir.²⁴

Findley de Osmanlı toplumunun 19. yüzyılda eşitlikçi olmakla beraber bireyci değil, cemaatçi ve aynı zamanda da hiyerarşik bir yapıya sahip olduğunu belirtmektedir.²⁵ Bu paradoksal durumun sebebi ise geleneklere bağlı sosyal yapıdır ve hepsi dayanağını İslam’dan almaktadır. Ayrıca ademimerkeziyetçilik ile beraber 17. ve 18. yüzyıllarda yeniçeriler, ulema, esnaflar gibi çeşitli çıkar gruplarının hem çoğaldığını hem de bu çıkar grupları arasında ortak çıkar duygusunun kaybedildiğini ifade etmektedir.²⁶

Genç ise imalat sektöründe faaliyet gösteren esnaf örgütlerinin devletin güçlü desteği ile beraber eşitlikçi, dayanışmacı ve cemaatçi bir yapıda örgütlenmelerinin 18. yüzyılın sonlarında olduğunu ifade etmektedir.²⁷

Ortaylı da bu dönemde Osmanlı toplumunda cemaat tipi örgütlenmenin ortadan kalkması da gerilemeye başladığını, bireyleri bir araya getirenin artık dinî değil, ekonomik ve siyasal özdeşleşme olduğunu iddia etmektedir.²⁸

Sonuç olarak bu çalışma ile yukarıda bahsi geçtiği üzere konu hakkında sahip olunan farklı görüşler ve bu süreçte ortaya çıkan çelişkili görünüm sayesinde Osmanlı toplumunun değişim dinamiğinin geniş bir kuramsal ve tarihsel çerçeveye oturtulması sağlanacaktır. Bu anlamda çalışmanın amacı, yukarıda verilen bilgilerin doğruluğunun sınanması ve bu konuda yeni bilgiler ortaya çıkarılmasıdır. Söz konusu sınama yapılırken mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgilerin kullanılacak olması da birkaç açıdan önem teşkil etmektedir.

Bunlardan ilki, Osmanlı tarihi çalışmalarında mahkeme kayıtları ya da döneme göre kadı sicilleri adı verilen ve Osmanlı Devleti’nin en köklü yargı kurumlarından biri olan şeriye mahkemelerinde tutulan kayıtların en yaygın kullanılan kaynaklar olarak tercih edilmesidir. Özellikle 1990’lardan itibaren kadı sicillerine yönelik ilgi artmıştır. Söz konusu ilgi, bu kaynaklar sayesinde tarihi çalışmalara farklı bakış açılarının getirilmesiyle yalnızca tarih değil, hukuk tarihi, sosyal tarih, hukuk antropolojisi gibi çeşitli alanların önem kazanmasından kaynaklanmıştır.²⁹ Öte yandan Kurumsal İktisat da “hukuk”u, toplumsal ve iktisadi ilişkileri şekillendiren en önemli kurumlardan biri olarak analizlerinin merkezine oturtmuştur ve hukukun tezahür yeri olan mahkeme kayıtlarının çok çeşitli belgelere dayanarak gerçekleştirilen vaka analizlerinin kaynaklarından biri olduğunu belirterek ampirik bulguların nicel ve istatistiksel yöntemlerden ibaret olmadığını ifade etmiştir.³⁰ Osmanlı iktisat tarihi kapsamında da kabul gören

²⁴ James E. Rauch & Vitor Trindade, “Ethnic Chinese Networks in International Trade”, *The Review of Economics and Statistics* 84(1), (2002): 116.

²⁵ Findley konuyu aile ilişkileri ve cinsiyet üzerinden izah etmiştir. Buna göre Osmanlı toplumunda bireyselliğin dışı vurulacağı bir ortam yoktur (Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*).

²⁶ Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, 65-66.

²⁷ Mehmet Genç, “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, haz., Mehmet Genç (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012a), 93.

²⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 110. Ortaylı konuyu Osmanlı şehirleri üzerinden ele almıştır. Buna göre eski mahallelerde gerek Müslümanlar gerekse de gayrimüslimler için sınıf ve statü farkının izlerini taşıyan bir mekân anlayışı bulunmamaktadır. Ancak bu durum artan servetle beraber bazı semtlerde yayılmaya başlayan konak ve şık binalarda yaşamın yaygınlaşmasıyla beraber değişmiştir a.g.e., 288.

²⁹ Iris Agmon & Ido Shahar, “Theme Issue: Shifting Perspectives in the Study of Shari’ a Courts: Methodologies and Paradigms: Introduction”, *Islamic Law and Society* 15, (2008), 1.

³⁰ Awner Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons From Medieval Trade* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006b), 402.

bu görüşler, kadı sicilleri vasıtasıyla ilerlemiş ve Osmanlı hukuku ve hukuk pratiği ile ilgili bir literatür oluşmasını sağlayarak bu alanda çalışanlara hukuk ve iktisat üzerine katkıda bulunma imkânı sunmuştur.³¹ Bunun yanında kadı sicilleri haricinde Osmanlı adliye teşkilatındaki değişime dayanarak 19. yüzyılda Osmanlı hukuk sistemine dâhil olan ticaret ve nizamiye mahkemelerinin kayıtlarını kullanan çalışmalar da bulunmaktadır.³²

Mahkeme kayıtları ayrıca pek çok çalışmada belirtildiği üzere başka herhangi bir yerden edinilemeyecek bilgilerin kaynağı durumundadır. Toplumsal ve ekonomik etkileşimler, birey-devlet ilişkileri gibi pek çok konuda Osmanlı'nın gündelik yaşamına ilişkin önemli bilgiler içermektedir.³³ Bu anlamda çalışmanın ana kaynağı olan mahkeme kayıtları, diğer kaynaklara nazaran toplumsal bakış açısını en fazla yansıtan sosyal içerikli kaynaklar olması açısından önem taşımaktadır. Bu çerçevede alternatif bir yöntemsel bakış açısı kullanmayı amaçlayan bu çalışma, mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgileri, önce istatistiki analizi mümkün kılacak tarzda sınıflandırmıştır. Ardından elde edilen veriler, çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Böylece Barkan'ın "geleneksel tarih" düşüncesinden çıkılarak iktisadi hayatın mekanizmasının çözülmesi, sosyal düzenin işlenmesini sağlayan kuvvetlerin görülmesi³⁴; Findley ve Güran'ın şahıslar yerine topluma, toplumsal gruplara ve hatta bireye odaklanması, ayrıca yeni araştırma konularına (iktisadi faaliyetler, gelirler, sosyal statüler gibi birey ve sosyal grupların maddi kültürleri, iktisadi ve toplumsal tarih) ve yeni araştırma tekniklerine (kalitatif bilgilere ek olarak kantitatif bilgi ve yöntemler - demografik ve iktisadi veriler) kapı aralanması^{35,36}; Genç'in sosyal ve iktisadi değişimin yalnızca toplumun üst tabakalarına değil, kitlelere yansıyan kısımlarına da değinilmesi³⁷ ve bu çerçevede Tunaya'nın da belirttiği üzere Osmanlı tarihinin yukarıdan aşağıya doğru değil, tam tersi aşağıdan, yani halktan yukarıya doğru bakılarak yazılması gerektiği yönündeki tavsiyeleri dikkate alınmıştır³⁸. Ayrıca Tabakoğlu'nun kurumların veya iktisadi faaliyette bulunan insan gruplarının incelenmesi şeklinde iktisat tarihinin yapılabileceği yönündeki görüşüne bağlı kalınarak iktisadi ve ticari ilişkilere ve bu ilişkilerin taraflarına odaklanılmıştır.³⁹ Bunun için yeni kurulan mahkemelerin bağlı olduğu Adliye Nezareti'nin yaygın

³¹ Bu çerçevedeki örnekler için bk. Ronald C. Jennings, "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts", *Studia Islamica* 42 (1975); Ronald C. Jennings, "Kadı, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System", *Studia Islamica* 48 (1978); Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative* (New York: State University of New York Press, 1994); Zeynep Dörtok-Abacı, "Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri", *OTAM* 20 (2006); Hülya Canbakal, *Society and Politics in an Ottoman Town Ayntab in the 17th Century* (Leiden: Boston: Brill), 2007; Işık Tamdoğan, "'Sulh' and the 18th Century Ottoman Courts of Üsküdar and Adana", *Islamic Law and Society* 15(1) (2008); Metin M. Coşgel ve Boğaç Ergene "'Law and Economics' Literature and Ottoman Legal Studies", *Islamic Law and Society* 21 (2014).

³² M. Macit Kenanoğlu, "1858 Arazi Kanunnamesi'nin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002).

³³ Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam Cilt 1 Esnaf ve Loncalar, Hristiyan ve Yahudi Cemaat İşleri, Yabancılar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 17-18.

³⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 1*, haz., H. Özdeğer (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000b), 608.

³⁵ Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev., G. Ç. Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011b), 17.

³⁶ Tevfik Güran, "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri", *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Haz., Tevfik Güran (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014b), 191-200.

³⁷ Mehmet Genç, "Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Dönemlendirme Meselesi", *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu*, haz., Mustafa Armağan (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 326.

³⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 4.

³⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 35.

organı Ceride-i Mehâkim⁴⁰'deki mahkeme kayıtları tasnif edilmiştir.⁴¹ Tasnif sürecinde Abadan'ın da belirttiği gibi bağlı kalınan materyalin genişliği ve büyüklüğü nedeniyle malzeme kalabalığı içinde kaybolarak fikirlerin yönünü kaybetmesine engel olmak⁴² ve Barkan'ın ifade ettiği gibi ham malzemeden elde edilen bilgiyi yeni ve sistemli bir şekilde düzenleyerek o döneme kadar mevcudiyetlerinden şüphe edilmemiş yeni ilişkileri ortaya çıkarıp tarihî görüş ve anlayışı zenginleştirmek adına davanın yani ilişkinin konusu, tarafları, nerede ve hangi mahkemede⁴³ görüldüğü gibi bilgiler, çeşitli kategoriler altında sınıflandırılmıştır.⁴⁴

Çalışma, çeşitli açılardan bu konuda daha önce yapılan diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Buna göre ağları inceleyen diğer çalışmalar, Osmanlı'nın 19. yüzyıl sonundaki ülkeler arası dış ticaret ilişkilerine eğilmekte ve bu nedenle makro boyutta bir iktisadi analiz niteliği taşımaktadır. Bu çalışma ise daha ziyade bireysel ilişkilere odaklanmakta ve daha mikro düzeyde bir örnek sunmaktadır. Ayrıca bazı çalışmaların psikolojik yönleriyle aile ilişkileri ve cinsiyet üzerinden ya da kent ve mekân dokusu çerçevesinde ele aldığı cemaatçi yapı, burada iktisadi ilişkilerdeki kolektivizm olgusu açısından değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede çalışmanın bundan sonraki kısmında önce Kurumsal İktisat'ın kavramsal çerçevesi, çeşitli kurum tanımları üzerinden değerlendirilecektir. Ardından yine Kurumsal İktisat bakış açısıyla "kurumsal çevre" kapsamında 19. yüzyıl Osmanlısında Ticaret Hukuku alanında hayata geçirilen kurumsal düzenlemelere yer verilecek, daha sonra yine bu bağlamda adli teşkilatlanma, yine Kurumsal İktisat terimlerinden "Kuruluşlar" başlığı altında incelenecektir. Çalışmanın son kısmında ise önce Kurumsal İktisat'ın "formel kurumlarla beraber informal kurumlar da ticari faaliyetlerin gelişiminde önemli rol oynamaktadır."⁴⁵ şeklindeki yaklaşımından hareketle ziraat ve sanayiden sonra üçüncü bir sektör olarak nitelendirilen ve ziraatçilerle şehir esnafları arasında veya bölgeler arasında mal ve hizmet mübadelesinin gerçekleştirildiği⁴⁶ bir ilişkiler kümesi olan ticaret üzerine inceleme yapılabilmesi için toplumsal güvenin tesisinin ve cemaatçi toplumsal yapının mevcudiyetinin sorgulanması adına yeni kurulan ticaret ve nizamiye mahkemelerinde görülen ticari içerikli mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgiler, değerlendirmede kullanılacak veriler halinde tasnif edilecektir. Ardından mahkemeye yansıyan ticari içerikli anlaşmazlıkların konusu ve tarafları, borç-alacak, ticari ortaklıklar gibi

⁴⁰ Ceride-i Mehâkim 22 Nisan 1873 yılında yayımlanmaya başlamış, 1875 yılında verilen aranın ardından 1879'da tekrar faaliyete geçerek bu isimle 1901 yılına kadar yayın hayatına devam etmiş bir süreli yayındır (1154 sayı). Daha sonra ismi Ceride-i Mehâkim-i Adliye olarak değiştirilen yayın organı 1908 yılına kadar yayımlanmayı sürdürmüştür (698 sayı) (Hulusi Yavuz, "Ceride-i Mehâkim", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7 (İstanbul, 1995), s. 408-409). Adliye Nezareti'nin tetkik ve idaresinde yayımlanan Ceride-i Mehâkim'in amacı, "halkın nizamiye mahkemelerinde görülen davalarda verilen hükümlere güvenini artırmaktır". Bu amaçla yürürlüğe giren yeni kanun ve nizamnameler ile "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti Celilesi'nde görülen davalar için mahkemeden verilen mazbata ve ilamlar"ın burada yayımlanması uygun görülmüştür. Bu sayede nizamiye mahkemelerindeki işleyişin herkesçe bilinmesi sağlanacaktır (Ceride-i Mehâkim, 1873, s. 2; Ceride-i Mehâkim, 1873, s. 6). Ayrıca hâkimler, savcılar, avukatlar, kâtipler gibi nizamiye mahkemesi personeline günlük işlemlerinde yardımcı olunacaktır (Avi Rubin, "British Perceptions of Ottoman Judicial Reform in the Late Nineteenth Century: Some Preliminary Insights", *Law & Social Inquiry* 37(4) (2012), 1005). Ceride-i Mehâkim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halime Alkan, "Bir İktisat Tarihi Kaynağı Olarak Ceride-i Mehâkim", *Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine Yazılar*, haz., M. N. Aydın, (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022) 205-244.

⁴¹ Üst mahkeme kararlarının ne kadarına Ceride-i Mehâkim'de yer verildiği konusunda net bir bilgi olmamasına rağmen usulî mülâhazaların yer aldığı davaların daha fazla olması, editörlerin bu yöndeki tercihlerinde reformcuların istekleri doğrultusunda hareket ettiklerini düşündürmektedir (Avi Rubin, "Legal Borrowing and Its Impact on Ottoman Legal Culture in the Late Nineteenth Century Continuity and Change", *Continuity and Change* 22(2), (2007): 292). Bu durum örneklem seçimi bağlamında Ceride-i Mehâkim'deki mahkeme kayıtlarının kullanımını sorunlu hale getirmemektedir.

⁴² Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", 609.

⁴³ Ceride-i Mehâkim'de yer alan mahkeme kayıtları, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye adı verilen üst kuruma gelen temyiz davalarıdır. Bu nedenle söz konusu kayıtlar, yalnızca merkez İstanbul veya çevresinden ya da herhangi bir bölgeden değil, Osmanlı'nın geniş coğrafi sınırları içine dâhil olan pek çok yerden gelen anlaşmazlıklardır.

⁴⁴ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", 609.

⁴⁵ Serdaroğlu, "Ottoman Entrepreneurial Networks And Doing Joint Business in the Balkans: Merchants, Commerce and Business Networks in the 19th Century", 6741.

⁴⁶ Mehmet Genç, "Kalkınma Meselemize Tarihi Bir Yaklaşım", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, haz., Mehmet Genç (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2012b), 340.

işlem ve ilişki türleri (kurumsal iktisadın kavramsal araçları) ve dini, mesleki, coğrafi kimlikler gibi bu ilişkileri kuran unsurlar (kurumsal aktörler olarak dini ve etnik kimlik ile mesleki ve coğrafi sınıflama) açısından değerlendirilecektir. Bu sayede bir ilişkiler kümesi olan ticaret veya diğer bir deyişle ticari ağlarda faaliyette bulunan kurumsal aktörler, özellikle de Müslüman kimliğinin varlığı ve boyutu ortaya koyulmuş olacaktır. Ayrıca karşılıklı ilişkilerin daha ziyade kimler arasında gerçekleştiği, Osmanlı toplumunda önemli bir kimlik tanımı olan “cemaatler” açısından değerlendirilecektir. Böylece literatürde bu konuda verilen bilgiler ve yapılan değerlendirmeler de tekrar gözden geçirilmiş olacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve: Kurumlar

Kurumlar, ticari faaliyet ve ilişkilerin izini sürmek ve ayrıntılarını tespit etmek açısından oldukça önemlidir. Bunun nedenlerinden biri, kurumların toplumdaki ya da iş çevrelerindeki bireyler, farklı topluluklar ve meslek grupları arasındaki ilişkiyi tesis ediyor veya şekillendiriyor olmalarıdır. Bir diğeri, kurumların gerektiğinde formel ve informal prosedürlere dayalı olarak ilişkileri yeniden düzenlemeleridir. Bu nedenle kurumları, iş ağlarını, aktörleri ve firmaları kapsayan ticari faaliyetlerin iktisadi etkileri ile birlikte değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.⁴⁷ Bu çerçevede son yıllarda yapılan çalışmalarda iktisatçılar ve iktisat tarihçileri, iktisadi gelişmeye katkısı bağlamında kurumsal değişim ile siyasi, ticari ve sosyal iş ağlarının rolü üzerinde durmaktadır.⁴⁸

Kurumsal iktisadın tarihsel seyri içinde geliştirilmiş pek çok kurum tanımı bulunmaktadır. Veblen tarafından bireylerin içinde yaşadıkları toplumlardan etkilenen varlıklar olarak⁴⁹ “düşünce alışkanlıkları ve ilkeler” olarak tanımlanan kurumlar⁵⁰, kültür alışverişinde de etkili olmakta ve bu yönüyle ticari girişimin kültürel yönü, ekonomik durumla son derece yakından ilintili bir faktör olarak değerlendirme dışında bırakılmamalıdır.⁵¹ North tarafından “bir toplumda oynanan oyunun kuralları” olarak tanımlanan kurumlar; anayasa, yasa, tüzük ve yönetmelikler, mülkiyet hakları, sözleşmeler gibi formel (insanlar tarafından koyulan kurallar) ve gelenekler, sosyal normlar ya da davranış normları gibi informal (bir toplumda yaşayan insanların günlük hayatlarındaki davranış biçimlerini etkileyen bir dizi kaide ve teamüller) olarak ikiye ayrılmaktadır.⁵² Kurumlar, gündelik hayatı belirli bir yapıya kavuşturarak belirsizliği azaltmaktadır. Bu anlamda insan etkileşimlerinin bir nevi rehberidir.⁵³ Özellikle North’un analizinin kurumların ve kurumsal analizin iktisat tarihinde önemli bir yere sahip olmasında büyük pay sahibi olduğu görülmektedir. North’un kurumsal iktisadi analizini gerçekleştirirken kullandığı bazı kavramlar, kurumsal çevre, kurumsal düzenlemeler, kurumsal aktörler, kurumsal araçlar, kuruluşlar, kurumsal faktörler (sözleşmeler, işlem maliyetleri, mülkiyet hakları) gibidir. Knight tarafından “sosyal etkileşimleri yapılandıran bir dizi kural” olarak tanımlanan kurumların kurum hâline gelebilmesi için söz konusu kuralların toplumun üyeleri tarafından paylaşılması gerekmektedir.⁵⁴ Dolayısıyla Knight daha ziyade toplumun temelini oluşturan informal sosyal

⁴⁷ Üzeyir Serdar Serdaroğlu, “Institutional-Legal Crisis And Commercial Transformation in the 18th Century: British Levant Company Merchants in the Balkans”, *Proceedings of CEHR IV* (2019b): 32-33.

⁴⁸ Rauch & Trindade, a.g.m., 116.; Adam Przeworski, “The Last Instance: Are Institutions the Primary Cause of Economic Development?”, *European Journal of Sociology* 45(2) (2004): 129-164; Despina Vlami, “Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartolomew Edward Abbott, the “Father of the Levant Company” in Thessaloniki”, *The Historical Review/La Revue Historique* 6 (2009): 165-188.

⁴⁹ Thorstein B. Veblen, “The Instinct of Workmanship and the Irsomeness of Labor”, *The American Journal of Sociology* (1898): 190.

⁵⁰ Thorstein B. Veblen, *The Instinct of Workmanship and the State of the Industrial Arts* (New York: Macmillan, 1918), 131.

⁵¹ Thorstein B. Veblen, *The Theory of Business Enterprise* (New York: The Perfect Library, 1994), 4.

⁵² Douglass C. North, “Economic Performance Through Time”, *The American Economic Review* 84(3) (1994): 360.

⁵³ Jack Knight, *Institutions and Social Conflict* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 1.

⁵⁴ a.g.e., 2-3.

sözleşmeler, gelenekler, normlar, kurallar ve haklar ağının gelişim ve değişim süreçleri ile ilgilenebilmektedir. Ona göre formel kurumların temelinde informal kurumlar bulunmaktadır.⁵⁵

Daha çok kurumların ilişkisel boyutu ile ilgilenen Granovetter ise kullandığı “gömülülük” kavramı ile bireylerin içinde yaşadıkları toplumdan bağımsız olarak yorumlanamayacağını, sosyalleşmiş insan eylemi olarak değerlendirilmesi gereken davranışların büyük ölçüde toplumda mevcut ve süregelen sosyal ilişkiler tarafından belirlendiğini ve şekillendiğini ifade etmektedir.⁵⁶ Bu açıdan sosyal ilişkilerin iktisadi analizlerden çıkarılmasına karşıdır ve kısaca iktisadi davranışın insan ilişkileri ağı içinde gömülü olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Granovetter gömülülük argümanını, ilişki ağlarının ya da sosyal yapının güven tesis etmedeki ve suiistimalleri engellemedeki rolleri üzerinden geliştirmiştir. Buna göre toplumsal açıdan iktisadi hayatta duyulan güven ortamının oluşmasından sorumlu olan, kurumsal düzenlemeler veya toplumsal olarak kabul görmüş “genelleşmiş ahlak ilkeleri”nden ziyade sosyal ilişkilerdir. Bir toplumda tanıdık bireylerle işlem yapma veya ilişki kurma konusundaki yaygın tercih, bireylerin sorunların çözümü için bu tür kurumsal düzenlemelere ya da genelleşmiş ahlak ilkelerine dayanmaktan memnun olmadığı şeklinde yorumlanabilir.⁵⁷ Ancak sosyal ilişkiler, gerçekte güven ve güvenilir davranış için gerekli koşullar olmalarına rağmen bunları güvenceye almak için yeterli değildir.⁵⁸

Hodgson ise kurumları “sosyal etkileşimleri yapılandıran yerleşik ve yaygın sosyal kurallar sistemi” olarak tanımlamaktadır.⁵⁹ Bu nedenle kurumlara dil, para, hukuk, ağırlık ve ölçü sistemleri, sofrada adabı ve firmalar (ve diğer kuruluşlar) gibi örnekler vermektedir. Kurumlar açısından önemli olan bir diğer nokta, kurumların sosyal etkileşimleri nasıl yapılandırdığıdır. Kurumlar davranışları hem kısıtlamakta hem de etkinleştirmektedir.⁶⁰ Hodgson son olarak tüm kurumsal ortaya çıkış hikâyeleri için kişilerarası iletişim gerektiğini savunmaktadır. Ona göre Eski (Orijinal) Kurumsal İktisatçıların iddia ettiği gibi bilginin kurumdan bireye aktarımı, bireyin iletilen duyuşal verilerin anlamını ve değerini öğrendiği eş-uzun süreli bir kültürleşme süreci olmaksızın imkânsızdır. Bu süreç, Yeni Kurumsal İktisatçılar tarafından ihmal edilmiştir.⁶¹

Greif’in kurum tanımı ise literatürde geçerli pek çok alternatif tanımı bütünleştirmeye yöneliktir.⁶² Buna göre kurum, bir kurallar, inançlar, normlar ve birlikte (sosyal) davranış düzenliliği yaratan organizasyonlar (kuruluşlar) sistemidir.⁶³ Toplumlar birbirinden farklı birtakım “teknik olmayan” özelliklere sahiptir. Yaygın bir kullanımla kurum olarak adlandırılan bu özelliklere yasalar ve yaptırım yöntemleri, mülkiyet haklarını tahsis etme ve güvence altına alma yolları ile yolsuzluk ve güven seviyeleri örnek olarak gösterilebilir.⁶⁴ Kurumlar, davranışı etkileyen en önemli unsurlardır. Kurumlar, içinde buldukları toplumun üyelerinin paylaştığı ve içselleştirdiği kültürel ve sosyal dünyayı yansıtmakta, toplumun sosyal ve kültürel mirasıyla şekillenmekte ve aynı zamanda onu şekillendirmektedir.⁶⁵ Greif ayrıca sosyal ve iktisadi, siyasi ve yasal kurumlar arasında ayırım yaparak sosyal ve iktisadi kurumların siyasi (politik) ve yasal

⁵⁵ a.g.e., 19.

⁵⁶ Mark Granovetter, “Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness”, *American Journal of Sociology* 91(3) (1985): 481-484.

⁵⁷ Kişisel alışverişlerde akrabalık bağları, dostluk, kişisel sadakat ve tekrarlanan ilişkiler, katılımcıların davranışlarını sınırlamada rol oynamakta ve maliyeti düşürmektedir. Aksi durumda mübadelenin işlem maliyetleri daha pahalı hale gelmektedir (Douglass C. North, “Ideology and Political/Economic Institutions”, *Cato Journal* 8(1) (1988): 19).

⁵⁸ Granovetter, a.g.m., 489-491.

⁵⁹ Geoffrey M. Hodgson, “What Are Institutions?”, *Journal of Economic Issues* XL(1) (2006): 1-2.

⁶⁰ Geoffrey M. Hodgson, “Institutional Economics: Surveying the ‘Old’ and The ‘New’”, *Metroeconomica* 44(1) (1993): 45.

⁶¹ Geoffrey M. Hodgson, “Institutional Economics into the Twenty-First Century”, *Studi e Note di Economia* XIV (2009): 9.

⁶² Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons From Medieval Trade*, 4.

⁶³ a.g.e., 30.

⁶⁴ a.g.e., 5.

⁶⁵ a.g.e., 379-380.

(hukuki) kurumlar üzerindeki etkisini vurgulamaktadır.⁶⁶ Buna göre iktisadi kurumlar, iktisadi aktörler arasındaki etkileşimleri yönetmekte; siyasi kurumlar, siyasi karar verme sürecinde etkili olmakta ve yasal kurumlar ise sözleşmeye dayalı ilişkiler ile “güç” kullanımını düzenlemektedir.⁶⁷ Greif’in kurum ile beraber kullandığı bir diğer önemli kavram “muamele” ya da “işlem” (transaction)’dir. İşlem, mal gibi somut ya da sosyal tutum ve bilgi gibi soyut şeylere benzer şekilde, bir varlığın bireyler veya diğer sosyal birimler arasında transferini ifade eden bir eylemdir.⁶⁸ Öte yandan Greif, iktisatta kurumsal analizin “sosyolojik dönüşümün” bir parçası olduğunu ifade etmekte⁶⁹ ve buna bağlı olarak kurumsal analizlerin kültürel ve sosyal faktörler dâhil edilerek genişletilmesi gerektiğini iddia etmektedir.⁷⁰ Bu çerçevede oyun teorisi ve vaka analizi metodlarını kullandığı⁷¹ analizinin kapsamını kültürel, sosyal ve örgütsel faktörleri içerecek şekilde genişleterek geliştirdiği perspektifin “sosyoekonomik” olduğunu belirtmektedir.⁷² Greif ayrıca kurumsal analizlerde formel kurullarla beraber informal kurulların da incelenmesi, yani formel kurulların informal kurullarla tamamlanması gerektiğini savunarak bütünlleştirici bir analiz önermekte ve bunu gerçekleştirmektedir. Yine kurumsal analizin gelişmesi için analizlere sosyal sermaye, sosyal altyapı gibi unsurların da dâhil edilmesi gerektiğini belirterek ampirik analizlerin yapılmasını önemsemektedir. Bu anlamda kendi analizinin bir diğer yönü olan karşılaştırmalı ve tarihsel kurumsal analizle, etkileşimde bulunan bireylerin mikro düzeydeki davranışlarını etkileyen kurumsal unsurları inceleyerek buna katkıda bulunmaya çalışmaktadır.⁷³

Sonuç olarak iktisadi meselelere yönelik kurumsal bakış açısı geliştirmek, bir taraftan çok boyutlu sosyal olayları iktisadi, hukuki, siyasi gibi çeşitli açılardan birbirinden ayrı inceleme gücünü ortadan kaldırarak sosyoloji, psikoloji, siyaset bilimi, hukuk gibi bilim dallarını bir arada tutan disiplinler arası bir yaklaşım oluşturmak açısından önem taşımaktadır ve böylece olayların farklı boyutları beraber değerlendirilebilmektedir.⁷⁴ Diğer taraftan insan davranışlarını yönlendiren pek çok faktörü, formel ve informal kurumları ve bu arada sosyal ağları ya da ilişkileri dikkate almayı gerektirmektedir. Yine söz konusu kurumların işleyişinin, birbirleriyle olan ilişkilerinin, muamele (işlem) kalıplarının tarihsel olarak değerlendirilmesi de önemi çokça vurgulanan bir başka noktadır. Örneğin Toynbee’nin tanımına yer vererek “toplumu, birbirleriyle ilişki içindeki bireylerin faaliyetlerinden oluşan bir grup” olarak tanımlamaktadır ve buna göre sosyal olgunun bireyler arasındaki anlamlı ilişkilerden ibaret olduğunu söylemektedir.⁷⁵

2. Kurumsal Çevre: 19. Yüzyıl Osmanlısına Genel Bakış

19. yüzyıl Osmanlı tarihi için siyasi, iktisadi, sosyal ve hukuki gibi pek çok alanda önemli kurumsal değişim ve dönüşümlerin yaşandığı son derece hareketli bir dönemdir.⁷⁶ Özellikle birçok kırılmaya sebep olan Tanzimat Fermanı ile beraber⁷⁷ bu çok boyutlu değişim sürecinde yine özellikle hukuki cephede önemli adımların atıldığı görülmektedir.⁷⁸ Bu dönemde 1839’da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayun’un hemen ardından “Tanzimat” tabirinin “reorganizasyon”

⁶⁶ Awner Greif & Murat İyigün, “Social Organizations, Risk-sharing Institutions, and Economic Development”, *Institutions and Comparative Economic Development*, haz., Timur Kuran (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 60.

⁶⁷ a.g.m., 48.

⁶⁸ Greif, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons From Medieval Trade*, 383.

⁶⁹ a.g.e., 4.

⁷⁰ a.g.e., xv.

⁷¹ a.g.e., 4.

⁷² a.g.e., 22.

⁷³ Awner Greif, “Historical and Comparative Institutional Analysis”, *The American Economic Review* 88(2) (1998): 80.

⁷⁴ Coşkun Can Aktan & Tarık Vural, “Eski Kurumsal İktisat”, *Kurumsal İktisat Kurulları, Kurumlar ve Ekonomik Gelişme*, haz., C. C. Aktan (SPK Yayını, 2005), 16-17.

⁷⁵ Halil İnalçık, “Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür”, *Doğu Batı Makaleler I*, haz., Ş. Korkusuz, & Z. Uygurer (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010), 104.

⁷⁶ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 416.

⁷⁷ Üzeyir Serdar Serdaroğlu & Kadir Yıldırım, “İstanbul’un Ansiklopedileri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8(16) (2010): 594.

⁷⁸ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 3.

anlamını karşılayacak şekilde kanunlaştırma hareketleri başlatılmıştır.⁷⁹ Ayrıca söz konusu kanunlaştırmalarla işleyişi sağlamak üzere adli teşkilatlanma yapısı da yeniden düzenlenmiş ve çeşitlendirilmiştir.⁸⁰

Bu çerçevede 1840 yılından itibaren başlayan kanunlaştırma süreci, bir yandan Avrupalı devletlerin kanunlarının tercüme edilmesi, diğer yandan İslam hukuku hükümlerinin kanun hâline getirilmesi şeklinde iki koldan yürümüştür.⁸¹ Buna göre Batı hukukunda iktibas yoluyla Osmanlı hukukuna kazandırılan kanunlar kronolojik olarak 1850 Ticaret Kanunnâmesi (Ticaret-i Berriye Kanunnâmesi), 1858 Ceza Kanunnâmesi, 1860 Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret, 1861 Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi, 1863 Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi, 1879 Usul-i Muhâkemat-ı Cezaiyye Kanunu, 1879 Usul-i Muhâkemat-ı Hukukiyye Kanunu şeklinde sıralanabilir. Yine kronolojik olarak 1840 ve 1850 Ceza Kanunu, 1858 Arazi Kanunnâme, 1868-1876 Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, 1917 Hukuk-ı Aile Kararnâmesi ve 1917 Usul-i Muhâkeme-i Şer'iyeye Nizamnâmesi ise İslam hukuku bağlantılı yerli kanunlardır.⁸² 1850 tarihli Ticaret-i Berriye Kanunnâmesi, 1860 tarihli Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret, 1861 tarihli Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi, 1863 tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi karma mahkemelerde uygulanan kanunlardır ve bu kanunlar, Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi hariç imparatorluğun sona ermesine kadar bütün ticaret mahkemelerinde uygulanmaya devam edilmiştir. Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi ise 1879 yılına kadar bütün ticaret mahkemelerinde uygulanmıştır.⁸³⁸⁴

3. Kurumsal Düzenlemeler: Formel Hukuki Değişiklikler

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hayata geçirilen pek çok kurumsal düzenleme arasında kanunlaştırmalar oldukça önemli bir yere sahiptir. Tanzimat dönemi, hukuken yenileşme çalışmaları olarak başlamış ve bu süreç devletin sona ermesine kadar sürmüştür. Bu dönemde pozitif hukukun belli kurallar altında sistemli bir şekilde düzenlenmesi anlamında “kanunlaştırma” kavramı ilk kez tanınmış ve yerleşmiştir.⁸⁵ 18. ve 19. yüzyılda serbest ticareti kolaylaştırıcı nitelikteki kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı Devleti'nin kapitalist dünya ekonomisi ile bağ kurma çabası ise bu dönemde hukukun en fazla ticaret alanında türetilmesine neden olmuştur.⁸⁶ Yine bu bağlamda İslam hukukundan ilk kopuş da Ticaret Hukuku sahasında yaşanmıştır.⁸⁷ 1850 yılında ilan edilen Ticaret Kanunnâmesi'nde⁸⁸ Fransız hukuku etkilidir.⁸⁹ Bundan yaklaşık 20 yıl sonra ilk kitabı neşredilen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye⁹⁰ ise İslam

⁷⁹ Ortaylı, a.g.e., 126.

⁸⁰ Musa Gümüüş, “Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları”, *Tarih Okulu* XIV (2013): 189.

⁸¹ Abdullah Demir, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011), 54.

⁸² Velidedeoğlu, a.g.e., 39.

⁸³ M. Macit Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2005), 62.

⁸⁴ Tanzimat döneminde kamu ve özel hukuk alanında yapılan kanunlaştırmalara dair önemli çalışmalar ve konuya dair bir bibliyografya için bk. Mustafa Şentop, “Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dengesi* 3(5) (2005): 666-670.

⁸⁵ Ekrem Buğra Ekinci, *Hukukun Serüveni* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2011), 317.

⁸⁶ Bahadır Apaydın, “Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi” (Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 2009), 158.

⁸⁷ Yasin Yılmaz, *Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi Batıcı Perspektiften Bir İnşa Denemesi* (İstanbul: Bir Yayıncılık, 2018), 213.

⁸⁸ Ticaret Kanunnâmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Velidedeoğlu, a.g.e.; Fikri Gürzumar & Tekin Gürzumar, *Kanunnâme-i Ticaret ve Zeyilleri* (Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 1962); Coşkun Üçok & Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi* (Ankara: Savaş Yayınları, 1991); Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020).

⁸⁹ Üçok & Mumcu, a.g.e., 275.

⁹⁰ Mecelle hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Üçok & Mumcu, a.g.e.; Coşkun Üçok & Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi* 2. Cilt Özel Hukuk (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996); Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle* (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1973); Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyatı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fak. Yayınları, 1986); Hulusi Yavuz, “Ahmet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-*

hukukunun kodifikasyonudur ve özel hukukun Medeni Hukuk ve Borçlar Hukuku sahalarını kapsamaktadır.⁹¹ Bu anlamda fıkıhın kanunlaştırılmasına bütünüyle dünya işleriyle alakalı, dinî alandan kolaylıkla çıkarılması mümkün olan muamelat hukuku ile başladığını söylemek mümkündür. Böylece Mecelle, Müslüman tebaa açısından dini anlamda bağlayıcı şeriat kurallarını içermesi, Müslüman olmayan tebaa açısından ise devlet anlamında bağlayıcı kanun olması açısından meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.⁹² Öte yandan Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle kimler için geçerli olacakları konusunda değilse de içerikleri itibarıyla farklı alanlara hitap etmek üzere çıkarılmıştır. Ancak dönemin koşulları içinde bazı davalara ortak müdahale imkânı sunabilmekte ve alternatif oluşturabilmektedir.

4. Kuruluşlar: Yeni Mahkemeler

19. yüzyılda pek çok alanda meydana gelen değişim furçasının hukuki alandaki yansımalarının bir diğer boyutu, yargı teşkilatındaki değişikliklerdir. Söz konusu değişiklikler, yeni yargı kuruluşlarının teşkili şeklinde gerçekleştirildiğinden Kurumsal İktisat literatüründeki “Kuruluşlar” başlığına tekabül etmektedir. Yargı teşkilatının en geniş bölümünü oluşturan mahkemeler ise hukukun uygulanması için ihtiyaç duyulan mecralardır.⁹³ Mahkemeler, ayrıca kanunlaştırma hareketlerini hazırlayıcı ve takviye edici yönleriyle de bu kapsamda oldukça önemli roller üstlenmektedir.⁹⁴

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat dönemine kadar şeriye mahkemeleri, cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleri olmak üzere 3 tip mahkeme görev yapmaktadır.⁹⁵ Bunun yanında Divan-ı Hümayun gibi çeşitli üst merciler ya da özel olarak kurulan divanlar gibi farklı adli mekanizmalar da kullanılmaktadır.⁹⁶ Tanzimat döneminde yeni kurulan ticaret ve nizamiye mahkemeleri⁹⁷ ile beraber Osmanlı Devleti’ndeki ilk derece mahkemelerinin sayısı beşe çıkmıştır.⁹⁸ Alanları sırasıyla ticaret ile hukuk ve ceza davaları olmak üzere sınıflandırılan bu mahkemeler, Tanzimat öncesinin aksine birden fazla üyeye sahip “toplu hâkimli” mahkemelerdir. Yeni kurulan mahkemelerle beraber aynı alanda faaliyette bulunan tüm mahkemelerin yetki alanlarının belirlenmesi adına çeşitli tarihlerde çok sayıda düzenleme yapılmış olmasına rağmen bu konuda istenen ölçüde netlik sağlamak mümkün olamamıştır.⁹⁹ Bu durum ticaret ve hukuk davaları ile beraber ticaret, nizamiye ve şeriye mahkemeleri için de geçerli hâle gelmiştir. Buna göre çalışmada mahkemeler arasındaki bu alan belirsizliği, hukuki terminoloji ile ticaret ve hukuk davalarının, başka bir deyişle ticari içerikli davaların seçilmesi yoluyla aşılması çalışılmıştır.

1895) *Semineri 9-11 Haziran 1995* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997); Ahmed Akgündüz & Said Öztürk, 700. *Yılında Bilinmeyen Osmanlı* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000); Ekinci, *Hukukun Serüveni*; Demir, a.g.e.

⁹¹ Üçok & Mumcu, a.g.e., 275.

⁹² Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 225-226.

⁹³ Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004), 15.

⁹⁴ Velidedeoğlu, a.g.e., 66.

⁹⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 174.

⁹⁶ Akgündüz & Öztürk, a.g.e., 418.

⁹⁷ Ticaret ve nizamiye mahkemeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Reşit Belgesay, *Tanzimat ve Adliye Teşkilatı* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940); Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993); Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri “Ottoman Securities”* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001); Mehmet Âkif Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996); Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*; Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*; Apaydın, a.g.e.; Akmandar Demirci “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ticaret Mahkemelerinin Kuruluşu ve İstanbul Örneği” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013).

⁹⁸ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2017), 123.

⁹⁹ Velidedeoğlu, a.g.e., 68.

5. İktisadi İşlemler - İlişkiler: Ceride-i Mehâkim'deki Mahkeme Kayıtları Üzerine Bir İnceleme

5.1. Kurumsal Aktörler ve Kimlik

Kimlik, pek çok boyutu ve açıklayıcı gücü sayesinde psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, antropoloji, hukuk ve tarih gibi birçok alanda benimsenmiş merkezî bir kavramdır.¹⁰⁰ Batı dillerinde Latince idem (aynı) kökünden türeyen identité-identity olarak ve Türkçede “kim?” yani “kimlensin?” sorularından hareketle kullanılan kimlik konusunda¹⁰¹ uzun bir tarihsel dönem boyunca “bağlı olunan grup” belirleyici unsur olmuştur.¹⁰² Bu açıdan bir özdeşlik, mensubiyet ve aidiyet göstergesi olan kimlik, geleneksel toplumlarda etnik, din, cinsiyet, aile gibi temel kimlik grupları ile betimlenmiş¹⁰³ ve kolektif düzeyde ele alınmıştır. Antropolojik ve sosyolojik çalışmalarda etnik kimlik olarak tanımlanan kolektif kimlik ise sosyal, siyasi, kültürel ve dil özelliklerine göre ortak bir insan topluluğunu ifade etmek üzere daha ziyade kolektif bir geçmişe atıfta bulunacak şekilde kullanılmaktadır.¹⁰⁴

Akerlof ve Kranton, her toplumsal bağlamda kişilerin kim oldukları hakkındaki görüşlerinin, kendilerinin ve diğer kişilerin nasıl davranacaklarına ilişkin inançlarıyla bağlantılı olduğunu ve bu görüşlerin ekonomilerin işleyişinde önemli roller oynadığını belirtmektedir.¹⁰⁵ Bu nedenle kimliğin iktisadi analize dâhil edilmesi sayesinde pek çok iktisadi soruna çözüm sunabilmek adına yeni bir bakış açısı geliştirmenin mümkün olduğunu savunmaktadır.¹⁰⁶ Örneğin tüketim ve tasarruf davranışı, çalışma ilişkileri ve emeklilik kararları, politik ekonomi, demografi, örgütsel davranış gibi pek çok meselede kimliğin iktisadi sonuçlar üzerinde belirleyici konumda olduğu görülmektedir.¹⁰⁷ Onlara göre kimlik kavramı, bir toplumsal bağlam içinde gelişmektedir. Bu anlamda kimlik tanımında kullanılan çeşitli psikolojik ve sosyolojik standartlar - grup içi ve grup dışılık¹⁰⁸, özdeşleşme, kendini gerçekleştirme, sosyal kategori gibi - oluşturulmakta ve bunlar genişletilmiş bir ekonomik analiz yapılmasına imkân tanımaktadır. Buna göre kimliğin kullanım alanlarından biri, kişinin sosyal kategori tanımıdır ve cinsiyet (kadın veya erkek), ırk (siyah veya beyaz), meslek (yönetici veya işçi) kimlikleri buna örnek olarak gösterilmektedir.¹⁰⁹

Bu çalışmada Ceride-i Mehâkim'in 1873-1875 yılları arasındaki ilk döneminde yayımlanan 159 sayı ve tekrar yayımlanmaya başladığı tarih olan 1879 yılından itibaren 1881'e kadar yayımlanan 127 sayı incelenmiştir. Ardından bir çeşit kontrol grubu mahiyetinde derginin bu isimle son yayım yılı olan 1901-1902 yılları arasında yayımlanan 29 sayı da incelenmiştir.¹¹⁰ Derginin sözü edilen sayılarında esasen konusu ticaret olan, başka bir ifadeyle ticari ilişki ağlarının kurulduğu davalar ile mahkemede karara bağlanamamış bazı ihtilaf konularının ilgili

¹⁰⁰ George A. Akerlof & Rachel E. Kranton, “Economics and Identity”, *The Quarterly Journal of Economics* CXV(3) (2000): 716.

¹⁰¹ Mehmet Ali Kılıçbay, “Kimlikler Okyanusu”, *Doğu Batı Kimlikler* (23) (2003): 155-156.

¹⁰² Ahmet Ulvi Türkbağ, “Kimlik, Hukuk ve Adalet Sorunu”, *Doğu Batı Kimlikler* (23) (2003): 209-210.

¹⁰³ Nuri Bilgin, *Evrencilik ve Farklılık Geriliminde Kolektif Kimlik* (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1999), 83.

¹⁰⁴ a.g.e., 60-63.

¹⁰⁵ George A. Akerlof & Rachel E. Kranton, *Kimlik İktisadi Kimliklerimiz, İşimizi, Ücretimizi ve Refahımızı Nasıl Şekillendiriyor?*, Çev. C. Madenci (Ankara: Efil Yayınevi, 2016), 8.

¹⁰⁶ Akerlof & Kranton, “Economics and Identity”, 717.

¹⁰⁷ Akerlof & Kranton, “Economics and Identity”, 748.

¹⁰⁸ Akerlof kimliğin rolü ve bireylerin kim olmak istedikleri sorusuna verdikleri yanıtlara göre baskın kültüre uyum sağlayan bir kimlik seçiminin toplum tarafından benimsenmedeki payı üzerinde durmaktadır (George A. Akerlof, “Behavioral Macroeconomics and Macroeconomic Behavior”, *The American Economic Review* 92(3) (2002)).

¹⁰⁹ Akerlof & Kranton, “Economics and Identity”, 749.

¹¹⁰ Sayılardaki azalma, belgenin zaman içinde geçirdiği haftalık çıkış süresi, sayfa sayısı ve yazının boyutu gibi fiziki özellikleri yanında içeriğinde meydana gelen değişikliklerden de etkilenmiştir. İlk dönemde ilk 7 sayı 8 sayfa, daha sonraki 79. sayı 16 sayfa olarak çıkarılmış, ardından sayılar tekrar 8 sayfaya düşürülmüştür. 1901-1902'de yayımlanan sayılar da 8 sayfadan oluşmaktadır. Ayrıca belgede yer alan davaların uzunluklarının giderek kıaldığı görülmektedir. Bunun yanında basım tarzında meydana gelen değişiklikler de göze çarpmaktadır. Örneğin derginin 1879 yılında tekrar yayımlanmaya başlamasıyla beraber, çıkarılma amacının da bir parçası mahiyetinde tamim, kanunname, nizamname gibi çeşitli düzenlemelere daha fazla yer verilmiştir.

mercilere danışılması neticesinde elde edilen hükümleri ifade eden “mezkûre” değerlendirmeye alınmıştır (bundan sonra kısaca “dava” olarak kullanılacaktır). Bu anlamda 1873-1875 yılları için 483, 1879-1881 yılları için 130 ve 1901-1902 yılları için 125 kayıt okunmuştur. Ardından söz konusu kayıtlar, gerek Ceride-i Mehâkim’in kendi tasnifinden¹¹¹ yararlanılarak gerekse de çalışma kapsamında oluşturulan analitik çerçeveye bağlı olarak çeşitli başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Buna göre temel sınıflandırma mahkeme kayıtlarında taraf olan kimliklerin ve kayda konu olan işlem türlerinin tespitidir. Yapılan bu tasnifin ayrıntılarına aşağıdaki başlıklar altında yer verilmiştir.

5.1.1. Osmanlı’da Kimlik ve Toplumsal Dengeler

Dünya genelinde Fransız İhtilali’ne kadar kimlik normu olan din¹¹², İslami açıdan 7. yüzyıldan itibaren kimlikle beraber sosyal statünün de kapsayıcı bir göstergesi hâline gelmiş ve yine bu dönemden itibaren Müslüman ve Müslüman olmayanlar, farklı hak ve sorumluluklara sahip olmuştur.¹¹³ Osmanlı toplumu için de geçerli olan bu durum, Tanzimat döneminden itibaren değişmeye başlamış ve söz konusu dönemde yeni etnik ve dinî kimlikler yanında, yeni sınıfsal kimlikler anlamında da yeni sosyal topluluklar ortaya çıkmıştır.¹¹⁴ Bu süreçte ayrıca kanun önünde eşitlik konusunun gündeme gelmesiyle hukuki olarak Müslim-gayrimüslim ayrımına dayanmayan yeni bir yapı inşa edilmeye çalışılmıştır. İşte çalışmada hukuki yapıda meydana gelen bu değişimle beraber yeni hukuki mekanizmalar aracılığıyla elde edilen bilgiler sayesinde iktisadi ve ticari uyumsuzluklara bağlı olarak karşı karşıya gelen çeşitli kimliklerin ilişkilerdeki boyutuna ulaşmaya çalışılacaktır. Bu noktada belgenin sağladığı veriler ölçüsünde etnik kimlikten ziyade din, belirleyici kimlik normu olarak kabul edilecek ve kurumsal aktörler olarak dinsel grupların iktisadi ve ticari hayattaki rolü ve payı değerlendirilecektir.

5.1.1.1. Dinî Kimlik

Osmanlı İmparatorluğu geniş toprakları ve evrensel şekli altında, kurucu ve hâkim unsur Türkler olmak üzere çeşitli kitleleri ve milletleri barındırmış bir devlettir.¹¹⁵ Osmanlı topraklarında Osmanlı hukuku kapsamında ikamet eden insanlar, dinlerine ve tabi oldukları devlete göre Müslümanlar, zimmiler ve müste’menler olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktadır.¹¹⁶ İslam devletlerinde hâkim unsur Müslümanlardır, gayrimüslimler ise azınlık statüdedirler. Azınlık grup herhangi bir etnik grubu belirtmemektedir. Gayrimüslimlerin devletle olan ilişkilerinin hukuki temeli, onlarla yapılan zimmet anlaşmalarına dayanmaktadır. Zimmet anlaşmalarına taraf olarak İslam devleti tebaası hâline gelen gayrimüslimlere aynı zamanda “zimmi” de denilmektedir.¹¹⁷ İslam hukukuna göre dârülharp vatandaşlarından ticaret, ziyaret veya ibadet amacıyla geçici bir süre için “emân” (izin) verilerek İslam ülkesine giren gayrimüslimlere “müste’men” (ecnebi, yabancı) denir ve müste’menler hukuken büyük ölçüde zimmilerle benzer statüdedir.¹¹⁸ Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçte Kanûn-i Esâsî vatandaşlık mefhumunu Müslim, zimmi, müste’men üçlüsünden çıkarmış; Osmanlı ülkesinde

¹¹¹ Söz konusu kıyaslama alanları ile ilgili olarak Ceride-i Mehâkim’in bazı sayılarında bizzat belgenin kendisi davaları çeşitli açılardan sınıflandırmıştır. Buna göre davalar öncelikle davanın çeşidi (ilk kez dilekçe verilmesi ya da var olan bir iddiaya itirazda bulunulması anlamında) ile davacının ve davalının tabiiyetleri (Devlet-i Aliye, Osmanlı tebaası, yabancı tebaa) açısından tasnif edilmiştir. Ardından dava türleri başlığı altında iltizam, emlak tasarrufu, icar ve isticar, ikraz ve istikraz, kefalet, alım ve satım, rehin, emanet ve çeşitli davalar olarak sınıflandırılmıştır (Ceride-i Mehâkim, 1879, s. 166-167).

¹¹² Bedri Gencer, *Gelenekten Modernliğe Osmanlı* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 229.

¹¹³ Kuran, *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü*, 45.

¹¹⁴ Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, 132.

¹¹⁵ Tunaya, a.g.e., 1.

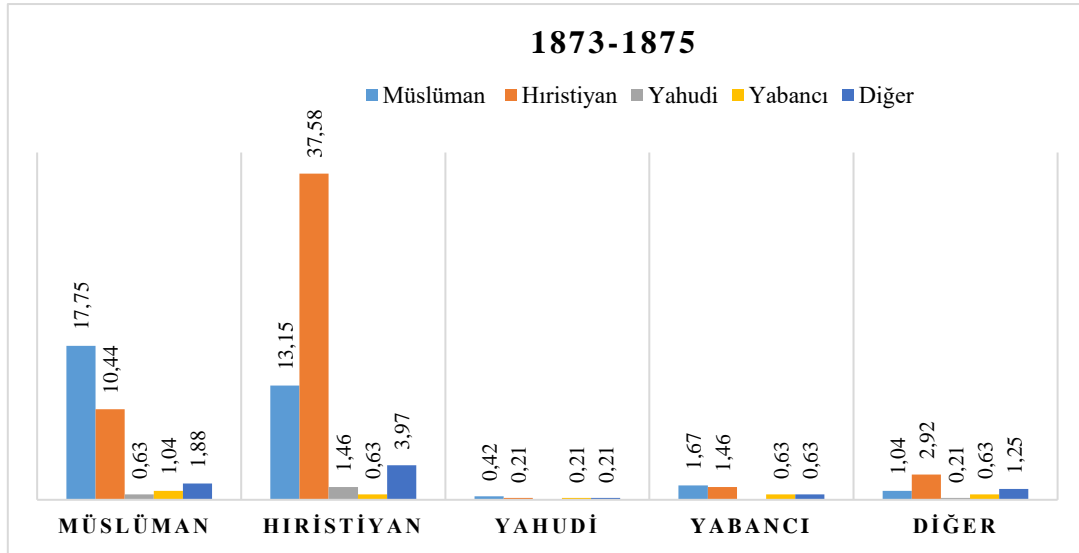
¹¹⁶ Akgündüz & Öztürk, a.g.e., 430.

¹¹⁷ Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, 229-230.

¹¹⁸ Ekinci, *Hukukun Seriveni*, 333.

herkes (Müslüman, Hristiyan, Yahudi) eşit şekilde Osmanlı sayılmıştır. Tamamen Müslüman olan Türklerin hâkim unsur olma vasfı, bu tarihten itibaren ortadan kalkmıştır.¹¹⁹

Aşağıda yer alan grafiklerde dava taraflarının kimlikleri, isimlerinden hareketle temelde Müslüman, gayrimüslim ve yabancı olarak sınıflandırılmıştır. Findley'in de belirttiği gibi Osmanlı dünyasında adlar, etnik-dinsel kimliğin diğer İslam ülkelerinde olduğundan çok daha açık göstergeleridir.¹²⁰ Kimlik belirleyen bir etken olarak köklü bir etkiye sahip olan din, ad seçimini de barındırmaktadır. Ayrıca var olan birçok iş ve sosyal ağ türü arasında etnik ağlar, ampirik araştırma için ağ üyelerini tanımlamanın çok daha kolay olması avantajına sahiptir.¹²¹ Ancak Hristiyanlarda etnisite bilgisinin olmaması, Ermeni ve Rumları bir arada gruplandırmayı zorunlu hâle getirmiştir. Benzer şekilde Müslümanlarda da etnisite bilgisine yer verilmediği görülmektedir. Yahudiler için ise durum farklıdır. Yahudi olduğu bilgisine yer verilen kayıtlarda Yahudiler ayrıca tasnif edilmiş ve Yahudi milletinin de iktisadi hayattaki konumunu değerlendirebilmek adına bu kısımda Hristiyan ve Yahudi gayrimüslim Osmanlı tebaası birbirinden ayrılmıştır. Daha sonra Yahudi kimselerin sayısının düşük olması nedeniyle grafiksel gösterimde de büyük bir paya sahip olmadığına anlaşılmıştır. Üzerine ilerleyen kısımlarda Hristiyan ve Yahudiler tek başlık altında "gayrimüslim" olarak kategorileştirilmiştir. Grafikte "Diğer" kategorisinde yer alanlar ise kurumlar, resmî devlet görevlileri, toplu hâlde davalara taraf olan karye (köy) ahalipleri ve kimlik bilgileri ya da daha doğru bir ifade ile dinî aidiyetleri tespit edilemeyen kişilerdir.



Şekil 1. 1873-1875 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri

Yukarıdaki grafikte 1873-1875 arası dönemde görülen davalarda Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve yabancıların kimlerle ilişki kurdukları gösterilmektedir. Buna göre ilk sırada % 37,5 oranıyla Hristiyanların birbirleri ile kurdukları ilişkiler gelmektedir. Dolayısıyla bu tablo en azından Hristiyanların iktisadi hayattaki öncü rolüne işaret etmektedir. Bunu ikinci sırada Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri takip etmektedir. Bu durum her iki unsur için de cemaatleşme olgusunun bir göstergesi olarak yorumlanabilmektedir. Öte yandan Müslümanların Hristiyanlarla ve Hristiyanların Müslümanlarla olan ilişkileri dikkate alındığında söz konusu karma ilişkilerin boyutunun toplamda Müslümanların kendi aralarındaki ilişkilerinden daha yüksek olduğu görülmektedir. Yahudilerin taraf olduğu davaların sayıca azlığı ise grafikteki görünürlüklerinin de çok az olması ile neticelenmiştir.

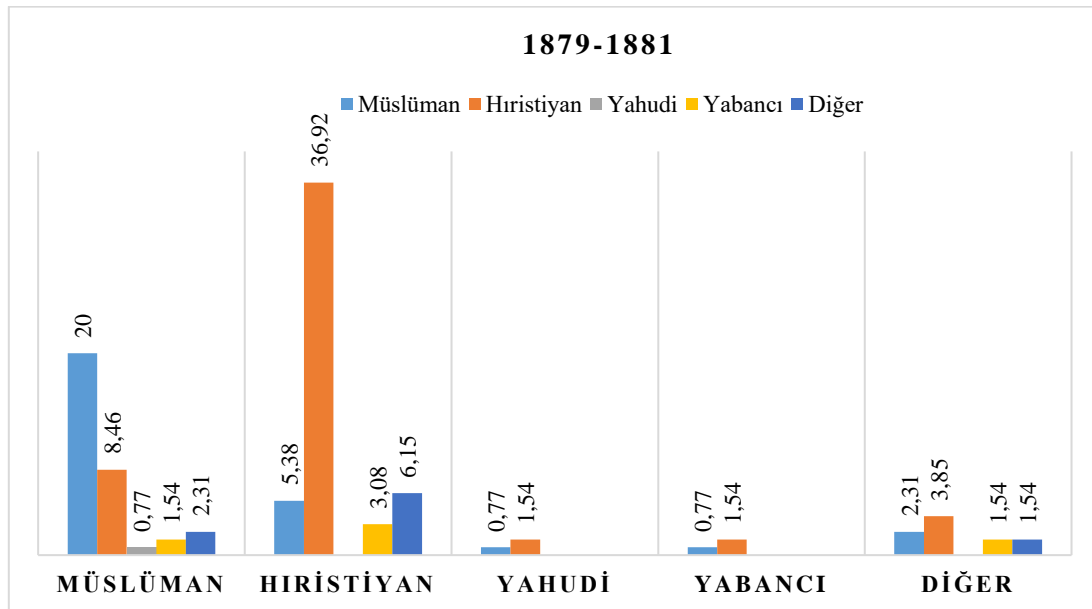
¹¹⁹ Akgündüz & Öztürk, a.g.e., 435.

¹²⁰ Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, 94.

¹²¹ Rauch & Trindade, a.g.m., 116.

Yahudilerin en fazla ilişki kurduğu kimseler, Müslümanlar olmuştur. Yabancılar ise Yahudilere nazaran daha fazla varlık gösterebilmiştir. Yabancıların davacı oldukları toplam 21 davadan 8’inde davalı taraf Müslümanlardır. Bu davaların 7’sinde yabancılarla Hristiyanlar karşı karşıyadır. Bunlar içinde en çok ilişki kurulup aynı zamanda ihtilaf da yaşanan ülke Fransa’dır. İran ve Rusya hariç diğer ülke tebaaları, yaklaşık aynı sayıda davada taraf olmuştur. Son olarak kurumlar ve resmî devlet görevlilerinin iktisadi hayattaki yerini göstermesi açısından “Diğer” kategorisinin taraf olduğu davalarda kumpanyeler¹²², Hazine-i Celile ve Bank-ı Osmani ile olan anlaşmazlıkların öne çıktığı göze çarpmaktadır.

Çalışmada ayrıca kimliğin bir diğer boyutu olarak cinsiyet, kadının ekonomik hayattaki varlığını ölçebilmek amacıyla değerlendirilmiştir. Buna göre kayıtlarda yer alan kadın kimlikleri, bazen erkek bir vekil yardımıyla ihtilaflarını çözüme kavuştururken bazen de direkt kendileri davalarda taraf olmuş, zaman zaman miras davalarında hem kendileri hem de küçük yaştaki çocukların vârisleri olarak bulunmuştur. Buna göre değerlendirilen ilk dönem için 483 davada davacısı kadın olan 26 dava, davalısı kadın olan 38 dava bulunmaktadır ve 4’ünde iki taraf da kadındır. Söz konusu davalar incelendiğinde Müslümanların Müslüman kadınlarla ve gayrimüslimlerin de gayrimüslim kadınlarla daha fazla ilişki kurdukları görülmekle beraber Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişki düzeyinin de diğerlerine çok yakın seyrettiğini belirtmek gerekmektedir.



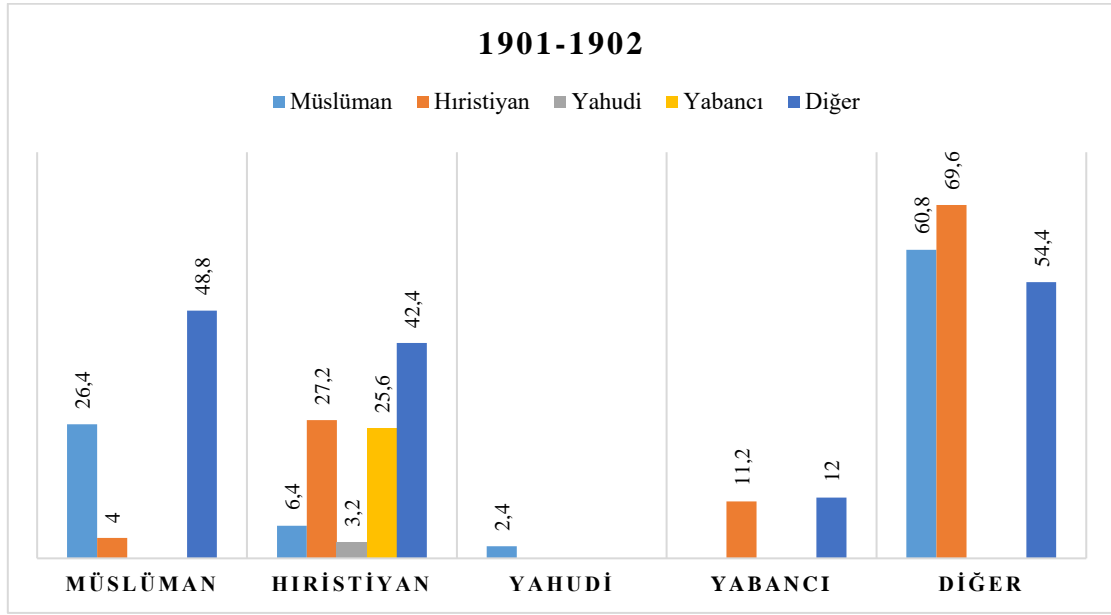
Şekil 2. 1879-1881 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri

Yukarıdaki grafikte 1879-1881 arası dönemde görülen davalarda yine Müslümanların daha ziyade kendi aralarında ilişki kurdukları görülmektedir. Bir önceki döneme benzer şekilde Hristiyanların kendi aralarındaki ilişki düzeyleri ise diğer tarafların ilişki düzeylerinden daha yüksektir. Bu dönemde Müslümanların Hristiyanlarla ve Hristiyanların Müslümanlarla kurdukları ilişkiler bir önceki döneme kıyasla azalma göstermiştir. Bu dönemde ayrıca Yahudilerin ilişkilerdeki varlığı bir miktar artmakla beraber yine düşük seyretmiştir. Yabancılar ve “Diğer” kategorisinde değerlendirilenlerin ilişkilerinde ise sırasıyla bir miktar düşüş ve bir miktar artış yaşanmıştır. Söz konusu ilişkilerde daha fazla taraf olan yabancılar, Avusturya Devleti tebaası ile Yunan Devleti tebaası olmuştur. Bu dönemde ayrıca daha fazla ve daha farklı kurumların ilişkilere taraf olduğu görülmektedir. Sözü edilen kurumlar arasında Hazine ilk

¹²² Kumpanye: Şirket; vapur, demiryolu, kumpanyesi; anomin kumpanye; isimsiz şirket (Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki* (İstanbul: İkdam Matbaası, 1899).

sırada gelmektedir. Bununla beraber Şehremaneti, Şirket-i Hayriye, Hazine-i Hassa Şahane Nezareti, Dar-ı Şurâ-yı Askerî gibi çeşitli kurumlar da taraf olarak yer almıştır. Davalarda taraf olarak kurumların varlığı, her ne kadar kurumlar daha ziyade davacı olsalar da aynı zamanda bu kurumlara dava açılabilme ihtimalini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Bu dönemde yine kadının ekonomik hayattaki varlığı ayrıca incelendiğinde kadınların taraf olduğu işlemlerin düzeyi, bir önceki döneme göre oransal olarak artış göstermiştir (130 davada davacıların kadın olduğu 14, davalıların kadın olduğu 26 dava tespit edilmiştir). Ancak bu dönemde diğer dönemden farklı olarak Müslüman kadınların ilişkilerdeki ağırlığının diğer kadın kimliklerine göre daha fazla olduğu görülmektedir.



Şekil 3. 1901-1902 Yılları Arası Davalarda Davacı ve Davalı Tarafların Kimlikleri

Yukarıdaki 1901-1902 arası dönem grafiği Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve yabancıların daha ziyade kimlerle ilişki kurdukları gösterilmektedir. Ancak bu tablo, diğer dönemlerden farklı bir görünüm sergilemektedir. Buna göre ilk olarak Müslümanların kendi aralarında kurdukları ilişkinin payının daha önce de olduğu gibi yüksek seyrettiği görülmektedir. Fakat Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişki düzeyi, önceki dönemlere göre çok daha düşüktür. Bu kısımda dikkat çeken bir diğer nokta, Müslümanların “Diğer” kategorisinde yer alan kurumlarla girdikleri yüksek ilişki düzeyleridir. Bu dönemde Hristiyanların kendi aralarında kurdukları ilişkilerin payı ile Hristiyanların Müslümanlarla kurdukları ilişki oranları düşmüştür. Ayrıca yine Hristiyanların da kurumlarla ve yabancılarla tesis edilen ilişkilerinin oranı yükselmiştir. Yine bu dönemde Yahudilerin işlemlerdeki varlığının, sayı ve oran olarak daha da düştüğü göze çarpmaktadır. Bu dönemde diğer unsurların onlarla kurdukları ilişki oranlarının yüksek olmasından da anlaşıldığı üzere “Diğer” kategorisi fazlasıyla ön plandadır. Söz konusu kategorinin gerek Müslüman ve Hristiyanlarla, gerekse de kendi aralarında taraf oldukları dava sayıları önceki dönemlere göre daha yüksektir. Bu dönemde Ziraat Bankası ve şubelerinin işlemlerde taraf olarak yer alması, davalardaki kurum sayısını artırmıştır. Maliye Hazine-i Celilesi ve kumpanyeler ise konumunu diğer dönemlerdekine benzer şekilde sürdürmektedir. Ayrıca Reji İdaresi ismi de bu dönemde taraf ve kurum olarak göze çarpmaktadır. Yabancılarla olan davalara bakıldığında Yunan devleti tebaası kimselerle olan ilişkilerin diğer dönemlere göre daha belirleyici olduğu görülmektedir.

Bu dönemde kadınların taraf olduğu davaların oranı, bir önceki döneme göre bir miktar artmış, ilk döneme göre ise oldukça yükselmiştir (Toplam 125 davada davacıların kadın olduğu 24 ve davalıların kadın olduğu 15 dava görülmüştür.). Söz konusu yüksek rakamlar içinde birbirlerine yakın düzeylerle Müslüman kadınların Müslüman unsurlarla, gayrimüslim kadınların gayrimüslim unsurlarla kurdukları ilişkiler ön plandadır. Karma davaların sayısı ise diğer dönemlere göre oldukça düşmüş görünmektedir.

5.1.1.2.Mesleki Kimlik

Sosyal sınıf, kişiler arasında ekonomik ve ekonomik olmayan birtakım farklılıklara dayanarak geliştirilmiş bir olgudur. Ekonomik temelli farklılıklarda belirleyici olan maddi kaynakların mülkiyeti ve kontrolü, çalışma şartları, gelir, meslek gibi koşullardır. Ekonomik olmayan farklılıklar ise kişiler arasındaki siyasi, sosyal ve kültürel düzeydeki farklılaşmaları ifade etmektedir. Sosyal sınıf ile bazı açılardan benzer içeriklere sahip bir diğer olgu ise “sosyal statü”dür. Sosyal statü daha ziyade kişilerin toplumdaki mesleki konumlarına veya bağlı buldukları aile, cemaat, aşiret gibi topluluklar kanalıyla elde ettikleri mevkiye dayanmaktadır ve o toplumda mevcut kültürel değerler ve normlara göre söz konusu mevki için tanımlanan unvan, prestij gibi kriterlerle ifade edilmektedir.¹²³ Buna göre incelenen dönemlerde yukarıda sözü edilen kimlikler için elde edilebilen ek bilgiler ölçüsünde Müslümanların ve gayrimüslimlerin mesleki nitelikleri ve buradan hareketle sosyal konumları değerlendirilecektir. Ancak burada birkaç olası değişkeni içermesi nedeniyle sınıflandırılmaya daha müsait olan din ve cinsiyet gibi kimlik belirleyicilerinden farklı olarak meslek verilerinin fazlaca çeşitlilik göstermesi dolayısıyla tasnifinin daha zor olduğu ve bu sebeple de daha genel ölçülerde yapıldığı belirtilmelidir.

1873-1875 yılları arasında Müslümanların mesleklerinde epeyce farklı örneklerle beraber (hatta bu nedenle sayıca belirli bir çoğunluğa ulaşmak zorlaşmıştır) resmî görevler ön plana çıkmıştır. Bunlar dışında tüccar ve esnaf (özellikle kasaplık) olanların sayısı da az değildir. Gayrimüslimlerde meslek bilgisi yer alan kayıtlardan edinilen bilgiye göre tüccar, Avrupa tüccarı, sarraf, bakkal, kasap, terzi, köşe sarrafı, tahsildar, poliçeci en çok meşgul olunan mesleki uğraş alanlarıdır. Buna göre gayrimüslimlerin ilk sırada yer alan sarraf ve tüccarlar yanında çeşitli esnaf kimlikleri ile birbirinden farklı zanaat ve ticaret faaliyetlerini yerine getirdikleri görülmektedir.

1879-1881 arasındaki davalarda Müslümanlar içinde meslekleri belli olanların sayısı, gayrimüslimlere göre daha azdır. Bunlar içinde de resmî görevler ile tüccarlık yaklaşık aynı sayıdadır. Gayrimüslimlerde ise ticaretle uğraşanlar ile sarraf, poliçeci, banker gibi parasal ve finansal işleri yerine getirenlerin sayısı fazladır. Esnaf arasında da terzi ve ebniye kalfası mesleklerinin ön planda olduğu görülmektedir.

1901-1902 döneminde ise Müslümanlarda yine resmî görevleri olanlar da (özellikle askerî görevler) bulunmakla beraber tüccar ve esnaf kimliklerine ilişkin bilgi yer alan daha fazla mahkeme kaydı bulunmaktadır. Gayrimüslimler içinde ise yine diğer dönemlere benzer şekilde tüccar başta olmak üzere sarraf ve poliçeci meslekleri ön plandadır.

Yukarıda sözü edilen tarafların mesleki konumlarının davalarda ihtilafı oldukları kişilere karşı bir ayrıcalık kazandırıp kazandırmadığı yine başka bir çalışmanın konusudur.

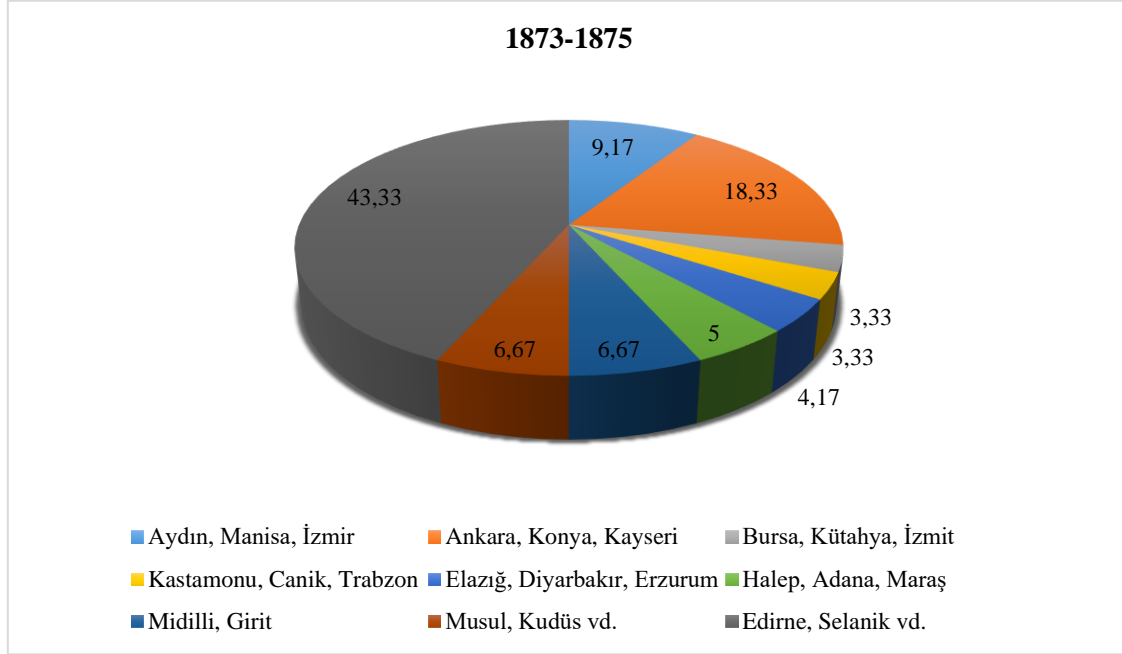
5.1.1.3.Coğrafi Kimlik

Bölgesel sınıflandırma yukarıdaki bölümlerde sözü edilen kimliklerin geniş Osmanlı coğrafyasında daha çok hangi bölgelerde ticari ve iktisadi faaliyetlerde bulduklarını ortaya

¹²³ Sibel Kalaycıoğlu, “Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme”, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, haz., Mehmet Zencirkıran (Bursa: Dora, 2013), 10.

koymayı amaçlamaktadır. Bu noktada temyiz edilen ilamın geldiği yerin belli olduğu dava kayıtları kullanılarak ulaşılan sonuçlar kısaca aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

Buna göre tüm dönemler için geçerli olan bir olgu, davaların büyük kısmının Dersaadet mahkemelerinden temyize gelip orada görüldüğüdür. 1873-1875 döneminde temyize gelen davalar içinde nereden geldikleri belli olan 360'ından 240'ı Dersaadet'e aittir. Bu rakam, oransal olarak % 66,67'ye tekabül etmektedir. Dersaadet'te görülen davalarda en yüksek oranlara gayrimüslimlerin kendi aralarında kurdukları ilişkilerde ulaşılmıştır. Gayrimüslimlerin Müslümanlarla ve Müslümanların Müslümanlarla kurdukları ilişkiler ise sırasıyla ikinci ve üçüncü sırada gelmektedir. Bu dönemde Dersaadet dışından temyize gelen 120 davanın bölgeleri ve bu bölgelerin ağırlıkları ise aşağıdaki grafikte yer almaktadır.



Şekil 4. 1873-1875 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davaların Bölgeleri

Yukarıdaki şekilde görülen yer tasnifinde kimi zaman illerin bağlı oldukları vilayetler¹²⁴ esas alınmış, kimi yerde de coğrafi yakınlıktan yararlanılmıştır.¹²⁵ Bu kararda belirleyici olan, bazı illerin tek tek ayrı vilayetler olarak teşkilatlandırılmış olmalarına rağmen az sayıda kişinin taraf olması ve az sayıda davanın görülmesi nedeniyle gösterimde etkinlikten uzaklaşma endişesidir. Tablodan da görüldüğü üzere en yoğun faaliyet alanı Edirne, Selanik vd. olarak isimlendirilen Rumeli bölgesi olmuştur. Faaliyet yoğunluğu açısından ikinci sırada yer alan Ankara, Konya, Kayseri bölgesinde en yüksek pay Kayseri'ye ait bulunmaktadır. Bunun ardından sırasıyla Aydın, Manisa, İzmir; Midilli, Girit ile Musul, Kudüs vd., Halep,

¹²⁴ Tanzimat'ın ilanından 25 sene sonra klasik eyalet sistemi yerini vilayet sistemine bırakmıştır (Tabakoğlu, a.g.e., 185).

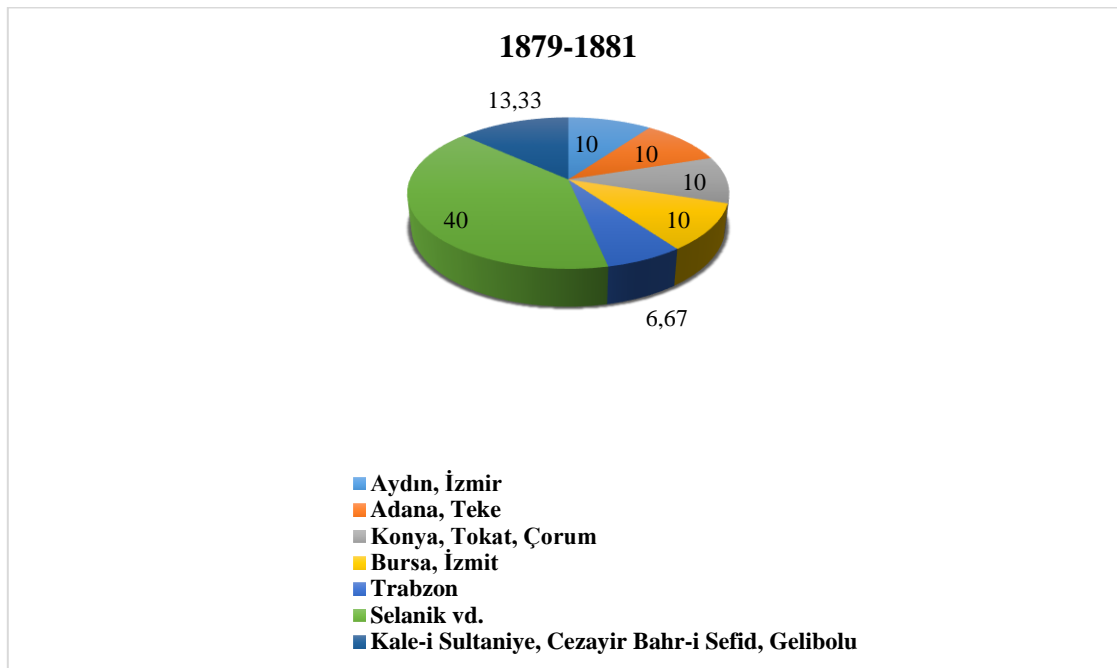
¹²⁵ Aydın, Manisa, İzmir Aydın Vilayeti dâhilindedir. Midilli Sancağı Cezayir Bahr-i Sefid Vilayeti sınırları içine dâhil olmasına ve Girit Eyaleti ayrı bir eyalet olmasına rağmen bir arada değerlendirilmiştir. Elazığ, Diyarbakır, Erzurum ayrı vilayetler olmalarına rağmen coğrafi bölge nedeniyle birlikte değerlendirilmiştir. Edirne, Selanik vd. olarak gösterilen bölgede bunlar haricinde Manastır, Debre, Delvine, Kandiyeye, Ergiri, Permedi, Yanya, Balçık, Tulca, Tuna, Varna, Niş, Şumnu, Rusçuk yer almaktadır. Musul, Kudüs vd. bölgesinde bunlar yanında Musul, Kudüs, Suriye, Beyrut, Trablusgarp, Arabistan bulunmaktadır. Kayseri sancağı Ankara Vilayetine bağlı, Konya Vilayeti ise ayrı bir vilayet olarak teşkilatlıdır. Bursa ve Kütahya beraberce Hüdavendigar Vilayeti kapsamındadır. İzmit Sancağı ise Dersaadet'e bağlı bulunmakla beraber, Dersaadet baş başına değerlendirmek adına bu bölgeye dâhil edilmiştir. Canik Trabzon Vilayeti'ne bağlıdır ve Trabzon ve Kastamonu ayrı vilayetler olarak teşkilatlandırılmış olmalarına rağmen Karadeniz bölgesinin bir arada değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Maraş Sancağı Halep Vilayeti'ne bağlıdır ve Halep ile Adana Vilayetleri ayrı vilayetler olarak teşkilatlandırılmıştır.

Adana, Maraş; Elazığ, Diyarbakır, Erzurum ve Kastamonu, Canik, İzmit ile Bursa, Kütahya, İzmit gelmektedir.

Aydın, Manisa, İzmir bölgesinde; Midilli ve Girit'te; Elazığ, Diyarbakır, Erzurum'da gayrimüslimlerin daha fazla ilişki kurduklarını söylemek mümkündür. Edirne, Selanik vd. olarak belirtilen Rumeli bölgesi diyebileceğimiz illerde gayrimüslimlerle beraber kurumların daha yoğun ilişki içinde oldukları gözlenmektedir. Musul, Kudüs vd. bölgesinde ise Müslümanların payı daha fazladır. Bunlar dışındaki bölgelerde; Ankara, Konya, Kayseri bölgesi; Bursa, Kütahya, İzmit yöresi; Kastamonu, Canik, Trabzon yöresi; Halep, Adana, Maraş'ta Müslümanlarla gayrimüslimlerin aynı oranda yer aldıkları görülmektedir.

1879-1881 yılları arasında 130 kayıt içinde yeri belli olan 58 tanesi Dersaadet olarak kayıtlıdır (% 44,6). Bu dönemde de en yüksek oranlar yine gayrimüslimlerin kendi aralarında kurdukları ilişkilerde tespit edilmiştir. Burada yine ikinci sırada gayrimüslimlerin bu defa Müslümanlarla kurdukları ilişki oranının geldiği görülmektedir. Bu dönemde Müslümanların kendi aralarındaki ilişki düzeyinin ise bir miktar düştüğü gözlenmektedir. Öte yandan yine gayrimüslimlerin bu defa "Diğer" kategorisi ile olan ilişkilerindeki artış da dikkat çekmektedir. Bu kategoride yer alan taraflar arasında kurum olarak Şirket-i Hayriye'nin daha çok davaya taraf olduğu görülmektedir. Yine bu kategoride yer alan yabancılar ise İngiliz ve Yunan'dır.

Bu dönemde Dersaadet dışından temyize gelen 30 davanın bölgeleri ile bu bölgelerde görülen ilişkilerin tarafları ise aşağıdaki gibidir:



Şekil 5. 1879-1881 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davaların Bölgeleri

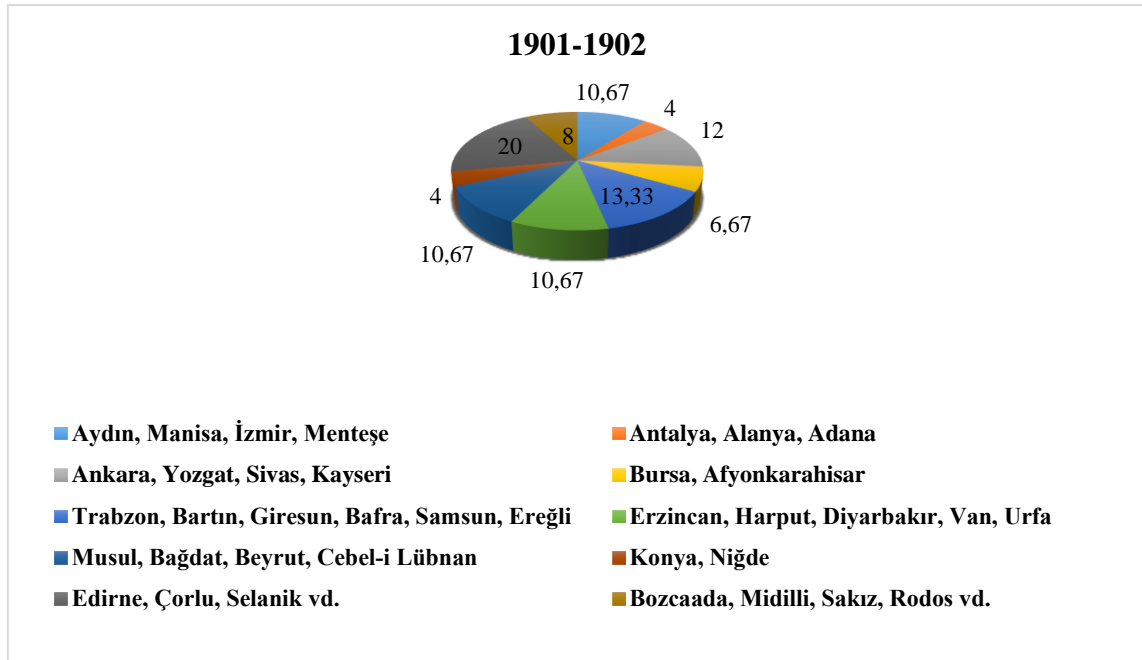
Yukarıda bir önceki dönem için yer alan benzer şekil için geçerli olan yer sınıflandırması bu şekil için de geçerliliğini korumaktadır. Bu şekilde yine ilk sırada Selanik vd. olarak sınıflandırılan bölge yer almaktadır. İkinci sırada ise bu defa Cezayir Bahr-i Sefid, Kale-i Sultaniye ve Gelibolu yer almaktadır. Bunlar haricinde diğer bölgelerin faaliyet yoğunlukları, Trabzon hariç, birbirleri ile aynı görünmektedir. Bu benzerlik bu kısımda değerlendirilen dava sayısının düşüklüğüne de bağlanabilir.¹²⁶

¹²⁶ İzmir, Aydın Vilayeti sınırlarına dâhil bir sancaktır. Adana Vilayeti ve Konya Vilayeti'nde yer alan Teke Sancağı birbirlerinden ayrı teşkilatlanmış olmalarına rağmen birlikte değerlendirilmişlerdir. Tokat Sivas Vilayeti'ne, Çorum Ankara Vilayeti'ne bağlı olmasına rağmen ve Konya Vilayeti bunlardan ayrı teşkilatlandırılmış olmasına rağmen bir arada

Söz konusu bölgeler içinde Adana, Teke'de; Aydın, İzmir'de; Çorum, Konya, Tokat'ta; Kale-i Sultaniye, Cezayir Bahri Sefid, Gelibolu'da gayrimüslimlerin daha fazla ilişki içinde oldukları; Ergiri, Kesriye, Ohri, Zihne, Selanik ve Trabzon'da ise Müslümanların işlem oranının daha fazla olduğu görülmektedir. Bursa, İzmit'te ise Müslümanlarla gayrimüslimlerin işlem yoğunlukları aynı düzeydedir.

1901-1902 arasında incelenen kayıtlarda dikkat çeken en önemli nokta, Dersaadet'in payının daha az, diğer bölgelerin payının ise daha yüksek olmasıdır. Ayrıca yine bu dönemde Dersaadet dışında yer alan iller, diğer dönemlerde olandan çok daha farklıdır. Buna göre Dersaadet'te görülüp Dersaadet'te temyiz edilen davaların sayısı 15, Dersaadet dışından temyize gelen davaların sayısı ise 75'tir. Bu durum oransal olarak Dersaadet'in % 16,67 ve diğer bölgelerin % 82,34'lük payına işaret etmektedir. Bu nedenle bu dönem, imparatorluğun farklı bölgelerinde kimlerin hangi alanlarda daha çok ilişki içinde olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Buna göre Dersaadet'te görülen davaların tarafları olarak Müslümanlarla gayrimüslimlerin kendi aralarındaki işlemlerinin oranı aynıdır. Öte yandan yine gayrimüslimlerin etkinliği göze çarpmaktadır. Bu durum, hem gayrimüslimlerle Müslümanların hem de gayrimüslimlerle diğer unsurların kurdukları ilişkilerin düzeyinden anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Dersaadet dışından temyize gelen 75 davada tarafların kimliklerine ilişkin bilgilere göre oluşturulan grafik aşağıdaki gibidir:



Şekil 6. 1901-1902 Yılları Arası Dersaadet'e Temyize Gelen Davaların Bölgeleri

Yukarıdaki grafikteki yer tasnifi, diğer grafiklere benzer şekilde ve aynı mantıkla yapılmıştır. Bu dönemde Dersaadet dışından temyize gelen davaların yer ve sayı çeşitliliğinin oldukça fazla ve farklı olduğunu tekrar hatırlatmakta yarar görülmektedir. Bu durum oranlara da yansımış ve onları birbirine yaklaştırmıştır. Bu defa da en yüksek oran Edirne, Çorlu vd. olarak toplulaştırılan bölgeden elde edilmiştir, ancak bu oran %20 olmuştur. Onun hemen ardından ise % 13,33 ile Karadeniz bölgesindeki Trabzon, Bartın, Giresun, Bafra, Samsun, Erkey (Ereğli) yöresi gelmiştir. Üçüncü sırayı % 12 ile ilk dönemde de adından söz ettiren

değerlendirilmişlerdir. İzmit Dersaadet bölgesine girmesine rağmen, onu ayrı değerlendirmek için yine Bursa'ya dâhil edilmiştir. Gelibolu da Edirne Vilayeti'ne bağlı olmasına rağmen Edirne'nin olmaması nedeniyle Cezayir Bahr-i Sefid ve Kale-i Sultaniye sınıfına dâhil edilmiştir.

Ankara, Yozgat, Sivas, Kayseri bölgesi almaktadır. Dördüncü sırayı ise üç bölge paylaşmaktadır: Aydın, Manisa, İzmir, Menteşe; Erzincan, Harput, Diyarbakır, Van, Urfa ile Musul, Bağdat, Beyrut, Cebel-i Lübnan.¹²⁷

Söz konusu yerlerde hangi kimliklerin daha fazla etkin oldukları incelendiğinde ise ulaşılan sonuçlar şöyledir: Erzincan, Harput, Diyarbakır, Van, Urfa; Musul, Bağdat, Beyrut, Cebel-i Lübnan; Bursa, Afyonkarahisar'da Müslümanların ilişkilerdeki payı daha fazladır. Aydın, Manisa, İzmir, Menteşe; Konya, Niğde ile Bozcada, Midilli, Sakız, Rodos, Pilmar'da ise gayrimüslimlerin oranı daha fazladır. Edirne, Çorlu ve Selanik'te Müslümanlarla beraber kurumların ilişkilerdeki düzeyinin fazla olduğu görülmektedir. Antalya, Alanya, Adana'da ise gayrimüslimlerle beraber kurumlar daha fazla pay sahibidir. Kurumların genel olarak her yerde çeşitli kesimlerle daha fazla ilişki kurduklarını ayrıca belirtmek gerekmektedir. Trabzon, Bartın, Giresun, Bafra, Samsun, Erkey (Ereğli) ile Ankara, Yozgat, Sivas, Kayseri'de Müslümanlar ile gayrimüslimlerin payının yaklaşık olarak aynı olduğu görülmektedir.

5.2. Kurumsal Faktörler ve İşlem-İlişki Türleri

Çalışmanın bu kısmında Ceride-i Mehâkim'deki ilamlarda karşı karşıya gelmiş kişilerin aralarındaki ihtilafın konusuna, başka bir deyişle tarafların birbirleriyle kurdukları ilişki ve yaptıkları işleme odaklanılacaktır. Daha önce de belirtildiği üzere bu inceleme yapılırken belgede yer alan ticari içerikli mahkeme kayıtları dikkate alınmıştır. Bu açıdan temyiz için mahkemeye getirilen dava hükümlerinin usulen bozulması talepleri değil, taraflar arasındaki asıl anlaşmazlığa göre ilişki türü sınıflandırması yapılmıştır. Daha sonra bu ilişkilerin kimler arasında kurulduğu incelenerek finansal ve ticari ilişki ağları ortaya çıkarılmıştır. Buna göre gerek davaların kendi tasnifinden gerekse de çalışma kapsamında oluşturulan analitik çerçeveye bağlı olarak yapılan işlem-ilişki türleri şunlardır: Alacak (borç-alacak), ticari işlem, şirket muhasebesi, ücret, ceza ve zarar-ziyan alacağı, arazi davası (satış, icar, işletme ve müdahale), emlak davaları (hane, dükkân, mağaza satış ve icarı), iltizam davaları, ortak kullanım alanına ilişkin mülkiyet davaları, kefalet, miras ve usul. "Alacak" ilişkisi, herhangi bir mal ya da hizmet alacağı olduğu belirtilmeksizin karşı tarafla girilen borç-alacak ilişkisini tanımlamak üzere bizzat mahkeme kayıtlarında kullanılan başlıktır. Söz konusu alacak işlemlerinde tahvil ve hisse senedi gibi kıymetli evrak kullanımının son derece yaygın olduğu görülmektedir. Bu araçların kullanımı ayrıca bazen bir menkul ya da gayrimenkul satışına dair olabildiği gibi bazen de şirketin hisselerinin bölüşülmesi konusunda gündeme gelmektedir. Bu açıdan "alacak" işlem türü aynı zamanda "finansal işlemler" olarak da tasnifi mümkün kayıtlardır. Bu noktada Serdaroğlu ve Yıldırım'ın 19. yüzyıl sonları Osmanlısı için geçerli olduğunu vurguladığı ticaret-finans etkileşimini ortaya koyması açısından da önem taşımaktadır. "Ticari işlem", taraflar arasındaki ürün alışverişine dayanan anlaşmazlıkları ifade etmektedir.¹²⁸ "Şirket muhasebesi" anlaşmazlıkları, türü ne olursa olsun (ortaklık ya da kumpaniye) şirket olduğu bilgisine sahip olunan davalar için kullanılan sınıflamadır. "Ücret, zarar-ziyan ve ceza alacakları" konusu, ticari işlemlerden ayrı olarak belirtilmiş, ancak tek tek oldukça düşük sayıda olmaları nedeniyle bu tür anlaşmazlıkların toplulaştırılması ile elde edilmiştir. "Arazi" davaları, kendine has hukuki düzenlemeleri nedeniyle ayrıca incelenmesi gerekli görülerek çalışma kapsamına alınmamasına rağmen sayıca fazla olmaları nedeniyle

¹²⁷ Antalya ve dolayısıyla Alanya Konya Vilayeti'ne bağlı olmasına rağmen birlikte değerlendirilmiştir. Sivas ayrı bir vilayet ve Kayseri ayrı bir sancak olmasına rağmen bir arada değerlendirilmiştir. Yine Bartın ve Erkey (Ereğli) Kastamonu vilayetinde olmasına rağmen ayrıca yeni bir sınıfa bölmek adına burada değerlendirilmiştir. Edirne, Çorlu, Selanik vd. kısmı Prizrin, Ergiri, İşkodra, İskilip, Drama, Kavala, Langaza, Manastır, Yenice'yi de barındırmaktadır. Erzincan, Erzurum ve Urfa Halep Vilayetlerinde yer almalarına ve diğerlerinin de her biri başka vilayetler olmalarına rağmen birlikte değerlendirilmiştir. Musul, Bağdat, Beyrut, Cebel-i Lübnan için de benzer durum geçerlidir.

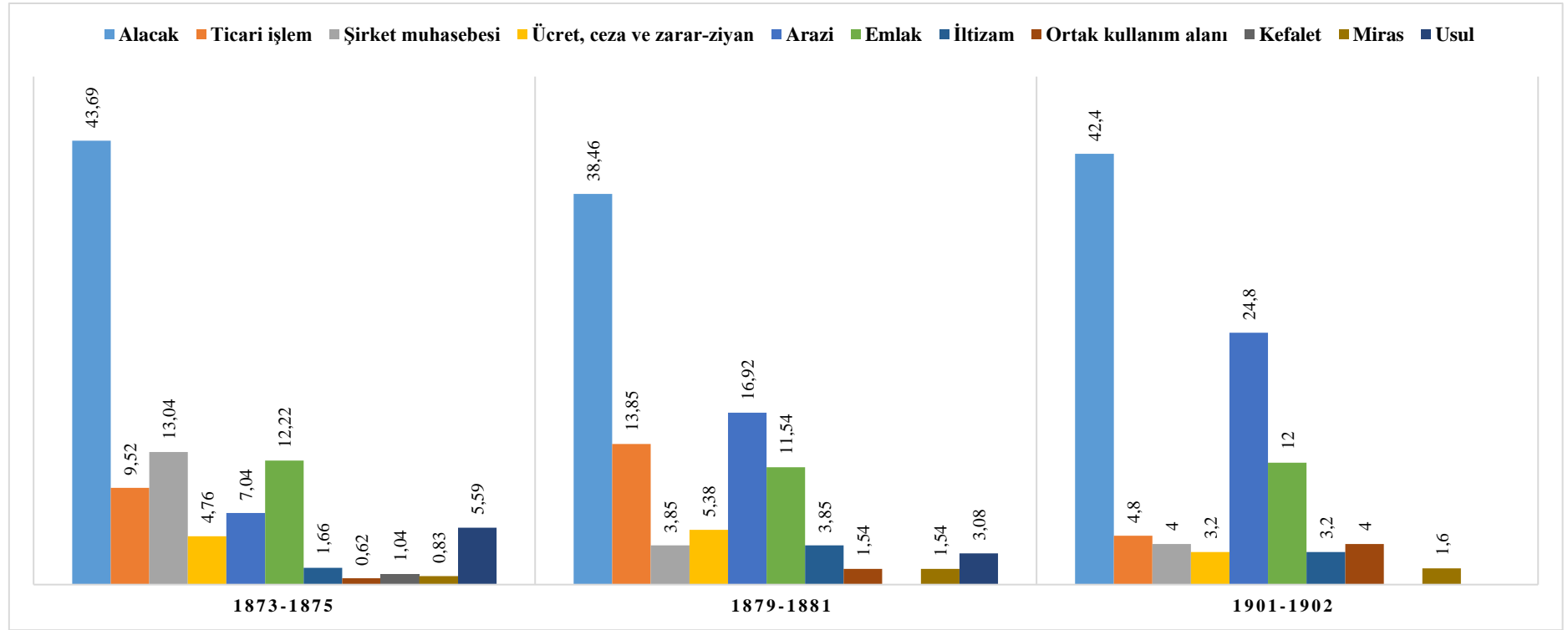
¹²⁸ Serdaroğlu & Yıldırım, "An Ottoman-English Merchant in Tanzimat Era: Henry James Hanson and His Position in Ottoman Commercial Life", 925.

sınıflamaya dâhil edilmiştir ve bunlar bağ, bahçe, tarla, arazi, icar ve satışına ilişkin ihtilafları kapsamaktadır. “Emlak” davaları ise hem işletilerek gelir getiren dükkân, mağaza icar, isticar ve satışını, hem de hane icar, isticar ve satışı konularını içermektedir. “İltizam”, adından da anlaşılacağı üzere iltizama dair muhalefetleri temsil etmekte ve çalışmanın temel inceleme konusu açısından geri planda bırakılmaktadır. Bunlara ek olarak başta oldukça az rastlanan, ancak giderek sayıları artan “ortak kullanım alanı” ihtilafları, Mecelle’de tanımlanan müşterek mülkiyet hakkına ilişkin yaşanan anlaşmazlıklarla ilgilidir.¹²⁹ Bunlar haricinde tasnifte bulunan kefalet ve miras davaları da esas olarak çalışmanın kapsamına dâhil olmayan, ancak sınıflandırma çerçevesinde tabloya dâhil edilen ihtilaf konularıdır. Son olarak “usul davaları” ise taraflar arasındaki asıl ihtilaf konusu hakkında herhangi bir bilgi verilmeyen anlaşmazlıkları kapsamak üzere belirlenmiş bir kategoridir.¹³⁰

Aşağıda sırasıyla her bir dönem için söz konusu ilişkilerin ağırlıklarını gösteren tablo ve grafiklere yer verilmiştir.

¹²⁹ Ortak kullanım alanı davaları, yol geçiş hakkı, hane ve yağhane tamiri davalarıdır. Serdaroğlu’nun belirttiği üzere mülk ortaklığı ya da şirketleri, bir şirket yapısı olmaksızın da kurulabilen birer “müşterek mal-mülk sahipliği” olarak da düşünülebilir. Buna bağlı olarak yol geçiş hakkı, müşterek hane, arazi, nehir kullanım hakları bu kapsamda değerlendirilmiştir (Üzeyir Serdar Serdaroğlu, “Finansman Tarihi Bağlamında Osmanlı Şirketleşme Birikimine Dair Genel Tespitler”, *Sabri Orman’ı Anlamak Bir Mütefekkirin Düşünce Dünyasının İzinde*, haz., M. Babacan, & A. Aysan (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Kültür ve Sanat Yayınları, 2021b), 266).

¹³⁰ İşlem-ilişki türleri belirlenirken Zeyl-i Kanûn-i Ticâret’in 28. maddesinde yapılan düzenleme dikkate alınmıştır. Buna göre ticari iş, gerek tabii (doğal) hammadde, gerekse imal edildikten sonra başkasına satılmak veya kiraya verilmek için her çeşit eşya erzak alışverişi, ticaret için fabrikacılık ve komisyonculuk, karada denizde nehir ve gölde eşya nakli, bir yere zahire, mal ve eşya verilme taahhüdü, ticaret için birilerinin işini görmek, satılacak her çeşit eşyanın müzayedesi için yerler tahsis etmek (açmak) ve bu gibi yerlerin işleri, tiyatroculuk gibi gösteri (seyir) sanatları için yer açmak ve sanat icra etmek, kambiyo, sarraflık ve simsarlık işleri, bankaların her tür işlemleri, tüccar, esnaf, sarraf arasında alıp verilen tahviller ve yapılan taahhütler, her şahıs arasında alınıp verilen poliçe senetleri veya bir yerden bir başka yere nakledilen ve gönderilen akçelere dair verilen ve bir şahsın emrine veya kim ibraz ederse (gösterirse) ona ödenmek üzere yazılan (emre veya hamile yazılı) bono ve tahvil hususlarındaki (bunlardan kaynaklanan işlerden) ibarettir (BOA: ŞD., 2420/18, 1879).

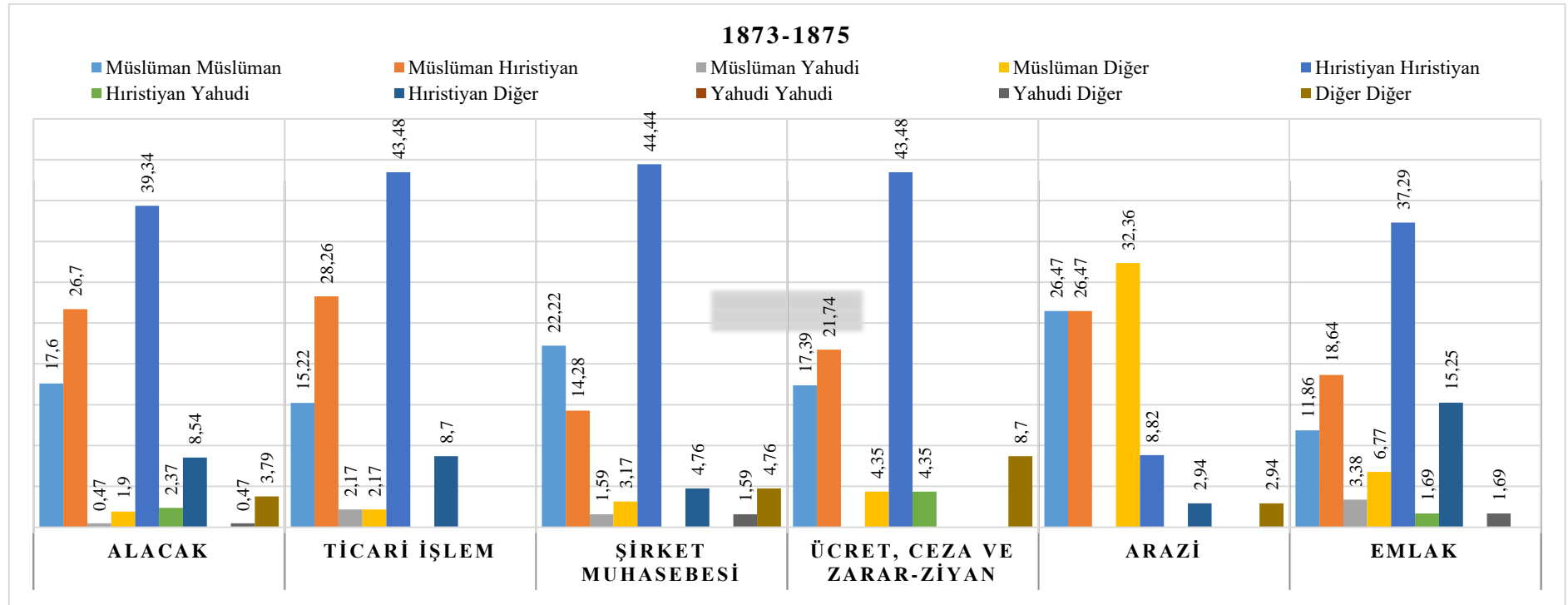


Şekil 7. 1873-1875, 1879-1881 ve 1901-1902 Yılları Arası Dava Konusu ve Sayısı

Yukarıdaki grafikte Ceride-i Mehâkim'in 1873-1875, 1879-1881 ve 1901-1902 yılları arasında neşredilen sayılarında yer alan mahkeme kayıtlarının konularına göre sayılarına yer verilmiştir. Karşılaştırmayı mümkün kılmak adına dava konularının toplam içindeki payları, grafikte yüzde cinsinden gösterilmiştir. Buna göre bütün dönemler için geçerli olacak şekilde ilk sırada alacak davaları yer almaktadır. 1873-1875 dönemi için ikinci sırada şirket muhasebesi kayıtları gelmektedir. Ticari işleme ilişkin kayıtlar ise emlak davalarının¹³¹ ardından dördüncü sırada yer almaktadır. 1879-1881 yılları arasında ilk sırada yer alan alacak davalarının ardından ikinci sırada arazi davaları gelmektedir. Ticari işlem ve emlak davaları ise sırasıyla üçüncü ve dördüncü sırada yer almaktadır. Bu dönemde önceki döneme göre belirgin farklılıklar, şirket muhasebesi anlaşmazlıklarının düşmesi ve arazi anlaşmazlıklarının artmasıdır. 1901-1902 dönemine ait kayıtlarda ise hem yeni hukuki ve adli sistemin hem de yeni usullerin zaman içinde yerleşiklik kazandığını gösterir şekilde belgedeki davaların netlik kazandığı görülmektedir. Bu nedenle burada tasnif, kısmen daha kolay gerçekleşmiştir. Bu dönemde yine ilk sırada yer alan alacak davalarının ardından arazi davalarının yüksekliği göze çarpmaktadır. Bu durum konusu arazi olan ihtilaflar için yeni mahkemelerde giderek daha fazla çözüm arandığının bir göstergesidir. Buna ek olarak bu dönemde ticari işlem ve şirket muhasebesi davalarındaki düşüş dikkat çekicidir. Bu durumun nedenine ilişkin açıklamalara, çalışmanın ilerleyen kısımlarında yer verilecektir.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında yukarıda sözü edilen ilişkilerin kimler arasında kurulduğu ve farklı kimliklerin işlem yoğunlukları yine grafikler yardımıyla yorumlanacaktır.

¹³¹ Emlak davaları dükkân, mağaza icar ve satışı + hane icar ve satışı olarak değerlendirilmiştir.



Şekil 8. 1873-1875 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Yukarıdaki grafiğe göre arazi davaları hariç tüm davalarda birbirleriyle en yoğun ilişki içinde olanlar Hristiyanlar olmuştur. Bu durum Hristiyanların toplam alacak davaları içindeki % 39,34, ticari iřlem¹³² davaları içindeki % 43,48 ve şirket muhasebesi davaları içindeki % 44,44 oranlarıyla kendini göstermektedir. Hristiyanların daha yoğun ilişki oranı, şirket muhasebesi davaları hariç diğer davalarda Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ilişkilerin daha yüksek oranlarından da görülmektedir. Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri ise alacak ve ticari işlem davalarında üçüncü, şirket muhasebesi davalarında ikinci sırada gelmektedir. Sonuçta ulaşılan bu ilişki düzeyleri bir ilişki türünde belirli bir tutarlılık sergilemektedir.

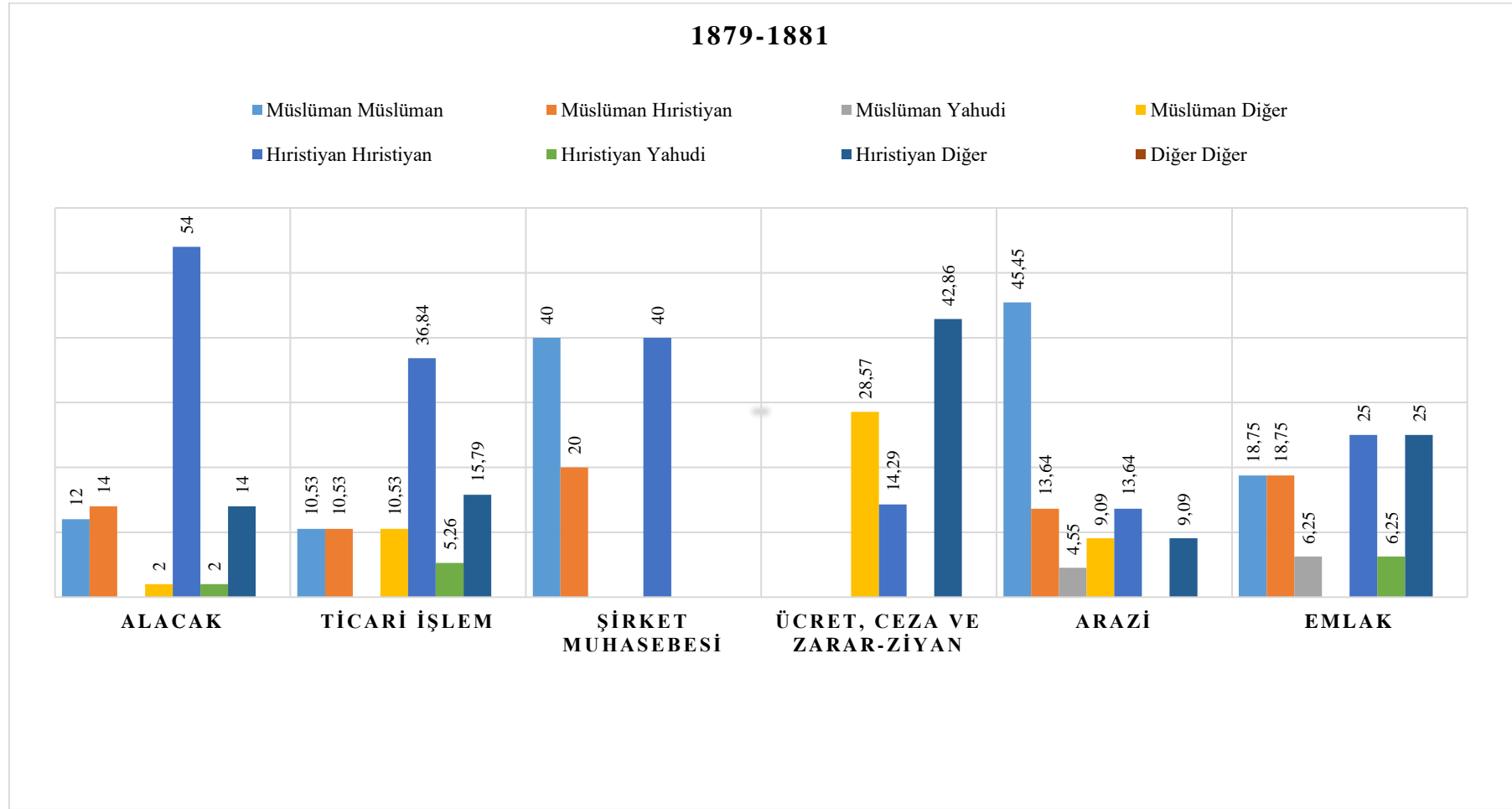
Bu kısımda kadın kimliğinin diğer unsurlarla hangi tür ilişkiler kurduğu konusuna gelince 1873-1875 dönemi için Müslüman kadınlar Müslümanlarla daha ziyade alacak ve arazi konusunda ihtilafa düşerken gayrimüslimlerle borç-alacak ilişkileri ön plandadır. Ayrıca gayrimüslim kadınlar, diğer gayrimüslim unsurlarla da en çok borç-alacak ilişkisi içinde olmuştur.

Bir sonraki kısımda benzer analizler 1879-1881 dönemi için gerçekleştirilmiştir.

¹³² Ticari işlem davalarında ticareti gerçekleştirilen ürünler ağnam, buğday, elmas yüzük, mücevher, gümüş şamdan, tuğla, kömür, bağde, palamut, kereste, zahire, tuz, ziraat ürünleri, elbise, katre, duhan, erzak ve eşya, kuzu derisi, revgan, uka, pirinç, saman, kepek, koyun eti, pamuk, tütün, hınta, odun, ağ, müskirat, zeytin, fırın olarak belirtilmiştir. Bunlardan diğerlerine göre daha fazla adı geçenler ise zirai ürünlerde zahire ve buğday, hayvansal ürünlerde ağnam ve kuzu derisi ve diğerlerinde kereste ile kömür olmuştur.

Aşağıdaki grafikte kimlerin hangi tür ilişkilerde daha fazla yoğunlaştıkları gösterilmektedir. Bu grafik hazırlanırken yine farklı taraflar bir araya getirilerek hesaplamalar yapılmıştır. Buna göre toplam alacak davaları içinde her ikisi de Hristiyan olanların oranı % 54 ile en yüksek düzeydedir. Tüm alacak davaları içinde diğer unsurların birbirleriyle kurdukları ilişkilerin oranı buna göre oldukça düşük seyretmiştir. Yine de ikinci sırada Hristiyanlarla Müslümanlar ve Hristiyanlarla “Diğer” unsurların ilişkileri gelmektedir. “Diğer” kategorisinde Şirket-i Hayriye’nin öne çıktığı daha önce ifade edilmiştir. Ticari işlem¹³³ davalarında yine açık ara Hristiyanlar öne çıkmıştır. Şirket muhasebesi davaları ise Hristiyanların ve Müslümanların aynı oranda ve daha ziyade kendi aralarında yürüttükleri faaliyetler olmuştur. Arazi davalarında Müslümanların kendi aralarındaki ilişkilerinin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Emlak davaları da her ilişki tarafı için azımsanmayacak oranlara sahip bulunmaktadır.

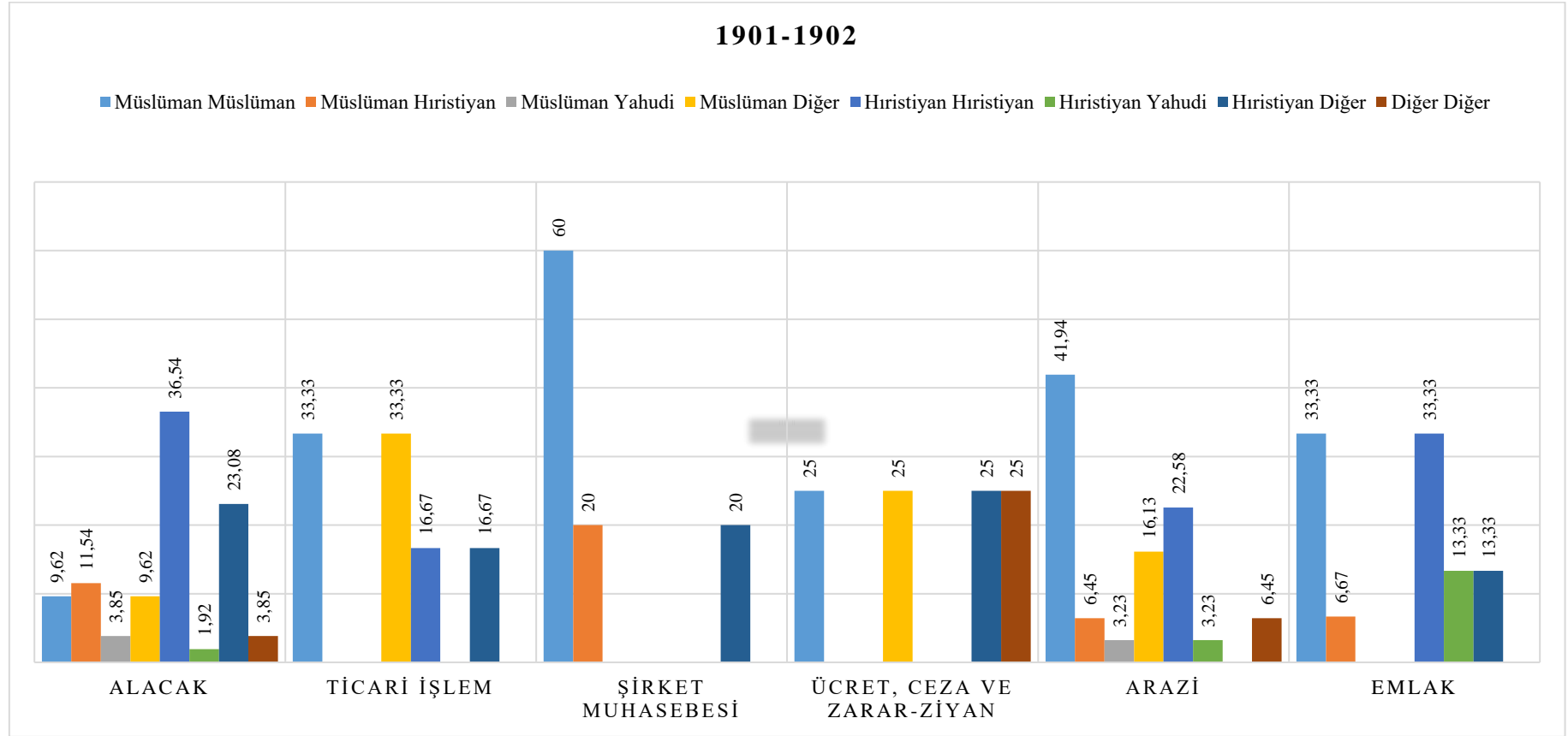
¹³³ Ticari işlem davalarında ticareti yapılan ürünler yapağı, broş, tuğla, deri, odun, zeytinyağı, buğday, kemik, maden kömürü, şarap, hatap (odun), tuz, sabun, zahire, harar olmuştur.



Şekil 9. 1879-1881 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Yine kadınların iktisadi ilişkilerine bakılırsa bu dönemde Müslüman kadınların Müslümanlarla daha ziyade arazi anlaşmazlıkları yaşadıkları görülmektedir. Müslüman kadınların gayrimüslimlerle ve gayrimüslim kadınların da müslimlerle ilişkileri ise arazi ve emlak (dükkân icarı) ihtilafları şeklinde gelişmiştir. Gayrimüslim kadınların gayrimüslimlerle arasında yine alacak davaları ön plandadır. Bunun hemen ardından emlak anlaşmazlıkları (dükkân hissesi ve icar davası) gelmektedir.

Aşağıdaki tablolar diğerlerine benzer şekilde ve aynı yöntemlerle 1901-1902 dönemi için hazırlanmıştır.



Şekil 10. 1901-1902 Yılları Arası İşlem-İlişki Türleri ve Tarafları

Yukarıdaki grafikte yer alan oranların bir kısmı yorumlanırken bazı ilişki türlerinin sayılarının çok düşük olmasına bağlı olarak oranlarının oldukça yüksek çıkması şeklinde bir sorunla karşılaşmıştır. Örneğin şirket muhasebesi için tam olarak bu durum geçerlidir. Burada Müslümanlarla Müslümanlar arasındaki ilişki düzeyi, diğerlerine göre daha yüksek tespit edilmiştir. Yine ticari işlem¹³⁴ davalarının düşük oranı, Müslümanların kendi aralarındaki ve “Diğer” unsurlarla aralarındaki ilişkilerin boyutunun daha yüksek olduğu izlenimini vermektedir. Öte yandan sayısal olarak yorumlamaya daha fazla müsait olan alacak davalarının tamamında en yüksek oranlara Hristiyanlarla Hristiyanlar arasında ulaşılmıştır. Bu dönemde yine Hristiyan aktörlerin diğer unsurlarla olan borç-alacak ilişkilerinin de yüksek olduğu görülmektedir. Ancak Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki alacak ilişkileri ise daha düşük düzeyde kalmıştır. Bu noktada her ne kadar alacak davaları, herhangi bir ürünün alım satımına dair bilgi olmaması durumunda bu başlık altında kategorilendirilmiş olsa da daha önce belirtildiği üzere dönemin finans-ticaret etkileşimi içinde yaşanan gelişmelere yönelik bir sürece işaret etmesi, ticari işlemlerin sayı ve oranındaki düşüklüğün alacak işlemlerinin payının yüksekliği ile açıklanabileceğine yönelik bir izlenim oluşturmaktadır. Alacağa ilişkin davalarda taraflardan birinin tüccar ve esnaftan kimseler olduklarına dair sınırlı da olsa bilgi verilmiş olması da bu izlenimi kuvvetlendirmektedir. Ayrıca şirket muhasebesi işlemleri için de geçerli olan benzer durumda ticaret şirketlerinin işlemlerinden dolayı ortaklar arasında çıkan anlaşmazlıkların, ortaklar tarafından seçilen mümeyyizler tarafından özel bir komisyonda görülmesi gerektiğine yönelik kararın payı olduğu düşünülmektedir. Rakamlar, söz konusu kararın aradan geçen zamanda netlik ve yerleşiklik kazandığı izlenimi vermektedir. Bu dönemde arazi davaları ise yine yüksek bir orana sahip bulunmakta ve burada da ön sırada Müslümanlar yer almaktadır.

1901-1902 döneminde de yine Müslüman kadınların Müslümanlarla arazi ihtilaflarının daha yoğun olduğu görülmektedir. Gayrimüslim kadınların gayrimüslimlerle ise borç-alacak ilişkilerine dair anlaşmazlıkları ön plandadır. Müslüman kadınların gayrimüslimlerle ve gayrimüslim kadınların da Müslimlerle kurdukları sınırlı sayıda ilişki ise alacağa dairdir.

¹³⁴ Ticari işlem davalarında ticareti yapılan ürünler manifatura, tuhafiyeye edevati, kömür, zahire, kestane-ceviz ve ağnamdır.

Sonuç

“Toplum tarafından belirlenen ve toplumsal etkileşimi şekillendiren kurallar” şeklinde tanımlanan bir kurum olarak hukuk, iktisat tarihi literatürünün bugünkü konumunda son derece önemli bir yere sahiptir. Zira hukuk, iktisadi yaşamın yani maddi dünyanın arkasında yer alan insan davranışları hesaba katılarak insanların tercihleri ve aralarındaki ihtilafli ilişkilerin düzenlenmesi açısından önemli olduğu kadar¹³⁵; toplumları “üretici faaliyetlere yönlendiren bir hukuki çerçeve” ve toplumların “ticaret yapmalarına temel oluşturan bir hukuk düzeni” söylemleriyle Yeni Kurumsal İktisat tarafından gerçekleştirilen mülkiyet hakları, sözleşmelerin uygulanması gibi analizler aracılığıyla da iktisadi gelişmenin arkasındaki dinamik olarak gösterilmekte ve toplumların ekonomik olarak birbirinden farklılaşmasının nedeni olarak sunulmaktadır.¹³⁶ Bu anlamda 19. yüzyıl Osmanlısında meydana gelen kurumsal değişimleri, hukuki değişiklikler üzerinden değerlendirmek de önem kazanmaktadır.

Her toplumun olduğu gibi Osmanlı'nın da bir “müesses nizamı” (kurulu düzeni) vardır ve bu düzenin müesseseleri (kurumları) 19. yüzyılda iktisadi, siyasi, sosyal pek çok alanda olduğu gibi hukuki alanda da köklü değişimler geçirmiştir. İşte bu çalışmada önce 19. yüzyılda gerçekleştirilen kurumsal değişikliklerin içinde buldukları ortam, kurumsal çevre olarak, bu dönemde kanunlaştırma hareketleri kapsamında ilan edilen kanunlar temel kurumsal düzenlemeler olarak ve ticaret ve nizamiye mahkemeleri de kuruluşlar olarak kurumsal iktisadın kavramsal çerçevesiyle incelendikten sonra bu mahkemelerde görülen davaların bir üst yargı kurumu olarak temyize gönderildiği Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'ne gelen ticari içerikli anlaşmazlıklar çeşitli açılardan incelenmiştir.

Bunlardan ilki, anlaşmazlığa düşerek mahkemeye başvurmuş unsurların aynı zamanda iktisadi bir ilişki kurdukları düşüncesiyle söz konusu ilişkide mevcut tarafların kimlikleridir. Bu açıdan dinî temelli müslim-gayrimüslim ayrımı yanında yabancı ve bir kurumun temsilcisi olarak taraf olan “Diğer” kimlikler de incelenmiştir. Söz konusu kimlikler ayrıca dönemin kimlik bilgilerinin başka boyutları olan mesleki ve coğrafi tasnife de tabi tutulmuştur. Ardından yine kayıtlarla ortaya çıkan ticari ilişki ağları sayesinde ticari ilişkilerde varlığı sorgulanan bireyci-cemaatçi yapının hangi toplumsal kimlik için geçerli olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çerçevede cevaplanması gereken sorulardan ilki, kurulan ilişkilerde tarafların kimlikleridir. Buna göre incelenen ilk dönemde birbirleriyle en yoğun ilişkin içinde olan taraflar, Hristiyanlardır. Onun ardından ikinci sırada davacı ve davalı kimliklerinden bağımsız Müslümanlarla Hristiyanlar arasında kurulan ilişkiler gelmektedir. Müslümanların kendi aralarında kurdukları ilişkiler ise diğerlerine göre daha düşük seyretmiştir. Bu tablo Hristiyanların iktisadi hayattaki öncü rolüne işaret etmektedir. Öte yandan her iki unsur için de cemaatleşme olgusunun bir göstergesi olarak yorumlanabilmektedir. İkinci dönemde bir önceki döneme benzer şekilde en yüksek seyreden ilişki düzeyi, yine Hristiyanlar arasında gerçekleşenlerdir. Bu dönemde Müslümanların kendi aralarındaki işlem düzeyleri, bir miktar yükselmiş ve Hristiyan ve Müslüman unsurlar arasındaki işlemlerden daha yüksek gerçekleşmiştir. Bu durum, bu dönem için gerek Müslüman gerekse de Hristiyanlar açısından cemaatleşme olgusunun yükseldiği şeklinde yorumlanabilir. Üçüncü dönemde tablo, diğer dönemlerden farklı bir görünüm sergilemektedir. Buna göre ilk olarak Hristiyanların kendi aralarındaki işlemlerin payı diğer dönemlere göre düşmüştür. Ancak yine de en yüksek düzeydedir. Ayrıca bu defa Müslümanların kendi aralarındaki ilişki oranlarının, Hristiyanlarınkine yaklaşacak derecede yükseldiği görülmektedir. Fakat Müslümanlarla

¹³⁵ Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), XX.

¹³⁶ Şevket Pamuk, *Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlı'nın Uzun Ömürlülüğü Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I*, haz., A. Berktaş (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 2.

Hristiyanlar arasındaki ilişki düzeyi, önceki dönemlere göre çok daha düşüktür. Bu durum cemaatleşme olgusunun giderek yükseldiğine işaret etmektedir. Bu kısımda dikkat çeken bir diğer nokta Müslümanların “Diğer” kategorisinde yer alan kurumlarla girdikleri yüksek ilişki düzeyleridir. Ayrıca yine Hristiyanların da kurumlarla ve yabancılarla tesis edilen ilişkilerinin oranı yükselmiştir. Bu dönemde tüm unsurların onlarla kurdukları ilişki oranlarının yüksek olmasından da anlaşıldığı üzere “Diğer” kategorisi fazlasıyla ön plandadır. Bu durum, piyasaya çok daha fazla hâkim olan bir “Diğer” kategorisinin varlığı anlamına gelmektedir. Bunun gerekçesi olarak bu dönem için geçerli olan dava sayısının azlığı ve o nedenle oransal olarak çokluğu gösterilebilmekle beraber, her unsurun “Diğer” unsurlarla kurdukları ilişkiler düşünüldüğünde yine de piyasayı domine ettiklerini söylemek mümkündür. Bu dönemde Ziraat Bankası ve şubelerinin işlemlerde taraf olarak yer alması, davalardaki kurum sayısını artırmıştır. Maliye Hazine-i Celilesi ve kumpanyeler ise taraf olarak konumunu diğer dönemlerdekine benzer şekilde sürdürmektedir. Ayrıca Reji İdaresi ismi de bu dönemde taraf ve kurum olarak göze çarpmaktadır. Yabancılarla olan davalara bakıldığında Yunan devleti tebaası kimselerle olan ilişkilerin diğer dönemlere göre daha belirleyici olduğu görülmektedir. Genel olarak da yabancıların işlemlerdeki varlığı, bu dönemde daha fazla görünürlük kazanmıştır. Her üç dönem için de Yahudilerin genel olarak sınırlı sayıda kayıta ismi geçtiğinden grafikteki görünürlükleri de son derece düşük kalmıştır. Bu durum üçüncü dönemde çok daha belirgindir. Sonuç olarak her üç dönemde de Hristiyanların işlem düzeylerinin en yüksek seviyede olması, onların iktisadi hayatta önemli düzeydeki varlıklarının bir göstergesidir. Ancak bu süreç içinde Müslümanların kendi aralarındaki ilişkilerinin de giderek arttığı görülmektedir. Bu durum Müslümanların Osmanlı ticari ve iktisadi faaliyetlerindeki rollerinin giderek arttığının bir göstergesidir. Aynı zamanda Müslüman kimliğinin iktisadi ve ticari süreçten, yani iş hayatından zannedildiği kadar uzak olmadıklarının bir göstergesidir. Gayrimüslimlerle müslimler arası işlem oranlarının incelenen dönemlerde giderek düşmesi ise “cemaat toplumu” olgusunun her unsur için arttığının bir göstergesidir. Yine beklenenin aksine Hristiyanların kendi aralarındaki ilişkilerin yoğunluğuna bağlı olarak sözü edilen cemaatleşme olgusunun Hristiyanlardaki yüksek düzeyinin örgüt kapasitesi ile ilgili olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Öte yandan ticari ve finansal piyasalarda bankalar, Hazine-i Celile, Düyûn-ı Umûmiye gibi kurumların yer almasıyla beraber bu tür ilişkilerde taraf olarak sözü edilen kurumları görmek daha yaygın bir olgu haline gelmiştir. Bu konuda yapılan yorumların tamamı için daha kesin sonuçlara ulaşmak adına Ceride-i Mehâkim’deki ilgili kayıtların tamamının incelenmesi gerektiği de eklenmelidir.

Çalışmada iktisadi işlemlerde bulunan tarafların kimlik bilgileri ile ilgili bilgi sahibi olunan alanlardan bir diğeri, mesleki faaliyet alanlarıdır. Tüm dönemleri için geçerli olacak şekilde var olan bilginin elverdiği ölçüde birinci dönemde Müslümanların resmi görevlerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Bunlar dışında tüccar ve kasap kimlikleri ortaya çıkmaktadır. Gayrimüslimlerde ise her üç dönemde de en yüksek rakamlara tüccar, sarraf ve bakkallıkta ulaşılmıştır. İncelenen diğer dönemlerde dava sayılarının da düşmesine paralel olarak meslek bilgileri olan kayıtlar oldukça azalmıştır.

Çalışmada iktisadi işlemlerde bulunan tarafların kimlik bilgileri ile ilgili bilgi sahibi olunan alanlardan bir diğeri, mesleki faaliyet alanlarıdır. Buna göre 1873-1875 yılları arasında Müslümanların mesleklerinde epeyce farklı örneklerle beraber (hatta bu nedenle sayıca belirli bir çoğunluğa ulaşmak zorlaşmıştır) resmi görevler ön plana çıkmıştır. Bunlar dışında tüccar ve esnaf (özellikle kasaplık) olanların sayısı da az değildir. 1879-1881 arasındaki davalarda Müslümanlar içinde meslekleri belli olanların sayısı, gayrimüslimlere göre daha azdır. Bunlar içinde de resmi görevler ile tüccarlık yaklaşık aynı sayıdadır. Gayrimüslimlerde ise ticaret yapanlar ile sarraf, poliçeci, banker gibi parasal ve finansal işleri yapanların sayısı fazladır. Esnaf arasında da terzi ve ebniye kalfası mesleklerinin ön planda olduğu görülmektedir. 1901-

1902 döneminde ise Müslümanlarda yine resmi görevleri olanlar da (özellikle askeri görevler) bulunmakla beraber tüccar ve esnaf kimliklerine ilişkin bilgi yer alan daha fazla dava kaydı bulunmaktadır. Gayrimüslimler içinde ise yine diğer dönemlere benzer şekilde tüccar başta olmak üzere sarraf ve poliçeci meslekleri ön plandadır. Görüldüğü gibi tüm dönemleri için geçerli olacak şekilde var olan bilginin elverdiği ölçüde birinci dönemde Müslümanların resmi görevlerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Bunlar dışında tüccar ve kasap kimlikleri ortaya çıkmaktadır. Gayrimüslimlerde ise her üç dönemde de en yüksek rakamlara tüccar, sarraf ve bakkallıkta ulaşılmıştır. İncelenen diğer dönemlerde dava sayılarının da düşmesine paralel olarak meslek bilgileri olan kayıtlar oldukça azalmıştır.

Çeşitli tarafların hangi dava ya da ilişki türlerinde birbirleri ile daha yoğun ilişki içinde oldukları, çalışma kapsamında cevaplanması gereken sorulardan bir başkasıdır. Buna göre 1873-1875 dönemi için işlem-ilişki türleri sıralaması sırasıyla alacak, şirket muhasebesi ve ticari işlem davaları şeklindedir. Bunların tamamı içinde arazi davaları hariç tüm davalarda birbirleriyle en yoğun ilişki içinde olanlar, Hristiyanlardır. Hristiyanların daha yoğun ilişki oranı, şirket muhasebesi davaları hariç diğer davalarda Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ilişkilerin daha yüksek oranlarından da görülmektedir. Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri ise alacak ve ticari işlem davalarında üçüncü, şirket muhasebesi davalarında ikinci sırada gelmektedir. İkinci dönemde de yine ilk sırada alacak davaları bulunmaktadır. Ardından çalışma kapsamında ayrıntılı incelemeye dâhil edilmeyen arazi davaları ve daha sonra ticari ilişkilere dayalı anlaşmazlıklar gelmektedir. Şirket muhasebesi davaları bu dönemde oransal olarak önceki döneme göre oldukça düşük görünmektedir. Burada yine alacak davaları içinde her ikisi de Hristiyan olanların oranı en yüksek düzeydedir. Tüm alacak davaları içinde diğer unsurların birbirleriyle kurdukları ilişkilerin oranı buna göre oldukça düşük seyretmiştir. Yine de ikinci sırada Hristiyanlarla Müslümanlar ve Hristiyanlarla “Diğer” unsurların ilişkileri gelmektedir. “Diğer” kategorisinde Şirket-i Hayriye’nin öne çıktığı görülmektedir. Ticari işlem davalarında açık ara Hristiyanlar öne çıkmış durumdadır. Şirket muhasebesi davaları ise Hristiyanların ve Müslümanların aynı oranda ve daha ziyade kendi aralarında yürüttükleri faaliyetler olmuştur. 1901-1902 dönemine ait ilişkilerde yine ilk sırada sırasıyla alacak ve arazi davaları gelmektedir. Bunun yanında bu dönemde ticari işlem ve şirket muhasebesi davalarındaki düşüş dikkat çekicidir. Bu durum şirket muhasebesi davalarının esas olarak mümeyyizler tarafından mahkemeye gelmeden çözüme kavuşturulması konusunun yerleşiklik kazandığı şeklinde yorumlanabilir. Burada Müslümanlarla Müslümanlar arasındaki ilişki düzeyi, diğerlerine göre daha yüksek tespit edilmiştir. Yine ticari işlem davalarının düşük oranı Müslümanların kendi aralarındaki ve “Diğer” unsurlarla aralarındaki ilişkilerin boyutunun daha yüksek olduğu izlenimini vermektedir. Öte yandan sayısal olarak yorumlamaya daha fazla müsait olan alacak davalarının tamamında en yüksek oranlara Hristiyanlarla Hristiyanlar arasında ulaşılmıştır. Bu dönemde yine Hristiyan aktörlerin diğer unsurlarla olan borç-alacak ilişkilerinin de yüksek olduğu görülmektedir. Ancak Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki alacak ilişkileri ise daha düşük düzeyde kalmıştır. Üç dönem için de geçerli olacak şekilde alacak davalarının hem en yüksek olma, hem de yaklaşık birbirlerine yakın oranlarda olma özellikleriyle benzer nitelikleri göze çarpmaktadır. Bu durum çalışmada alacak davalarına finansal işlemler olarak ayrıca bir başlık açılması gerektiğini düşündürmüştür. Öte yandan alacak davalarının “...bâ-sened alacağın tahsili...” şeklinde ifadelerle alacağın neye ilişkin olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemesi, ancak buna rağmen ilişkinin kişiler arasında kurulması nedeniyle ve ticari işlemin de bu kadar az olamayacağı düşüncesiyle alacak ve ticari işlem davaları arasında bir ödünleşmenin olabilme ihtimalini akla getirmektedir.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, ŞD.,(Şura-yı Devlet), Dosya No: 2420, Gömlek No: 18 (H. 10.12.1296/M. 25.11.1879).

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dökümantasyon Daire Başkanlığı

Ceride-i Mehâkim, 1873-1875, Sayı 1-159.

Ceride-i Mehâkim, 1879-1881, Sayı 1-123.

Ceride-i Mehâkim, 1879-1881, Sayı 1125-1154.

Basılı Kaynaklar

Agmon, Iris & Ido Shahar. "Theme Issue: Shifting Perspectives in the Study of Shari' a Courts: Methodologies and Paradigms: Introduction". *Islamic Law and Society* 15, (2008): 1-19.

Akerlof, George A., & Rachel E. Kranton. *Kimlik İktisadı Kimliklerimiz, İşimizi, Ücretimizi ve Refahımızı Nasıl Şekillendiriyor?*, Çev. C. Madenci. Ankara: Efil Yayınevi, 2016.

Akerlof, George A. "Behavioral Macroeconomics and Macroeconomic Behavior". *The American Economic Review* 92(3) (2002): 411-433.

Akerlof, George A. & Rachel E. Kranton. "Economics and Identity". *The Quarterly Journal of Economics* CXV(3) (2000): 715-753.

Akgündüz, Ahmed ve Said Öztürk. *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.

Akgündüz, Ahmed. *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fak. Yayınları, 1986.

Aktan, Coşkun Can ve Tarık Vural. "Eski Kurumsal İktisat", *Kurumsal İktisat Kurulları, Kurumlar ve Ekonomik Gelişme*. Haz., C. C. Aktan. SPK Yayını, 2005.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri Ottoman Securities*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Alkan, Halime. "Bir İktisat Tarihi Kaynağı Olarak Ceride-i Mehâkim". *Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine Yazılar*. Haz., M. N. Aydın, Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022.

Apaydın, Bahadır. "Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi". Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 2009.

Aydın, Mehmet Âkif, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Aydın, Mehmet Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 2018.

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar". *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 1*. Haz., H. Özdeğer. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000b.

Barkan, Ömer Lütfi. "Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler". *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 1*. Haz., H. Özdeğer. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000a.

Belgesay, Mustafa Reşit. *Tanzimat ve Adliye Teşkilatı*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Bilgin, Nuri. *Evenselcilik ve Farkçılık Geriliminde Kollektif Kimlik*. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1999.

- Bozkurt, Gülnihal. *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Canbakal, Hülya. *Society and Politics in an Ottoman Town Ayntab in the 17th Century*. Leiden: Boston: Brill, 2007.
- Coşgel, Metin M. ve Boğaç Ergene. "Law and Economics' Literature and Ottoman Legal Studies". *Islamic Law and Society* 21 (2014).
- Çizakça, Murat. *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Demir, Abdullah. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2011.
- Demirci, Akmandar. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret Mahkemelerinin Kuruluşu ve İstanbul Örneği". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.
- Dörtok-Abacı, Zeynep. "Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri", *OTAM* 20 (2006): 105-115.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Hukukun Serüveni*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2011.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004.
- Findley, Carter V. *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev., G. Ç. Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011b.
- Findley, Carter V. *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, Çev., G. Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011a.
- Gencer, Bedri. *Gelenekten Modernliğe Osmanlı*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Genç, Mehmet. "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler". *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. Haz., Mehmet Genç. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012a.
- Genç, Mehmet. "Kalkınma Meselemize Tarihi Bir Yaklaşım". *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. Haz., Mehmet Genç. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012b.
- Genç, Mehmet. "Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Dönemlendirme Meselesi". *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Gerileme Paradigmasının Sonu*. Haz., Mustafa Armağan. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Gerber, Haim. *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative*. New York: State University of New York Press, 1994.
- Granovetter, Mark. "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness". *American Journal of Sociology* 91(3) (1985): 481-510.
- Greif, Awner ve Murat İyigün. "Social Organizations, Risk-sharing Institutions, and Economic Development". *Institutions and Comparative Economic Development*. Haz., Timur Kuran. New York: Palgrave Macmillan, 2012.
- Greif, Awner. "Cultural Beliefs and the Organization of Society: Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies". *Journal of Political Economy* 102(5) (2006a): 912-950.
- Greif, Awner. "Historical and Comparative Institutional Analysis". *The American Economic Review* 88(2) (1998): 80-84.
- Greif, Awner. *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons From Medieval Trade*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006b.

- Gümüş, Musa. "Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları". *Tarih Okulu XIV* (2013): 163-200.
- Güran, Tefik. "Osmanlı Tarım Ekonomisi". *1840-1910 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. Haz., Tefik Güran. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014a.
- Güran, Tefik. "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri". *19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. Haz., Tefik Güran. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014b.
- Gürzumar, Fikri ve Tekin Gürzumar. *Kanunnâme-i Ticaret ve Zeyilleri*. Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 1962.
- Hodgson, Geoffrey M. "Institutional Economics into the Twenty-First Century". *Studi e Note di Economia XIV* (2009): 3-26.
- Hodgson, Geoffrey M. "What Are Institutions?". *Journal of Economic Issues XL*(1) (2006): 1-25.
- Hodgson, Geoffrey M. "Institutional Economics: Surveying the 'Old' and The 'New'", *Metroeconomica* 44(1) (1993): 1-28.
- İnalçık, Halil. "Ziya Gökalp: Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür". *Doğu Batı Makaleler I*. Haz., Ş. Korkusuz, & Z. Uygurer. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010.
- Jennings, Ronald C. "Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System", *Studia Islamica* 48 (1978): 133-172.
- Jennings, Ronald C. "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts". *Studia Islamica* 42 (1975): 147-169.
- Kalaycıoğlu, Sibel. "Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme". *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. Haz., Mehmet Zencirkıran. Bursa: Dora, 2013.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Karpat, Kemal H. *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*. Haz., G. Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*. Çev., C. Elitez. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Kazgan, Gülten. *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Kenanoğlu, M. Macit. "1858 Arazi Kanunnamesi'nin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002.
- Kenanoğlu, M. Macit. *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2005.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. "Kimlikler Okyanusu". *Doğu Batı Kimlikler* (23) (2003).
- Knight, Jack. *Institutions and Social Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Kuran, Timur. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam Cilt I Esnaf ve Loncalar, Hristiyan ve Yahudi Cemaat İşleri, Yabancılar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Kuran, Timur. *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü*, Çev., Nurettin Hüseyini. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- North, Douglass C. "Economic Performance Through Time". *The American Economic Review* 84(3) (1994): 359-368.

- North, Douglass C. "Ideology and Political/Economic Institutions". *Cato Journal*, 8(1) (1988): 15-28.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Öztürk, Osman. *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1973.
- Pamuk, Şevket. *Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlı'nın Uzun Ömürlülüğü Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I*. Haz., A. Berktaş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Przeworski, Adam. "The Last Instance: Are Institutions the Primary Cause of Economic Development?". *European Journal of Sociology* 45(2) (2004): 129-164.
- Quataert Donald. "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914*. Haz., Halil İnalçık & Donald Quataert. Çev., A. Berktaş, S. Andıç, & S. Alper. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
- Rauch, James E. & Vitor Trindade. "Ethnic Chinese Networks in International Trade". *The Review of Economics and Statistics* 84(1), (2002): 116-130.
- Rubin, Avi. "British Perceptions of Ottoman Judicial Reform in the Late Nineteenth Century: Some Preliminary Insights". *Law & Social Inquiry* 37(4) (2012): 991-1012.
- Rubin, Avi. "Legal Borrowing and Its Impact on Ottoman Legal Culture in the Late Nineteenth Century Continuity and Change". *Continuity and Change* 22(2) (2007): 279-303.
- Sayar, Ahmet Güner. "Osmanlı'da Zanaat, Ahlâk, İktisat İlişkisi. *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*. Haz., Ahmet Güner Sayar. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar & Kadir Yıldırım. "İstanbul'un Ansiklopedileri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8(16) (2010): 591-617.
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar & Kadir Yıldırım. "An Ottoman-English Merchant in Tanzimat Era: Henry James Hanson and His Position in Ottoman Commercial Life". *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10(6) (2015): 923-946.
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar. "19. Yüzyıl İstanbul'unda Yeni İş Kolları, Finansal Piyasaların Gelişmesi, Yabancı Tüccar ve İstanbul'un Gelişimine Olan Katkıları". *Şehir ve Ticaret*, Haz., M. E. Dinçer. İstanbul: Şehir Yayınları, 2021a.
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar. "Finansman Tarihi Bağlamında Osmanlı Şirketleşme Birikimine Dair Genel Tespitler". *Sabri Orman'ı Anlamak Bir Mütefekkirin Düşünce Dünyasının İzinde*, Haz., M. Babacan, & A. Aysan. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Kültür ve Sanat Yayınları, 2021b).
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar. "Institutional-Legal Crisis And Commercial Transformation in the 18th Century: British Levant Company Merchants in the Balkans". *Proceedings of CEHR IV* (2019b): 31-42.
- Serdaroğlu, Üzeyir Serdar. "Ottoman Entrepreneurial Networks And Doing Joint Business in the Balkans: Merchants, Commerce and Business Networks in the 19th Century". *International Social Sciences Studies Journal* 5(50) (2019a): 6741-6750.
- Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1899.
- Şentop, Mustafa. "Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dengesi* 3(5) (2005): 647-672.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
-

- Tamdoğan, Işık. "'Sulh" and the 18th Century Ottoman Courts of Üsküdar and Adana". *Islamic Law and Society* 15(1) (2008): 55-83.
- Toprak, Zafer. *İktisat Tarihi*, Haz., Sina Akşin. İstanbul: Cem Yayınevi, 1997.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Türkbağ, Ahmet Ulvi. "Kimlik, Hukuk ve Adalet Sorunu". *Doğu Batı Kimlikler* 23 (2003): 209-210.
- Üçok, Coşkun ve Ahmed Akgündüz. *Türk Hukuk Tarihi 2. Cilt Özel Hukuk*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996.
- Üçok, Coşkun ve Ahmet Mumcu. *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları, 1991.
- Ülgener, Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları, 2006.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2017.
- Veblen, Thorstein B. "The Instinct of Workmanship and the Irsomeness of Labor". *The American Journal of Sociology* (1898): 187-201.
- Veblen, Thorstein B. *The Instinct of Workmanship and the State of the Industrial Arts*. New York: Macmillan, 1918.
- Veblen, Thorstein B. *The Theory of Business Enterprise*. New York: The Perfect Library, 1994.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
- Vlami, Despina. "Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartolomew Edward Abbott, the "Father of the Levant Company" in Thessaloniki". *The Historical Review/La Revue Historique* 6 (2009): 165-188.
- Yavuz, Hulusi. "Ahmet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini". *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Semineri 9-11 Haziran 1995*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Yavuz, Hulusi. "Cerîde-i Mehâkim". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7 (İstanbul, 1995), s. 408-409.
- Yılmaz, Yasin. *Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi Batıcı Perspektiften Bir İnşa Denemesi*. İstanbul: Bir Yayıncılık, 2018.



Bir Yeniçeri Ortasının Günlük Masrafları: 32. Ortanın Harcamaları Üzerine Bir Değerlendirme

A Daily Expenses of the Janissary Battalion: An Evaluation of The Expenditures of the 32nd Janissary Battalion

Evren Gökçe* 

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Süleyman Demirel Üniversitesi

evren1839@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-5930-3020

Başvuru / Submitted :

17 Şubat 2023

Kabul / Accepted :

22 Mart 2023

DOI: 10.21021/osmed.1252633

Atıf/Citation:

Gökçe, E. "Bir Yeniçeri Ortasının Günlük Masrafları: 32. Ortanın Harcamaları Üzerine Bir Değerlendirme". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 77-106.

Benzerlik / Similarity : %3

Öz

Sultan I.Murad döneminde kurulan Yeniçeri Ocağı asırlar boyunca Osmanlı ordusunun temel birliklerinden birisini teşkil etmiş ve kazanılan zaferlerde önemli rol oynamıştı. Esasen padişaha bağlı olarak hizmet etmek üzere devşirme sistemi doğrultusunda tedarik edilen yeniçeriler İstanbul'un fethinden sonra Eski ve Yeni Odalar adı veren kışlalarda ikamet etmeye başlamışlardı. Bir kısmı devlete ait olmakla birlikte işe başta olmak üzere temel gereksinimlerini kendileri karşılıyorlardı. Bu doğrultuda orta adı verilen bölüklerin giderlerine destek olmak amacıyla para vakfedildiği gibi sandık adlı fonlar kurulmuştu. Söz konusu sandıklarda muhafaza edilen ve ortalara ait olan paraları ilgilendiren her türlü işlem defterlere kaydedilmekteydi. Bu işlemler arasında ortalar için tedarik edilen gıda, malzeme ve bir takım temel hizmetlere dair masrafların kaydı önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada yeniçeri birlikleri arasında bulunan 32. ortaya ait bir masraf defterindeki verilerden hareketle XIX. yüzyılın başlarında bir yeniçeri ortasının günlük harcamaları mercek altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Yeniçeri Ocağı, Orta Sandıkları.

Abstract

The Janissary Corps, which was established during the reign of Sultan Murad I, constituted one of the main units of the Ottoman army for centuries and played an important role in the victories. In fact, the Janissaries, who were supplied in line with the devshirme system (recruit slave boys who were captured at the wars or taken from their families voluntary) to serve tied the sultan, began to reside in the barracks called the Old and New Barracks after the conquest of Istanbul. Although some of them belonged to the state, they met their basic needs, especially subsistence. In this direction, cash waqfs were set up, as well as funds were established called sandık to support the expenses of the battalions called Orta. All kinds of transactions concerning the money kept in these funds or chests were recorded in the books. Among these transactions, the registration of the costs of food, materials, and some basic services has an important place. In this study, based on the data in an expense book belonging to the 32nd Janissary battalion, the daily expenditures of a Janissary battalion were undertaken into observation at the beginning of the 19th century.

Keywords: Ottoman Empire, Janissary Corps, Battalion Funds.



Giriş

Osmanlı askeri tarihinde kazanılan büyük zaferlerde önemli bir pay sahibi olan Yeniçeri Ocağı, XVI. yüzyıla kadar dünyanın en iyi askeri teşkilatlarından birisi olma özelliğine sahipti. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde disiplin ve düzenini kaybetmeye başlayan ocak ilerleyen tarihlerde imparatorluğun yaşadığı yenilgilerin ve toprak kayıplarının temel sebeplerinden birisi olmuştu. Askerlikle ilgili olmayan kişilerin yeniçeriliğe alınmaları, bazı ocak mensuplarının esame adı verilen birden çok maaş tezkiresine sahip olmaları, bunların bir kazanç kaynağı olarak alınıp satılmaları, sefer zamanlarında orduya katılmamaları, katıldıkları surette ise düşmandan kaçarak geçtikleri yerleri yağmalamaları gibi olumsuzluklar bozulmanın birtakım somut örneklerini teşkil etmekteydi. Yeniçeriler ayrıca başkentte yaşanan siyasi olaylarda etkin rol oynamakta, şehir asayişini ihlal etmekte, sık sık çeşitli bahanelerle ayaklanarak devlet yönetiminde istikrarsızlıkların yaşanmasına sebebiyet vermekteydiler. Bazı devlet adamları siyasi dengelerin üzerinde etkili bir unsur haline gelen yeniçerilerin desteğini şahsi çıkarları için suiistimal etmekten çekinmiyorlardı. Padişahları tahttan indirebilecek kadar güçlenen ocak mensupları özellikle devletin icra etmeye çalıştığı askeri ıslahatların önündeki en büyük engel durumuna gelmişti.

XIX. yüzyılın ilk yıllarına geldiğinde yaptığı düzenlemelere karşıt olan çevrelerce tahttan indirilen III. Selim'in yerine geçen IV. Mustafa'nın kısa süreli saltanatı Alemdar Mustafa Paşa'nın desteğini alan II. Mahmud'un cülusuyla birlikte sona ermişti. Sorunlu bir ortamda saltanatına başlayan II. Mahmud, iktidarını sağlamlaştırdıktan ve bir müddet bekledikten sonra yeniçeri meselesine kesin bir çözüm bulmak üzere harekete geçmiş, devlet adamları ve halkın desteğini alarak 1826 tarihinde Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmıştı. Osmanlı tarihlerinde Vaka-i Hayriye olarak adlandırılan ve yeni bir dönemin başlangıcını ifade eden bu önemli gelişme sonrasında tasarladığı ıslahatları yürürlüğe koyabilmişti. Böylece Asakir-i Mansure-i Muhammediye adını taşıyan ordu kurulduğu gibi, idari sosyal ve ekonomik alanda kalıcı düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve Tanzimat'a giden yol açılmıştı.

Vaka-i Hayriye sonrasında imparatorluğun köklü bir reform sürecine girmesinin yanı sıra başkent İstanbul'da ve imparatorluğun diğer yerlerinde yeniçerilere ait her türlü sembol, iz ve işaret yok edilmeye çalışılmış bundan mezar taşları dahi nasibini almıştı. Osmanlı arşivinde muhafaza edilen yeniçerilere ait arşiv belgeleri de aynı sebeple imha edilmişti. Bununla birlikte ocağa ait bütün izler ortadan kalkmamış, bazı mezar taşlarıyla birlikte yeniçerilere ait arşiv vesikaları günümüze kadar gelmiştir. Söz konusu belgeler arasında ocak mensuplarının yardımlaşma amacıyla kurdukları sandıkların hesaplarını içeren defterler bulunmaktadır. Bunlardan birisi Bab-ı Defteri fonundaki Yeniçeri Kalemî Defterleri koleksiyonunda 34889 numara ile kayıtlıdır. Bu defterde ocak dahilindeki ortarlardan 32. ortanın H.1224-1225/M.1809-1810 tarihleri arasında yaptığı harcamaların ve orta sandığına ait gelirlerin detaylı dökümleri mevcuttur. Bu incelemede söz konusu defterde bulunan kayıtlar vasıtasıyla elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Böylece bir yeniçeri ortasının ocağın kaldırılmasından hemen öncesine tekabül eden yıllarda yapmış olduğu harcamalar hakkında bilgi edinilmesi amaçlanmıştır.

1.Kuruluşundan Kaldırılmasına Yeniçeri Ocağı

Kaynaklarda kapıkulu ismiyle bilinen padişaha bağlı askeri birimler arasındaki Yeniçeri Ocağı, esasen piyade veya yaya neferlerden oluşmaktaydı. Bununla birlikte ocak diğer kapıkulları arasında bulunan acemi oğlanları, altı bölük halkı (kapıkulu süvarileri), cebeciler ve topçular gibi birimlere nazaran daha çok tanınmaktadır. Bunda yeniçerilerin imparatorluğun kazandığı

zaferlerde kritik roller icra etmeleri, bozulmadan önce sahip oldukları disiplinleri ve ocağın kurallarına karşı olan sıkı bağlılıkları gibi sebepler etkili olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Yeniçeri Ocağı Osmanlı tarihi söz konusu olunca akla ilk gelen kurumlardan birisidir.

Osmanlı İmparatorluğunda kapıkulu uygulaması Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu gibi Türk-İslam devletlerinde görülen gulamların devamı niteliğindeki devşirmelere dayanmaktadır. Bu sistem dahilinde ilk defa Sultan I. Murad zamanında seferlerde alınan esirlerden bir kısmının devlet adına ayrılıp asker olarak istihdam edilmeleriyle ocak tesis edilmiş ve tarih sahnesine çıkmıştır. I. Murad dönemini takiben yeniçeri sayısı artmış, imparatorluğun klasik dönem olarak adlandırılan kudretli devrinde ocak ordunun temel birimlerinden birisi haline gelmiştir.¹ Osmanlı tarihinin ilk dönemlerinden bahseden Tevarih-i Al-i Osman ve diğer kroniklerde Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşuna dair genellikle benzer bilgiler verilmektedir. Bu kroniklere göre ocağın ortaya çıkışı ulemadan Karamanlı Kara Rüstem ile Çandarlı Halil Paşa'nın savaş esirlerinin beşte birinin devlet için ayrılması veya gazilerden esirler karşılığında vergi alınması şeklinde yaptıkları önerinin I. Murad tarafından kabul edilmesi doğrultusunda gerçekleşmiştir. Söz konusu kroniklerden Oruç Bey Tarihi bu gelişmeyi şu şekilde anlatmaktadır:

“Bu taraftan girü Kara Rüstem derlerdi bir dânişmend var idi. Karaman'dan gelmiş idi. Çenderlü Halil kim kadı-asker olmuşdu. Kara Rüstem geldi ana eyitti. Paşa Sultan, Mevla! Bu ganimet malı kim vardır akından çıkan helâldür. Niçün beğliğe almazsın öşrün, beğlik malı niçün zâyi' kılırsun. Şer'ile anda pâdişâhın hakkı vardır. Kadı-asker eyitdi: Ya nice edelüm? Kara Rüstem eyitdi: İşbu esirler kim gaziler getirdüler... Kara Rüstem Gelibolu'da oturdu... Üç dört yıl kapıda oturduktan sonra getirüp kapıda yeniçeri eylediler. Ol vakitden beri adı yeniçeridir.”²

XIV. yüzyılda gerçekleşen bu gelişme aynı zamanda imparatorluğun ilerleyen tarihlerde sağlayacağı büyüme ve yükselme açısından en önemli dönüm noktalarından birisiydi. Zira kuruluşundan itibaren sürekli gelişen Yeniçeri Ocağı zamanla Avrupa'nın en düzenli ve disiplinli askeri birliği olarak ün kazanmıştı. Ancak imparatorluğun zirveye çıktığı Kanuni dönemini takiben devletin diğer kurumlarında olduğu gibi ocak yaşanan olumsuz gelişmelerden etkilenmiş ve zamanla görkemli günlerini geride bırakmıştı. Osmanlı tarihlerinde ocak yapısının bozulmasının III. Murad'ın şehzade Mehmed için düzenlediği sünnet merasimindeki olaylarla başladığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte söz konusu merasim öncesinde de yeniçeriler zaman zaman padişah otoritesine karşı geliyorlardı. Fatih'in saltanatının ilk yıllarında yaşanan Buçuktepe isyanı ve şehzade Ahmed yerine Yavuz'un tahta çıkarılmasının sağlanması gibi örnekler tarihlere geçmişti. Ancak bu ve benzeri gelişmelerde devlet otoritesinin sağlamlığı ve mali yapının güçlü olması sebebiyle ocağın yapısı zarar görmemişti. Bununla birlikte Kanuni'nin cenazesini karşılamaya giden II. Selim'in çevresinin etkisi ile sefer bahşişi dağıtmayıp ulufelere zam yapmaması ocak

¹ Yeniçeriler hakkında ayrıntılı bilgi için Mücteba İlgürel, “Yeniçeriler” *İ.A.C.13*, (İstanbul: MEB.Yayımları 1993), 385-395; Kemal Beydilli, *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, (İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2003), 7-69;

² *Oruç Bey Tarihi*, Haz. Necdet Öztürk, (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2014), 24-25; XVII. yüzyıl kaynaklarından Hezarfen Hüseyin Efendi ise ocağın kuruluşunu “*Asıl zuhuru yedi yüz yirmi üçde Sultân Murâd-ı Evvel Edirne'yi feth ettikten sonra*” olarak belirttikten sonra “*Ba'de zaman devşirilüb pâdişâha bunlar ne vechle olmak gerek deyincek “ârif-i billâh Hâcı Bektaş-ı Velî'ye bunları gönderüb bunlara duâ eylesün ve bunlara bir âlamet verüp ad taksun” dedi. Şeyh-i mezbûr dahi, giydiği abanın bir yenün kesüp bunların birinin başına giydürüp bunlar Yeniçeri olsunlar ve bunların yüzleri mehîb olsun. Vardıkları yerde yüzleri ağartsunlar” deyü du'â-yı nefes eyledi. Yeniçeri tâ'ifesi o zamandan berü zuhur etmiştir*” şeklinde belirterek aynı zamanda ocak ve Bektaşilik arasındaki ilişki hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgiler döneme ait diğer kroniklerde de mevcuttur. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhis'ül-Beyân Fi-Kavânin-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, (Ankara: TTK. Yayınları, 1998), 143-144.

mensuplarının başkentte padişahın saraya girmesine engel olabilecek kadar güçlendiklerini ortaya koyan bir gelişme olarak sonraki dönemlerde yaşanacakların adeta bir habercisiydi.³

İmparatorluğun kudretinin zirveye çıktığı XVI. yüzyılı takiben çeşitli iç ve dış sebeplerle imparatorluğun genelinde yaşanan problemlerden doğrudan etkilenen ocakta ülkedeki nüfus artışıyla bağlantılı olarak yeniçeri sayısı çoğalmıştı. Ödenmesi gereken ulufeler nedeniyle hazinenin üstlendiği yükü birlikte ekonomik krizler neticesinde artan fiyatlar ve enflasyon karşısında eriyen maaşlar yeniçeriler açısından geçim sıkıntısına yol açmıştı. Bu nedenle kışlarının dışındaki hayata karışarak ticarete girmişlerdi. Bu durum yeniçerileri kimliklerini korumaya devam ederken kışlarının dışında siyasi ve ekonomik çıkarları olan bir zümre haline getirmişti. Artık başkent İstanbul ve imparatorluğun diğer yerlerinde esnaflaşma olarak nitelendirilen bir değişimle askerlik görevlerini icra ederken ticaretle meşgul oluyorlardı. Aslında imparatorluğun erken dönemlerinden itibaren ekonomik hayattaki varlıkları bilinmekteydi. Ancak XVII. yüzyıldan başlayarak esnaf loncaları içindeki faaliyetlerini artırmışlardı. Çarşı ve pazarlarda esnaflık yapıyor ve yeri geldiğinde esnafı himaye ederek loncalarla iş birliği içine giriyorlardı.⁴

Yeniçeri Ocağı'nın eski disiplin ve düzenini kaybetmesi ayrıca devlet yönetimini ve toplumsal asayışı olumsuz etkilemişti. Zira ocak XVII ve XVIII. yüzyıllarda geçirdiği değişim neticesinde merkezi yönetimin kolay kolay baş edemediği bir güç odağı haline gelmişti. Çıkardıkları isyanların yanı sıra toplum içinde kişisel ve grup menfaatleri için şiddet uygulamaktan kaçınmıyorlardı. Bu tip olaylar daha ziyade XVIII. yüzyılın başı ile XIX. yüzyılın ilk çeyreği arasında belirgindi. Her ne kadar yeniçerilerin bulunduğu her bölgede asayiş hadiseleri yaşansa da İstanbul'da cereyan edenler daha fazla göze batmakta ve dönemin kaynaklarında daha çok yer bulmaktaydı. Yapılan araştırmalara göre 1593-1826 arasında iki buçuk asırlık bir sürede payitaht halkının farklı kesimlerinin de içinde yer aldığı 28 isyan ocak tarafından gerçekleştirilmişti.⁵

II. Selim'in saraya girişinin engellenmesi, III. Murad'ın şehzadesi Mehmed'in sünnet merasiminde yaşanan olaylar ve devletin içinde bulunduğu mali zorluk nedeniyle ulufelerin değeri düşük akçeyle ödenmesi neticesinde patlak veren Beylerbeyi Vakası gibi gelişmeleri, ilerleyen asırlarda daha ciddi ve sarsıcı nitelikli olanlar takip etmişti. Nitekim yeniçeriler artık Genç Osman'ın tahttan indirilmesi, IV. Murad'ın tahta çıkıp iktidarını sağlamlaştırmasına kadar

³ Söz konusu olaylar için Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî, 971-1003/1563-1595* C.I, Haz.Mehmet İpşirli, (Ankara: TTK. Yayınları, 1999), 48-56, 135 vd; Araştırmacılar arasındaki genel kanaate rağmen Akdağ sünnet merasiminde yaşanan söz konusu olayın uydurma olduğunu, ocakta yaşanan bozulmanın esasen birtakım toplumsal gereksinimler ve diğer nedenler neticesinde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyânları*, (Ankara: Barış Yayınları, 1999), 287.

⁴ Abdülmennan M. Altıntaş, "İstanbul Loncaları ve Yeniçeriler: Kayıkçı Esnafı Üzerine Bir Deneme (1677-1752)" *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın Asi Kulları 1700-1826*, Ed. Aysel Yıldız-Yannis Spyropoulos-M.Mert Sunar, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022), 133,136; Yeniçeri ocağının mevcudunun haddinden fazla surette artması neticesinde meydana gelen diğer bir gelişme ise esame adı verilen maaş belgelerinin alınıp satılmasıydı. Esameler XVIII. yüzyılın başlarından itibaren alınıp satılarak zamanla kapıkulu olmayan zümrelerin elinde dahi yatırım aracı olmuştu. Devlet bu durumda 1767, 1784 ve 1790 tarihlerinde ilk önce mahlul sonra esame kağıtlarının alım satımını yasaklamışsa da ocağın kaldırıldığı 1826 tarihine kadar esame ticareti varlığını korumuştur. İrfan Koktaş, "İstanbul Esame Piyasası Üzerine Notlar (1750-1826)", *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın Asi Kulları 1700-1826*, Ed.Aysel Yıldız-Yannis Spyropoulos- M.Mert Sunar, (İstanbul Kitap Yayınevi, 2022), 161-162.

⁵ Mehmet Mert Sunar, "İstanbul'da Yeniçeri Ortalarının Karıştığı Sokak Çatışmaları, (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başları)" *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın Asi Kulları 1700-1826*, Ed. Aysel Yıldız-Yannis Spyropoulos-M.Mert Sunar, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022), 261; Aysel Yıldız, "Bozulma ve İsyân Yeniçeriler Sipahlar ve Cebeciler" *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın Asi Kulları 1700-1826*, Ed. Aysel Yıldız-Yannis Spyropoulos-M.Mert Sunar, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022), 214-125 Tablo-I; Ayrıca sipahilerle yeniçeriler arasında yaşanan rekabet ve siyâsilerin bu rekabeti kullanması gibi nedenler devletin asayişini fazlasıyla bozan diğer bir sebeptir. Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye-Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesad (1603-1656) Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014), 125.

başkentte yaşanan ciddi asayişsizlikler ve kargaşalar gibi birçok gelişmede ön plandaydı. Ocağın devlet idaresine müdahalesi Osmanlı tarihinde ağalar saltanatı olarak adlandırılan IV. Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında zirveye çıkmıştı.⁶

Padişahlar ve devlet idarecileri ise yapılan tüm girişimlere rağmen ocağı ıslah edemiyorlardı. Bu sebeple zaman içinde yeniçerilerin çıkardığı sorunlar artarak çoğalmış, XIX. yüzyıla gelindiğinde ise adeta tahammül edilmez bir dereceye gelmişti. Örneğin devrin vakanüvisleri arasındaki Esad Efendi yeniçerileri “*Muharrîk-i zencîr-i mefsedet ve ma'rek-i guş-i melânet olup, her biri fenn-i fitnede vâhid-ke'l-elf dimeğe şâyân*” şeklinde tanımlamıştı. Yine Esad Efendi'ye göre ocağın kaldırılması esnasında önemli hizmetler yapan ve Ağa Paşa olarak tanınan Hüseyin Paşa, yeniçeri ağası olduğu zaman odabaşları toplamış ve “*sâir halka şol vâdîde te'addi etmektedirler ki, bütün alem cümlemizden nefret ve zevâlimizi temennî ederek...kabahât içimizde beş on kadar uğursuz ve erkânsızın iken sükûtumuz ve adem-i ittihâdımız sebebiyle kötülük hepimize sirayet eyledi*” şeklinde ocağın durumunu emrindeki zabıtlere açıkça belirtmişti. Siyasal, toplumsal ve ekonomik meselelere sebebiyet vermelerinin yanı sıra yeniçerilerin devlete verdiği en büyük zararlardan birisi asli görevleri olan askerliği çeşitli bahaneler ileri sürerek yapmayıp savaşlarda ağır yenilgilerin yaşanmasına yol açmalarıydı. Nitekim devrin kaynaklarından Cabi Tarihi'ne göre yeniçeriler sefer esnasında “*bizleri Tuna'dan karşı geçürüb ne kadar yeniçeri var ise küffâra kırdırub yeniçeri nâmını âlemden kaldırmak murâdları imiş*” diyerek savaştan kaçmaktaydılar.⁷

Nizam-ı Cedit adı verilen ıslahat programını tamamlayamadan Kabakçı Mustafa isyanı neticesinde tahttan indirilen III. Selim'in yerine tahta çıkan Sultan II. Mahmud'un saltanatının başlangıcı ise yeniçeriler için sonun başlangıcını teşkil etmekteydi. Asırlardır süre gelen ve bir türlü çözülemeyen bu sorunun halli için gerekenin yapılmasına karar veren II. Mahmud, eşkinici birliklerinin kuruluşunu bahane ederek isyan eden ocağı 1826 tarihinde Vaka-i Hayriye olarak adlandırılan bir şehir çatışmasından sonra tamamen ortadan kaldırmıştı. Esad Efendi'ye göre yeniçeri odaları ve et meydanı başta olmak üzere İstanbul ve imparatorluğun diğer yerlerinde altı bin kadar yeniçeri öldürülmüştü. Olay sonrasında başta Keçecizâde İzzet Molla'nın ünlü “*kazan devrildi söndürdü ocağı*” dizeleri olmak üzere çeşitli tarihler düşülmüş ve eserler kaleme alınmıştı.⁸

⁶ Genç Osman'ın tahttan indirilmesi ve sonrasında yaşanan gelişmeler için Hüseyin Tuğî, *Musibetnâme* Haz. Şevket Nezihî Aykut, (Ankara: TTK. Yayınları, 2010); IV. Murad dönemindeki hadiseler ve ağalar saltanatı hakkında *Târih-i Nâima*, C.III, Haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: TTK. Yayınları, 2014), 699-719 vd; *Târih-i Nâima*, C.IV, Haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: TTK. Yayınları, 2014), 1264, vd.

⁷ *Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, Haz.Ziya Yılmaz, (İstanbul: OSAV Yayınları, 2000), 194-195; *Câbî Târihi, Târih-i Sultân Selîm-i Salîs ve Mahmûd-ı Sâni-I*, Haz. Ziya Yılmaz, Ankara: TTK. Yayınları, 2003), 118; Her iki kronikte yeniçerilerin halka yaptıkları baskılar, sefer esnasında takındıkları tutumlar ve sebebiyet verdikleri asayiş olaylarına dair örnekler bulunmaktadır.

⁸ Esad Efendi tarafından verilen bir bilgiye göre ocağın kaldırılmasından yeni bir düzenlemeyle tekrardan kurulması düşünülmüş, ancak reisülküttab Seyyida Efendi “*Bu ni'met bir daha ele geçmez. Fursat elvermişken külliyyen ilgâsı farz derecesine resîde olmuşdur*” diyerek durumu II. Mahmud'a belirtmiş, padişahın da bu görüşü desteklemesiyle ocak tamamen tarihe karışmıştı. *Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, 613, 647 vd; Esad Efendi, tarihinde ocağın kaldırılması esnasında yaşanan olaylara yer vermekle birlikte bu konuda *Üss-i Zafer* adlı tanınmış eserini de kaleme almıştır. Bu eser için, Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, (İstanbul: Matbaa-i Süleyman Efendi, 1293); Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına dair kaleme alınan bazı eserler hakkında Mehtap Erdoğan “*Yeniçeriliğin Kaldırılışına Dair Tarihi ve Edebî Bir Eser: Emâre-i Zafer*” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.25, (Konya: 2009), 74-76.

2.Yeniçeri Ocağının Teşkilatlanması ve Yeniçeri Kışlaları

Yeniçeri Ocağı yukarıda ifade edildiği gibi XVI. yüzyıl sonrasında yaşanan bozulmalara rağmen ilk kurulduğu tarihlerde yürürlüğe konan kanunlarla şekillenen teşkilat yapısını son dönemine kadar muhafaza etmişti.⁹ Kurulmasından 1826 tarihinde tarih sahnesinden çekilmesine kadar bu yapının temelinde orta olarak adlandırılan birim yer almaktaydı. Ortalar günümüz askeri yapılanmalarındaki taburlara eşit olup, bir kısmı İstanbul’da, geri kalanları vilayetler, büyük şehirler ve paşaların maiyetlerinde istihdam edilen yeniçeri birlikleriydi.¹⁰ Ortanın yanı sıra Yeniçeri Ocağı açısından aynı anlama gelen diğer bir temel kavram ise odaydı. Eski Türkçedeki keçeden yapılmış kubbeli çadır anlamına gelen otağ kelimesinden geldiği düşünülen oda yeniçerilerin kaldığı kışlaları ifade etmekle birlikte herhangi bir yeniçeri taburunu tanımlamak için kullanılmaktaydı.¹¹

Ocak bünyesinde görevli olan ortalar esasen yaya beyler (cemaat), sekbanlar ve ağa bölükleri-bölüklüleri olmak üzere üç temel kısımdan oluşmaktaydı. Kaynaklara göre ilk yeniçeri ortaları bin kişiden ibaretti. Zira ocağın kuruluşu esnasında bin kadar yeniçeri alınarak bunların başına bir yayabaşı tayin edilmişti. Yaya veya piyade neferlerden oluşan bu ilk ortalara daha sonra cemaat adı verilmişti. Kademeli olarak artan yaya bölükleri veya cemaat sayısı önceleri 10 ortadan ibaret iken sonraları 101’e kadar çıkmıştı.¹²

Yeniçeri Ocağı’nın hiyerarşisinde ocak ağaları veya katar ağaları gibi isimlerle anılan yeniçeri ağası, kethüda bey, sekbanbaşı, turnacıbaşı ve zağarcıbaşı gibi üst rütbeli zabitlerin dışında ortaların idaresinden sorumlu olan zabitler, alt rütbedeki başka zabitler ve yardımcı hizmetleri gören efrat bulunmaktaydı. Bir yeniçeri ortasının veya bölüğünün başında bulunan zabit yukarıda vurgulandığı üzere yayabaşı rütbesine sahipti. Yeniçeri Ocağı’nda 101 cemaat ortasının idarecisi olan yayabaşılar aynı zamanda ser-piyadegan-ı dergah-ı ali, çorbacı veya subaşı gibi unvanlarla anılıyorlardı. Bununla birlikte sekban, zağarcı, seksoncu ve turnacı ortaları kendi isimleri ile anıldığından zabitlerine yayabaşı denmeyip sekbanbaşı ve zağarcıbaşı denilmekteydi. Bu zabitlerin 101 cemaat arasında olmayan ortaları ise sekban ortaları ve zağarcı ortaları olarak adlandırılmaktaydı. Geri kalan 101 cemaatin orta kumandanları deveçiler (şütürban) dahil yayabaşı unvanını taşımakta olup bütün orta kumandanları arasında en kıdemli yayabaşına başyayabaşı denilmekteydi.¹³

⁹ Yeniçeri Ocağının büyük bir titizlikle dikkat edilen kurallara uyulmaması nedeniyle bozulması üzerine bazı eserler hazırlanmıştır. I. Ahmed döneminde yazıldığı düşünülen *Kavanîn-i Yeniçeriyân*, II. Osman döneminde yazıldığı düşünülen *Kitab-ı Müstetâb* ve IV. Murad ve Sultan İbrahim dönemlerinde hazırlanan *Koçi Bey Risâlesi*’nde ocağın kadim kanunlarından ve bunların ihmalıyla yaşanan bozukluklardan bahsedilmektedir. Fatma Kaytaç, “Osmanlı Askeri Teşkilatına Dair Bilinmeyen Bir Eser “Yeniçeri Ocağı’na İlişkin Bir Risale (Değerlendirme ve Metin) *Tarih Dergisi*, S.57, (İstanbul: 2013), 45-46; Kavanîn-i Yeniçeriyân ile birlikte ocak nizam ve kaidelerinden bahseden bazı eser ve kaynaklar için: *Kavanîn-i Yeniçeriyân (Yeniçeri Kanunları)*, Haz. Tayfun Toroser, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011); Ayşe Pul, “Yeniçeri Teşkilatına Dair Bir Risale (Değerlendirme Karşılaştırmalı Metin)”, *Belleten*, C.84, S.301, (Ankara: TTK. Yayınları, 2022), 983-1044; Abdülkasım Gül, “Yeniçeri Teşrifat Mecmuası (Traskripsiyon ve Değerlendirme)” *ETÜ. Tarih Dergisi*, S.1, (Erzurum, 2020), 37-66.

¹⁰ Son zamanlarında sayısı 196’ya kadar çıkan ortalarda ilk zamanlarda 60-70 veya 100’e kadar artan sayıda yeniçeri neferi mevcuttu. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-2*, (İstanbul: MEB. Yayınları, 1993), 730; M. Mert Sunar “Oda”, *DİA.*, C.EK-2, (Ankara: TDV. Yayınları, 2019), 369-371; Ocak teşkilatı hakkında detaylı bilgi için ayrıca Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2010).

¹¹ Sunar, *a.g.m.*, 369.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları-I*, (Ankara: TTK. Yayınları, 1988), 157.

¹³ Yayabaşılıarın yevmiyeleri 24 akçe olup başlarındaki üsküflerinin önüne turna telli süpürge sorguç takarlardı. Görevden alındıklarında kale dizdarı yani kale kumandanı olarak görevlendirilirdi. Bununla birlikte zaman zaman başka görevlere tayin edilirdi. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 214, 216, 234, vd.

Yayabaşılardan sonra cemaat ortalarında vazifeli diğer zabitler oda kethüdası, küçük bölükbaşı, odabaşı, vekilharç, bayraktar, başeski, usta ve aşçıbaşı idi. Bunlardan oda kethüdası yayabaşından sonra gelmekte olup vazifesi orta düzenini sağlamaktı. Bu sebeple kışlada sürekli bulunmakla mükellefti. Muharebe zamanında orta yeniçerilerinin çadırları onun çadırı etrafında toplanırdı. Vekilharç odabaşından bir derece aşağıdaydı. Haftada bir kere kendi ortasından toplanan kumanya parasıyla işeyi tedarik etmekle sorumluydu. Ortalarda hizmetle görevli karakullukçulara gelindiğinde ise bunlar hiyerarşide küçük çavuşlar derecesindeydi. Karakullukçuların başına başkarakullukçu denilmekteydi. Karakullukçular çorbacılarla birlikte diğer zabitlerin emir çavuşluğu vazifesini yerine getirmekteydi. Yeniçeri Ocağı'na yeni giren neferlerden tayin edilen karakullukçuların bir kısmı aynı zamanda odanın ve oda eskilerinin hizmetini görür, bir kısmı zabitlerin hizmetine bakardı. Karakullukçulardan oda hizmetine ayrılanlar odayı silip süpürmek, kıdemli yeniçerilerin ve odaya gelenlerin ayakkabılarına temizlemek, yemek kaplarını yıkamak, odanın odununu kesmek, kandilleri yakmak ve pazardan alınacak şeyleri alıp getirmek gibi hizmetlerle meşgul olurlardı.¹⁴

Ortanın diğer zabitlerinden olan başeski bayraktar veya alemdardan bir derece aşağıdaki zabıt olup ortanın en kıdemlisi idi. İstanbul'da bulunan yeniçeri karakollarının (diğer ifadeyle kullukların) kumandanı olan başkarakullukçuların başeskilerden olması ocak geleneğiydi. Bayraktar veya alemdar ise mensup olduğu ortanın bayrağını taşımakla sorumluydu. Karakullukçuların yanı sıra çeşitli hizmetli yerine getiren zenbilci ve saka gibi vazifeliler zabitler arasında sayılmazlardı.¹⁵

Yeniçeri Ocağı'nın mevcudu 1574 tarihinde 13.599 iken bir asır sonra 60.000'i geçmiş, XIX. yüzyıl başlarında ise 100.000'e kadar ulaşmıştı. Bu baş döndürücü sayı artışının sebepleri arasında başkentten taşraya doğru yaşanan yeniçeri hareketliliği önemli bir yere sahipti. 1580 tarihinde 196 ortadan sadece 22'si muhtelif eyaletlerde görev yapıyordu. 1645-1669 yılları arasında cereyan eden Girit Savaşı'nda 45'i Girit'te olmak üzere 125 orta eyaletlerde bulunuyordu. Girit savaşı sonrasındaki Kutsal İttifak ve Rusya savaşları ise başkent-taşra arasındaki dengeyi değiştirmişti. 1688 tarihinde başkentte yalnızca 30 yeniçeri ortası bulunuyordu. XVIII. yüzyıl ortalarında bu sayı biraz artarak 43-46 arasında sabitlenmiş, 1826'da ise 51'e kadar yükselmişti. Bununla birlikte 196 ortadan her zaman belirli bir miktar yeniçeri başkentte kalmakla mükellefti. Taşraya asker göndermesine rağmen bazı neferleri kışlalarda kalan ve kısmen de olsa orta yapısını muhafaza eden ortalara yarım orta denmekteydi. Bu ortalar diğer ortalar gibi görevlerini yerine getiriyorlardı. Tüm bunların yanı sıra yaşanan mağlubiyetler neticesinde kalelerin düşman eline geçmesiyle birlikte taşradaki birçok yeniçeri emekliye ayrılarak İstanbul'a gelerek burada ikamete başlamışlardı. Neticede 1826 tarihinde ocaktaki esame yani maaş kağıdı veya tezkiresi sayısı 107.729'a ulaşmıştı.¹⁶

Yeniçeriler devlet tarafından tahsis edilmiş kışlalarda ikamet ediyordu. Yukarıda ifade edildiği gibi aynı zamanda ortaları tanımlamak için kullanılan oda tabiri esasen bu kışlalara verilen isimdi. Bunlardan Şehzadebaşı semtindekine Eski Odalar, Aksaray'da bulunan ise Yeni Odalar

¹⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 235-237, 285, vd.

¹⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 235-237, 285, vd.

¹⁶ Aysel Yıldız-Yannis Spyropoulos-M. Mert Sunar "İstanbul, Taşra ve Yeniçeriler" *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın Asi Kulları 1700-1826*, Ed. Aysel Yıldız-Yannis Spyropoulos-M. Mert Sunar, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022), 15-16, 18,19; İnalçık, 1480 yılında 10.000 olan yeniçeri sayısının 1568'de 12.789, 1609 tarihinde 37.627, 1670 tarihinde ise 53.849 kişi olduğunu belirtmektedir. İnalçık, *a.g.e.*, 122.

olarak adlandırılmaktaydı.¹⁷ Başkentte Suriçi olarak adlandırılan bölgenin merkezinde yer alan ilk askeri kışlalar olan odalar, aynı zamanda fetihten sonra inşa edilen ilk binalar arasındaydı. Eski Saray'ın hemen yakınına inşa edilen odaların varlığı yeniçerileri şehrin sosyo-kültürel ve ekonomik hayatının bir parçası yapmıştı. Ancak yeniçeriler arasında zaman zaman bir takım uygunsuz davranışların sergilenmesi sebebiyle kışlaların etrafına tecrit amaçlı duvarlar çekilerek belirli kapılardan kontrollü giriş-çıkış sağlanmıştı. Hanedanın XV. yüzyıldan sonra Topkapı Sarayı'na çekilmesiyle birlikte kışlalar saray ve devlet ricalinin konaklarının yer aldığı Divanyolu'nun diğer ucunda yer almış, ancak yeniçeri ağasının idari merkezi olan Beyazıt'taki Ağakapısı ile birlikte ocağın merkez üssü olmaya devam etmişti. Bununla birlikte XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında nefer sayısının artışına paralel olarak yeniçerilerin Anadolu ve Balkanlar'da sayıları yükselmiş, diğer yandan başkentteki kışlalarının dışına taşarak şehir hayatına dahil olmuşlardı. Buna rağmen Eski ve Yeni Odalar yeniçeriler için merkezi statülerini korumuştur. Bu sayede yeniçeriler kendilerine has kültürlerini ve geleneklerini devam ettirme fırsatı bulmuşlardı.¹⁸

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Fransız elçisiyle birlikte odaları ziyaret eden seyyah Galland'ın verdiği bilgilere göre Yeni ve Eski Yeniçeri Odalar bir tarafı rengarenk çinilerle kaplı, kapı ve pencereleri yıldızlarla süslenmiş mermer çerçeveleri olan uzun binalardı. Odalar yeniçeriler ve zabıtları için çok rahat daireler olup, mutfaklara kadar her yerde akar sular bulunacak derecede konforlu idi. Ayrıca çinilerle kaplı olan duvarlarındaki dehlizler fenerlerle aydınlatılmıştı. Bu binalar yeniçeri bölüklerinin hepsini ihtiva etmediği için çok geniş olan aynı sahada diğer birçok oda daha yapılmıştı.¹⁹

Odalarda her yeniçeri ortası için tahsis edilmiş ayrı bir kısım bulunmaktaydı. Bu kısımlara orta ve oda kavramları ile birlikte özel anlamıyla, yani sadece bir bölüğe ait kısımları tanımlayacak şekilde aynı zamanda kışla ismi verilmekteydi. Bu nitelendirme incelememizde kullanılan 32. ortaya ait defterde de görülmektedir. Nitekim defterde orta tarafından yapılan masraflara ait dökümlerde zaman zaman bölük tabiri birlikte meyane-miyane veya kışla isimleri kullanılmıştır.²⁰

Yeniçeri kışlalarının tamirlerini içeren arşiv belgeleri vasıtasıyla ortalara ayrılmış kısımların fiziksel nitelikleri hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Örneğin 62. ortanın kışlası yani ortaya tahsis edilen kısım kiremitli ve kapısının üzeri oyma saçaklıydı. Neferlere ayrılmış koğuştan başka hazine ve zabitan odaları, kapının girişinde abdesthane ve çamaşırılık vardı. Bunlardan başka orta sofası, mutfak, kiler ve diğer bölümler mevcuttu. 96. ortaya ait kısım ise dolma duvarlı boyalı bir oda, bitişiğinde mutfak, sofa mahalli, üst katta zabitan odalarıyla kapının bitişiğinde çamaşırhane ve abdesthaneden ibaretti. Böylece her iki ortadaki tamir edilmiş kısımlardan hareketle koğuşlarda zabitan odası, mutfak, hazine odası, çamaşırhane ve abdesthane gibi bölümlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca odalar dolma duvarlı, boyalı, kışla kapıları saçaklı ve süslüydü.²¹

¹⁷ Sunar, *a.g.m.*, 396.

¹⁸ Yıldız-Spyropoulos-Sunar, *a.g.m.*, 13, 18.

¹⁹ Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, (İstanbul: Eren Yayınları, 1988), 294.

²⁰ Kışla-miyane kavramlarının aynı zamanda ortanın odalarda iken yapmış olduğu masrafları tanımlamakta olduğunu söyleyebiliriz. BOA. D.YNÇ.d...34883/3-10; Miyan-miyane kelimeleri Farsça'da orta, ara, aralık gibi anlamlara geldiği için yeniçeri orta ve bölükleri zaman zaman bu isimle anılmıştır. Ayrıca Yeni Odalardaki camiye Orta Cami anlamına gelecek şekilde *Câmi-i Miyâne* ismi verilmekteydi. Sertoğlu, *a.g.e.*, s.730-731; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Yayınevi, 2003), 654.

²¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 246; Ünver'in verdiği bilgilere göre ise Yeniçeri bölüklerine ait kışlaların temeli taştan olup, duvarlar aynı şekilde taştan yapılmıştır. Lakin tavan ve tabanları ahşap yani ayrı daireler halindedir. Ortada yeniçerilerin toplanmaları için geniş bir meydan bulunmaktadır. Kışlalar her 100 senede bir mutlaka yandıkları için sürekli tamir edilmişlerdir. Süheyl Ünver, "Yeniçeri Kışlaları", *Belleten*, C.LX, S.10, (Ankara: TTK. Yayınları, 1979), 589-594.

Yine yapılan tamirlerin detaylarını içeren bazı keşif defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla odalar taş temel üzerine ahşap olarak iki, üç veya dört katlı inşa edilmekte, odaların alanı nefer miktarlarına göre belirlenmekteydi. Örneğin sekban bölüklerine ait alan cemaat ve ağa bölüklerine göre daha küçüktü. 64. ortanın kışlası ise kapladığı alan açısından ve müstakil suretteki iki katlı mutfak binasının yanı sıra diğer müştemilatıyla kendi içinde bir binalar kompleksi niteliğini taşımaktaydı.²² İki katlı tipik bir yeniçeri odasının fiziksel yerleşimine gelindiğinde ise ilk katta meydan denen orta sofa, mutfak, kiler, aşçı ustası odası ile kamara ismi verilen kullukçu odaları ve neferat koğuşları yer alıyordu. İkinci katta ortada bir divanhane, divanhanenin yanında zabıt odası (baş odası) ve diğer yanında sergi odası bulunmaktaydı. Bazı kışlalarda orta zabıtları için özel bölümler (vekilharç odası, mütevellî odası, birinci eski odası) mevcuttu. Yine bazı ortalarda civelek odası, namazgah sofası gibi bölümlere rastlanmaktaydı. Kışlalar genellikle turre saçak denilen saçaklarla çevrelenmişti. Her ortanın ayrıca kendisine ait avlusu ve ortasında bir bahçesi vardı. Bu bahçeye büyük ana kapıdan giriliyordu. Ana kapıların iç kısmında nöbetçilere ayrılmış yerler bulunuyordu. Avlu mahallinde ana kapının yanında genellikle çamaşırhane, helalar, kömürlük ve odunluk gibi kısımlara yer verilmişti. Avlunun içindeki bahçede çardak, asmalık ya da şadırvan gibi yapılarla da karşılaşılmaktaydı.²³

3.Yeniçerilerin İaşelerinin Temini ve Diğer Masraflarının Karşılanması

Yeniçerilere görevleri karşılığı verilen ulufe yani maaşlarıyla birlikte her taht değişikliğinde dağıtılan cülus bahşisi başlıca gelirlerini teşkil etmekteydi. Devlet hazinesine ciddi bir yük getiren bu iki kalem ileri yıllarda yaşanan ve gittikçe artan mali bunalımlar neticesinde büyük bir problem haline gelmişti. Bu durum aynı zamanda yukarıda kısaca değinildiği üzere yeniçeri sayısının artması ile de alakalıydı. Nitekim 1593-1606 arasında cereyan eden Osmanlı-Avusturya Savaşları esnasında yeniçerilerin sayısı önce 30.000 sonra 50.000 kişiye kadar çıkarılmıştı. Bu nedenle ocağın temel personel kaynağı olan devşirme sistemi eski önemini kaybetmişti. İstanbul'a iş bulmak için gelen fakir delikanlılar açığın kapatılması için ocağa kaydedilmişti. Ancak bu durum ocağın yapısını tamamen değiştirdiği gibi maaş ve cülus bahşisi teminini devlet hazinesi için başlıca yük ve mali bunalım nedeni haline getirmişti. Bu nedenle devlet hazinesine gelir sağlayabilmek için resmi makamları satmaya zorlanmıştı. Bununla birlikte piyasada cari olan gümüş akçede 1583-1584 tarihinde yaşanan değer kaybıyla birlikte yeniçerilerin maaşları bu akçeyle ödenmişti. Ancak esnaf değeri düşük akçeyi yeniçerilerden almamış ve alışverişlerde kabul etmemişti. Böylece ulufe meselesiyle başlayan bu durum zamanla yeniçeri ayaklanmalarının başlıca sebebi olmuştu.²⁴

Devlet tarafından inşa ettirilen kışlalarda ikamet eden, maaşlarıyla birlikte kıyafet, silah ve diğer bazı gereksinimleri sağlanan yeniçerilere aynı zamanda nakliye desteği için yine devlet tarafından belirli bir miktarda para veriliyordu.²⁵ Nitekim yeniçeriler sefere harekettten önce eşya ve ağırlıklarının taşınması amacıyla orta sandıklarındaki seyishane adı verilen parayla at almaktaydı. Her on kişinin bir seyishanesi yani beygiri vardı. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren

²² Sunar, *a.g.m.*, 369.

²³ Sunar, *a.g.m.*, 369-370.

²⁴ İnalçık, *a.g.e.* 124-125.

²⁵ XVII. yüzyıl kaynaklarından Hezarfen Hüseyin Efendi devlet hazinesinden yeniçerilere ayrılan gider kalemlerini “*mevacibât çuka-bahâ maa-astar; bahâ-i lahm-i meydan-ı Asitâne maa bedeliyye-i ağnam, celebkeşân berây-ı çobaniyye ve kepek ve nemek bahâ, lahm bahâ ve hintâ-baha-yı cemaât bahâ ve muhafaza-i kıla’-i serhâd*” olarak belirtmekte, ayrıca lezez yani Şevval, Zilkaade ve Zilhicce aylarını kapsayan üç aylık ulufeyle birlikte yeniçerilere 30’ar akçelik “*kemân-bahâ*” adlı bir ücretin verildiğini kaydetmektedir. Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, 150, 152.

seyishane parası hükümet tarafından verilmekteydi.²⁶ Sefer olduğu zaman orta sakaları için kırba ve musluk gibi su ihtiyacını giderecek malzemeler dağıtılır, saka beygiri ve seyishane almak amacıyla İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar'da bulunan beygirler ocağa getirilirdi. Burada hayvanlara bedel takdir olunarak odabaşları orta sandıklarından öderlerdi. Muharebeden dönüşten sonra seyishane satılarak orta sandığına konulur ve işletilirdi. Yeniçerilere aynı zamanda yirmi iki kişi için iki küçük çadır, şilte hizmetini gören kaba bir halı ve yemek takımlarını taşımak için bir deve verilirdi.²⁷

Yeniçerilerin iâşe ihtiyacının teminine gelindiğinde farklı bir durum söz konusu olup devlet desteği daha az verilmekteydi. Yeniçerilerin iâşesi günümüzdeki anlamı ile karavana usulü şeklinde olmayıp kendilerine aitti. Ancak devlet bu konuda da gereken özeni gösterip ocağa katkı sağlıyordu. Bu doğrultuda önemli bir ihtiyaç olan et hususunda bir sıkıntı yaşanmaması için yeniçerilere satılan etin fiyatı sabit tutulmakta, piyasada cari olan fiyat farkı devlet tarafından karşılanmakta idi. Aradaki fiyat farkına zarar-ı lahm adı verilerek hazineден ödenmekteydi. Yeniçeriler seferde bulunmayıp odalarında oldukları zaman her nefer iâşe masrafı olarak kendilerine verilen ulufeden belli bir miktarı ayırırdı. Bu paralar haftadan haftaya cuma geceleri 10'ar akçe, XVII. yüzyıldan sonra kumanya parası adıyla bir haftalık iâşe masrafı olarak belirlenmişti. İlerleyen tarihlerde piyasalarda görülen pahalılık nedeniyle haftada iki kumanya tertip olunmuştu. Bununla birlikte bazı yeniçerilerden durumları iyi olanlar iâşeye yardım etmek maksadı ile para vakfetmişlerdi. Kandil yağı, odun, ekmek gibi birtakım temel ihtiyaçlar ve Ramazan masrafları için para vakfedenler vardı. Vakfedilen paralar işletilerek elde edilen nemadan harcama yapılırdı. Orta ve bölüklerin erzakının alınması yukarıda bahsedildiği üzere vekilharç adlı zabite aitti. Yemekler oda zabitleri arasındaki aşçı ustalar ve emrindeki yamaklar tarafından pişirilmekteydi. Odada en aşağı seviyede yevmiye alan neferler ise herhangi bir yiyecek parası vermezdi.²⁸

Yeniçerilerin kışlarının aydınlatmasında kullandıkları mumların tedariki de iâşeleri gibi kendilerine aitti. Ocak mensupları için yeniçeri meydanında haftada bir gün üç adet mum bir akçe üzerinden hesaplanarak on beşer mumun verilmesi kanundu. Mum fiyatı piyasada yükselse dahi ocak bundan fazla vermez, aradaki fiyat farkını zarar-ı lahm uygulamasında olduğu gibi yine devlet karşılardı. Çarşamba günleri yeniçeri ocağı çavuşları selimi kavukları ile odalarda mum dağıttıkları gibi senede yirmi beşer dirhem üzerinden yetmiş bir zahire mumu tevzi edilirdi. Bu mumların yağları kasaplardan alınırdı.²⁹

4.Yeniçeri Orta Sandıkları

Yeniçeri Ocağı'nda iâşe ve benzer giderlere destek sağlanması amacıyla yukarıda bahsedildiği üzere bazı orta mensupları tarafından çeşitli miktarlarda para vakfedilmişti. Bununla birlikte aynı

²⁶ Hezârfen Hüseyin Efendi'ye göre seyishane yani nakliyede kullanılacak at ve beygirlerin devlet tarafından verilmesi bu hususta halka çıkarılan zorluğun önlenmesi içindi. "Sefer oldukça bârgîrleri ve meşk ve maslak odalara tevzi' olunur. Seyishâneler cem'inde kanûn-ı kadîm yeniçeri İstanbul'da ve haslar kadılığında buldukları bârgîrleri devşirib, kapuya getirip muhabbinler ve canbazlar kanun üzere bahâların takdir ederlerdi. Odabaşılar akçasın ashâbına verirlerdi. Ve bu husûsda halka taaddî olunup niçe kimselerin cebren bargîrlerin alırlardı. Ve niçe fesâd ederlerdi. Eğri sefer oldukça padişah yeniçerinin seyishâne akçelerin bi't-tamâm hazineден ihsân etmekle ol taaddî ber-tarâf oldu. Hezarfen Hüseyin Efendi, a.g.e., 145.

²⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., 365.

²⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., 254, 256-257; Devletin yeniçeriler, diğer askeri birimler ve başkent halkının et ihtiyacını karşıladığı sistem hakkında, Ahmet Uzun "İstanbul ve Askeri Birliklerin İâşesi: Genel Bir Değerlendirme" İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü Ondalık Ağnam Uygulaması 1783-1857, (Ankara: TTK. Yayınları, 2006), 7-43.

²⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., 249-247.

amaçlarla tesis edilmiş yardımlaşma sandıkları mevcut olup bunlara orta sandığı, yardım sandığı veya eytam sandığı gibi farklı isimler verilmekteydi. Esasen savaşta şehit düşen veya eceliyle vefat eden ocak mensuplarının geride kalan varisleri için oluşturulan yardımlaşma sandıkları yetişkinlik çağına gelene kadar bu kişilerin mallarının korunması için teşkil edilmişti. Bu süre içinde terekelerdeki malların değer kaybetmemesi için işletilmesi yoluna gidiliyordu. Bununla birlikte dayanışma fonu olarak maaşlardan kesilen paraların toplandığı ve faizlerinin işletildiği söz konusu sandıklar yeniçerilerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla borç almakta kullanılırdı. Nitekim yeniçeriler arasında sıkı bir dayanışma ve yoldaşlık hukuku hakimdi.³⁰ Sandıkların orta masraflarının karşılanması için kullanılması yeniçeriler açısından önemli bir mali destek niteliğindedir. Nitekim aktarılan paralarla birlikte varislere ait mal ve paralardan bazı zamanlarda ocak masrafları karşılanmakta olduğu gibi, günlük harcamaların önemli kısmı sandıktaki meblağlardan yapılıyordu.³¹

Yeniçeri yardım sandıkları hakkında Uzunçarşılı başta olmak üzere kaynaklarda çeşitli bilgiler mevcut olmakla birlikte bu hususta Şenyurt tarafından detaylı bir çalışma yapılmıştır. Şenyurt kaleme aldığı makalesinde sandıkların kurulma amacı ve işleyişi hakkında bilgiler verdikten sonra arşivden elde ettiği verilere geçmekte, orta veya yardımlaşma sandıklarına ait iki deftere rastlandığını ifade etmektedir. Ayrıca vefat eden yeniçerilerin tereke dökümlerinin yer aldığı müfredat defterlerinin bunlar arasında bulunduğunu belirtmektedir. Şenyurt'a göre her ortanın kendisine has yardımlaşma sandığının olması nedeniyle defter sayısı daha fazla olmalıdır.³²

Şenyurt makalesinde 22 Temmuz 1795 tarihiyle kayıtlara geçen ve 58. bölük veya ortanın mal sandığının muhasebe defteri olarak belirttiği bir defteri detaylıca incelemiştir. Şenyurt'a göre defterde öncelikle faiz karşılığı borç para verilmiş kişilerin isimlerine rastlanmaktadır. Bunlar arasında bazı yeniçeriler olduğu gibi bizzat ocak ortalarından 60. orta borçlu olarak kaydedilmiştir. Bu kayıt aynı zamanda ortalar arasında borç alışverişini göstermektedir. XVIII. yüzyılın sonlarında, orta sandıklarında toplanan paralar mütevellî sorumluluğunda faizle işletilmekte, sandık orta ileri gelenlerinden oluşan bir heyet tarafından açılmakta ve denetlenmektedir. Bunlarla birlikte defterde sadece gelirler belirtildiğinden bu paraların nereye harcandığı tespit edilememiştir.³³

Şenyurt'un verdiği diğer bilgilere göre muhasebe defterinde aynı zamanda sandığın muhtelif senelerine ait hesapları bulunmaktadır. Kimlere ne miktarda para verildiği tarihleriyle birlikte kaydedilmiştir. Bazı borçlar çeşitli eşyalar karşılığı veya kefil garantisi ile verilmiştir. Yapılan harcamalarda detay belirtilmemiştir ancak defterde bulunan bir oda tamiri ifadesinden bu türdeki bazı masrafların sandıktan karşılandığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda alınan borçlar için yine sandık vasıtası ile faiz ödenmiştir. Defterde ayrıca 58. ortanın mutfağında bulunan eşyaların bir dökümü yapılmış, söz konusu dökümler ileri gelenler tarafından mühürlenmiştir. Mühürleme işleminin orta kademlileri veya ileri gelenlerce yapılması hesabın denetlendikten sonra tasdik edildiği anlamına gelmektedir.³⁴

³⁰ Ali Şenyurt, "Yeniçeri Ortaları Yardımlaşma Sandıkları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.33, (Kocaeli: 2017), 161; Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *DİA.*, C.43, (İstanbul: TDV. Yayınları, 2003), 457.

³¹ Şenyurt, *a.g.m.*, 162.

³² Şenyurt, *a.g.m.*, 163.

³³ Şenyurt, *a.g.m.*, 164-165.

³⁴ Yeniçeriliğin ilgasından sonra geriye kalan vakıf ve malların önemli bir kısmı Sultan Ahmed vakfına devredilmiştir. 1867 tarihine gelindiğinde ise aynı mal ve akar gelirlerinden mevcut olanlar Darüşşafaka Vakfı için tahsis edilmiştir. Şenyurt, *a.g.m.*, 165, 168.

5.H.1224-1225/M.1809-1810 Tarihli 32. Orta Sandığı Muhasebe Defteri

Osmanlı arşivinde, Bab-ı Defteri fonundaki Yeniçeri Defterleri arasında bulunan H.1224-1225/M.1809-1810 tarihli bir defter Şenyurt'un makalesinde değindiği ve incelediği üzere, yeniçeri ortalarından 32. ortanın sandığının hesaplarına aittir. Defter sandık hesabından yapılan harcamalarla yine sandığa konulan bazı gelirlerin dökümünü içermektedir. 23. sayfada biten ciltsiz ve ebrusuz defterin ilk iki sayfası boştur. 3. sayfasında “*Defter oldur ki asitâne-i alîyyeden çıkalı ortamızda olan mesârif beyân olunur. Cemaziyülevvelin on dokuzuncu gününden beri olan mesârifât 1224*” ibaresiyle hesapların H.19 Cemaziyülevvel 1224/M.2 Temmuz 1809 tarihinde ortanın çıkışından itibaren başladığı belirtilmiştir. Defterin 10. sayfasında belirtildiği üzere masraflar ortanın Davud Paşa sahrasına ihracından sonra ayın geri kalan 11 gününde yapılmıştır. Cemaziyülahir ayı ve sonrasına ait masraflar ise ortanın kendisine ait odada yapılanları içermektedir. Defter 23 numaralı sayfada bulunan “*Ortamızın irâdı beyân olunur*” kaydı ile sona ermektedir. Bu sayfada aynı zamanda yapılan gelir-gider hesabından sonra kalan meblağın “*mâl-ı mevcûd-ı meyâne vaz'-ı sandık olunduğu*” ibaresiyle sandığa konduğu belirtilmektedir.³⁵

Defterin 10. Sayfası aynı zamanda genel hesaplara ayrılmıştır. Bu sayfada yukarıda belirtildiği üzere Cemaziyülevvel ayının 19. gününden itibaren Davud Paşa sahrasında yapılan 11 günlük masrafla birlikte H.1224-1225/M.1809-1810 tarihleri içinde yapılan aylık masrafların toplamalarına yer verilmiştir. Bunlar arasında Zilhicce ayındaki dökümle H.1224/M.1809 yılında yapılan masraflar sona ermekte, H.Gurre-i Muharrem 1225/M.6 Şubat 1810 tarihli masraflara geçilerek devamında aynı yılın Safer ve Rebiülevvel (Mart-Nisan-Mayıs) aylarına ait dökümler yer almaktadır. Böylece 10 ay 11 günlük sürenin 7 ayının 1809, 3 ayının ise 1810 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır.³⁶ Yaptığımız incelemede ise daha net çıkarımlar yapabilmek amacıyla bir yıl dahilinde kalan ve genel hesabı yapılan 10 ay 11 günlük süreye ait dökümlerin ele alınması kararlaştırılmış olup, H.1225/M.1810 yılının ilk iki ayına ait dökümlere yer verilmemiştir.

Defterde giderlerle birlikte bazı gelirlere yer verilmesi dikkat çekici bir husustur. Nitekim “*İrâd-ı meyâne asitâne-i âlîyeden ihrâc ideli*” başlığı ile bazı gelirlerin ortanın Davud Paşa sahrasına çıkmasından sonra kayda geçirilmeye başladıkları görülmektedir. Gelir dökümünde önce sandıkta bulunan para miktarı belirtilmiş, sağlanan gelirler “*bedel, meştâ geliri, Çırpan'dan gelen*” gibi kalemlerle ifade edilmiştir. Devamla Zilhicce ayına ait gelir belirtildikten sonra H.Muharrem 1225 kaydı ile M.Şubat-Mart 1810 tarihli gelire geçilmekte, Safer ayına (Mart-Nisan) ait diğer gelirler ve sandığa konduğu ifade edilen 2 paranın eklenmesiyle toplam meblağ belirtilmektedir. Özellikle diğer meblağla birlikte 2 paranın kayda geçirilmesi hesaplarda titiz davranıldığı gösteren bir detaydır.³⁷

32. ortaya ait muhasebe defterinde giderlere nazaran gelir kayıtları azdır. Nitekim defterin yalnızca 10, 12 ve 23. sayfalarında ortanın elde ettiği gelirlere dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlar arasında 12.sayfadaki tabloda gelirlerin bazen “*nakden*” ibaresiyle belirtildiği

³⁵ BOA. D.YNÇ.d...34883; 32. ortaya ait bu defterin yanı sıra arşivde bulunan 44. ve 61. ortalara ait defterleri örnek gösterebiliriz. BOA.D.YNÇ.d...34881, 34959, 34603; BOA. D.YNÇ.d...34883/10; Defterde ortada yapılan masraflar aylara göre “*mesârif-i kışla, kışla mesârifî*” gibi ibarelerle kaydedilmekle birlikte bazen sadece “*mesârif*” ibaresi görülmektedir. Ayrıca 12-13. sayfalardan sonra 22-23 sayfalara geçilmektedir. Bu durum muhtemelen yanlış bir numaralama yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır. 10. sayfada ortanın geliri 2.031 guruş, 32 para iken, 23. sayfada bu rakam 2.032 guruş, 2 paradır. BOA. D.YNÇ.d...34883/3,10, 23. İncelememizde ise 10. sayfadaki hesap dikkate alınmıştır.

³⁶ Aynı sayfada “*mâh-ı mezbûrun on tokuzuncu gününden fi 1225 Rebülevvel gâyetine gelince on mâh on bir günlük mesârifât-ı meyâne*” ibaresiyle söz konusu süre belirtilmiştir. BOA. BOA.D.YNÇ.d...34883/3-10, 12.

³⁷ BOA. D.YNÇ.d...34883/10.

görülmektedir. Ancak Şenyurt'un makalesinde incelediği 58. Orta ve diğer bazı ortalara ait defterlerde tam tersine sandık gelirlerine ait detaylı dökümlerle karşılaşılmaktadır. Örneğin Osmanlı arşivinde bulunan 44. ortaya ait bir muhasebe defterinde H.1 Rebiülahir 1231/M.1 Mart 1816 tarihinden sonra orta mütevellisi Ahışhavi Es-Seyyid Mehmed Ağa tarafından yapılan harcamalar ve orta sandığındaki paradan (*mâl-ı mevkuף*) faiz olarak verilen borçlar günleri belirtilerek tutulmuştur. 58. ve 44. ortalar gibi 32. ortaya ait sandıktan da çeşitli kişilere faiz karşılığı borç verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.³⁸

6. 32. Orta Sandığına Ait Muhasebe Defteri'ne Göre Yapılan Harcamalar

a. İaşe Masrafları

32. orta sandığına ait muhasebe defterine işlenen tüm giderler tür, oran, sayı ve diğer nitelikleriyle birlikte detaylı olarak kayda geçirilmiştir. Sandık giderleri arasına bu masraflar arasında ilk olarak gündelik hayatın en temel gereksinimlerinden birisi iaşe maddelerinden bahsedebiliriz. Yukarıda belirtildiği üzere yeniçeriler kısmen devletten destek almakla birlikte iaşe ve bazı gündelik ihtiyaçlarını kendileri karşılamaktaydı. Defterdeki kalemlerden anlaşıldığı kadarıyla bu gereksinimler için aynı zamanda orta sandıklarından harcamalar yapılmaktaydı.³⁹

İncelenen deftere göre 32. ortanın ihtiyacı için sandık vasıtasıyla tedarik edildiği görülen iaşe maddeleri ekmek, et, un, pirinç, sade yağ, tuz ve mercimektir. Bu gıda maddelerinin oranları defterde kile ve kıyye üzerinden belirtilmiştir. Kile (keyl) esasen imparatorluğun farklı yerlerinde farklı derecelere sahip bir ölçü birimidir. Bununla birlikte ayrı yerler arasındaki alışverişte İstanbul kilesi esas alınmıştır. İstanbul kilesi buğday ile doldurulduğunda 20 okka gelmekteydi. Diğer ağırlık birimlerinden birisi olan kıyye ise okkanın diğer ismi olup 400 dirheme tekabül ediyordu. Bu ağırlığa aynı zamanda ukiyye veya vukiyye isimleri verilmekteydi. 7 miskal ölçüsünde ve 40 dirhem tutarında olan bir vezinlik ölçü de kıyye olarak adlandırılırdı.⁴⁰

32. orta için Davud Paşa sahrasına çıkılan Cemaziyülevvel ayından itibaren yapılan iaşe masrafları arasındaki ilk gıda harcaması 40 guruşluk ekmek ücretidir. Aynı isimle Şaban ayında 180 guruş harcanmıştır. Muharrem ayına ait kayıttan anlaşıldığına göre Ruscuk'da görevli orta mensupları için tayin çıkmadığından 670 guruşluk et ve ekmek alınmıştır.⁴¹

32. orta veya bölüğün giderleri arasında yer alan iaşe maddelerinden birisi olan pirinci, ekmek ve etten sonra zikredebiliriz. Deftere göre orta için sıkça tedarik edildiği görülen pirincin önemli bir gider kalemi olduğunu söylememiz mümkündür. Örneğin Cemaziyülevvel ayının 19. gününden itibaren düşülen kayda göre 2.400 guruş tutarında 100 kıyye ve 2.600 guruş tutarında 10 kilelik pirinç alınmıştır. Recep ayında 7 kile pirince 1.960 guruş ödenmiştir. Aynı ayda ikinci defa alınan 12 kile 2 kıyye pirincin bedeli ise 3.480 guruştur. Zilkade ayında alınan 9 kile 4 kıyye pirinç 2.620 guruş tutmuştur ki, bu ayın masrafı toplamda 4.196 guruştur. Bu bakımdan aylık masrafın aşağı yukarı yarısını pirinç alımının oluşturduğu görülmektedir. Zilhicce ayına gelindiğinde, orta için alınan bir nal parası ile birlikte ufak denk masrafı ve 4 kıyye pirincin tutarı 1.080 guruş olarak kayda geçmiştir. Bu ayda tekrardan alınan ve 4 kile olarak belirtilen pirincin bedeli benzer şekilde yine 1.080 guruştur. Muharrem ayında 600 guruş tutarında 2 kile ile oranı belirtilmeyen 320 ve 480 guruşluk, Safer ayında yine oranı belirtilmemiş 340 guruşluk,

³⁸ BOA.D.YNÇ.d...34883/10, 12, 23; 34954/5-7, 10-11, vd.

³⁹ Defterde Ramazan dışında kalan aylarda da gıda masrafları mevcuttur. BOA. D.YNÇ.d...34883/6.

⁴⁰ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2011), 191, 398, 404, 405.

⁴¹ BOA. D.YNÇ.d...34883/3, 5, 8.

Rebiülevvelde 320 guruş tutarında 1 kile, 175 guruş tutarında 5 kıyye, oranı belirtilmemiş olarak 120 ve 300 guruşluk gibi çeşitli pirinç alımları yapılmıştır.⁴²

32. orta sandığından yapılan harcamalarla alınan iaşe maddeleri arasında pirinçle birlikte sıkça tedarik edildiği görülen diğer bir gıdanın tuz olduğu görülmektedir. Defterde Cemaziyülevvel ayının 19. gününden itibaren 329 guruş tutarında 23.5 kıyye, 650 guruş tutarında 25 kıyye tuz alımı ile karşılaşılmaktadır. Cemaziyülahir ayında ise 300 guruş tutarında 20 kıyye tuz alınmıştır. Bununla birlikte bir kayıta tuzun kıyye tutarının belirtildiğini görmekteyiz. Bu kayda göre bir kıyye tuz 15 guruş olup 20 kıyyesi 300 guruşa tekabül etmektedir. Ancak bu rakamın sabit olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Recep ayında alınan başka bir kıyyelik tuzun tutarının 8 guruş şeklinde kayıtlı olduğu görülmektedir. İlerleyen aylara geldiğimizde Şaban ayında 860 guruşluk 40 kıyye, Şevval ayında 490 guruşluk 20 kıyye, Zilhicce ayında ise oranı belirtilmeyerek 520 guruşluk tuz alımı yapılmıştır. Son olarak Rebiülevvel ayında 80 ve 60 guruşluk iki tuz alımının yapıldığı görülmektedir. Bu alımlarda da herhangi bir oran belirtilmemiştir.⁴³

32. ortanın ihtiyaç duyduğu gıdalardan birisi de sade yağdır. İlk alıma Muharrem ayında rastlanmaktadır. Bu ayda evvela 384 guruşluk, daha sonra 60'ar guruştan iki defada 120 guruşluk olmak üzere üç defa yağ tedarik edilmiştir. Safer ayında ise 200 guruş tutarında 2 kıyye ve 110 guruş tutarında 2 kıyye olmak üzere toplam 310 guruşluk 4 kıyye yağ alınmıştır. Son olarak ise Rebiülevvel ayında 110 guruşluk bir sade yağ alımı görülmektedir.⁴⁴

32. orta için sandıktan yapılan gıda harcamaları arasında un ile mercimek alımına da rastlanmaktadır. Kayıtlara göre bu iki tür gıda yani un ile mercimek sadece bir defa tedarik edilmiştir. Yalnızca Rebiülevvel ayında 36 guruşluk un ile 46 guruş tutarında mercimek ve 120 guruşluk siyah mercimek alımının mevcudiyeti görülmektedir.⁴⁵

b- Ortanın Sahip Olduğu Hayvanlara Ait Harcamalar

32. ortanın sandığının giderleri arasında iaşe gereksiniminden sonra orta efradına ait hayvanlara ait olanlardan bahsedebiliriz. Bu harcamaların gıda alımlarından daha fazla yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Söz konusu harcamaları hayvanlar için alınan saman, ot ve arpa gibi ihtiyaçlarla birlikte yine hayvanlar için alınan, nal, semer, yular gibi malzemeler ve bu malzemelerin tamiri için verilenler olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Bunlar arasında bilhassa ot ve saman gibi ihtiyaçların alımlarının araba ve yük gibi birimlerle belirtildiği görülmektedir.

İncelenen defterdeki kayıtlarda Cemaziyülevvel ayının 19. gününden sonra Davud Paşa sahrasında yapılan masraflar içinde ilk kalem Derviş Paşa'dan alındığı belirtilen 6 yük miktarı otun ve samanın masrafı olan 1.220 guruştur. Bununla birlikte yine Derviş Paşa'dan ayrıca 480 guruş tutarında ot ve saman daha alınmıştır. Aynı ay içinde alınan bir araba saman ise 160 guruş tutarındadır. Cemaziyülahir ayında saman akçesi olarak 120'şer guruştan toplam 240 guruşluk masraf yapılmıştır. Recep ayında ise 175 guruş tutarında bir araba saman alınmıştır. Yine bu ay içinde 360 guruş tutarında saman ile 120 guruş tutarında bir araba saman daha tedarik edilmiştir. Ramazan ayına gelindiğinde bir araba ot için 260, üç yük saman için 145 guruş tutarında harcama yapıldığı görülmektedir. Zilhicce ayında diğer aylara nazaran daha fazla saman alımı yapılmıştır.

⁴² BOA. D.YNÇ.d...34883/3, 4, 6, 7, 8, 9; Denk bir Osmanlı ağırlık birimi olmakla birlikte bir ata bağlanmış yükün bir tarafı veya yarısı anlamına gelmekteydi. Miktar olarak bir denk bir dirhemin 1/4'üne tekabül ediyordu. Ünal, *a.g.e.*, 191.

⁴³ BOA. D.YNÇ.d...34883/3-5; 34883/3-9.

⁴⁴ BOA. D.YNÇ.d...34883/8-9.

⁴⁵ BOA. D.YNÇ.d...34883/9.

Ay içinde 150, 150, 364, 180, 150 ve 100 guruşluk saman tedarikleri mevcuttur. Ayrıca bir kayda göre Şumnu'da şair arpa ve saman masrafı olarak 1.040 guruşluk masraf yapılmıştır. Hemen üstündeki kayıttan bu masrafın orta görevlilerinden büyük saka tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Muharrem ayında sakaya 420 guruşluk saman verildiği kayda geçmiştir. Şevval ayına ait başka bir kayıta ise karakullukça Numan tarafından ortaya 140 guruşluk saman alındığı görülmektedir. Bu kayıtlarla birlikte, masrafların son dökümünü içeren Rebiülevvel ayında ot veya saman alımına rastlanmamıştır.⁴⁶

Ortadaki at ve beygirler için alınan diğer bir hayvan yiyeceği ise arpadır. Arpa, ot ve saman gibi örneklerde görüldüğü üzere bazen orta efradı adına tedarik edilmektedir. Örneğin Recep ayında sakaya şair parası olarak 410 guruş verilmiştir. Ramazan ayında ise sakanın arpa parası olarak 920 guruş kayıtlıdır. Zilhicce ayına gelindiğinde sadece arpa bahası olarak 604, arpa akçesi olarak 300 ve yine arpa parası olarak yapılan 413 guruşluk masraflar deftere kaydedilmiştir.⁴⁷

32. ortaya ait harcamalar arasında hayvanlara temin edilen yiyecek maddelerinin dışında benzer ihtiyaçlar için yapılmış bazı masraflarla, semer, nal ve yular gibi çeşitli malzemelere dair harcamalar da mevcuttur. Bununla birlikte bu harcamalar bazen genel ifadelerle belirtilmiştir. Örneğin Cemaziyülahir ayında "*beygîre mesârif*" kaydıyla 190 guruşluk bir gider kaydıyla karşılaşılmaktadır.⁴⁸

Orta hayvanları için yapılan söz konusu masraflar arasında semer alımı, tamiri ve benzer ihtiyaçlara ait kayıtlar sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Cemaziyülevvel ayının 19. gününden sonrasına ait kayıtlara göre semer tamiri için 1.300 guruş, alınan bir diğer semer için 320 guruş ödenmiştir. Cemaziyülahir ayında ise yine semer tamiri için 160 guruş, saka semeri için 60 guruş harcanmıştır. Recep ayına gelindiğinde semer tamiri için ödenen para 80 ve 30 guruştan 110 guruşa, Ramazan'da 105 guruşa, Şevval'de 200, Zilhicce ayında ise 398 guruşa tekabül etmektedir. Son masraf dökümlerinin yer aldığı Rebiülevvel'de saka semeri masrafı olarak 260 guruşluk bir giderle karşılaşılmaktadır.⁴⁹ Aynı türden masraflara ait dikkat çekici diğer bir kayıt ise Recep ayına gelindiğinde "*tolanın sağrısı*" olarak kaydedilen 240 guruşluk bir masraftır. Tola yünü alınmış ham deriye, sağrılık ise Anadolu'nun bazı yörelerinde semerlerde bulunan arkalığın aşağı düşmesini engelleyen kayış veya kolana verilen isimdir. Bu bakımdan tola sağrısının ortaya ait beygirler için alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Cemaziyülahir ayında başseyisan için 80 guruşluk tola yular ve Ramazan ayında 112 guruşluk tola halkası alımı yapılmıştır. Bu kategoride değerlendirilebilecek diğer bir malzeme ise yulardır. Defterdeki dökümlere göre Recep ayında alınan bir yuların 205 guruş değerinde olduğu görülmektedir.⁵⁰

Yukarıda bahsedilen malzemelerle birlikte hayvanlarla ilgili orta sandığından karşılanan diğer gider kalemleri nal tedariki ve nalbantlara verilen ücretlerdir. Örneğin Cemaziyülevvel ayının 19. gününden sonra Davud Paşa sahrasında kayda geçen masraflar arasında birisi 20 guruşluk nal, diğeri 40 guruşluk nal parası olarak ifade edilen iki gider kalemiyle karşılaşılmaktadır. Cemaziyülahir ayında ise "*ortada nalband için virilen*" kaydına göre bir nalbanda 1.130 guruş ödenmiştir. Aynı ayda 60 guruşluk başka bir nal parası daha masrafı yapılmıştır. Recep ayında alınan 6 kıyye mumla birlikte nalband parası olarak 800 guruş harcanmış ve bu iki gider kalemi

⁴⁶ BOA. D.YNÇ.d...34883/3-8.

⁴⁷ BOA. D.YNÇ.d...34883/4-7.

⁴⁸ BOA. D.YNÇ.d...34883/4.

⁴⁹ BOA. D.YNÇ.d...34883/3-7.

⁵⁰ BOA. D.YNÇ.d...34883/4-6; Zanaat Terimleri Sözlüğü, (Ankara: TDK. Yayınları, 1976), 162,194.

bir arada kaydedilmiştir. Ramazan ayına gelindiğinde nal parasından geride kalan 215 guruş, Zilkade ayında nalbant parası olarak kayıtlı 500 guruş, Zilhicce ayında beygire nal ve semer parası olarak kayıtlı 343 guruş ve nal parası adıyla kaydedilmiş 87 guruşluk masraflar bu giderler arasındadır. Zilhicce ayında ayrıca “*beygîr nalçası*” adıyla 48 guruşluk bir harcama daha yapılmıştır. Sözlük anlamı küçük nal olan nalça, kundura, yemeni ve çizmelerin altına destek amacıyla çakılmaktadır. Ancak bu kayıta atlar için kullanıldığı görülmektedir.⁵¹

Hayvanları ilgilendiren son giderler başseyise verilen ücretlerden oluşmaktadır. Ortada vazifeli seyislerin en kıdemlisi olan başseyis veya başseyisan bazı kayıtlarda at ağası olarak nitelendirilen görevli olmalıdır. Cemaziyülahir ayında at ağası mahiyesi yani aylığı olarak 800 guruş harcanmıştır. Ramazan ayında ise at ağasına yine mahiye olarak sandıktan 400 guruş verilmiştir. Zilhicce ayına gelindiğinde at ağası için 410 guruş tutarında bir “*çizme kalçın*” tedarik edildiği görülmektedir. Aynı zamanda deriden de imal edilen kalçın genel olarak bacağı tamamen kaplayan uzun bir tür avcı çorabı ile abadan ve çuhadan yapılan siyah kaytanlı tozluğa verilen isim olup, Anadolu’da bazı yörelerde galçın olarak adlandırılarak çobanlar tarafından giyilmekteydi. Ayrıca kıl, yün veya tiftik gibi malzemelerden de yapılmaktaydı. Burada at ağasına verildiği belirtilen kalçının çizmeye benzer biçimde deriden imal edilmiş bir eşya olduğu anlaşılmaktadır.⁵²

c.Ortanın Diğer Gereksinimleri İçin Yapılan Harcamalar

32.ortaya ait muhasebe defterine göre orta efradının ikamet etmekte olduğu oda veya kışlanın çeşitli ihtiyaçları için de harcamalar yapılmıştır. Bunlar arasında ilk olarak mum ve odundan bahsedebiliriz. Odun, ot ve saman gibi bazı zamanlarda araba birimi üzerinden tedarik edilmiştir. Mum ise kıyye üzerinden alınmakta olup istisnalar hariç hemen hemen defterdeki kayıtların içerdiği her ayda tedarik edilmiştir. İaşe hususunda belirtildiği üzere yeniçeri ortalarının mum ihtiyacı genel olarak ocak tarafından karşılanırsa da defterde ortanın önemli bir gider miktarını mum alımı teşkil etmektedir.

Cemaziyülevvel ayının 19. gününden itibaren kaydedilen masraflara göre, ortanın Davud Paşa sahrasında bulunduğu 11 gün içinde 96 guruş tutarında 2 kıyye ve 384 guruş tutarında 8 kıyye mum tedarik edilmiştir. Bir sonraki ay olan Cemaziyülahirde 720 guruş tutarında 15 kıyye ile orta zabıtlarından başeski vasıtasıyla 336 guruşluk 7 kıyye mum daha alınmıştır. Ramazan ayına gelindiğinde bu kez diğer zabıtlardan alemdardan 100 guruş tutarında 2 kıyye mum alındığı görülmektedir. Recep ayında 65 guruş tutarında 1 kıyye, Şevval’de 308, 7 ve 220 guruşluk olmak üzere farklı tutarlarda 5 kıyyelik mum gideri görülmektedir. Böylece ay içinde toplamda 528 guruşluk harcamayla toplam 12 kıyyelik mum alınmıştır. Bu oranlara yakın başka bir alım ise Safer ayında yapılmıştır. Bu ayda 2’şer kıyyesi 96 guruştan olmak üzere 288 guruş tutarında 6 kıyye mum, 2 kıyyesi 96, 4 kıyyesi 192 guruştan olmak üzere yine 288 guruş tutarında 6 kıyye mum daha alınmıştır. Böylece ay içinde toplamda 576 guruşluk 12 kıyye mum tedarik edilmiştir. Defterdeki giderlerin kayda geçtiği son ay olan Rebiülevvelde 194 ve 96 guruştan 8 kıyye mum olmak üzere 290 guruşluk mum tedarik edilmiştir. Ayrıca, yine yakın oranlardan yani 196 ve 96

⁵¹ Defterde “*مالچاسی*” olarak yazılmakla birlikte kelime nalça olarak değerlendirilmiştir. BOA. D.YNÇ.d...34883/3-7; Ünal, a.g.e., 511.

⁵² Osmanlı saraylarında görev yapan seyislere benzer şekilde at oğlanları ismi verilmekteydi. Ünal, a.g.e., 60, 368; *Zanaat Terimleri Sözlüğü*, 72.

guruştan iki defa mum alımı daha yapılmıştır ki, böylece dört kalemdeki mum bedeli toplam 582 guruşa çıkmaktadır.⁵³

Ortanın yakacak ihtiyacı için tedarik ettiği oduna geldiğimizde ilk alımla Recep ayında karşılaşmaktayız. Bu ay içinde orta için 160 guruşluk bir araba odun tedarik edilmiştir. Muharrem ayında 480 ve 320 guruş olmak üzere toplamda 800 guruşluk alım daha yapılmıştır. Ayrıca aynı ay içinde 570 guruşluk bir odun masrafı daha görülmektedir ki, böylece ay içinde odun için harcanan para 1.370 guruşa çıkmaktadır. Safer ayında 120 ve 180 guruşluk iki alımla birlikte 290 guruşluk bir araba odun masrafı daha mevcuttur. Aynı ayda alınan diğer bir araba odun ise 125 guruş tutarındadır. Rebiülevvel ayında 120 ve 200'er guruştan iki araba ve 200 guruşluk başka bir araba odunla birlikte yine 200 guruşluk odun daha tedarik edilmiştir. Böylece bu ay içinde orta sandığından oduna 720 guruşun harcandığı anlaşılmaktadır.⁵⁴

Yukarıdaki bazı örneklerde görüleceği üzere defterde başeski, alemdar, vekilharç, başseyisan, başkarakullukçu, karakullukçu, büyük saka, ikinci saka ve diğer sakalar gibi zabitler ve efrad tarafından orta için harcamalar yapılmış ve yaptıkları bu harcamalar sandığın giderleri arasına kaydedilmiştir.⁵⁵ Ayrıca, orta zabitlerine verilenler, tamir ve yenileme gibi ihtiyaçlar için alınan malzemeler ve diğer birtakım farklı giderleri ortak bir biçimde bu grupta değerlendirmemiz mümkündür. Örneğin başkarakullukçu tarafından Cemaziyülahir ayında 271 guruş tutarında masraf yapılmış, orta sakalarından Abdi Saka ise 228 guruş harcamıştır. Aynı ay içinde 40 guruş tutarında kıldan örülme bir tür ip olan bir adet "kazl" (kazıl-kazel) alınmıştır. Bir sonraki masraf dökümünü içeren Recep ayında aynı kategoride değerlendirdiğimiz araba kirası gideri ise 12 guruş tutmuştur. Bu ayda ayrıca 490 guruş tutarında "şem'i-revgân" yani mum yağı ile tanesi 260'ar guruştan 520 guruşa tekabül eden iki heybe ve 620 guruş tutarında 13 adet torba orta için tedarik edilmiştir. Recep ayında yapılan ve bu kategoride değerlendirilebilecek başka bir masraf ise 160 guruşluk kaşık masrafıdır.⁵⁶ Şaban ayına gelindiğinde orta için yapılan benzer hizmetlerin ve malzeme alımlarının devam ettiği görülmektedir. Bu ayda 10 guruş tutarında bir kürek ve yine 10 guruş tutarında bir balta alınmıştır. Ayrıca, 15 guruşluk "hamaliye" yani taşıma ücreti ödenmiştir. Söz konusu giderle benzer olarak yine 15 guruş tutarında bir kayık parası kaydı görülmektedir. Bunları 12 guruşluk bir fener tamiri gideri takip etmektedir.⁵⁷

Orta masrafları arasında tek bir kayıttaki sağlık giderinin varlığı dikkat çekicidir. Nitekim Ramazan ayında fener tamiri ve saman parası ile birlikte "birinde ilâc" kaydı mevcuttur. Kayıttaki ilaç, fener ve saman 270 guruşa tekabül etmektedir. Bahsedilen ilacın orta efradı ile birlikte hayvanlar için de alınması mümkündür. Bu bakımdan söz konusu kayıttan ortada sağlıkla ilgili bir harcamanın yapıldığı anlaşılacakla birlikte niteliği tam olarak belirlenememiştir. Zilkade ayında ise orta için 20 guruşluk kazıl ip (*kazl ib*), 20 guruşluk süpürge, 260 guruşluk çuval, Zilhicce ayında 75 guruş tutarında kürek ve balta parası ile 630 guruşluk araba kirası gibi çeşitli farklı harcamalar yapılmıştır. Aynı ay içindeki ikinci araba kirası 1.680 guruştur. Bu ay içinde ayrıca orta zabitlerinden vekilharca yol parası olarak 600 guruş verildiği gibi, büyük sakanın Silistre'de yaptığı masraf 2.360 guruş tutmuştur. Daha önce belirtildiği üzere büyük sakanın yine Şumnu'daki

⁵³ BOA. D.YNÇ.d...34883/3-6, 9; Recep ayı masrafları arasında bulunan ve mum ile birlikte kaydedildiği görülen ve "قوسی" şeklinde yazılan madde veya malzemenin ismi tespit edilememiştir. BOA. D.YNÇ.d...34883/5.

⁵⁴ BOA. D.YNÇ.d...34883/5,8,9.

⁵⁵ Bu isimlerle birlikte sandık gelir ve giderlerinin genel hesabının yer aldığı yerde ocak kethüdasının (Kethüda Bey) yazıcısı orta yazıcılarından Kırkiki Ömer Efendi'nin ismi ile karşılaşılmaktadır. BOA. D.YNÇ.d...34883/3-10.

⁵⁶ BOA. D.YNÇ.d...34883/3,4; Ünal, *a.g.e.*, s.390.

⁵⁷ BOA. D.YNÇ.d...34883/4-5.

arpa ve saman gideri 1.040 guruştur. Muharrem ayında bu kez orta için başka bir gündelik ihtiyaç malzemesi olan kağıda 420 guruş harcanmış ve 180 guruş tutarında çubuk tedarik edilmiştir. Ayrıca ay içinde sakaların yaptığı saman harcamalarıyla birlikte bir sakanın 480 guruşluk masrafına rastlanmaktadır. Bir sonraki ay olan Muharrem’de karakullukçulara 600 guruş verildiği kayıtlıdır. Rebiülevvel ayında ise çadır tamiri için 120 guruşluk bir harcamanın varlığı görülmektedir.⁵⁸

Çadır tamiriyle benzer bir şekilde diğer kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla ortada zaman zaman tamir ve yenilemeler yapılmaktadır. Bunlardan ilki Cemaziyülahir ayının 19. gününden sonra kayda geçen giderler arasındadır. Nitekim bu ay orta kısımlarından Büyük Sofa için 240 guruş, 480 guruş tutarında bir sofa çadır direği, fener kutusu ve tokmak masrafı ve muhtemelen söz konusu çadır direğinin oturtmasında kullanılmak üzere 160 guruşluk yağa dair giderlerle karşılaşmaktadır. Bunlarla birlikte Şevval ayında “*bivânat kösdek*” adıyla 380 guruşluk bir masraf daha yapılmıştır. Kayıta bivanat olarak geçen bevvan (bevan-bivan) çadır direği anlamına gelmektedir. Köstek ise hayvanların ayaklarına bağlanan zincir veya ipe verilen isimdir.⁵⁹

d. Defterin Genel Gelir-Gider Hesaplamaları

Yukarıda belirtildiği üzere defterde H.19 Cemaziyülevvel 1224/M.2 Temmuz 1809 tarihinden itibaren ortanın bulunduğu Davud Paşa sahrasında yapılan 11 günlük masrafın dökümü ile başlayan kayıtlar, H.1225/M.1810 yılının Muharrem, Safer ve Rebiülahir aylarına ait kayıtlarla sona ermektedir. Defterin 10. sayfasında bu zaman zarfında yapılan masrafların genel toplamının yer aldığı gelir ve giderlere dair kayıtlar yer almaktadır. Kayıtlara göre 10 ay 11 günlük sürede yapılan bütün masrafların toplamı 69.374 guruştur. Bu rakama “*Be-hesâb-ı guruş mesârifât-ı meyâne*” şeklinde kaydedilen 1.733 guruşu eklersek meblağ 71.107 guruşa ulaşmaktadır.⁶⁰

Söz konusu sürede yapılan harcamaların aylara dağılım oranlarına geldiğimizde Davud Paşa sahrasında yapılan 11 günlük masrafla birlikte Cemaziyülahir, Recep, Şaban ve Ramazan aylarında yapılan harcamanın toplam 31.382 guruş olduğu görülmektedir. Şevval, Zilkade, Zilhicce ve Muharrem aylarında yapılanlarla bu rakam 61.750 guruşa çıkmakta, Safer ve Rebiülevvel aylarına ait olanların eklenmesiyle ise 69.324 guruş olarak tahakkuk etmektedir. Bu aylardan Muharrem, Safer ve Rebiülevvel aylarına ait masraflar daha önce belirtildiği üzere H.1225/M.1810 tarihine aittir. Aylara göre en yüksek gider 13.693 guruş ile Zilhicce ayı içindedir. Zilhicce ayını 11.227 guruşla Recep, 10.774 guruşla Davud Paşa sahrasındaki 11 günlük Cemaziyülevvel ayına ait masraflar takip etmektedir. En düşük harcamanın yapıldığı aylar sırasıyla 1.289 guruşla Şaban, 2.537 guruşla Ramazan ve 3.828 guruşla Şevval aylarıdır.⁶¹

Sandığa ait gelirlerin dökümüne gelindiğinde, bunların “*İrâd-ı meyâne asîtane-i aliyeden ihrâc ideli*” başlığı altında aylık hesap üzerinden toplandıkları ve giderler gibi Cemaziyülevvel ayının 19. gününden itibaren başlayarak 10 ay 11 günü kapsadıkları görülmektedir. Kayıta gelirler “*bedel*” ibaresiyle kaydedilmiştir. Bir kaydın yanında görülen “*meştâ bedeli*” ibaresi bu gelirlerden bazılarının kışla görevinden elde edilerek sandığa konulduğunu göstermektedir.⁶² Gelir hesabına göre ayrıca Davud Paşa sahrasına çıkılmadan önce orta sandığında 200 guruş mevcuttur.

⁵⁸ BOA. D.YNÇ.d...34883/6-9.

⁵⁹ BOA. D.YNÇ.d...34883/3,6; Devellioğlu, a.g.e., s.93; *Zanaat Terimleri Sözlüğü*, 125.

⁶⁰ BOA. D.YNÇ.d...34883/10.

⁶¹ BOA. D.YNÇ.d...34883/10.

⁶² BOA. D.YNÇ.d...34883/10; Sözlük anlamı olarak savaş halindeki ordunun kış ayını geçirmek için çekildikleri yere verilen isim olan meşta aynı zamanda kışlak anlamına gelmektedir. Ünal, a.g.e., s.468.

Bu meblağa ilk olarak çeşitli aylar elde edilen bedeller eklenmiştir. Bunlar 305, 261, 249, 390 guruş gibi farklı tutarlardadır. Ayrıca “Çırpandan gelen” başlığıyla sandığa 100 guruşluk bir meblağın daha eklendiği görülmektedir. Yukarıda bahsedilen “meştâ bedeli” ise 115 guruştur. Bunları takiben Zilhicce ayına ait 119 guruşluk gelir ile H.1224/M.1809 tarihine ait gelirler sona ermekte, Muharrem ayı ile M.1225/M.1810 yılına ait gelirlere geçilmektedir. Bu tarihten itibaren Muharrem ayında 146, Safer ayında 142 guruşluk bedel geliri elde edilmiştir. Daha önce vurgulandığı üzere hesap tablosunda orta sandığına 2 paralık gelirin eklendiğine dair kayıt düşülmüştür. Böylece toplam gelir 2.031 guruş 32 para olarak tahakkuk etmektedir. Aynı sayfadaki başka bir kayda göre 2.031 guruş 32 paralık toplam gelirden “mesârifât-ı meyâne-minhâ” olarak kesilen 1.733 guruştan sonra kalan 298 guruş sandığa konularak “mâl-ı mevcûd-ı meyâne vaz’-ı sandık” ibaresiyle belirtilmiştir.⁶³

Bu detaylarla birlikte gider ve gelir hesaplarının altında H.Gurre-i Rebiülevvel 1225/M. 6 Nisan 1810 tarihiyle kayda geçmiş bir açıklama mevcuttur. Açıklamaya göre sandık gelir ve giderlerinin hesaplanması görevinin orta yazıcılarından ocak kethüdası yazıcısı Kırkiki Ömer Efendi’ye verildiği, Ömer Efendi’nin 32. bölümün veya ortanın H.19 Cemaziyülevvel 1224 ile H.Rebiülevvel 1225 tarihleri arasındaki 10 ay 11 günlük masraflarını tahkik ettiği, gerekli işlemlerin yapılarak kalan 298 guruşluk meblağın orta sandığına konulduğu belirtilmektedir. Bu açıklamanın altı ocak kethüdası Es-Seyyid Osman tarafından imzalanmış ve mühürlenmiştir.⁶⁴

Sonuç

Kuruluşunu takip eden asırlarda kazanılan büyük zaferlerde önemli yer sahibi olan Yeniçeri Ocağı imparatorluğun gücüyle doğru orantılı olarak devrinin en üstün askeri teşkilatı olma özelliğini taşıyordu. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra imparatorluk bünyesine etki eden çeşitli tesirler diğer kurumlar gibi ocağı da etkilemiş, asırlardır titiz bir biçimde korunmaya çalışılan temel düzen bozulmuştu. Söz konusu bozulmanın zaman içinde artmasıyla birlikte ocak bir müddet sonra halk ve devlet için askeri, siyasi, ekonomik ve toplumsal problemler ortaya çıkarmaya başlamıştı. Bu şekilde XIX. yüzyıla kadar varlığını koruyan Yeniçeri Ocağı artık sorunun kökten çözümlenmesi gerektiğini düşünen II. Mahmud tarafından ortadan kaldırılmış ve yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye kurulmuştu.

Ocak teşkilatının belkemiğini orta adlı askeri birimlere teşkil ediyordu. Yeniçeri neferleri ve zabitlerinden oluşan ortalar İstanbul’un fethinden hemen sonra yapımına başlanan Eski ve Yeni Odalar adlı kışlalarda ikamet ediyorlardı. Maaşın yanı sıra cülus bahşışı ve diğer bazı gelirlere sahip olan yeniçerilerin ihtiyaçlarının büyük bir bölümü devlete aitti. Bununla birlikte iâşe başta olmak üzere bir kısım ihtiyaçları ise kendileri tarafından karşılanıyordu. Ancak devlet, bizzat karşılamadığı söz konusu ihtiyaçlara da kısmi destek sağlamaktaydı.

Kendi içlerinde sıkı bir dayanışma ve yardımlaşma geleneğine sahip olan ocak mensupları, esasen vefat eden yeniçerilere ait malların korunarak varislerine intikal ettirilmesi maksadının yanı sıra zaman içinde artan bireysel ve kollektif masrafları nedeniyle orta bünyelerinde yardım sandıkları kurmuşlardı. Bu sandıklarda yeniçerilerin maaşlarından yapılan kesintiler bazı efradın

⁶³ BOA. D.YNÇ.d...34883/10.

⁶⁴ BOA. D.YNÇ.d...34883/10; 44. ortaya ait gelir ve gider masrafları orta mütevellisi vefat ettiği için yazıcı tarafından mühürlenmiş ve Cuma gününe denk gelen H.1 Rebiülevvel 1231/M.1 Mart 1816 tarihinde kendisine avaid olarak 10 guruş verilmiştir. BOA. D.YNÇ.d...34954/6, vd.

sağladığı vakıf gelirleri ve diğeryollarla toplanan paralar işletiliyor, aynı zamanda faizle borç para verilerek gelirler artırılmaya çalışılıyordu. Bu doğrultuda yapılan bütün işlemler detaylarıyla birlikte defterlere kaydediliyordu.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra arşivde muhafaza edilen belgelerin yok edildiği kaynaklarda zikredilmektedir. Bununla birlikte birtakım günümüze gelmiştir. Bunlar arasında orta sandıklarının hesaplarının tutulduğu defterler bulunmaktadır. Bazı akademik çalışmalarda incelenen bu defterlerden birisi Osmanlı Arşivi'nde Bab-ı Defteri fonu dahilindeki Yeniçeri Defterleri arasında bulunan 34883 numaralı "*Dergâh-ı Âli 32. Bölüğünün İrâd ve Masrâf Defteri*" dir. Söz konusu defter ağırlıklı olarak ortada çeşitli ihtiyaç ve masraflar için yapılan harcamalarla birlikte sandığın bazı gelirlerine dair hesapları içermektedir. İncelememizde daha bütünlüklü sonuçlar elde edebilmek ve kronolojik devamlılık amacıyla Davud Paşa sahrasına çıkan ortanın Cemaziyülevvel ayının 19. gününden sonra yaptığı 11 günlük harcamalarla başlayan 10 aylık masraf dökümleri mercem altına alınmıştır. Nitekim bu zaman dahilinde yapılan harcamalara ve elde edilen gelirlere dair aynı sayfada genel hesaplar bulunmaktadır. Söz konusu süre zarfında yapılan harcamalar genel olarak iâşe, orta efradının hayvanları ve ortanın diğery giderleri için yapılanlar olmak üzere üç grupta değerlendirilmiştir. Bu harcamalar gurus ve para hesabıyla kile, kıyye, araba, yük ve adet gibi birimler üzerinden kaydedilmiştir.

Defterdeki dökümlere göre, 32. orta için tedarik edilen iâşe maddelerinin ekmek et, pirinç, tuz, un, mercimek ve sade yağ olduğu görülmektedir. İkinci gider grubunu teşkil eden orta efradının hayvanları için yapılan harcamalarla ot, saman ve arpa gibi ihtiyaçlarla birlikte, yine hayvanlarda kullanılan nal, nalça, semer, yular, tola, tola yuları gibi bir takım araç ve gereçler tedarik edilmiştir. Ayrıca atların bakımı ile ilgilenen baş seyisan ve nalbant gibi görevlilere çeşitli hizmetler nedeniyle verilenlerle, yaptıkları bazı masraflar gider olarak deftere işlenmiştir.

Gündelik hayatta kullanılan bazı malzemeler ve maddeler, ortanın ikamet ettiği odanın tamiri için yapılan harcamalar ve bazı görevlilere verilenler 32. ortanın giderlerini teşkil eden son grup dahilinde değerlendirilmiştir. Bu masraflar arasında mumla odunun orta için sıkça tedarik edilen önemli ihtiyaç kalemleri oldukları görülmektedir. Bunlarla birlikte, sandıktaki paralarla kazma, kürek, balta gibi eşyalarla ortanın tamirinde kullanılan bazı malzemeler alınmış, söz konusu malzemelerin taşınması için de bazı ücretler ödenmiştir. Orta zabitlerinden vekilharç, alemdar gibi kişilerle karakullukçu, saka ve diğery hizmetlilerin çeşitli yerlerde yaptığı harcamalar ve kendilerine verilenler de sandık hesaplarına işlenmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA. (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

D.YNÇ.d...(Bâb-ı Defterî Yeniçeri Defterleri Kalemî)

Nr.34883, 34881, 34959, 34603.

Kitap ve Makaleler

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları*, Ankara: Barış Yayınları, 1999.

Altıntaş, Abdülmennan, M. “İstanbul Loncaları ve Yeniçeriler: Kayıkçı Esnafı Üzerine Bir Deneme (1677-1752)” *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın Asi Kulları 1700-1826*, Ed.Aysel Yıldız-Yannis Spyropoulos-M.Mert Sunar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022, 133-157.

Beydilli, Kemal, “Yeniçeri”, *DİA*. C.43, İstanbul: TDV. Yayınları, 2003, 450-462.

Beydilli, Kemal, *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2013.

Câbî Târihi, Târih-i Sultân Selîm-i Salîs ve Mahmûd-ı Sâni-I, Haz. Ziya Yılmaz, Ankara: TTK. Yayınları, 2003.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2003.

Erdoğan, Mehtap, “Yeniçeriliğin Kaldırılışına Dair Tarihî ve Edebî Bir Eser: Emâre-i Zafer” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.25, Konya: 2009, 71-107.

Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul: Eren Yayınları, 1988.

Es'ad Efendi *Üss-i Zafer*, İstanbul: Matbaa-i Süleyman Efendi, 1293.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhis 'ül-Beyân Fî-Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlğürel, Ankara: TTK. Yayınları, 1998.

Hüseyin Tuğî, *Musibetnâme*, Haz. Şevket Nezih Aykut, Ankara: TTK. Yayınları, 2010.

Gül, Abdülkasım, “Yeniçeri Teşrifat Mecmuası (Traskripsiyon ve Değerlendirme)” *ETÜ. Tarih Dergisi*, S.1, Erzurum, 2020, 37-66

İlğürel, Mücteba, “Yeniçeriler” *İA*. C.13, İstanbul: MEB. Yayınları, 1993, 385-395.

İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye-Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesad (1603-1656) Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Kaymaz, Fatma, “Osmanlı Askeri Teşkilatına Dair Bilinmeyen Bir Eser “Yeniçeri Ocağı’na İlişkin Bir Risale (Değerlendirme ve Metin) *Tarih Dergisi*, S.57, İstanbul: 2013, 45-68.

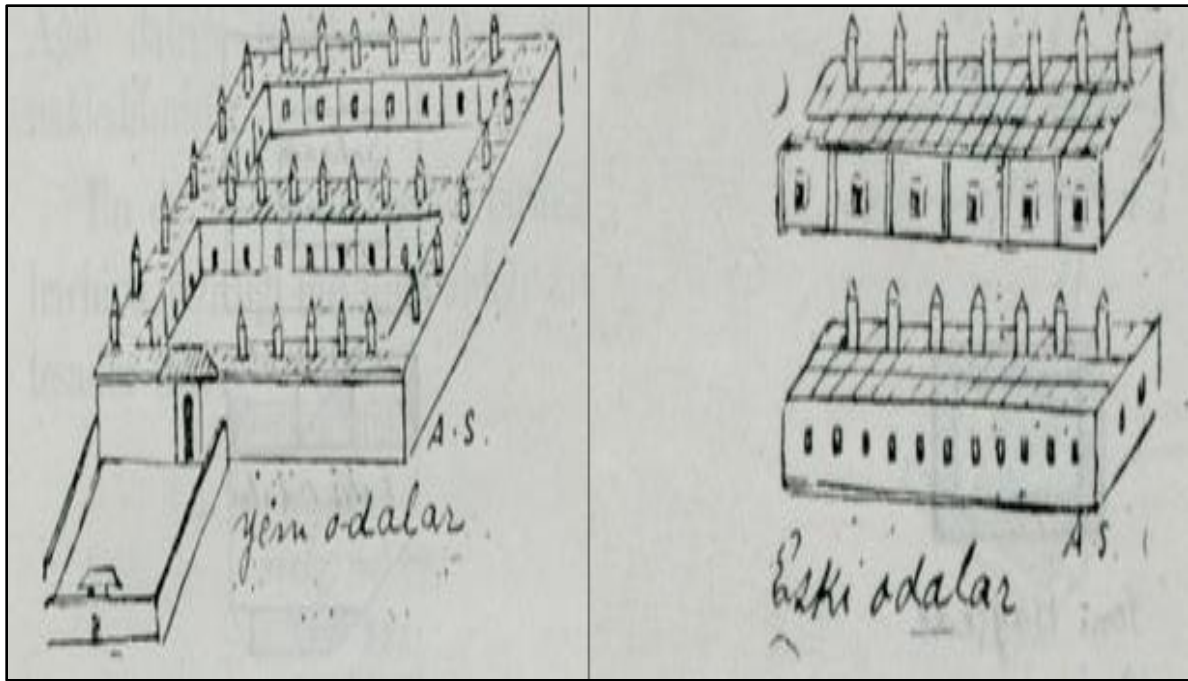
Kavanin-i Yeniçeriyân (Yeniçeri Kanunları), Haz: Tayfun Toroser, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Kokdaş, İrfan, “İstanbul Esame Piyasası Üzerine Notlar (1750-1826)”, *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın Asi Kulları 1700-1826*, Ed. Aysel Yıldız-Yannis Spyropoulos-M.Mert Sunar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022, 157-201.

- Oruç Bey Tarihi*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2014.
- Pul, Ayşe, “Yeniçeri Teşkilatına Dair Bir Risale (Değerlendirme-Karşılaştırmalı Metin), *Belleten*, C.84, S.301, Ankara, TTK. Yayınları, 2022, 983-1044.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî, 971-1003/1563-1595* C.I, Haz.Mehmet İpşirli, Ankara: TTK. Yayınları, 1999.
- Sertoğlu, Mithat, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-2*, İstanbul: MEB. Yayınları, 1993.
- Sunar, M. Mert, “Oda”, *DİA.*, C.EK-2, Ankara: TDV. Yayınları, 2019, 369-371.
- Sunar, M. Mert, İstanbul’da Yeniçeri Ortalarının Karıştığı Sokak Çatışmaları, (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başları)” *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın Asi Kulları 1700-1826*, Ed.Aysel Yıldız-Yannis Spyropoulos-M.Mert Sunar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022, 261-287.
- Şenyurt, Ali, “Yeniçeri Ortaları Yardımlaşma Sandıkları” *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.33, Kocaeli: 2017, 155-170.
- Târih-i Nâima*, C.III, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara: TTK. Yayınları, 2014.
- Târih-i Nâima*, C.IV, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara: TTK. Yayınları, 2014.
- Uzun, Ahmet, *İstanbul ve Askeri Birliklerin İaşesi: Genel Bir Değerlendirme” İstanbul’un İaşesinde Devletin Rolü Ondalık Ağnam Uygulaması 1783-1857*, Ankara: TTK. Yayınları, 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları-I*, Ankara: TTK. Yayınları, 1988.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2010.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2011.
- Ünver, Süheyl, “Şehrimize Ait Vesikalardan Yeniçeri Kışlaları”, *İstanbul Şehremâneti Mecmuası*, S.60, İstanbul: 1929, 418-422
- Ünver, Süheyl, “Yeniçeri Kışlaları” (1976), *Belleten*, C.LX, S.10, Ankara: TTK. Yayınları, 1976, 589-594.
- Vak’a-Nüvîs Es’ad Efendi Tarihi*, Haz.Ziya Yılmaz, İstanbul: OSAV Yayınları, 2000.
- Yıldız, Aysel, “Bozulma ve İsyân Yeniçeriler Sipahlar ve Cebeciler” *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın Asi Kulları 1700-1826*, Ed. Aysel Yıldız-Yannis Spyropoulos-M.Mert Sunar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022, 201-261.
- Yıldız, Aysel, Yannis Spyropoulos-M. Mert Sunar “İstanbul, Taşra ve Yeniçeriler” *Payitaht Yeniçerileri, Padişahın Asi Kulları 1700-1826*, Ed. Aysel Yıldız-Yannis Spyropoulos-M. Mert Sunar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022, 13-37.
- Zanaat Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK. Yayınları, 1976.

EKLER

Resim I: Eski ve Yeni Odalar



(Süheyl Ünver, “Şehrimize Ait Vesikalardan Yeniçeri Kışlaları”, *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, S.59, s.419)

Resim-II: Baş Karakullukçu, Karakullukçu ve Orta Sakası



Transkript

D.YNÇ.d...34883/3

Defter oldur ki Asitâne-i âliyededen çikalı ortamızda olan mesârif beyân olunur.
Cemazîy'ül-evvelin on dokuzuncu gününden beri olan mesârifât /1224

	Kıymet-Guruş
Ot-saman Derviş Paşa'dan alınan/yük-6	1.220
Nân-ı azîz parası	40
Def'a ot parası	70
Saman parası	230
Derviş Paşa'dan alınan ot saman akçesi	480
	<u>2.040</u>
Pirinç/ kıyye-100	2.400
Tuz/ kıyye- 23.5	329
Saman/araba-1	160
Tuz/ kıyye-25	650
Kazl	40
	<u>5.619</u>
Mum/kıyye-2	96
Saman/ yük-2	120
Semer meremmeti için virilen	1.300
Bir aded semer alındu	320
Mum /8 kıyye	384
	<u>7.839</u>
Saman paresi	240
Pirinç/kile-10	2.600
Nal	20
Nal parası	40
	<u>10.774</u>

Hesâbı rü'yet olunmuşdur

D.YNÇ.d...34883/4

Cemazîy'ül-âhir mesârif-i kışla

	Kıymet-Guruş
Büyük Sofaya verilen	240
Başkarakullukçunun mesârifi	271
Saman akçesi	120
Def'a saman akçesi	120
Beygîre mesârif	190
Sofa çadur direği ve fener kutusu ve tokmak	480
	<u>1421</u>
Oturtma için revgân	160
Semer meremmeti için	160
Baş seysisân için tola yular	80
Mum/kıyye-15	720
	<u>2.541</u>
Ortada nalband için virilen	1.130
Abdi Saka'nın harcı	228
Kürek	120
Saka semerine	60
Tuz/ kıyye-20, fey-15	300

	<u>4.379</u>	
Başeskiden alınan mum/ kıyye-7		336
At ağası mahiyesi		800
Nal parası		60

5.575

Hesâbı rü'yet olunmuştur

Receb-i Şerif'de Olan Mesârifât-ı Kışla Beyân

Kıymet-Guruş

Pirinç/kile-7		1.960
Def'a pirinç kile-12/ kıyye-2		3.480
Araba kirâsı		12
Şem'i-revgân		490
Tuz/kıyye-21		410
Sakaya şâir parası		410
Hegbe kıl		260
Def'a hegbe		260
Def'a hegbe		260
Torba/aded-13		620
Bir aded yular		205
Bir araba saman		175
		<u>8.974</u>

Hesâbı rü'yet olunmuştur

D.YNÇ.d...34883/5

Kıymet-Guruş

		<u>8.974</u>
Tuz/kıyye-1		8
Kaşık parası		160
Mum/kıyye-1		65
Hatab/araba-1		160
Semer meremmeti için		80
		<u>9.448</u>
Tolanın sağrısı		240
Saman akçesi		360
Def'a bir araba saman		120
K...? ve mum		280
Mum/kıyye-6 Nalband parası maan	800	
		<u>11.208</u>

Hesâbı rü'yet olunmuştur

Şa'bân-ı Şerif'de Olan Mesârifât-ı Kışla Beyân

Kıymet-Guruş

Tuz/kıyye-40		860
Semer meremmeti için		30
Nân-1 azîz parası		180
Kürek		10
Balta parası		10
Hamalîye parası		15
Kayık parası		15
Fener meremmeti		12
Saman akçesi		97
Def'a saman parası		100
		<u>1.289</u>

Hesâbı rü'yet olunmuştur

D.YNÇ.d...34883/6

Ramazân-ı Şerîfde Olan Mesarifât Beyân

	Kıymet-Guruş
Nal parasından bâkî kalan	215
Bir araba ot	260
At ağasına mahîye	400
Sakanın şair parası	920
Alemdardan alınan mum/ kıyye-2	100
	<u>1.895</u>
Saman /yük-3	145
Semer meremmeti	105
Tola halkası	112
Birinde ilac ve saman ve fener meremmeti	250
	<u>2.537</u>
<i>Hesâbı rü'yet olunmuşdur</i>	

Şevvâl-i Şerîfde Olan Mesarifât Beyân

	Kıymet-Guruş
Semer meremmeti için	200
Mum/kıyye-7	308
Nu'mân Karakullukçu yediyle saman	140
Saman akçesi	310
Def'a saman parası	250
	<u>1.208</u>
Tuz/kıyye-20	490
Saman	150
Mum/ kıyye-5	220
Bivânat köstegi	380
Saman parası	150
	<u>2.598</u>

Zilka'de-i Şerîfde Olan Mesarifât Beyân

	Kıymet-Guruş
Saman parası	150
Saman parası	150
Saman	300
Kazl ib	20
Sübürge	20
Çuval parası	260
Pirinç/kile 9-kıyye-4	2.620
Nalband Parası	500
	<u>3.828</u>
Mum/kıyye-4	176
	<u>4.196</u>
<i>Hesâbı rü'yet olunmuşdur</i>	

D.YNÇ.d...34883/7

Zilhicce-i Şerîfde Olan Mesarifât Kışla Beyân

	Kıymet-Guruş
Saman parası	150
Saman parası	150
Şair bahâsı	604
Saman parası	364

	<u>1.568</u>	
Saman parası		180
Şâir akçesi		300
Saman parası		150
Saman parası		100
At ağasına çizme kalçın		410
	<u>2.708</u>	
Şâir parası		413
Semer meremmeti için		398
Kürek balta parası	75	
Beygîre nal ve semer parası		343
Araba kirâsı virildi		640
	<u>4.577</u>	
Def'a nal parası ve ufak denk mesârifi		
Pirinç/ kıyye-4		1.080
Mum/ kıyye-10		476
Def'a pirinç/kıyye-4		1.080
Araba kirâsı		1.680
	<u>9.173</u>	
Vekîlharç ağaya yol mesârifi		600
Tuz		520
Büyük Sakanın Silistre'de mesârifi		2.360
Şumlu'da şâir ve saman mesârifi		1.040
	<u>13.693</u>	
<i>Hesâbı rü'yet olunmuşdur</i>		

D.YNÇ.d...34883/8

Muharrem-i Şerîfde Olan Mesarifât Beyân Kışla

	Kıymet-Guruş	
Hatab akçesi		480
Saman		360
Def'a saman		720
Hatab		320
Pirinç/kile-2		600
	<u>2.480</u>	
Sakanın aldığı saman		420
İkincinin mesârifi	415	
Mum		120
Saman parası		180
Revgân-ı sâde		384
	<u>3.999</u>	
Kağıda		420
Pirinç/kile-2		626
Hatab		570
Sakanın harcı		480
Karakullukçulara virilen		600
Ruscukda ta'yîn çıkmayub alınan lahm nân-ı azîz		670
	<u>7.400</u>	
Pirinç		320
Çubuk		180
Revgân-ı sâde		60
Pirinç kile		480
Mum/ kıyye-2		96
Revgân-ı sâde		60
	<u>8.651</u>	

Hesâbı rü'yet olunmuştur

D.YNÇ.d...34883/9

Mâh-i Safer'ül-Hayrın Mesârifi Beyân

	Kıymet-Guruş
Mum/ kıyye-2	96
Mum/ kıyye-2	96
Mum/ kıyye-2	96
Hatab	120
Hatab/araba-1	290
	<u>698</u>
Mum/kıyye-2	96
Revgân-ı sâde/kıyye-2	200
Mum/kıyye-4	192
Pirinç kile	340
Revgân-ı sâde/kıyye-2	110
	<u>2.553</u>
Hatab	180
Beygîr nalçası	48
Hatab/araba-1	125
Nal parası	87
Şâir akçesi	1.200
Saman	180
	<u>4.352</u>

Hesâbı rü'yet olunmuştur

Mâh-i Rebî'ül-evvelin Mesarifi Beyân Kışla

	Kıymet-Guruş
Pirinç/kile-1	320
Hatab/araba-1	120
Mum/kıyye-4	194
Saka semeri	260
Mum/kıyye-2	96
	<u>990</u>
Revgân-ı sâde/kıyye-2	110
Hatab/araba-1	200
Pirinç/kıyye-5	175
Mercimek	46
Dakîk	36
Tuz	80
	<u>1.637</u>
Çadırcıya virilen	120
Mum parası	138
Hatab/araba-1	125
Pirinç	120
Mum	196
	<u>2.336</u>
Mum	96
Hatab	200
Pirinç	300
Tuz	60
Revgân-ı sâde	110
Mercimek siyâh	120
	<u>3.222</u>

Hesâbı rü'yet olunmuştur

D.YNÇ.d...34883/10

Defter oldur ki, Cemâziyül-evvelin on dokuzuncu gün târihiyle
Dâvud Paşa sahrâsına ihrâc on bir günlük mesârifât
11 Cemâziyül-evvel 1224

	Sâde
On bir günlük mesârifât	10.774
Mâh-1 Cemâziyül-âhir mesârifât	5.575
Mâh-1 Receb'ül-ferd	11.227
Mâh-1 Şa'bân'ül-muazzam mesârifât	1.289
Ramazân-1 şerîf mesârifât	2.537
	<u>31.382</u>
Mâh-1 Şevvâl-i şerîf mesârifât	3.828
Mâh-1 Zilka'de mesârifât	4.196
Mâh-i Zilhicce mesârifât	13.693
Mâh-1 Muharrem fî gurre sene 1225 ilâ gâye	8.651
	<u>61.750</u>
Safer'ül-hayr mesârifât	4.352
Rebî'ül-evvel mesârifât	3.222
	<u>69.324</u>
Be-hesâb-1 gurus mesârifât-1 meyâne	1.733

İrâd-1 Meyâne Asîtane-i Alîyeden İhrâc İdeli

	Gurus
Mâl-1 mevcûd-1 meyâne	200
Bedel	305
Çırpandan gelen	100
Def'a bedel	261
Def'a bedel	249
Def'a bedel	390
Meştâ bedel	115
Zilhicce bedel	119
Muharrem bedel /M-1225	146
Safer bedel	142
Zamm olunan ufak para	2
	<u>2.031, 32 para</u>
Mesârifât-1 meyâne	1.733
İrâd-1 meyâne	2.031
Mesârifât-1 meyâne minhâ	2.031-1.733
Mâl-1 mevcûd-1 meyâne vaz'-1 sandık	<u>298</u>

Vech-i meşrû üzere

İşbu bin iki yüz yirmi dördü mâh-1 Cemâziyül-evvelinin on tokuzuncu günü târihiyle dergâh-1 âlî yeniçerileri meyânelerinden otuz iki bölüğün irâd ve mesârifât defterlerine rü'yet olunması muktezî olmağla meyâne yazıcılarından yazıcımız Kırk İki Ömer Efendi mübaşeretiyile muhâsebesi rü'yet olunub bâlâda terkîm mâh-1 mezbûrun on tokuzuncu gününden fi 1225 Rebîül-evvel gâyetine gelince on mâh on bir günlük mesârifât-1 meyâne tahkik olub ve yine ber vech-i bâlâ fûrûnihâde ve minhâ olundukda sahh'ül-bâkî iki yüz toksan sekiz gurus mâl-1 mevcûd-1 meyâne vaz'-1 sandık olunduğu işbu mahalle kayd ve temhîr olundu.

Gurre-i Rebîül-evvel 1225

Es-Seyyid Osmân

Kethüdâ-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî



Misyoner William Maccallum'ın "What do You Know About Constantinople?" Adlı Risalesi Bağlamında 20. Yüzyıl Başlarında Amerikan Board ve İstanbul*

American Board and Istanbul in the Early 20th Century in the Context of the Treatise entitled Missionary William Maccallum's "What Do You Know About Constantinople?"

Necati Çavdar**  & Burhan Budak*** 

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

** Tokat Gaziosmanpaşa

Üniversitesi

ncavdar19@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0713-6803

*** Tokat Gaziosmanpaşa

Üniversitesi

burhan.budak60@outlook.com

ORCID: 0000-0002-7610-0396

Başvuru / Submitted :

19 Mart 2023

Kabul / Accepted :

27 Nisan 2023

DOI: 10.21021/osmed.1267739

Atıf/Citation:

Çavdar, N.; Budak, B. "Misyoner William Maccallum'ın "What do You Know About Constantinople?" Adlı Risalesi Bağlamında 20. Yüzyıl Başlarında Amerikan Board ve İstanbul". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 107-128.

Benzerlik / Similarity : %13

Öz

Amerika Birleşik Devletleri'nde, yurt dışına dini ve yardım amaçlı görevliler yollamak üzere 1810 yılında faaliyete geçen Protestan bir kuruluş olan ABCFM'nin¹ çalışmalarının 1830'lu yıllardan başından itibaren Osmanlı coğrafyasında yoğunluk kazanmaya başladığı bilinmektedir. Misyonerliğin prensipleri içerisindeki yaygın ideal, şüphesiz ki İncil'in geniş kitleler tarafından okunmasını sağlamak idi. İncil'in ve misyonerlik propagandasına dair diğer eserlerin basım-yayın faaliyetlerinin Osmanlı coğrafyasında çeşitlilik ve hız kazanması, İstanbul Merkez İstasyonu'nda Amerikan İncil Şirketi bünyesinde kurulan Amerikan Hanı'nın, nam-ı diğer İncil Evi'nin (Bible House) 1872 yılında faaliyete geçmesi ile mümkün olmuştur. ABCFM, bu merkezde yapılacak olan çeviri çalışmaları, kitap, broşür ve benzeri basım ve yayın faaliyetlerini yürütmek üzere sorumlular görevlendirmiştir. Bu çalışma, ABCFM'nin, İncil Evi adı verilen İstanbul'daki organizasyonunun basım-yayın faaliyetlerini konu edinmiştir. İstanbul'daki İncil Evi'nin basım-yayın faaliyetlerinin uzun süre başında bulunmuş olan William MacCallum'ın, *İstanbul Hakkında Ne Biliyorsunuz?* adlı eserindeki veri ve görüşler, Osmanlı arşiv belgeleri, ABCFM arşiv belgeleri ve alanın tetkik eserleri ile harmanlanarak değerlendirilmiştir. Çalışmada, Amerikan Board teşkilatının 20. asrın başlarında İstanbul'da gelmiş olduğu nokta tespit edilerek 1912 yılı itibarıyla İstanbul'da faaliyette bulunan misyonerlerin bir listesine ve görev bölgelerine yer verilmiştir. Bu yönüyle çalışmamızın genel olarak Osmanlı'da Amerikan misyonerlik faaliyetleri konusunda yapılan çalışmalara, özel olarak da ABCFM'nin İncil Evi vasıtasıyla Osmanlı'da yürüttüğü basım-yayın faaliyetleri konusunda literatüre katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, ABCFM., Misyonerlik, İncil Evi, William MacCallum.

Abstract

It is known that the activities of ABCFM, a Protestant organization that started its activities in the United States in 1810 to send religious and charitable officials abroad, began to gain intensity in the Ottoman geography from the beginning of the 1830s. The common ideal within the principles of missionary work was undoubtedly to have the Bible read by the masses. The diversity and acceleration of the printing-publishing activities of the Bible and other works on missionary propaganda in the Ottoman geography became possible with the establishment of the Amerikan Inn, which was established in Istanbul Central Station within the body of the Amerikan Bible Company, in 1872. In this inn, also known as the Bible House, ABCFM has appointed responsible persons to carry out the translation works, printing and publishing activities of books, brochures and similar. This study deals with the printing-publishing activities of ABCFM's organization in Istanbul, called Bible House. William MacCallum, who was the head of the publishing and publishing activities of the Bible House in Istanbul for a long time, asked What Do You Know About Istanbul? The data and opinions in his work were evaluated by blending them with the Ottoman Archive documents, ABCFM Archive documents, and the research works of the field. In the study, the point reached by the Amerikan Board organization in Istanbul at the beginning of the 20th century was determined, and a list of the missionaries operating in Istanbul as of 1912 and their duty regions were included. In this respect, we believe that our study will contribute to the studies on Amerikan missionary activities in the Ottoman Empire in general, and specifically to the literature on the printing-publishing activities carried out by ABCFM in the Ottoman Empire through Bible House.

Keywords: Ottoman Empire, ABCFM., Missionary, Bible House, William MacCallum.

* Bu çalışma, danışmanlığında devam etmekte olan Amerikan Protestan Misyonerliği Organizasyonunda İncil Evi'nin (Bible House) Yayın Faaliyetleri (1831-1922) başlıklı doktora tezinin bir başlığının genişletilmesiyle vücuda getirilmiştir.



Giriş

American Research Institute in Turkey (Türkiye Amerikan Araştırma Enstitüsü), kısa adıyla ARIT kaynaklarından birini teşkil eden DLIR¹ kayıtlarına göre MacCallum ailesinin menşei, İrlanda'nın "Highlands" topraklarına dayanmaktadır. Aile, büyükbaba MacCallum öncülüğünde Kanada topraklarına göç ettiğinde Frederick William MacCallum'ın babası henüz bir çocuktur. Frederick, papaz bir babanın oğlu olarak 18 Mart 1863 tarihinde Ontario Eyaleti sınırları içerisinde bulunan Warwick Kasabası'nda doğdu. Dokuz çocuklu aile, baba MacCallum'ın himayesinde 500 doları geçmeyen bir aylık gelir ile geçimini sağladı. Ailenin büyük çocukları okulda iken annesine yardımcı olan Frederick'e düşen ödevler ise evin tek atının bakımı, sahip oldukları bir ineğin sağımı ve yakacak odunların kesilmesinden ibaretti. Baba MacCallum, güç koşullar içerisinde dokuz çocuğuna da üniversite eğitimi aldirmaya muvaffak oldu.² Lise eğitimini tamamlayan Frederick, eğitime devam edebilmek için Oberlin/Ohio'ya gitti. Oberlin'de kirasını kar küreyerek ve ateş yakarak ödediği bir tavan arası odasında barınarak eğitimini tamamladıktan sonra bir köy okulunda öğretmenlik yapmaya başladı. Daha sonra Québec Eyaleti'nin Montreal şehrinde bulunan McGill Üniversitesi'ne girmeye hak kazandı. McGill'den 1888 yılında mezun olan Frederick, Yale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne başladı. Profesör Harper danışmanlığında İbranice eğitimi alan Frederick, 1890 yılında İlahiyat doktoru unvanı aldı.³

1. Frederick William MacCallum'ın ABCFM Bünyesindeki Faaliyetleri

MacCallum, 23 Temmuz 1890 tarihinde Board misyonerlerinden Henrietta Mima Heid (1865-1959)⁴ ile evlendi. 16 Ağustos 1890'da Boston'dan Türkiye'ye yelken açan MacCallum çifti, İstanbul'a vardıklarında bir grup Board misyoneri ile bir araya geldiler. Bunlar arasında; Bursa ve Sivas misyonlarında görev alan Bayan Annie T. Allen (1868-1922)⁵, Bitlis, İstanbul ve Harput misyonlarında görev alan George P. Knapp (1863-1915)⁶ ve Harput, Bitlis ve Diyarbakır misyonlarında yirmi beş yıl aktif görevde kalmış bulunan eşi Anna J. Hunt Knapp (1862-1954)⁷, ünlü misyoner Rahip Dr. Joseph Kingsbury Greene'nin (1834-1917)⁸ oğlu Rahip Frederick D. Greene (1863-1962)⁹ ve eşi Sarah Foster Greene (1868-1946)¹⁰ bulunuyordu.¹¹

Dr. MacCallum ve eşi Henrietta dört yıl boyunca kalacakları Erzurum'a kadar bu grupla birlikte seyahat ederek 10 Ekim 1890'da Erzurum'a ulaştılar. Dr. MacCallum'ın buradaki görevi Erzurum'a bağlı Board istasyonlarını ziyaret etmenin yanında evinden vaizlik ve bazen de öğretmenlik yapmaktı. Dr. MacCallum, diğer misyonerlerin rivayetlerine göre, azmi, çalışkanlığı

¹ Amerikan Denizaşırı Araştırma Merkezleri Konseyi (CAORC), 1999'da Amerikan Denizaşırı Dijital Kütüphanesini (AODL) başlattı. AODL, tüm CAORC üye merkezlerinden önemli bibliyografik ve tam metin birincil ve ikincil kaynak bilgilerinin standardizasyonu ve elektronik dağıtımını ihtiva eden internet tabanlı bir mekanizmadır. AODL programının ilk kaynakları Avrupa, Yakın ve Orta Doğu, Güney ve Güneydoğu Asya ve Batı Afrika'daki denizaşırı merkezlerde bulunuyordu. Program artık İç Asya ve ayrıca merkezlere ev sahipliği yapan ülkelerdeki diğer koleksiyonlardan bibliyografik materyalleri de içermektedir. Bu yeni katılım ve kapsam düzeyini yansıtmak için Kasım 2004'te programın adı Uluslararası Araştırma için Dijital Kütüphane (DLIR) olarak değiştirilmiştir (<http://www.dlir.org/about-dlir>). [Erişim: 10.01.2023].

² DLIR, MFM-M-1-1, Memorial Records for Frederick W. MacCallum.

³ DLIR, MFM-M-1-1, Memorial Records for Frederick W. MacCallum.

⁴ DLIR, PCM-M-2, Memorial Records for Henrietta M. MacCallum.

⁵ DLIR, PCM-A-23, Personnel Records for Annie T. Allen.

⁶ DLIR, MFM-K-19, Memorial Records for George P. Knapp.

⁷ DLIR, MFM-K-17, Memorial Records for Anna J.H. Knapp.

⁸ DLIR, MFM-G-37-1-2, Memorial Records for Joseph K. Greene.

⁹ DLIR, MFM-G-36, Memorial Records for Frederick D. Greene.

¹⁰ DLIR, MFM-G-40, Memorial Records for Sarah F. Greene.

¹¹ DLIR, MFM-M-1, Memorial Records for Frederick W. MacCallum.

ve son derece zeki oluşu sebebiyle Ermenice öğrenmeye başladıktan altı hafta sonra Ermenice vaaz vermeye başladı. Erzurum'da Amerikan Board'a dört yıl boyunca hizmette bulunduktan sonra 1894 yılında Maraş'a transfer edilen Dr. MacCallum, Maraş'ta bulunan Ruhban Okulu'nda öğretmenlik yapmak üzere görevlendirildi. Burada on yedi yıl boyunca teoloji seminerleri düzenledi.¹²

1912 yılında, İncil Topluluğu Yayın Bölümü'nün (Bible Societies Publication Department) İstanbul İncil Evi'ndeki yayın kısmının başına geçmesi talep edildi.¹³ Dr. MacCallum'ın İncil Evi'ndeki bu görevlendirmeyi kabul ederek işe başladığı yıllarda Osmanlı Devleti Balkan Harbi'nde savaşıyordu. Bu durum misyonerlerin olağan çalışmalarında aksaklıklar ve kısıtlamalar meydana getiriyordu. Misyonerler bu durumu; "Türkiye'de siyasi huzursuzluk vardı ve azınlıklara karşı bir düşmanlık hissediliyordu. Süreli yayınlar ve kitaplar onlara ulaşamıyordu"¹⁴ şeklinde değerlendirdiler. Savaş halindeki bir devletin ve toplumun ruhsal yapısı göz önüne alındığında, devletin mevcut politikası ve kararları aleyhinde kamuoyu oluşturabilecek her türden yayın ve propaganda aracını ve kargaşaya neden olabilecek faaliyetleri kontrol altında tutması kaçınılmazdı. Bu bağlamda misyonerlerin yayın faaliyetlerinin söz konusu savaş ortamından olumsuz yönde etkilenmesi son derece olağandı.

1912-1915 yılları arasında İncil Topluluğu Yayın Bölümü'nün İncil Evi yayın işlerinden sorumlu olan Dr. MacCallum, üç yıllık hizmetinin ardından 1915-1919 yılları arasında Tiflis ve Van'da savaş mağdurları için yapılan yardım çalışmalarını organize etti. Bu görevin ardından New York'a giderek Near East Relief (Yakın Doğu Yardım Heyeti) çalışmaları kapsamında Amerikan Board İdari Merkezi'nde yardım toplama girişimlerinde bulundu. Dr. MacCallum, New York'ta bir yıl kadar süren çalışmadan sonra 22 Aralık 1919 tarihinde İstanbul'a döndü¹⁵ ve *The Acorne*'da,¹⁶ Mali İşler Sorumlusu imzasıyla bir demeçte bulundu. Açıklamasında, New York Ulusal Komitesi (National Committee) ile yapmış olduğu mülakatlar sonucunda New York Amerikan Pazar Okulları'nın (Sunday Schools of America) yirmi milyon kişiden oluşan üyelerine yapılacak bir Noel Çağrısı ile en az iki milyon dolarlık bir bütçenin oluşturularak kısa süre içerisinde İstanbul'a ulaştırılacağı öngörüsünde bulundu. Söz konusu bütçenin tamamının misyonerlik faaliyetleri kapsamında, "İncil Toprakları'nda (Bible Lands) bulunan çocukları desteklemek ve kurtarmak amacıyla" harcanacağını ifade etti. 1920 yılı şubat ayının ilk üç haftası içerisinde kampanya daha kapsamlı bir hale getirilerek ilçeler, iller ve eyaletlere yayıldı. Dr. MacCallum, kampanya neticesinde 34 milyon dolarlık bir bütçeye ulaşmayı hedefledikleri haberini, Board misyonerlerine bir müjde şeklinde servis etti.¹⁷ MacCallum, yayın faaliyetleri ile ilgili bazı çalışmalar yapmak üzere 5 Aralık 1921 tarihinde gittiği Mısır'da¹⁸ birkaç hafta kaldıktan sonra 26 Aralık 1921 tarihinde İstanbul'a döndü.¹⁹

William MacCallum, İstanbul'a dönüşünün ardından İncil Evi'ndeki çalışmalarının yanı sıra Amerikan Protestan misyonerliğinin çalışma merkezlerinin önemli bir birimi olan Robert

¹² DLIR, MFM-M-1, Memorial Records for Frederick W. MacCallum.

¹³ DLIR, MFM-M-1, Memorial Records for Frederick W. MacCallum.

¹⁴ DLIR, MFM-M-1-2, Memorial Records for Frederick W. MacCallum.

¹⁵ DLIR, MFM-M-2, Memorial Records for Frederick W. MacCallum.

¹⁶ The Acorne, Near East Relief'in haber bülteni olarak İstanbul'da ilk sayısı 7 Haziran 1919 tarihinde haftada bir çıkarılmaya başlayan yayın organıdır (*The Acorne*, 7 June 1919, Vol. 1, No. 1-30, İstanbul, s. 1).

¹⁷ *The Acorne*, 3 January 1920, Vol. 2, No. 1, Constantinople, s. 1.

¹⁸ *The Orient*, 7 December 1921, Vol. VIII, No. 49, Bible House, Constantinople, s. 456.

¹⁹ *The Orient*, 28 December 1921, Vol. VIII, No. 52, Bible House, Constantinople, s. 484.

Kolej’de²⁰ de faaliyette bulundu.²¹ Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde 3 Kasım 1928 tarihinde yürürlüğe giren Harf İnkılâbı’ndan sonra İncil’in Arap alfabesiyle Türkçeye tercümesinin artık eskisi kadar popüler olmaması sebebiyle, 1929 yılında Kitab-ı Mukaddes’in Latin alfabesi ile Türkçe tercümesini gerçekleştirmek üzere oluşturulan komitenin başında görev aldı.²² Buradaki çalışmaları kapsamında, 1930 yılında İncil’in Matta’ya göre eski Yunanca aslına tatbik olunarak Türkçesini tashih eden çeviri komisyonunda yer aldı. 1930-1931 yıllarında, meşhur misyonerlerden Hukuk ve İlahiyat Doktoru Rahip Caleb Frank Gates²³ ile Matta, Markos ve Luka İncillerini tercüme ederek basımını gerçekleştirdi. 1932 yılında Mezmurların²⁴ Eski İbranice aslına tatbik olunarak Türkçesinin hazırlanmasında yine C.F. Gates ile çalıştı. 1933 yılında “Mukaddes Kitabın İkinci Kısmı: Yeni Ahit. İncil ve Diğer Kitaplar” adıyla, eski Yunanca aslına göre Türkçesinin yeniden bir düzenlemesini gerçekleştiren ekipe yer aldı.²⁵

Amerikan Board kayıtlarında, MacCallum’ın 1937 yılında Amerikan Board Misyonerliği vazifesinden emekliye ayrıldığı belirtilmektedir.²⁶ MacCallum 1941 yılında bir başka tercüme eserin basımına hazırlanmasında katkıda bulunan iki isimden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu çalışma, İbrani, Keldani ve Yunan dillerinden son düzenlemesi yapılarak yayımlanan bir tercüme eserdir. Dr. MacCallum ve ismi bilinmeyen “Türk bir Âlim”in çalışmaları neticesinde “Kitab-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit” adıyla yayına hazırlanan eserden²⁷ Dr. MacCallum’ın 1937’de emekliye ayrılmış olduğu belirtilse de 1941 yılında hâlâ fahri olarak çalışmalarını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Dr. MacCallum, emeklilik planı çerçevesinde Yunanistan’da yaşamaya karar vermiş fakat II. Dünya Harbi’nin başlaması üzerine planını gerçekleştirememiştir. Bunun üzerine eşi Henrietta Mima ile nedeni belirgin olmamakla birlikte, savaşın Türkiye topraklarına sıçramasından duydukları bir endişeden ötürü olsa gerek, Hindistan’a gittikleri tespit edilmektedir. Hindistan’ın iklim koşulları, Dr. MacCallum’ın sağlığının bozulmasına yol açtığından, eşiyile birlikte 1945 yılında bu sırada Bombay’da bulunan oğullarını da yanlarına alarak İstanbul’a döndüler. Burada yaklaşık bir ay kadar kaldıktan sonra Dr. MacCallum, 28 Kasım 1945 tarihinde vefat etmiş,²⁸ cenazesi Feriköy Kabristanı’na defnedilmiştir.²⁹

2. What Do You Know About Constantinople?³⁰

Dr. MacCallum’ın çalışması üzerinde basım tarihine ilişkin bir bilgi yer almamakla birlikte, eserin sonlarına doğru Board’un Osmanlı coğrafyasındaki çalışmalarının 1831 yılında başladığı ve içinde bulunduğu yıl itibarıyla doksan yıla ulaştığının ifade edilışinden hareketle, bu çalışmanın 1921 yılında yayımlanmış olduğu tahmin edilebilmektedir. Eserin İstanbul’da Amerikan Hanı’nda yer alan İncil Evi matbaasında basıldığı, kapağında yer alan “Bible House, Stamboul” ifadesinden

²⁰ Hagop Matteosian, *Official List of American Religious, Educational and Charitable Institutions in the Ottoman Empire*, İstanbul: Pressed by H. Matteosian, 1907, p. 2.

²¹ Frederick W. MacCallum, *What Do You Know About Constantinople?*, İstanbul: Bible House, p. 1.

²² DLIR, MFM-M-1-2, Memorial Records for Frederick W. MacCallum.

²³ DLIR, PCM-G-6, Personnel records for Caleb F. Gates.

²⁴ Mezmur, makamla okunan Zebur suresidir (<https://sozluk.gov.tr>) [Erişim: 10.01.2023].

²⁵ Bruce G. Privratsky, *A History of Turkish Bible Translations (annotated chronology with historical notes and suggestitons for further research)*, (<https://historyofturkishbible.files.Word>), April 2014, p. 81. [Erişim: 15.01.2023].

²⁶ DLIR, MFM-M-1-2, Memorial Records for Frederick W. MacCallum.

²⁷ Privratsky, *a.g.e.*, s. 82.

²⁸ DLIR, MFM-M-1-2, Memorial Records for Frederick W. MacCallum.

²⁹ DLIR, PCM-M-1, Personnel records for Frederick W. MacCallum.

³⁰ MacCallum, *a.g.e.*, s. 1.

teyit edilmektedir. Eserin dış kapağı üzerinde Nuruosmaniye Camii, Sultanahmet Camii ve Ayasofya'nın aynı karede yer aldığı bir İstanbul fotoğrafı mevcuttur.

Bu kitapçıkta ilk olarak İstanbul'un kuruluş tarihine ve İstanbul şehrini oluşturan üç antik kente değinen Dr. MacCallum, Amerikan Board'un İstanbul'a ayak bastığı tarihten itibaren vücuda getirmiş olduğu kuruluşların tafsilatını ve bu kuruluşlarda görev alan misyonerlerin listesini de sunmuştur. Kitapçığın iç kapağında yer alan "gördüğünüz manzaraları harita üzerinden işaretleyin ve bunu eve postalayın" notundan hareketle, bu kitapçığın gayesinin İstanbul'daki misyonerlerin buldukları yerleri tespit etmek, onların İstanbul'u daha iyi tanıyarak birbirleri ile iletişimi daha kolay sağlamak ve faaliyetlerini daha kolay yürütmelerine imkân vermek olduğu muhtemeldir. Nitekim nota ilaveten, talep edilmesi halinde ek kopyaların İncil Evi'ndeki ofis ile iletişime geçildiği takdirde kendisinden temin edilebileceğini de belirtmiştir. Buradan itibaren, Dr. MacCallum'ın orijinal adıyla "What Do You Know about Constantinople?" adlı on iki sayfalık kitapçıkta ele aldığı konular metnin orijinal düzenine sadık kalınarak müstakil başlıklar halinde değerlendirilecektir.

2.1. İstanbul Hakkında Bilinenler³¹

Milattan Sonra 328 yılında Büyük Konstantin tarafından kurulan İstanbul, Bizans (İstanbul), Kalkedon (Kadıköy) ve Hrisopolis/Scutari (Üsküdar) adlı üç antik kentten müteşekkildir. İstanbul; Boğaz ve Marmara kıyıları ile Haliç'in iki yakasında yer alır. Başlıca merkezler İstanbul (Haliç ve Marmara arası), Pera ve Galata (Haliç'in kuzeyi ve Boğaz'ın batısı) ile Boğaz'ın ve Marmara'nın Asya yakasındaki Üsküdar'dır. İstanbul Boğazı, Karadeniz'i Marmara'ya bağlayan boğazdır. 18 mil uzunluğunda ve yarım mil ile iki mil genişliğinde ve çok derindir. Haliç, Avrupa'nın tatlı suları veya Kâğıthane olarak adlandırılan iki derenin ağzını oluşturan bir yerdir. Şu anda yalnızca biri kullanılabilir olan iki köprü ile geçilir, Türkiye filosunun kalıntıları iç köprünün içinde yatmaktadır.

2.2. İstanbul'daki Başlıca İlgi Çekici Yerler³²

1. Camiler: Aya Sofya, Sultan Ahmet, Sultan Süleyman, Sultan Bayezid, Fatih Sultan Mehmet, Kariye (Mozaik Cami) ve Küçük Aya Sofya³³ (Saint Sergius ve Bacchus Kilisesi).

2. Çarşılar: Özellikle Kapalıçarşı, sokakları kemerli duvarlarla çevrili birkaç dönümlük dükkânların merkezinde her türden antikanın satıldığı yüksek çatılı Bezistan³⁴ yer alır.

3. Müzeler: A. Büyük İskender ve Ağlayan Kadınlar da dâhil olmak üzere Sidon Lahitleri'nin bulunduğu İmparatorluk Arkeoloji Müzesi³⁵, Mezopotamya'dan muhteşem bir çivi yazısı tablet koleksiyonu, Hitit antik eserlerinin var olan en iyi koleksiyonu ve Kudüs'ten Siloam Yazıtı ve Tapınak Avlusu Yazıtı'nı barındırır.

³¹ MacCallum, *a.g.e.*, s. 1.

³² *a.g.e.*, s. 1-2.

³³ "XVI. yüzyılın başlarında II. Bayezid döneminin Kapıağası Hüseyin Ağa tarafından camiye çevrilmiş bir Bizans kilisesi olup yakınına bir zâviye ile kurucusunun türbesi de eklendi (Semavi Eyice, "Küçük Ayasofya Külliyesi", C. 26, Ankara: TDV. *İslâm Ansiklopedisi*, 2002, s. 520-522).

³⁴ Beziztân ya da Bedestân, değerli eşya ve mücevherlerin alınıp satıldığı çarşıdır (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2010, s. 87).

³⁵ İstanbul Arkeoloji Müzesi 1869 yılında "Müze-i Hümayun" yani İmparatorluk Müzesi olarak kuruldu. Aya İrini Kilisesi'nde o güne değin toplanmış arkeolojik eserlerden oluşan Müze-i Hümayun, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin temelini oluşturmaktadır (*kvmgm.ktb.gov.tr*), [Erişim: 10.01.2023].

B. Antik Aya İrini Kilisesi'ndeki Askeri Müze, Yeniçeri kıyafetleri ve silahlarını içeren bir koleksiyondur. 19. yüzyıl ortalarından itibaren çeşitli mekânlarda sergilenmekteydi.³⁶

C. Evkaf Müzesi, çeşitli dönemlere ait Türk kalıntılarının güzel bir sergisidir.

4. Sarnıçlar: Özellikle Binbir Sütun veya Binbir Direk³⁷, Konstantin Sarnıcı³⁸ ve elektrikle aydınlatılan Yere Batan Sarnıcı. 5. yüzyıldan başlayarak İstanbul'a su temini amacıyla yüzyıllar öncesinden yapımı tamamlanan ve günümüze kadar ulaşan kayıtlı otuz iki³⁹ adet sarnıç bulunmaktadır⁴⁰.

5. Saraylar: Kara surlarının Haliç ucundaki Ayvansaray, şimdi harabe hâlinde⁴¹, Eski Saray veya diğer adıyla Saray Burnu (Bizans Dönemi İstanbul'unda, Blakhernai ya da Blaherna Sarayı İmparatorluk konutunu ifade etmekteydi), Topkapı Sarayı (İmparatorluk Hazinesi dâhildir).

6. Diğer Noktalar: Hipodrom veya At Meydanı, II. Theodosius Kara Surları, Valens Su Kemerli, Çemberli Taş'taki Konstantin Sütunu veya Yanık Sütun, Fener'deki Ekümenik Rum Patrikhanesi ve Kumkapı'daki Ermeni Gregoryen Patrikhanesi.

7. Amerikan Kurumları.

Dr. MacCallum, "Amerikan Kurumları" başlıklı bu madde altında bahsettiği kurumların yalnızca isimlerini ve lokasyonlarını belirtmiştir. Hazırladığı dar hacimli ve muhtemelen görevliler arasındaki irtibatı sağlamaya yönelik olan bu kitapçığın kapsamı dışında kaldığından olsa gerektir ki, MacCallum bu kurumlar hakkında geniş bilgiler sunmamış, sadece isimlerini zikretmekle yetinmiştir. Kitapçıkta anılan kurumlar; İncil Evi, Amerikan Hastanesi, Gedik Paşa Amerikan Okulu, YMCA, YWCA, Amerikan Elçiliği ve Amerikan Başkonsoloslugu, Amerikan Donanması, Amerikan Kızılhaç Karargâhı'dır. Bahse konu kurumların Amerikan Protestan Misyonerliği'nin birer faaliyet alanını temsil ederek uzun yıllar İstanbul'da çalışma yapmış olmaları bakımından, söz konusu kurumlar hakkında, kitapçıkta yer alan sıraya göre, Osmanlı arşiv kayıtları ve tetkik eserlerden tafsilat vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

2.3. Amerikan İncil Evi⁴²

Fincancılar Yokuşu'nda yer alan Amerikan Hanı ya da Bible House gibi adlarla anılan bu kurumun ana bina ve müştemilatını oluşturan yapı kompleksi aynı parsel üzerinde yer alıyordu. Komplekste Board'a ait olmayan başka bir yapı yer almamaktaydı. Söz konusu binada basım evi,

³⁶ Bu konudaki en eski kayıtlar, Ahmet Fethi Paşa'nın girişimiyle Aya İrini Kilisesi'nde açılan "Mecmua-i Esliha-i Atıka" ile başlamaktadır. Söz konusu Yeniçeri Müzesi tabelasını taşıyan tarihi müze Aya İrini Kilisesi'nde sergilenmişti (Elif Kök, "Yeniçeri Müzesine Ait Yeni Bulunan Bir Çizim", *Akdeniz Sanat Dergisi*, 13/Özel Ek Sayı, s. 269). Bu bilgi dikkate alındığında, Dr. MacCallum'ın 1921 yılında yayımladığı bu kitapçıkta bahsettiği müzeyi ziyaret etmediği gibi bu bilgiyi de dönemin kaynaklarından aktarmış olması muhtemeldir.

³⁷ "Eski Bizans kaynaklarına göre IV. yüzyılda Konstantin (Constantinus) zamanında yaptırıldı. Binbirdirek Sarnıcı'nın zamanla kuruması nedeniyle burası 16. yüzyıldan itibaren atölye olarak kullanıldı. 3584 metre kare büyüklüğünde olan Binbirdirek Sarnıcı'nın içinde bulunan 224 orijinal sütunundan 212 tanesi günümüze ulaşmıştır" (*binbirdirek.com.tr*), [Erişim: 10.01.2023].

³⁸ Günümüzde Fatih İlçesi, Piyer Loti Caddesi'nde bulunan sarnıç, yaklaşık 1600 yıllık geçmişle tarihi yarımada içerisinde bulunan en eski su yapılarından. Bir yapım kitabesi bulunmamasıyla birlikte mimari özelliklerinden yola çıkılarak 2. Theodosius (408-450) döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır (*serefiyesarnici.istanbul.com*) [Erişim: 10.01.2023].

³⁹ Ali Kerim-Veli Süme, "İstanbul'un Eski Su Kaynakları; Sarnıçlar", *Türk Hidrolik Dergisi*, 2/2, Aralık 2018, s. 6.

⁴⁰ Dr. MacCallum varlığı bilinen sayıya yaklaşık bir veri sunmamış ancak bunlar arasında dönemin en çok bilinen ve ziyarete açık olan üç sarnıçtan bahsetmektedir. Tarihi kent İstanbul hakkında, Amerika'da bulunan misyoner ve misyoner adaylarına yönelik bir tanıtım bülteninde de aynı bilgilere yer vermiştir.

⁴¹ Yazar, 20. yüzyılın başlarını kastetmektedir.

⁴² MacCallum, *a.g.e.*, s. 2.

ciltevi ve kütüphane bulunmaktaydı. Müştemilatında ise çeşitli meslek ve sanat dallarından ürünlerin satıldığı mağaza ve dükkânlar bulunmaktaydı.⁴³ Bu yapı, “Kavaklıdere, Vasıf Çınar Caddesi Numara 18, 06680 Fatih/İstanbul” adresinde yer almaktadır. Ağustos 2022 tarihinde tarafımızca yapılan bir incelemede, söz konusu yapının Vasıf Çınar Caddesi’ne bakan cephesinin yalnızca giriş katlarının farklı meslek gruplarına ait esnafın istifadesinde olduğu tespit edilmiştir. Binanın arka cephesi, üzeri tel örgülerle kapatılmış yüksek duvarlarla çevrili bulunduğundan bu cephede herhangi bir ticari faaliyet olmadığı gibi erişime de kapalı olduğu tespit edilmiştir.

İncil Evi matbaacılarından Hagop Matteosian⁴⁴ Efendi’nin 1907’de hazırladığı *Official List of American Religious, Educational and Charitable Institutions in the Ottoman Empire* isimli kitapçıkta yer alan Amerikan Board’un Osmanlı Devleti’ndeki dini, eğitsel ve yardım kuruluşlarının tamamını içeren listeye göre İncil Evi, üst sırada yer alan Board kuruluşlarının ilk üç kurumundan birisi durumundadır.⁴⁵ İncil Evi, Board misyonlarının İstanbul’daki merkezini teşkil etmek amacıyla misyoner Isaac Grout Bliss’in⁴⁶ çalışmaları neticesinde vücuda getirildi. Günümüzde, yukarıda belirtmiş olduğumuz adreste varlığını korumakta olan yapının giriş katında İlahiyat Doktoru Isaac G. Bliss’e ait asıllı bir portre bulunmaktadır. Ayrıca yanında çerçevesiz metal tabela üzerine kabartmalı harflerle İngilizce olarak “Bu bina İstanbul’daki Levant Amerikan İncil Cemiyeti Temsilcisi Isaac G. Bliss’in gözetiminde 1872’de inşa edildi”⁴⁷ ibaresini ihtiva eden bir hatıra notu da halen asıllı bulunmaktadır.

Isaac Bliss, Amerikan Board’un izni ile gerekli maddi kaynakların temini için 1866 ve 1867’de Amerika’ya ziyaretlerde bulunup fonların çoğunu kendisi topladı. Böylelikle yapımına nezaret ettiği İncil Evi 1872 yılında inşa edildi.⁴⁸ Burada ilginç bir husus bulunmaktadır ki, her ne kadar binanın yapımı Amerikan Board misyonerlerinin teşvikleriyle yapılmış olsa da Osmanlı Arşiv belgelerinde, binanın mülkiyeti İngiltere cenahından dini eğitim ve mezhep kurumlarını temsilen “The Trustees on the Bible House on Constantinople” adıyla anılan bir İngiliz hayır kurumuna ait görünmektedir. Ancak binanın kullanım hakları, müştemilatı ile Isaac Grout Bliss ve ailesine, dolayısıyla Amerikan Board misyonerlerinin istifadesine bırakılmıştır.⁴⁹

Robert Kolej’in kurucusu olan Cyrus Hamlin’in⁵⁰ ifadesiyle İstanbul’daki İncil Evi, New York ve Londra’daki binalar kadar büyük ve gösterişli olmasının yanında burada yirmiden fazla dile çevrilen kutsal kitaplar satılabilmekteydi.⁵¹ Board kayıtlarına göre İncil Evi, zamanının şehirdeki en gösterişli ofis binası idi. Kuruluşunun en önemli nedenlerinden birisi, Bliss’in

⁴³ BOA. HR. İD. 1796/21-11, H. 22 Safer 1327/R. 2 Mart 1325/M. 15 Mart 1909.

⁴⁴ Hagop Matteosian 1833’te İstanbul’da doğdu. Önce Mayr Varjaran, sonra da Dr Hamlin Koleji’ne devam etti. Ciltçilik mesleğininde ihtisas yapmak için 1848’de Amerika’ya gitti. Dört yıl sonra İstanbul’a dönerek Vezir Han’da mesleğini icra etmeye başladı. 1868’de Protestan Ermenilerinin başı seçildi. 1889’da bu görevi bırakarak İncil Evi’nde matbaacılık ve ciltçilik yapmaya başladı. Matbaası Fincancılar Yokuşu’ndaki Amerikan Hanı içerisinde 27 numaradaydı. Matteosian 22 Haziran 1906’da vefat etti (*Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, Çev. Sirvart Malhasyan-Arlet İncidüzen, İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2012, s. 150-151).

⁴⁵ Matteosian, *Official List of American Religious, ...*, p. 1.

⁴⁶ DLIR, MFM-B-62-1, Memorial Records for Isaac G. Bliss.

⁴⁷ Tabeladaki yazının tam metni şöyledir: “In Grateful Memory of Isaac G. Bliss, D.D. Born at Springfield, Mass., U.S.A. July 5, 1822 Died at Assiout Egypt, February 16, 1889 Missionary of the American Board in Turkey, 1847-1856. Agent of the American Bible Society for the Levant at Constantinople 1856-1889. Through Whose Vision this Building Was Erected in 1872”.

⁴⁸ DLIR, MFM-B-62-1, Memorial Records for Isaac G. Bliss.

⁴⁹ BOA. HR. İD. 1796/21, R. 5 Kanun-ı Sani 1322/M. 18 Ocak 1907.

⁵⁰ Doğum ve ölüm tarihi: 1811-1900 (DLIR, PCM-H-14, Personnel records for Cyrus Hamlin).

⁵¹ Cyrus Hamlin, *Türkler Arasında (Türkiye’deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Kolej)*, İstanbul: Kahverengi Yayınları, 2015, s. 131.

İstanbul'a davet edildiği 1850'lerin sonlarından⁵² 1866 yılına kadar misyonerlerin girişimleriyle çeşitli matbaalarda basılan on binlerce kutsal kitap ciltlerinin muhafaza edilebileceği bir mekâna duyulan ihtiyaç idi. Han, aynı zamanda İstanbul ve diğer Anadolu vilayetlerinde yapılması planlanan Protestan propagandasının en önemli araç ve gereçlerinden olan kitap ve broşürlerin basım faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bir işletme ve mesken halini aldı. Bliss'in gayretlerinin önemini vurgulaması bakımından bir örnek vermek gerekirse, İstanbul'a geldiği ilk yıl itibarıyla dolaşımda olan kutsal yazıların kopya sayısı 2.500'lerde iken bir yıl sonra bu sayı 56 bin adede ulaştı. Kurmuş olduğu ajanstaki otuz iki yıllık hizmeti neticesinde dolaşımda olan kutsal kitap ciltlerinin sayısının ise 875.849'a ulaştığı bilinmektedir.⁵³

1880'li yıllarda İstanbul'un en büyük matbaa işletmecilerinin başında geldiği kabul edilen Arşag Hagop Boyacıyan⁵⁴ önceleri Vezir Han'da, akabinde Galata'da faaliyette bulunan matbaasını 1872'den itibaren İncil Evi'ne taşıdı. Bu kurumun yayın talebi hayli yüksek olduğundan, daha önce Churchill ve H. Minasyan tarafından basılan Amerikan İncil Cemiyeti'nin tüm kutsal kitaplarını basmakla meşgul oldu.⁵⁵ Bu suretle Amerikan Board teşkilatının İstanbul'daki basım-yayın merkezi konumundaki İncil Evi'nin çalışanları da kuruluşundan itibaren ekseriyetle Amerikan Protestan misyonerlerinden ve misyonun hedef kitlesi durumunda olan Ermeni şahıslardan müteşekkildi.

2.4. Amerikan Hastanesi⁵⁶

MacCallum eserinde, İstanbul'daki Amerikan Hastanesi'nin Çarşıkapı'da yer aldığını belirtmektedir. Amerikan Hastanesi, Amiral Mark Lambert Bristol önderliğinde 1920 yılında "Türkiye'nin ilk kâr amacı gütmeyen özel hastanesi" olarak kuruldu. Hastane, bünyesindeki hemşirelik okulunda çok sayıda hemşire yetiştirerek misyoner Dr. Thomas Spees Carrington'un⁵⁷ 1897 yılı itibarıyla tasarlayıp hayata geçirmek istediği çalışmalara devamlılık sağladı.⁵⁸ Hastaneyle eş zamanlı olarak açılan bu Hemşirelik Okulu da hastanenin ayrılmaz bir parçası haline geldi. Hastane 20 Ağustos 1920 tarihinde, İstanbul'da Çarşıkapı Caddesi'nde üç katlı ahşap bir köşkte, 45 yatağı ve üç ameliyathanesiyle hizmet vermeye başladı. Sonraları Nişantaşı'nda bulunan günümüzdeki yerine taşındı.⁵⁹

⁵² Isaac G. Bliss'in İstanbul'a geliş tarihine ilişkin aralarında yaklaşık bir ay kadar fark bulunan (Aralık 1857-Ocak 1858) iki farklı tarih belirtilmektedir (*DLIR, MFM-B-62-1*, Memorial Records for Isaac G. Bliss). Günümüzde varlığını korumakta olan binanın giriş katının iç sol duvarı üzerinde bulunan anıt tabelasındaki bilgilerde Türkiye'ye geliş tarihi 1856 yılı olarak belirtilmektedir.

⁵³ *DLIR, MFM-B-62-1*, Memorial Records for Isaac G. Bliss.

⁵⁴ Arşag Hagop Boyacıyan 1837'de Diyarbakır'da doğdu. 19 yaşında İstanbul'a gelerek Dr. Hamlin'in Bebek'teki okuluna devam etti. Kırım Harbi'nden sonra matbaacılık öğrenmek için Amerika'ya gitti. İstanbul'a döndükten sonra 1859'da Ahmet Vefik Paşa tarafından Matbaa-i Amire'nin düzeni kendisine teslim edildi. Sonra kendi matbaasını açtı. Matbaası önce Vezir Han'da, sonra Galata'da iken 1872'de Amerikan Hanı'na taşındı (*Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, s. 126-127).

⁵⁵ *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, s. 127.

⁵⁶ MacCallum, *a.g.e.*, s. 1.

⁵⁷ Dr. Thomas Spees Carrington (Medical Doctor), 12 Ağustos 1868'de doğdu. Colorado School of Mines'ta, Denver Groos Kolej ve Philadelphia Eczacılık Fakültesi'nde eğitim aldı. 4 Eylül 1897'de New York'tan yola çıkarak 1898'de Merzifon'a vardı. 1904'te Amerika'ya döndü. 1905'te İstanbul'da Amerikan Board'a bağlı olarak hastanede çalışmaya başladı. 1909'da Board'dan ayrıldıktan sonra Amerika'ya döndü. 2 Ocak 1940'ta Los Angeles'ta öldü (*DLIR, Memorial records for Thomas S. Carrington, MFM-C-12*).

⁵⁸ İdris Yücel, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2011, s. 285-286.

⁵⁹ <https://www.amerikanhastanesi.org/tarihce>, [Erişim: 10.01.2023].

2.5. Gedik Paşa Amerikan Okulu⁶⁰

Hagop Mateosian'ın 1904 yılında yayımlanmış olduğu *Missions of The ABCFM in Turkey* (Türkiye'deki ABCFM Misyonları) adlı çalışmada belirttiğine göre, Amerikan Kız Koleji 1871'de Woman's Board of Boston (Boston Kadın Kurulu) tarafından kurulan bir lise olan Home School'un (Ev Okulu) uzantısı olarak faaliyete geçti. 1890 yılına gelindiğinde, Board'un İstanbul misyonerlerinin girişimleri ile Massachusetts Yasama Meclisinden, "İstanbul Amerikan Kız Koleji" adı altında daha yüksek bir öğrenim kurumu olarak tanınması için bir düzenleme yapılması talep edildi. Buna göre amaç, Doğu'nun çeşitli milletlerinden genç kadınlara Hristiyan öğretisi merkezli bir eğitim vermektir. Bu surette aynı yıl içinde temin ettikleri padişah iradesi ile okulun teşekkülü için gerekli izin alınmıştı.⁶¹ Kolejin teşkili için gerekli işlerin organizasyonunda ihtiyaç duyulan yardımlar İstanbul'da bulunan Board üyelerinin vücuda getirmiş oldukları Dayanışma Kurulu'nca karşılandı. Kolejin saymanı olarak Board'un İstanbul'daki hazinedarı William Wheelock Peet olarak belirlenmişti. Peet, Osmanlı arşiv belgelerinde "Bible House Cemiyeti Sandık Emini"⁶², "Bible House Müessesesi Reisi"⁶³ ve "Bible House Müdürü"⁶⁴ gibi unvanlarla anılırken bazı yabancı kaynaklarda ise Amerikan Dış Misyonlar Kurulu Hazinedarı⁶⁵ olarak anılmaktadır. Peet'in merkez ofisi Fincancılar Yokuşu'ndaki İncil Evi'nde bulunuyordu. Koleji'nin eğitim kurulu, Başkan Dr. Mary Mills Patrick, Florence A. Fensham, bir dekan ve beş Amerikalı profesörden oluşmaktaydı. Ayrıca Fakülte çalışmalarını tamamlayan çeşitli milletlerden bir araya getirilen eğitimci kadrosuna dâhil edilmişlerdi.⁶⁶ 1890 yılında Massachusetts Eyalet yasasına göre örgütlenen kolejin İngilizce iki adı bulunmaktaydı. İlki ACG kısaltması ile de bilinen American College for Girls (Amerikan Kızlar Koleji) ve ikincisi Constantine Woman's College (İstanbul Kadınlar Koleji) idi.⁶⁷

15 Aralık 1905 gecesini ısıtıcıdan kaynaklanan yangın neticesinde kolejin büyük kısmı yangından zarar görmüştür. Zararın giderilmesi durumunda dahi kampüs arazisinin yetersiz kalacağı düşüncesiyle, Arnavutköy ile Kuruçeşme arasında boğaza nazır bir konumda bulunan Ermeni bir aileye ait olan elli dört dönümlük arazinin⁶⁸ satın alınmasını takiben 1914 yılında, günümüzde Robert Kolej olarak bilinen okul kampüsüne taşındı. Amerikan Kız Koleji ve Robert Kolej uzun yıllar özerk buldukları halde zamanla birbirine bağlanarak 1932 yılı itibarıyla aynı idare altında birleştirildi.⁶⁹

2.6. YMCA⁷⁰

1844 yılında George Williams tarafından Londra'da kurulan Genç Hristiyan Erkekler Cemiyeti (Young Men's Christian Assosiation), 1851'de düzenlenen bir sergide küresel bir hareket halini aldı. Sergiye Kuzey Amerika'dan gelen çok sayıda ziyaretçi ülkelerine

⁶⁰ MacCallum, *a.g.e.*, s. 3.

⁶¹ Hagop Matteosian, *Missions of the ABCFM in Turkey*, İstanbul, Printed by Hagop Matteosian, 1904, s. 7.

⁶² BOA. Y. PRK. ZB. 15/41, H. 22 Ramazan 1312/M. 19 Mart 1895.

⁶³ BOA. HR. SYS. 2883/1, H. 17 Cemaziyelevvel 1334/M. 22 Mart 1916.

⁶⁴ BOA. HR. SYS. 2092/15, H. 22 Rebiyülahir 1334/M. 4 Şubat 1918.

⁶⁵ Jeremy Salt, *Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri 1878-1896*, İstanbul, Tarih&Kuram Yayınları, 2018, s. 55.

⁶⁶ Matteosian, *Missions of the ABCFM.*, s. 7-8.

⁶⁷ Zafer Toprak, "Osmanlı'dan Günümüze eğitim Tarihinden Örnekler: Arnavutköy Amerikan Kız Koleji", *Tombak Dergisi*, 25, 1999, s. 50.

⁶⁸ Ediz Kırkağaçlıoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Uzanan Bir Okulun Hikayesi: İstanbul Amerikan Kız Koleji (1871-1932)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021, s. 18-23.

⁶⁹ <https://website.robcol.k12.tr/tr/rc-hakkinda/tarihimiz>, [Erişim: 12.01.2023].

⁷⁰ MacCallum, *a.g.e.*, s. 3.

döndüklerinde benzer örgütler kurma girişimlerinde bulundular. Ardından ilk Amerikan YMCA şubesi 1851 yılı Kasım ayında Montreal’de kuruldu. Bir ay sonra Boston şubesi açıldı ve takip eden birkaç yıl içerisinde örgüt tüm Amerika kıtasına yayıldı. 1854’te ABD ve Kanada YMCA delegeleri bir araya gelerek “bağımsız, eşit ama birlikte çalışan örgütler” olarak merkezi bir konfederasyonun temelini attılar. 1866 yılına gelindiğinde YMCA, bir dünya komitesi oluşturdu ve 1879 yılında adını uluslararası YMCA Komitesi olarak değiştirdi.⁷¹

YMCA, başlangıçta Amerikan Board çatısı altında ufak çaplı faaliyetlerde bulduysa da İstanbul’da etkinlik kazanması 1881 yılı itibarıyla Robert Kolej içerisinde mümkün olmuştur.⁷² Robert Kolej binaları arasında yer alan örgüt binası 40 bin dolar değerindeydi.⁷³ 1890’lı yıllara gelindiğinde çeşitli Amerikan okullarında büyük bir potansiyele sahip olan Hristiyan Emek Cemiyeti (Christian Endeavor Society) örgütlenmesini YMCA yöneticilerinin de girişimi ile kısa süre içerisinde YMCA ve YWCA’lara dönüşerek tamamlamış oldu.⁷⁴ 1900 yılında Dünya Komitesi’nce (World Committee) kabul görmesinin ardından İzmir ve Adana’da da faaliyet göstermeye başladı.⁷⁵ Osmanlıca tüzüğünde “gençleri çağın şartlarına göre yetiştirmek için onlara musiki, dil ve spor dersleri vermek” gibi amaçlar taşıdığı ifade edilse de aynı tüzüğün İngilizce nüshasında amacı, “gençler arasında Hz. İsa’nın ideallerini ve Hristiyanlığı yaymak” şeklinde açıklanmıştır.⁷⁶ MacCallum, YMCA’nın bir şubesinin günümüz Fatih ilçesinde bulunan Divan Yolu Caddesi’nde olduğuna işaret etmektedir.⁷⁷ Cemiyetin merkezi ise bu tarihte Beyoğlu Tepebaşı’ndaki Fresko Apartmanı’nda bulunmaktaydı. İstanbul’un işgal altında bulunduğu yıllarda etkinliğini artıran YMCA, Cumhuriyet döneminde seküler bir çizgiye girdi. Board’dan aldığı mali destek giderek azaldı, bir süre sonra da Beyoğlu şubesi kapatıldı.⁷⁸ 1939 yılı sonlarında YMCA’nın Türkiye faaliyetleri son buldu. Daha sonra Amerikan Lisan ve Ticaret Dershanesi adı altında yeniden açılarak İstanbul’da uzun süre dershane olarak faaliyette bulundu. YMCA’nın İstanbul’da yayımlamış olduğu başlıca süreli yayınlar; İncil Evi’nde basımı gerçekleştirilen ve Ocak 1914-Ekim 1915 tarihleri arasında sekiz sayı çıkarılmış olan The Association Quarterly-Constantinople, Young Men of Turkey ve Pera Young Men’dir.⁷⁹

2.7. YWCA⁸⁰

Genç Kadınlar Hristiyan Birliği’nin (YWCA) Osmanlı ülkesindeki çalışmaları Dünya Komitesi’nin (World’s Committee) denetimi altında yürütülmekteydi. Bu çerçevede Ocak 1914’te Miss Francis Gage, İstanbul dışında Osmanlı coğrafyasındaki çalışmalardan sorumlu sekreter olarak tayin edilirken Miss Anna Wells ise İstanbul’daki çalışmalardan sorumluydu.⁸¹ Genç

⁷¹ Ahmet Uçar, *Hristiyan Gençler Cemiyeti ve Türkiye’deki Faaliyetleri (1910-1939)*, İstanbul: İTÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2013, s. 45.

⁷² Zafer Toprak, “Vay Em Si Ey (YMCA) Jimnastikhaneleri”, *Toplumsal Tarih*, 2, Şubat 1994, s. 8.

⁷³ Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Protestan Okulları*, Ankara: TTK. Yayınları, 2015, s. 27.

⁷⁴ Uçar, *a.g.t.*, s. 69.

⁷⁵ Toprak, *a.g.m.*, s. 8.

⁷⁶ Bengül Bolat-Ratip Ayaz, “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, 61, Güz 2017, s. 8; Sebülreşad yazarlarından Mecdüddin Efendi, “İstanbul Hükümeti’nin misyoner teşebbüslerine karşı bir girişimde bulunamayacak kadar aciz” oluşuna işaret ettiği “İslâm’da Teşkilât-ı Siyasiye” başlıklı yazısında, YMCA ve YWCA cemiyetlerinin şubelerine yapmış olduğu ziyaretlerinde cemiyet mensuplarına yöneltmiş olduğu sorulara aldığı yanıtlardan yola çıkarak cemiyetin amaçlarına ve çalışma prensiplerine dair tafsilatlı bilgiler vermiştir. Bkz. *Sebülreşad*, R. 26 Şubat 1338/M. 26 Şubat 1922, 19/493, ss. 265-268.

⁷⁷ MacCallum, *a.g.e.*, s. 3.

⁷⁸ Toprak, *a.g.m.*, s. 7.

⁷⁹ *a.g.m.* s. 8.

⁸⁰ MacCallum, *a.g.e.*, s. 3.

⁸¹ Alan, *a.g.e.*, s. 27.

Kadınlar Hristiyan Birliği İstanbul'da Amerikan Board'a bağlı Protestan eğitim kurumlarında kısa süre içerisinde örgütlenmesini tamamladı.⁸² YWCA'nın Beyoğlu'ndaki teşekkülünde, İncil Evi Müdürü William Wheelock Peet'in teşebbüsleri etkili oldu. Onun çalışmaları sonucu küçük bir binada faaliyete başladı, kısa sürede büyük bir gelişim göstererek kulüpler, kurslar ve toplantılar için kullanılan iki hizmet merkezi, iki yurt ve sekreterler için de bir personel binası oluşturuldu. Beyoğlu'ndaki hizmet merkezi Şimal Caddesi'nde açılmış olup binanın çatı katında jimnastik, oyunlar ve büyük toplantılar için uygun büyüklükte bir spor salonu yapıldı. Bir diğer hizmet binası Sur İçi bölgesindeki Cağaloğlu'nda sekiz odadan oluşan 1 numaralı binada bulunmaktaydı. Yurt binaları ise Beyoğlu'nda Tarlabası mevkiinde 132 numarada ve Kuloğlu Caddesi 10 numarada bulunuyordu. Taksim'de bulunan personel binasında 12 sekreter için çalışma ve toplantı odaları bulunmaktaydı. YWCA'nın bir diğer şubesi de günümüz Cağaloğlu'da 1 numaralı büyük binada bulunmaktaydı.⁸³

YWCA, 1928 yılında isim değiştirerek Amerikan Lisan Dershanesi Teavün Yurdu (School of Languages and Commerce) adını aldı.⁸⁴ İstanbul Amerikan Kız Koleji, kuruluşundan 1908 yılına kadar kısmen de olsa Board'un kontrolü altında varlığını devam ettirmiş olup bu tarihten itibaren Robert Kolej gibi müstakil bir kolej halini aldı. Bu yıldan sonra kolej her ne kadar misyoner örgütlerinden bağımsız bir hüviyete kavuşmuş olsa da dinî karakterinden ödün vermeyerek pazar ayinleri ve İncil dersleriyle birlikte şapel ayinlerine de devam eden kolej, YWCA'nın bir şubesi halini aldı.⁸⁵

2.8. Pera'daki İlgi Çekici Yerler

2.8.1. Amerikan Elçiliği ve Amerikan Başkonsolosluğu⁸⁶

Beyoğlu Tepebaşı Meşrutiyet Caddesi üzerinde bulunan Palazzo Corpi adlı bina 1830 yılında Cenova'dan İstanbul'a ailesi ile gelen zengin bir tüccar olan Ignazio Corpi tarafından İtalyan Katolik toplumuna hizmet için yapıldı. Ignazio Corpi'nin 1873 yılında İtalya'dan getirdiği Giacomo Leoni ve Georgio Stampa adlı iki İtalyan mimarın inşasına başladığı bina 1882'de tamamlandı⁸⁷. Ignazio Corpi'nin binanın yapımı tamamlanmadan ölmesi üzerine, bina Corpi'nin varisleri tarafından ABD yönetimine kiralandı. Bina mülkiyetinin ABD yönetimine geçmesinin arka planında ilginç bir hikâye bulunmaktadır. Buna göre; 1907 yılında Amerikan sefiri John Leishman tarafından satın alındı. Leishman önce kendi parasıyla satın aldığı bu bina için harcadığı miktarı ABD yönetiminden talep etti. Ancak Amerikan Kongresi bu masrafı gereksiz bularak Leishman'ın talebini geri çevirdi. Bunun üzerine Leishman Washington'a giderek büyük bir davet organize etti. Partiyeye Meclis ve Senato'nun Dış İlişkiler ve Bütçe üyelerini davet etti. Davetin sonlarına doğru bir poker masası kurup Palazzo Corpi binasını bahse açık hale getirerek; "siz kazanırsanız binaya sahip olursunuz, ben kazanırsam benden satın almak zorundasınız" diyen

⁸² Cenk Demir, *Amerikan Board'un İzmir'deki Faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Kolej*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2014, s. 152.

⁸³ *Sebilürreşad*, 20/495, R. 27 Mart 1338/M. 27 Mart 1922, s. 7.

⁸⁴ İsmail Özer, "Genç Hristiyanlar Cemiyeti (YMCA) ve Türkiye Misyonu Faaliyetleri", Karadağ: *Tarih Biliminde Akademik Çalışmalar*, (Ed. Zafer Gölen), 2020, s. 143.

⁸⁵ Hester Donaldson Jenkins, *Robert Kolejin Kızları/Misyonerlik Feminizm Yabancı Okullar*, Çev. Ayşe Aksu, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008), 167-168.

⁸⁶ MacCallum, *a.g.e.*, s. 3.

⁸⁷ Louis Mazzari, "A Palazzo on the Bosphorus the American Embassy in Beyoğlu", *American Turkish Encounters: Politics and Culture 1830-1939*, (Ed. Nur Bilge Criss, S. Esenbel, T. Greenwood, L. Mazzari), Newcastle: Cambridge Scholarship Publishing, 2011, s. 111.

Leishman, poker masasında bu bahsi kazanarak Palazzo Corpi için harcadığı parayı geri aldı.⁸⁸ Akabinde bahse katılan üyeler Amerikan Meclisi ve Senato'sundan kendi oylarıyla geçirdikleri binanın Amerikan Hükümetine satış kararını onayladılar. Böylelikle Palazzo Corpi, bir poker oyununda kazanılan ilk ve tek ABD diplomatik binası olması gibi benzersiz bir hikâyeye sahip oldu. Bina 1882 yılından itibaren ABD elçiliği ve konutu olarak kullanıldı. 1906'dan sonra Amerikan Büyükelçiliği olarak kullanılan bina 1937'den itibaren de Amerikan Başkonsolosluğu olarak hizmet verdi. Louis Mazzari'nin ifadesiyle; "Mütareke döneminde Palazzo Corpi, diplomasinin havalı bir çağında yüksek bahisli kumarın, nezaketin ve bir dünya savaşı ve devrim çağı aracılığıyla ilişkileri incelikli hale getirme yeteneğinin bir ürünü oldu."⁸⁹

2.8.2. Amerikan Donanması YMCA⁹⁰

Orijinal adıyla American Navy YMCA, işgal kuvvetleri arasında yer alan Amerikan donanması denizcilerinin spor gereksinimini karşılamaya yönelik Amiral Lambert Bristol'un girişimiyle 1922'de Yeniköy'de açılan Bristol Kampı faaliyet alanı oldu. 1923'te Suadiye'ye taşınmış olan kampta tenis, yüzme, balıkçılık ve beysbol gibi aktiviteler yapıldı⁹¹

2.8.3. Amerikan Kızıl Haç Karargâhı⁹²

Tam adı American Red Cross Headquarters olan bu oluşum, 1863 yılında İsviçreli iş insanı Jean Henry Dunant (1828-1910)⁹³ tarafından savaşlarda yaralanan ve esir düşen askerlerin durumlarının iyileştirilmesi amacıyla kurulan Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin (ICRC) İstanbul'daki uzantısı konumundaydı. Dr. MacCallum, incelediğimiz eserinde Beyoğlu'nda bulunduğu işaret ettiği Amerikan Kızılhaç Karargâhı'nın tam adresine ilişkin herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. 1912 yılında İncil Evi Yayın Bölümü'nde görev alan MacCallum, YMCA üyeleriyle birlikte Kızılhaç çalışmalarında da yer aldı. İstanbul'daki diğer misyonerlik kuruluşlarında olduğu gibi Amerikan Kızıl Haç Karargâhı şubesinin tanıtım ve yayın faaliyetlerinin tamamına yakını İncil Evi'nde bulunan basım evinde gerçekleştirilmekteydi. Söz konusu yayınların önemlilerinden olan *The Orient* gazetesinin 17 Şubat 1915 tarihli nüshasının kapak resminde, Galata'da bulunan Amerikan Kızılhaç Hastanesi'nin (American Red Cross Hospital) bir fotoğrafına yer verildiği görülmektedir. Söz konusu fotoğrafa ilişkin açıklama notunda, İstanbul'da ve Ön Asya'daki Amerikan Kızılhaç Çalışmaları (American Red Cross Work in Constantinople and Asia Minor) hakkında aktarılan bilgiler, Dr. MacCallum'ın Kızılhaç Karargâhı'nın adresine ilişkin eksik bırakmış olduğu bilgileri tamamlar niteliktedir.

The Orient'in ilgili yazısında, Uluslararası Kızılhaç'ın harp yıllarında Türkiye'de görev yapan tarafsız tek şubesinin Amerikan Kızılhaç Karargâhı olduğu belirtilmektedir. Osmanlı Kızılay'ı ve Alman Kızılhaç'ı ağırlıklı olarak cephede çalışmaktaydılar. Ancak faaliyetlerini geniş bir alana yayabilmek için Amerikan Kızılhaç hastanelerinden de istifade etmişlerdir. İstanbul'dan Van'a kadar çeşitli şehirlerde Amerikan misyon hastanelerinden Beyrut Şubesi vasıtasıyla, İmparatorluğun Arapça konuşulan toprakları da dâhil olmak üzere hasta ve yaralı askerlere hizmet

⁸⁸ Şefik Onat, "İstanbul Sefarethaneleri (I)", <https://t24.com.tr/yazarlar/sefik-onat/istanbul-sefarethaneleri-i,34744>, [Erişim: 15.01.2023]; Thomas J. ve Carolan Jr., "Palazzo Corpi A National Treasure", *Foreign Service Journal A Selection of Reflections*, November 2002, s. 27.

⁸⁹ Thomas J.-Carolan Jr., a.g.m., s. 27.

⁹⁰ MacCallum, a.g.e., s. 3.

⁹¹ Toprak, a.g.m., s. 9-10.

⁹² MacCallum, a.g.e., s. 3.

⁹³ Henry Dunant, *A Memory of Solferino*, Geneva: Reprinted by the International Committee of the Red Cross (ICRC) by Courtesy of the American Red Cross, 2010, s. 7.

vermişlerdir. Kızılhaç İstanbul Şubesi için hizmet veren bir diğer hastane ise Taksim’de bulunan Amerikan Kızılhaç Hastanesi’dir. MacCallum’ın Beyoğlu cihetinde olduğunu belirttiği Kızılhaç Karargâhı Taksim’de bulunan Amerikan Kızılhaç Hastanesi olmalıdır. “Osmanlı yetkilileri ile Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau arasında yapılan özel bir anlaşma sayesinde” İstanbul’da bulunan İngiliz ve Fransız hastanelerinin sorumluluğunu da üstlenen Amerikan Kızılhaç’ının, 1915 yılı kasım ayının ikinci yarısından itibaren çalışmalarına başladığı belirtilmektedir. Hizmete açılan tüm hastanelerin girişinde büyük bir tabela üzerinde Amerikan Kızıl Haç Hastanesi yazılıydı.⁹⁴

Yaralı ve hasta sayısında artış olduğunda, Amerikan Elçisi Henry Morgenthau’nun eşi Josephine Sykes Morgenthau’nun Kızılhaç Kadınlar Komitesi başkanı olarak Amerikan Kızılhaç Taksim Hastanesi’ne Robert Kolej’den yatak, döşek gibi ekipman sağlanması konusunda cömert yardımlarda bulunduğunu belirten The Orient gazetesi, Taksim Hastanesi girişinde çekilen hastane personelinin bir fotoğrafını yayımlamıştır. Bu fotoğrafta Elçi Morgenthau, eşi Josephine S. Morgenthau ve William W. Peet de yer almaktaydı. Güvenliğini Osmanlı askerlerinin üstlendiği hastane önündeki fotoğrafta, İngiliz ve Fransız Kızılhaç çalışanlarının yanı sıra Osmanlı Hilal-i Ahmer görevlileri de görülmektedir.⁹⁵

2.8.4. YMCA Beyoğlu Karargâhı ve YWCA Hizmet Merkezi⁹⁶

Dr. MacCallum’ın incelediğimiz eserinde yalnızca adlarından bahsettiği bu iki cemiyetin Beyoğlu şube binası, *Sebilürreşad* yazarı Mecdüddin Efendi’nin Genç Hristiyan Cemiyetleri’ne ilişkin daha önce kaleme aldığı yazısının devamı niteliğindeki makalesine göre, birbirine bitişik olup Beyoğlu/Kabristan Caddesi’nde bulunmaktaydı.⁹⁷

2.8.5. MacCallum’ın Pera İzlenimi⁹⁸

Pera, otellerin, tiyatroların, sinemaların, Avrupa mağazalarının ve genel olarak Avrupa yaşamının yaygın olduğu bir mahalleyi kapsamaktaydı. Beyoğlu’nda bulunan dönemin bazı Rum ve Ermeni kiliselerine ve Amerikan misyoner adaylarına yönelik cazibesi yüksek muhtelif mekânlara değinen MacCallum eserinde bu bina ve mekânları şu şekilde sıralamaktadır: İngiliz Büyükelçiliği Şapeli (St. Helena Chapel), Kırım Anma Kilisesi (Crimean Memorial Church), Ermeni Evanjelik Kilisesi (Aynalıçeşme Ermeni Protestan Kilisesi), Britanyalı ve Yabancı İncil Cemiyeti (The British and Foreign Bible Society), Galata Mevlevihanesi, Rumeli Hisarı’nda Misyon Dil Okulu ve Mektep. Rumeli Hisarı’nda Robert Kolej, İskoç Kilisesi’nin Galata’daki Musevi Misyonu (The Church of Scotland), bunların dışında Üsküdar Amerikan Kız Okulu ve Göztepe Erkek Lisesi.⁹⁹

Boğazda ayrıca Osmanlı’nın büyük sarayları vardır. Beşiktaş yakınlarındaki Dolmabahçe, Beylerbeyi, aynı adı taşıyan banliyöde Kandilli yakınlarındaki Göksu, Ortaköy yakınlarındaki yanmış saray Çırağan. Standard Oil Company’nin (Amerikan Standart Petrol Şirketi)

⁹⁴ *The Orient*, 17 February 1915, Vol. VI, No.7, Bible House, Constantinople, s. 49-51.

⁹⁵ *The Orient*, 17 February 1915, Vol. VI, No.7, Bible House, Constantinople, s. 50.

⁹⁶ MacCallum, *a.g.e.*, s. 3.

⁹⁷ *Sebilürreşad*, 20/495, R. 27 Mart 1338/M. 27 Mart 1922, s. 7.

⁹⁸ MacCallum, *a.g.e.*, s. 3-4.

⁹⁹ The Church of Scotland, Protestan misyonerlerin Osmanlı Yahudilerini Hristiyanlığa çevirmek için uğraş veren kuruluşları arasındadır bkz. Mustafa K. Sağ, “Londra Yahudiler Cemiyeti İstanbul Misyonu ve Hasköy İngiliz Okulu”, *Belleten*, 79/285, Ağustos 2015, s. 638.

Beykoz/Selvi Burnu'nda bulunan işletmesi.¹⁰⁰ Ortaköy ile Beşiktaş arasındaki sahilde yer alan Near East Relief genel merkezi.

Nüfus¹⁰¹

İstanbul'un nüfusuna ilişkin olarak resmi kayıtlara başvurmayıp Amerikan Board çevrelerinden almış olduğu duyumları paylaşarak tahminde bulunan MacCallum, nüfusun tahminen bir buçuk milyon civarında olduğunu ifade etmektedir. Dr. MacCallum, eseri yayımladığı muhtemel tarih olan 1921'e kadar da İstanbul için kesin bir nüfus sayımının yapılmadığını yazmıştır. MacCallum, İstanbul'un demografik yapısına ilişkin açıklamasında; İstanbul'da yaşayanların yaklaşık %50'sinin Türk, %25'inin Rum, %8'inin Ermeni, %16'sının Yahudi ve kalan %1'lik kısmının ise Kürt, Fars, Arnavut, İtalyan ve sair unsurlardan oluştuğunu belirtmektedir.

Ürünler¹⁰²

Şehirde imalatın çok düşük seviyelerde olduğunu belirten MacCallum, insanların çoğunun ticaretle uğraştığını, başlıca ticaret kalemlerini kilim, tütün, tiftik, ipek ve Avrupa'dan ithal malların oluşturduğunu belirtmektedir. İstanbul'da denizin balıkla dolup taşıdığını, çok sayıda balıkçının olduğunu, büyük balık türleri arasında ton balığı, yunus balığı, kılıç balığı ve kalkan balığının bulunduğunu ifade etmektedir.

İstanbul'da Amerikan Misyon Çalışması¹⁰³

MacCallum, eserinin bu başlığı altında 1831 yılında İstanbul'a ulaşan ilk misyonerlerin Rahip William Goodell¹⁰⁴ ve eşi olduğunu, kısa bir süre sonra da onlara William Gottlieb Schaufller¹⁰⁵ ve eşi ile Dr. Cyrus Hamlin ve eşinin katıldığına değinmektedir. Daha sonra yetenekli erkeklerden ve kadınlardan oluşan pek çoklarının bunların peşlerinden gittiklerini ifade eden MacCallum, İstanbul'da şehir yaşamının iyileştirilmesindeki en büyük katkının Amerikan Hayırseverliği aracılığıyla sağlandığını belirtmektedir. Bu bağlamda "Amerika Birleşik Devletleri temsilcilerinin, doksan yıldır kişisel ve toplumsal yaşam standartlarını yükseltmek için büyük ölçüde evanjelik ve eğitimsel çabalarla" burada çalışmakta olduklarına işaret etmektedir.

Yayın¹⁰⁶

İncil Evi'nde basılan ilk ve tek sayfadan itibaren basılı neşriyatın, şehrin ve ülkenin çeşitli halklarına yeni bir ışık ve hayat taşıma aracı olduğunu belirten Dr. MacCallum, ilk misyonerlerin âlimane çabaları sayesinde kutsal yazıların Türkçeye, Ermeniceye ve ülkenin diğer dillerine çevrilme olanağı bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre, yine bu sayede insanlara kendi dillerinde okul için ders kitapları ve dini ve bilimsel eserler verilmiştir. Bunun yanı sıra yüksek baskı sayısına

¹⁰⁰ Kurucusu Rockefeller olan petrol şirketinin Osmanlı topraklarına girişi I. Dünya Harbi dönemine rastlar. Devletlerin savaşta petrol ihtiyacını karşılamak amacıyla çeşitli ülkelerde depolar açan Standard Oil Company, Beykoz yakınlarında bu şirketi açmıştır. Şirketin Osmanlı topraklarındaki gaz ve benzin temini konusunda geniş bilgi için bkz. Büşra Karataşer, "Babiâli'nin Amerikan Petrol Şirketi Standard Oil'e Bakışı", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, 13/12, s. 351.

¹⁰¹ MacCallum, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁰² *a.g.e.*, s. 4.

¹⁰³ *a.g.e.*, s. 5.

¹⁰⁴ Doğum ve ölüm tarihi: 1792-1867 (DLIR, PCM-G-34, Personnel records for William Goodell).

¹⁰⁵ Doğum ve ölüm tarihi: 1798-1883 (DLIR, PCM-S-18, Personnel records for William G. Schaufller).

¹⁰⁶ MacCallum, *a.g.e.*, s. 5.

sahip olarak haftalık ve aylık süreli yayınlar çıkarılarak toplumda okuma zevkinin geliştirilmesine katkı sağlanmıştır.

Eğitim¹⁰⁷

Dr. MacCallum'a göre İstanbul'un Batı tarzında eğitimle ilk teması Amerikalılar aracılığıyla gerçekleşmiş olup Amerikan okulları halk nazarında her zaman popüleritesini muhafaza etmiştir. Bu okullara katılım genellikle mevcut konaklama kontenjanı ile sınırlandırılmış durumdaydı. Erkekler için Robert Kolej ve kadınlar için "Konstantinopolis Koleji" misyon çalışmalarının doğal birer sonucu olarak gelişmişti. Gedik Paşa, Üsküdar ve Göztepe'deki okullar ise yine Amerikan Board'a bağlı olup 1921 itibarıyla tamamında yaklaşık 500 öğrenci bulunmaktaydı. Misyon Dil Okulu'nda (Mission Language School) yeni atanan misyonerlerin aktif hizmete başlamadan önce yerel dil eğitimi almak üzere bir yıl kadar bekletildiklerini belirten MacCallum, bunun yanı sıra Dil Okulu Pansiyonu'nun da kısa süre kalacak misyonerlerin konaklamasına açık tutulmakta olduğunu ifade etmektedir. Dr. MacCallum'ın aktarımlarına göre, Misyonlar kapsamında kurulan Din Okulu'nun (The School of Religion) kurulduğu ilk yıl içerisinde Rus, Ermeni, Bulgar ve Rum olmak üzere yirmi üç öğrencisi bulunmaktaydı. Okul, vaaz verme, öğretme veya Hristiyan Derneği (Christian Assosiation) çalışmalarında aktif misyonerlik için eğitimde üç yıllık bir lisansüstü eğitim kursu sunmaktaydı.

Kiliseler¹⁰⁸

Dr. MacCallum, evanjelik kiliselerin şehrin pek çok yerinde olmak üzere on noktada Ermenice, Rumca ve Türkçe düzenli ayinler yapmakta olduğunu, ayrıca iki Amerikan kilisesinde İngilizce olarak pazar ayinleri yapılmakta olduğunu belirtmektedir.

İşletmeler¹⁰⁹

Türkiye'deki Amerikan Misyonlarının Hazinesi Hukuk Doktoru William Wheelock Peet idi. Peet'in ofisleri İncil Evi'nde bulunmaktaydı. Dr. MacCallum'a göre İncil Evi hazinedarlığı, uzun yıllardır Türkiye'deki Amerikan Board teşebbüsleri arasında en büyük finansal işlemleri yürütmekteydi. MacCallum, bu kanal aracılığıyla ülkenin dört bir yanında kıtlık, katliam ve göç mağdurlarına milyonlarca dolarlık yardım fonu gönderildiğinden bahsetmektedir. Ona göre, İncil Evi'nin kredisi, para piyasasındaki en iyi Avrupa veya Amerikan bankalarınınkine eşit bir konumdaydı.

2.8.6. Küçük Asya¹¹⁰

MacCallum, son birkaç yıldaki koşulların Anadolu'daki misyonerlik çalışmalarına büyük oranda olumsuz etkide bulunmasına rağmen misyon çalışmalarının ne denli olumlu sonuçlar aldığını belirtmek açısından bazı istatistiklere yer vermektedir. Buna göre; 162 misyoner, Osmanlı tebaasından 1.000 işçi ile irtibat sağlamıştır. 14.800 kilise üyesi, 50 bin Evanjelik Hristiyan ve 132 kiliseye ek olarak toplamda 438 okulun tüm sınıflarında 25 bin kursiyer bulunmaktaydı. Ayrıca yerel Hristiyanlar kilise ve okul masrafları için yıllık 142,178 dolar yardım yapmaktaydılar.

¹⁰⁷ a.g.e., s. 5-6.

¹⁰⁸ a.g.e., s. 6.

¹⁰⁹ a.g.e., s. 6.

¹¹⁰ a.g.e., s. 6-7.

Misyon Merkezleri¹¹¹

Dr. MacCallum'ın misyon faaliyetlerinin ana merkezleri olarak aktarmakta olduğu şehirler listesinde; Adana, Antep, Bitlis, Bursa, Kayseri, Erzurum, Harput, Maraş, Mardin, Merzifon, Sivas, İzmir ve Trabzon bulunmaktaydı.

Hastaneler¹¹²

Amerikan Board Türkiye misyonlarının en önemli vasıtalarından birisi de “tıbbî misyonerlik” idi. Hastaların içine düştükleri aciziyet ve zaafıtan kaynaklanan ıstıraplı anlarından faydalanarak onları Hristiyanlaştırma çabasıyla açılan sağlık kuruluşları¹¹³ MacCallum'a göre 1920'lerde on hastaneden ibaretti. Hastanelerdeki çalışmaların misyonerliğin etkin bir çalışma sahası olduğuna işaret eden MacCallum eserinde, “Amerikan hastaneleri insanların ıstırabını hafifletiyor ve bir o kadar da merkezde Mesih hayatını yaşatarak yetersiz donanım ile harikalar yaratıyor” ifadelerine yer vermektedir.

2.8.7. Genel Bakış¹¹⁴

Dr. MacCallum, bu kısımda, Amerikan Board'un Türkiye Misyonu kapsamında doksan yıllık çalışmalarının geldiği noktayı değerlendirerek ilerleyen sürece dair düşüncelerini ifade etmiştir. MacCallum, “bir asırlık çalışma boşa gitmedi ve biz daha da büyük bir gelecek için sabırsızlanıyoruz, Amerika'nın Yakın Doğu'ya yaptığı hiçbir katkı, bu bölgenin çeşitli milletleri için bu kadar değerli olmadı ve bu çalışmanın tüm dallarının güçlü bir şekilde yeniden başlatılması, ülkenin geleceği ve sakinlerinin tüm sınıfları arasında barış ve iyi niyetin sağlam bir şekilde kurulması için güçlü öneme sahip olacaktır” ifadelerine yer vermektedir.

2.8.8. İstanbul'daki Amerikan Board Personeli¹¹⁵

Dr. MacCallum'ın İstanbul'daki Board personeline ilişkin oluşturmuş olduğu bu liste Amerikan Board çalışanlarının görev bölgeleri ve isimlerinden müteşekkildir. MacCallum, kitapçıkta bu şahısların sadece aşağıda bahsedilen isimlerini zikretmiştir. Biz de burada MacCallum'ın verdiği listede yer alan Board çalışanlarının isimlerini vermenin yanı sıra, bu şahısların hizmet kayıtlarının bulunduğu DLIR arşivinin “Memorial Book” adlı hatıra kaydındaki kişisel kayıtlarından faydalanarak en azından doğum ve ölüm tarihlerine ilişkin bilgilere yer vermeyi uygun gördük.

İncil Evi: William W. Peet, Caroline Hemphill, Bay ve Bayan Harry A. Flint ve Eleanor Ketchum.

Gedik Paşa: Annie M. Barker,¹¹⁶ Ellen W. Catlin,¹¹⁷ Anna B. Jones,¹¹⁸ Elizabeth Lewis, Etta C. Doane Marden,¹¹⁹ Ethel W. Putney¹²⁰, Mary Isabel Ward.¹²¹

¹¹¹ *a.g.e.*, s. 7.

¹¹² *a.g.e.*, s. 7.

¹¹³ Süleyman Kocabaş, *Türkiye'de Gizli Tarih III (Misyonerlik ve Misyonerler)*, İstanbul: Vatan Yayınları, 2002, s. 116.

¹¹⁴ MacCallum, *a.g.e.*, s. 7.

¹¹⁵ *a.g.e.*, s. 8.

¹¹⁶ Doğum ve ölüm tarihi: 1864-1950 (DLIR, MFM-B-11, Memorial records for Annie M. Barker).

¹¹⁷ Doğum ve ölüm tarihi: 1883-1943 (DLIR, MFM-C-17, Memorial records for Ellen W. Catlin).

¹¹⁸ Doğum ve ölüm tarihi: 1862-1947 (DLIR, MFM-I-J-22, Memorial records for Anna B. Jones).

¹¹⁹ Doğum ve ölüm tarihi: 1851-1946 (DLIR, MFM-7, Memorial records for Etta C.D. Marden).

¹²⁰ Doğum ve ölüm tarihi: 1880-1967 (DLIR, PCM-P-89, Personnel records for Ethel W. Putney).

¹²¹ Doğum ve ölüm tarihi: 1874-1960D (LIR, PCM-W-15, Personnel records for Mary I. Ward).

Üsküdar: Esther Bridgman, Isabelle Harley,¹²² Mary Ella Kinney,¹²³ Marry W. Riggs,¹²⁴ Emma Zbinden.¹²⁵

Göztepe: Rahip Reuben H. Markham¹²⁶ ve eşi R. Finney Markham,¹²⁷ Dr. James P. McNaughton¹²⁸ ve eşi Rebecca G. McNaughton.¹²⁹

Arnavutköy: Dr. Phillips F. Greene ve eşi.

Rumeli Hisarı: İdari Müdür Charles Ernest Clark,¹³⁰ Josephine Dana, Dr. Wilson Farnsworth Dodd¹³¹ ve ilk eşi Mary Benedict Dodd,¹³² Rahip Luther Richardson Fowle¹³³ ve eşi Helen Curtis Fowle,¹³⁴ Rahip Fred F. Goodsell¹³⁵ ve eşi Lulu K. Service Goodsell,¹³⁶ Dr. Frederick William MacCallum¹³⁷ ve eşi Henrietta Mima MacCallum,¹³⁸ Dr. Rahip Henry Harrison Riggs¹³⁹ ve üçüncü eşi Annie M. Dennison Riggs¹⁴⁰.

Sonuç

19. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde etkinliğini artıran Amerikan Protestan misyonerleri kısa zaman zarfında misyonlara aktarılan büyük miktarlardaki fonlar sayesinde matbaa, okul ve hastane gibi teşekküller ihdas etmişlerdir. Amerikan Board misyonerlerinin aktif faaliyetleri neticesinde Osmanlı ülkesini dinî, siyasî ve içtimai manalarda etkiye açık hale getirmiş olan bu müesseseler bilhassa Ermeniler arasında revaç bulmuştur. Bu durum, Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne siyasi müdahale noktasında ellerini güçlendiren bir unsur haline gelmiştir.

Dr. Frederick William MacCallum, Amerikan Protestan misyonerliğinin en önemli vasıtalarından birisi olan İncil Evi Yayın Bölümü'nde on dokuz yılı resmî ve on yılı emeklilik sonrası olmak üzere toplam yirmi dokuz yıl boyunca görevde kaldı. Bu süreçte Amerikan Board misyonlarının birkaçında resmî görev almasının yanı sıra pek çoğuna da destek verdi. Bu kadar uzun bir süre içerisinde Amerikan misyonerliğinin Osmanlı coğrafyasındaki işleyişine dair bütün detaylara vâkıf olan MacCallum, incelediğimiz eserinde yaklaşık 30 yıllık gözlemlerine dayanarak İstanbul'a, İstanbul'daki misyonerlik kuruluşlarına ve bu kuruluşlarda görev yapan personele dair önemli veriler sunmuştur. Bilhassa İstanbul'da görev yapan misyonerlerin meşguliyetleri, dinî, siyasî, içtimai ve ticari emellerini vücuda getirme vasıtalarına dair bazı ipuçları da vermiştir. MacCallum risalesinde, misyonerlik çalışmalarının dışında, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında İstanbul'un tarihi mekânlarına ilişkin bazı detaylar da aktarmıştır. Bu sayede bir

¹²² Doğum ve ölüm tarihi: 1880-1963 (DLIR, PCM-H-23, Personnel records for Isabelle Harley).

¹²³ Doğum ve ölüm tarihi: 1874-1930 (DLIR, MFM-K-15, Memorial records for Mary E. Kinney).

¹²⁴ Doğum ve ölüm tarihi: 1873-1943 (DLIR, MFM-R-28, Memorial records for Mary W. Riggs).

¹²⁵ Doğum ve ölüm tarihi: 1884-1933 (DLIR, PCM-Y-Z-7, Personnel records for Emma Zbinden).

¹²⁶ Doğum ve ölüm tarihi: 1887-1949 (DLIR, PCM-M-23, Personnel records for Reuben H. Markham).

¹²⁷ Doğum ve ölüm tarihi: 1891-1957 (DLIR, PCM-M-22, Personnel records for R. Finney Markham).

¹²⁸ Doğum ve ölüm tarihi: 1861-1938 (DLIR, PCM-M-68, Personnel records for James P. McNaughton).

¹²⁹ Doğum ve ölüm tarihi: 1857-1947 (DLIR, PCM-M-70, Personnel records for Rebecca G. Jillson McNaughton).

¹³⁰ Doğum ve ölüm tarihi: 1875-1942 (DLIR, MFM-C-26, Memorial records for Charles E. Clark).

¹³¹ Doğum ve ölüm tarihi: 1893-1958 (DLIR, MFM-D-21-1, Memorial records for Wilson F. Dodd).

¹³² Doğum ve ölüm tarihi: 1894-1936 (DLIR, MFM-D-18, Memorial records for Mary B. Dodd).

¹³³ Doğum ve ölüm tarihi: 1886-1973 (DLIR, MFM-F-21-1, Memorial records for Luther R. Fowle).

¹³⁴ Doğum ve ölüm tarihi: 1886-1949 (DLIR, MFM-F-19, Memorial records for Helen C. Fowle).

¹³⁵ Doğum ve ölüm tarihi: 1881-1976 (DLIR, PCM-G-38, Personnel records for Fred F. Goodsell).

¹³⁶ Doğum ve ölüm tarihi: 1881-1971 (DLIR, PCM-G-39, Personnel records for Lulu K. Service Goodsell).

¹³⁷ Doğum ve ölüm tarihi: 1863-1945 (DLIR, MFM-M-1, Memorial Records for Frederick W. MacCallum).

¹³⁸ Doğum ve ölüm tarihi: 1865-1959 (DLIR, PCM-M-2, Memorial Records for Henrietta M.R. MacCallum).

¹³⁹ Doğum ve ölüm tarihi: 1875-1943 (DLIR, MFM-R-25-1, Memorial records for Henry H. Riggs).

¹⁴⁰ Ölüm tarihi: 1949 (DLIR, PCM-R-32, Personnel records for Annie Dennison Riggs).

misyonerin perspektifinden son dönemde Osmanlı payitahtı İstanbul'un önemli cadde ve sokaklarında bulunan çeşitli kurumların yeri ve önemine dair bazı kent bilgileri de ortaya konulmuştur. Bu risalenin incelenmesinden hâsıl olan intiba; Osmanlı coğrafyasında, özellikle İstanbul'daki misyonerlik faaliyetlerinin bütüncül bir yapı içerisinde ciddi bir Hristiyanlaştırma faaliyeti şeklinde yürütülmüş olduğudur.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

BOA. HR. İD. 1796/21.

BOA. HR. SYS. 2883/1; 2092/15.

BOA. Y. PRK. ZB. 15/41.

Digital Library for International Research (DLIR) Arşivi.

Memorial Records

DLIR, MFM-B-11, 62-1.

DLIR, MFM-C-12, 17, 26.

DLIR, MFM-D-18.

DLIR, MFM-F-19, 21

DLIR, MFM-G-36, 37, 40.

DLIR, MFM-I-J-22.

DLIR, MFM-K-15, 17, 19.

DLIR, MFM-M- 1-1, 1-2.

DLIR, MFM-R-25-1, 28.

DLIR, PCM-A-23.

DLIR, PCM-G-6, 34, 38, 39

DLIR, PCM-H-14, 23.

DLIR, PCM-M- 2, 22, 23, 68, 70.

DLIR, PCM-R-32.

DLIR, PCM-P-89.

DLIR, PCM-S-18.

DLIR, PCM-W-15.

DLIR, PCM-Y-Z-7.

Sürelî Yayınlar

Sebilürreşad, R. 26 Şubat 1338/M. 26 Şubat 1922, 19/493; R. 27 Mart 1338/M. 27 Mart 1922, 20/495.

The Acorne, Constantinople, 7 June 1919, Vol. 1, No. 1; 3 January 1920, Vol. 2, No. 1.

The Orient, Bible House, Constantinople, 17 February 1915, Vol. VI, No. 7; 7 December 1921, Vol. VIII, No. 49; 28 December 1921, Vol. VIII, No. 52.

Tetkik Eserler

Alan, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Ankara: TTK. Yayınları, 2015.

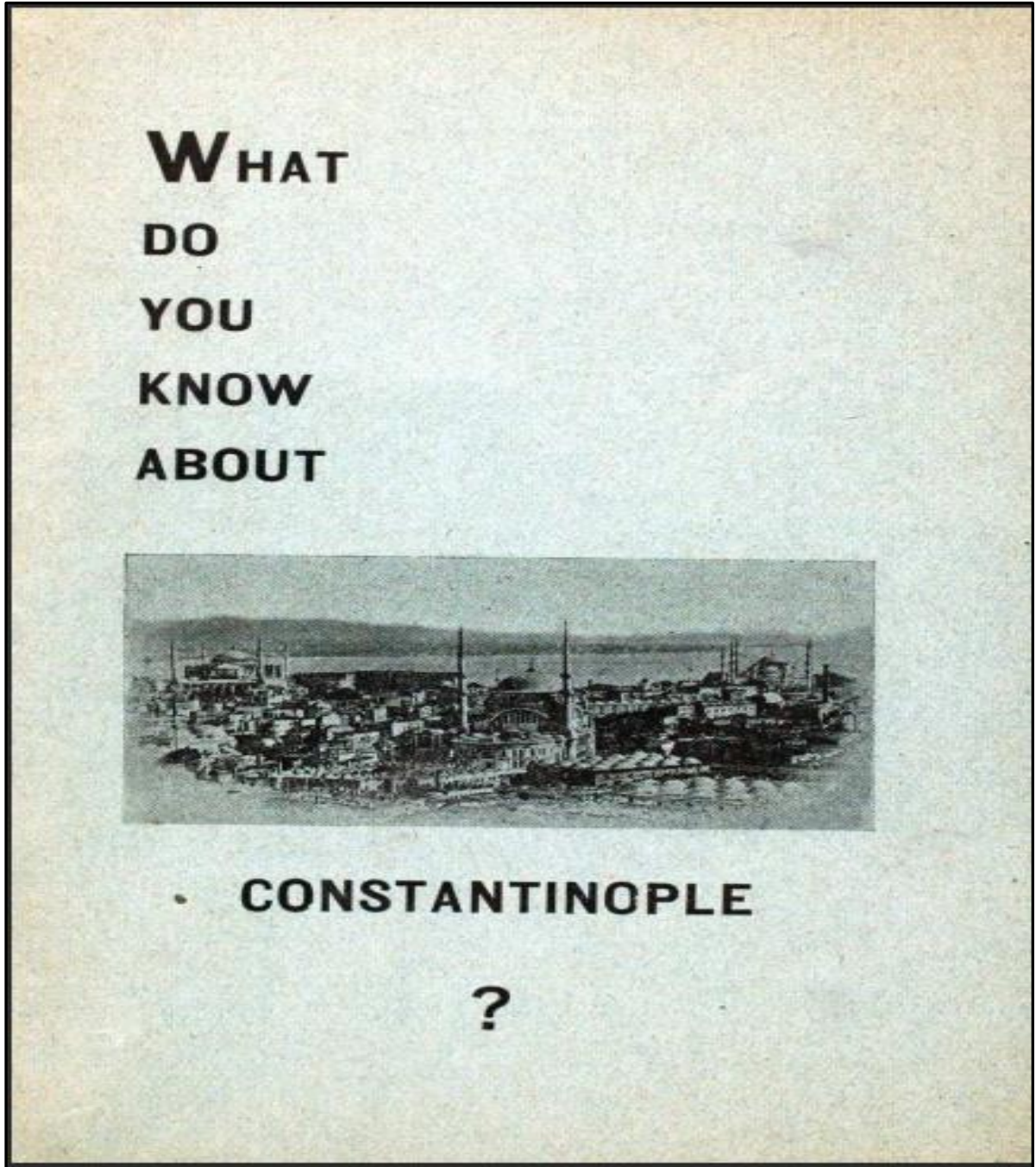
- Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, Çev. Sirvart Malhasyan-Arlet İncidüzen, İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2012.
- Bolat, Bengül-Ratip Ayaz, “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, S. 61, Güz 2017, ss. 1-45.
- Demir, Cenk, *American Board’un İzmir’deki Faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Kolej*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2014.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, Ankara 2010.
- Donaldson, Hester Jenkins, *Robert Kolej’in Kızları/ Misyonerlik Feminizm Yabancı Okullar*, Çev. Ayşe Aksu, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Dunant, Henry, *A Memory of Solferino*, Geneva: Reprinted by the International Committee of the Red Cross (ICRC) by Courtesy of the American Red Cross, 2010.
- Eyice, Semavi, “Küçük Ayasofya Külliyesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, ss. 520-522.
- Güneş, Mehmet, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, *Akademik Bakış Dergisi*, C. 8, S. 15, Kış 2014, ss. 221-240.
- Hamlin, Cyrus, *Türkler Arasında (Türkiye’deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Kolej)*, İstanbul: Kahverengi Yayınları, 2015.
- Karataşer, Büşra, “Babîâli’nin Amerikan Petrol Şirketi Standard Oil’e Bakışı”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, C. 13, S. 12, ss. 343-363.
- Kerim, Ali-Süme Veli, “İstanbul’un Eski Su Kaynakları; Sarnıçlar”, *Türk Hidrolik Dergisi*, C. 2, S. 2, Aralık 2018, ss. 1-8.
- Kırkağaçlıoğlu, Ediz, *Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne Uzanan Bir Okulun Hikayesi: İstanbul Amerikan Kız Koleji (1871-1932)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Kocabaş, Süleyman, *Türkiye’de Gizli Tarih III (Misyonerlik ve Misyonerler)*, İstanbul: Vatan Yayınları, 2002.
- Kök, Elif, “Yeniçeri Müzesine Ait Yeni Bulunan Bir Çizim”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 13, Özel Ek Sayı, ss. 265-276.
- MacCallum, Frederick W., *What Do You Know About Constantinople?*, İstanbul: Bible House.
- Matteosian, Hagop, *Missions of the ABCFM in Turkey*, İstanbul: Printed by Hagop Matteosian, 1904.
- Matteosian, Hagop, *Official List of American Religious, Educational and Charitable Institutions in the Ottoman Empire*, Pressed by H. Matteosian, 1907.
- Mazzari, Louis, “A Palazzo on the Bosphorus the American Embassy in Beyoğlu”, *American Turkish Encounters: Politics and Culture 1830-1939*, (Ed. Nur Bilge Criss, S. Esenbel, T. Greenwood, L. Mazzari), Newcastle: Cambridge Scholarship Publishing, 2011.

- Özer, İsmail, “Genç Hristiyanlar Cemiyeti (YMCA) ve Türkiye Misyonu Faaliyetleri”, *Tarih Biliminde Akademik Çalışmalar*, (Ed. Zafer Gölen), Karadağ: 2020, ss. 136-154.
- Sağ, Mustafa Kaan, “Londra Yahudiler Cemiyeti İstanbul Misyonu ve Hasköy İngiliz Okulu”, *Bellekten*, C. 79, S. 285, Ağustos 2015, ss. 627-658.
- Salt, Jeremy, *Emperyalizm, Evanjelizm ve Osmanlı Ermenileri (1878-1896)*, Çev. Kadriye Göksel, İstanbul: Tarih&Kuram Yayınları, 2018.
- Thomas J.-Carolan Jr., “Palazzo Corpi A National Treasure” *Foreign Service Journal A Selection of Reflections*, November 2002, ss. 26-30.
- Toprak, Zafer, “Osmanlı’dan Günümüze eğitim Tarihinden Örnekler: Arnavutköy Amerikan Kız Koleji”, *Tombak Dergisi*, S. 25, 1999, ss. 48-50.
- Toprak, Zafer, “Vay Em Si Ey (YMCA) Jimnastikhaneleri”, *Toplumsal Tarih*, S. 2, Şubat 1994, ss. 8-12.
- Uçar, Ahmet, *Hristiyan Gençler Cemiyeti ve Türkiye’deki Faaliyetleri (1910-1939)*, İstanbul: İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2013.
- Yücel, İdris, *Anadolu’daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2011.

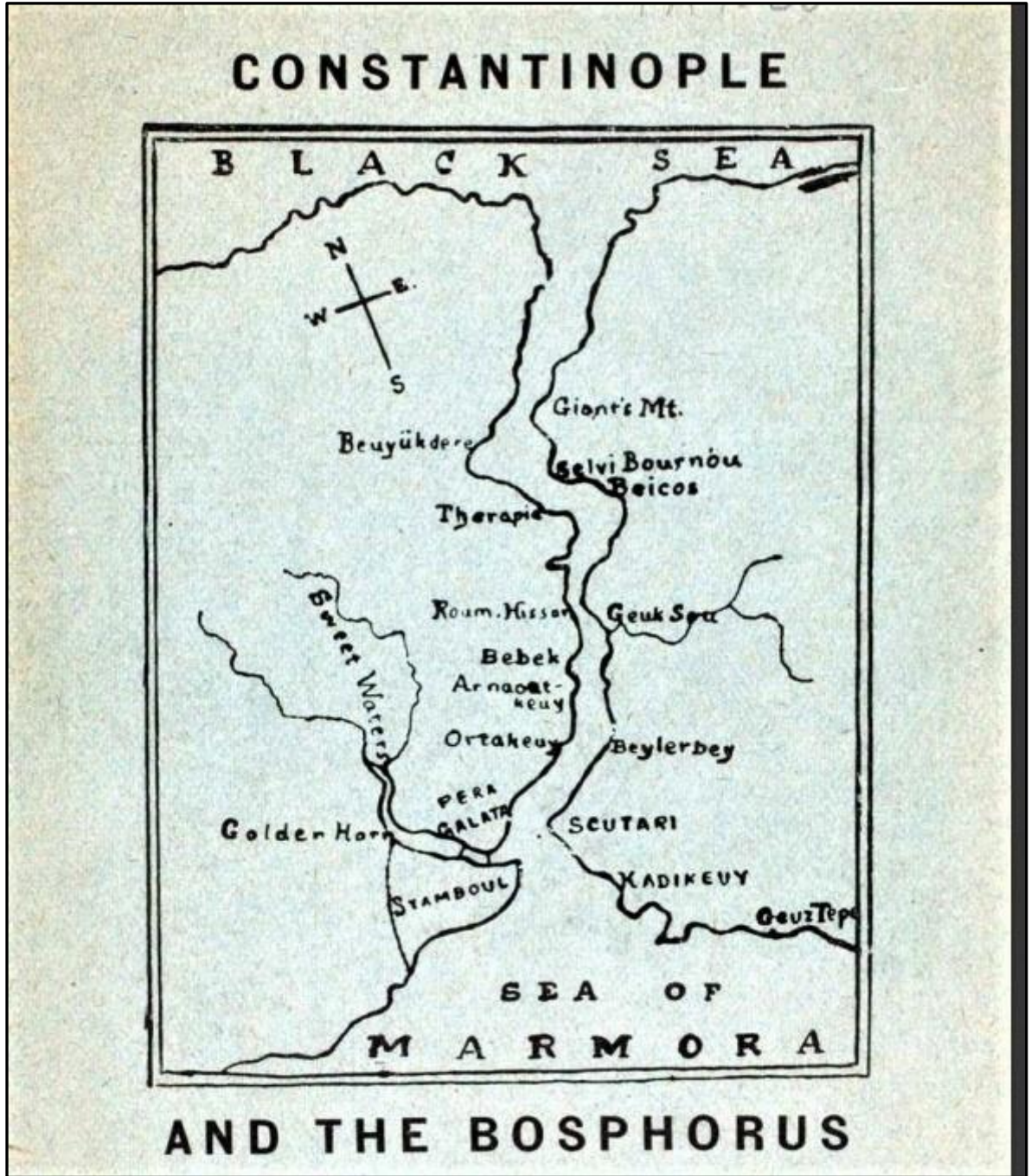
Web Kaynakları

- Bruce G. Privratsky, *A History of Turkish Bible Translations (annotated chronology with historical notes and suggestitons for further research)*, ([https://historyofturkishbible.files Word](https://historyofturkishbible.files.Word)), April 2014.
- <https://www.amerikanhastanesi.org/tarihce>
- <https://archives.saltresearch.org>.
- <https://www.binbirdirek.com.tr>
- <https://kvmgm.ktb.gov.tr>
- <https://sozluk.gov.tr>
- <https://www.serefiyesarnici.com>
- Şefik Onat, “İstanbul Sefarethaneleri (I)”, <https://t24.com.tr>
- <https://website.robcol.k12.tr/tr/rc-hakkinda/tarihimiz>

Ek-1: What Do You Know About Constantinople? Adlı Eserin Kapak Sayfası



Ek-2: What Do You Know About Constantinople? Adlı Esere Göre İstanbul'da Amerikan Board Personelinin Bulunduğu Yerler.





1901 Erzurum Depremi ve Afet Yönetimi

901 Erzurum Earthquake and Disaster Management

Zehra İrkin*  & Selahattin Satılmış** 

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

* Milli Eğitim Bakanlığı / Aksaray
zehrairkin@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-2345-6789

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

** Aksaray Üniversitesi
sselahattin2003@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-2282-9421

Başvuru / Submitted :
6 Mart 2023

Kabul / Accepted :
27 Nisan 2023

DOI: 10.21021/osmed.1260717

Atıf/Citation:

İrkin, Z.; Satılmış, S. "1901 Erzurum Depremi ve Afet Yönetimi". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 129-151.

Benzerlik / Similarity : %18

Öz

Doğu Anadolu ile Kuzey Anadolu Fay zonlarının etkisinde bulunan ve birçok fay hattını barındıran Erzurum, tarihte çok yıkıcı depremlere maruz kaldığı gibi, 8 Kasım 1901 tarihinde de büyük bir deprem yaşamıştır. Deprem, Erzurum'da çok büyük miktarda hasara, can kayıplarına ve binlerce insanın açıkta kalmasına yol açmıştır. Ana deprem sonrasında çok sık ve şiddetli derecede artçı sarsıntılar meydana gelmesi, halkın daha fazla endişe ve korku yaşamasına neden olmuştur. Depremzedeler, vilayet yönetimi tarafından çadırlara ve barakalara yerleştirilmiş ya da hasar almayan köylere gönderilmişlerdir. Bütün afetzedelerin beslenme, yakacak ve diğer ihtiyaçları da giderilmeye çalışılmıştır. Afetzedeler için büyük gayret gösterilmişse de baraka ve çadırlarda yaşayan depremzedeler Erzurum'un şiddetli soğuklarının tesiriyle büyük zorluklara maruz kalmış, hatta salgın hastalıklar baş göstermiştir. Deprem sonrasında hem İstanbul'da hem de Erzurum ve çevresindeki yerleşim birimlerinde yardım kampanyaları başlatılmış, toplanan büyük miktarlardaki paralarla afetzedelerin ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Depremzedelere çeşitli kolaylıklar ve muafiyetler de sağlanarak bu büyük afetin açtığı yaralar sarılmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erzurum, Deprem, Afet Yönetimi, Yardımlaşma.

Abstract

Erzurum, which is under the influence of the East Anatolian and North Anatolian fault zones and hosts many fault lines, experienced a devastating earthquake on November 8, 1901, as it was exposed to very destructive earthquakes in history. The earthquake caused enormous damage, loss of life and made homeless of thousands of people in Erzurum. The occurrence of very frequent and damaging aftershocks after the main earthquake has caused people to experience more anxiety and fear. Earthquake survivors were placed to tents, barracks and sent undamaged villages by the provincial administration. Efforts were made to provide food, fuel and other needs of all disaster victims. Although great efforts were made for the survivors, the earthquake survivors living in barracks and tents were exposed to great difficulties due to the severe cold of Erzurum and diseases occurred. After the earthquake, aid campaigns were started both in Istanbul and Erzurum and in accommodation units, and the needs of the disaster victims were tried to be met with the money collected in large groups. It was aimed to heal the wounds caused by this great disaster by providing various facilities and exemptions to the earthquake victims.

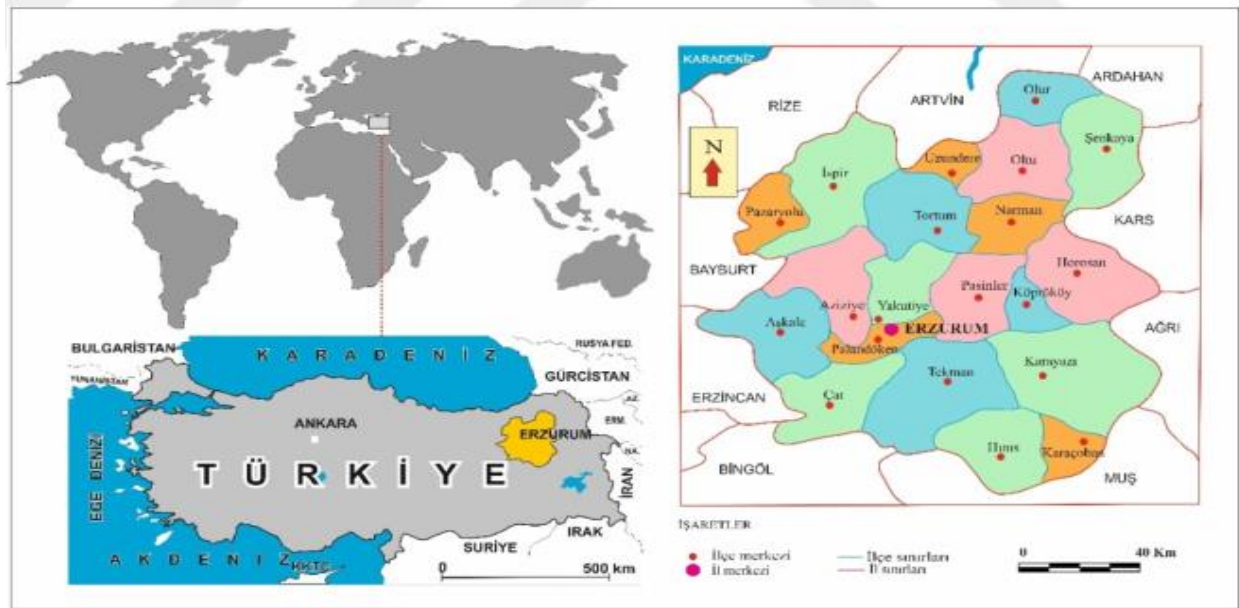
Keywords: Ottoman Empire Erzurum, Earthquake, Disaster Management, Solidarity.



Giriş

Erzurum'da meydana gelen depremlerin önemli bir kısmı akademik çalışmalara konu olmuştur. İlk olarak Robert A. Dalyell, 1859 depremini özet olarak kaleme almıştır.¹ Selahattin Tozlu'nun dönemin arşiv belgeleri ve gazeteleri ışığında kaleme aldığı *Erzurum Tarihinde Depremler* başlıklı makalesi,² özellikle 19. yüzyılda Erzurum'da meydana gelen depremleri ayrıntılı bir şekilde ele alması açısından büyük önem taşımaktadır. Hakkı Yapıcı'nın "Tarih Boyunca Erzurum'da Meydana Gelen Zelzeleler" başlıklı makalesi³ de içerik bakımından bir önceki çalışmayla benzerlik göstermektedir. M. Yasin Taşkesenlioğlu ile Muhammed Taşkesenligil'in beraber kaleme aldıkları makalede⁴ ise bir Rus kaynağı üzerinden 1859 depremini incelemiştir. Eylül 1924'te Erzurum'da yıkıcı etki gösteren deprem ise Şaban Ortak tarafından ele alınmıştır.⁵ Bunların yanı sıra Nicolas Ambraseys'in tek başına ya da C. Finkel ile birlikte kaleme aldığı eserleri de Erzurum deprem tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.⁶ Bu çalışmanın konusu olan Kasım 1901 Erzurum depremi hakkında ise sadece Selahattin Tozlu'nun makalesinde bir paragraf bilgi bulunmaktadır. Arşiv belgeleri ve dönemin gazeteleri esas alınarak hazırlanan bu makale ile 1901 depreminin yol açtığı hasar, zayıflık, deprem sonrasında afetzedelerin yaralarının sarılması amacıyla sergilenen afet yönetimi, alınan tedbirler, yapılan yardımlar gibi konularda detaylı bilgiler verilerek Erzurum ve Osmanlı deprem tarihi literatürüne katkı sağlanması hedeflenmiştir.

Şekil 1: Erzurum Lokasyon Haritası⁷



¹ Robert A.O. Dalyell, "Memorandum-Earthquake of Erzerum, June 1859", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*. (1861-1862): 62-64.

²Selahattin Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler" *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, 22-23 Mayıs 2000 (İstanbul: 2000), 93-118.

³ Hakkı Yapıcı, "Tarih Boyunca Erzurum'da Meydana Gelen Zelzeleler", *Mavi Atlas* 5 (2015): 14-20.

⁴ Yasin Taşkesenlioğlu ve Muhammed Taşkesenligil, "1859 Yılında Şamahı ve Erzurum Depremleri Hakkında Rusya Bilimler Akademisi Üyesi Hermann von Abich'in Raporu", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2020): 569-591.

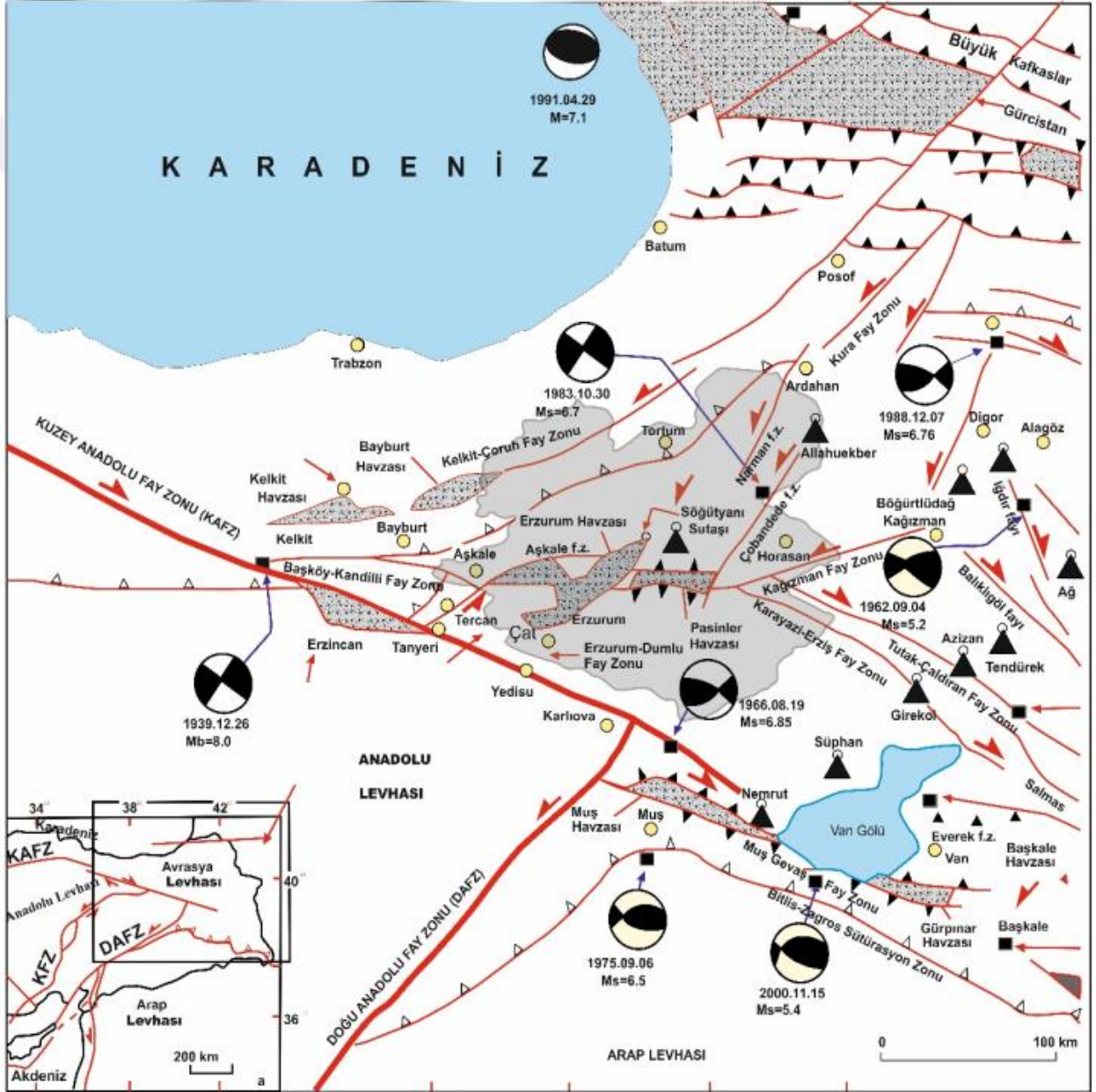
⁵ Şaban Ortak, "1924 Erzurum Depremi ve Reis-i Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal'in İkinci Erzurum Gezisi", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi* (2002): 191-203.

⁶ Nicholas Ambraseys, *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*, (London: Imperial College, 2009); Nicholas Ambraseys ve Caroline Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler 1500-1800*, Çev. M. Koçak, (Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2006).

⁷ İmren Kuşçu, İbrahim Kopar ve İlhan Bakırtaş, "Erzurum İlinde (Türkiye) 1907-2018 Yılları Arasında Kaydedilen $M \geq 3.0$ Depremlerin Mekânsal Analizi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/4 (2019): 1607-1624.

Türkiye'nin doğusunda, 39-42° kuzey enlemleri, 40-43° doğu boylamları arasında konumlanan Erzurum ili⁸, Doğu Anadolu ve Kuzey Anadolu Fay zonlarının etkisinde bulunmakta ve birçok fay hattını barındırmaktadır: Erzurum, Pasinler, Palandöken, Dumlı, Aşkale, Tercan, Çat, Kandilli, Horasan, Karayazı fayları (bkz. Şekil 2).⁹

Şekil 2: Erzurum ve Çevresindeki Fay Hatları¹⁰



⁸ <https://www.srcatasehir.com/Yayinlar/harita-okuma-bilgisi-3758> (erişim tarihi: 24.04.2023).

⁹ İmren Kuşçu, "Erzurum İlinin Depremselliği ve İl Merkezindeki Orta Öğretim Öğrencilerinin Depreme Duyarlılığı", (Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019): 1, 20-22.

¹⁰ Kuşçu, age, 23.

Tablo 1: 1901 Tarihine Kadar Erzurum’da Yaşanan Depremler

840	1.11.1844 ¹¹	03.12.1860 ¹²	15.06.1872 ¹³	30.06.1894 ¹⁴
1659	10.02.1846	02.03.1861 ¹⁵	10.08.1873 ¹⁶	04.08.1894 ¹⁷
1685	27.02.1846	06.01.1865 ¹⁸	06.09.1873 ¹⁹	07.06.1895 ²⁰
1712	26.05.1852	11.01.1865 ²¹	? 04.1875 ²²	25.06.1895 ²³
1719	14.07.1852	12.05.1866 ²⁴	27.04.1875 ²⁵	? 01.1896 ²⁶
1769	08.05.1857 ²⁷	12.06.1866 ²⁸	20.10.1875 ²⁹	20.05.1896 ³⁰
1784 ³¹	21.01.1859 ³²	21.01.1867 ³³	10.09.1888 ³⁴	20.05.1897 ³⁵
27.10.1843	02.06.1859 ³⁶	24.02.1868 ³⁷	? 11.1890 ³⁸	04.10.1899 ³⁹
21.05.1844	02.11.1860 ⁴⁰	06.10.1869 ⁴¹	? 08.1893 ⁴²	

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere makalenin konusunu oluşturan 1901 depreminden önce de Erzurum’da çok sayıda deprem yaşanmıştır. Bunların önemli bir kısmı herhangi bir zarara yol açmazken bazıları da önemli miktarda hasarlara, hatta can kayıplarına sebep olmuştur. Örneğin 840 yılında yaşanan depremde Erzurum’da 200 kişi hayatını kaybetmiş ve çok sayıda evin yanı sıra Erzurum Kalesi’nin Erzincan Kapısı tarafındaki bir kulesi ve duvarları yıkılmıştır. Ayrıca

¹¹ Cerîde-i Havâdis, sayı 206, 28 ZA 1260.

¹² Ambraseys, age, 698.

¹³ Jean Vogt, Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik: Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001): 24.

¹⁴The Levant Herald, XIV/27, 9 Temmuz 1894.

¹⁵ Cerîde-i Havâdis, sayı 102, 10 N 1277; Tercümân-ı Ahvâl, sayı 23, 20 N 1277.

¹⁶ The Levant Herald, II/33, 10 Eylül 1873.

¹⁷ BOA., Y.A HUS., 305/25, 2 S 1312. (Not: Belge kodlarının açılımları kaynakçada verilmiştir.)

¹⁸Tercümân-ı Ahvâl, sayı 589, 10 Ş 1281.

¹⁹ Ambraseys, age, 736.

²⁰ The Levant Herald, XV/18, 10 Haziran 1895.

²¹Tercümân-ı Ahvâl, sayı 589, 10 Ş 1281.

²² Basîret, sayı 1491, 29 S 1292; 1492, 1 RA 1292.

²³ The Levant Herald, XV/21, 1 Temmuz 1895.

²⁴ Ambraseys, age, 712.

²⁵ Basîret, sayı 1514, 26 RA 1292.

²⁶ İkdâm, sayı 538, 6 Ş 1313.

²⁷BOA., İ.DH., 378/24957, 26 N 1273.

²⁸ BOA., MVL., 1052/16, 7 S 1283.

²⁹ Basîret, sayı 1651, 6 L 1292.

³⁰ BOA., Y.PRK.PT., 12/168, 18 Z 1314.

³¹ Ambraseys, age, 241, 493, 521, 538, 545, 603, 614-615.

³² Ambraseys, age, 692.

³³ BOA., MVL., 1052/75, 4 L 1283.

³⁴ Tercümân-ı Hakikat, sayı 3086, 25 M 1306.

³⁵ BOA., Y.PRK.PT., 12/168, 18 Z 1314

³⁶ BOA., İ.MMS., 15/629, 15 ZA 1275.

³⁷ Ruzname-i Cerîde-i Havâdis, sayı 859, 17 ZA 1284.

³⁸ The Levant Herald, X/48, 1 Aralık 1890.

³⁹ İkdâm, sayı 1900, 13 C 1317.

⁴⁰Tercümân-ı Ahvâl, sayı 9, 3 C 1277.

⁴¹ Ambraseys, age, 722.

⁴² The Levant Herald, XIII/33, 14 Ağustos 1893.

şehre 8 km uzaklıktaki bir köyü yerle bir eden deprem sonucunda zeminde yarıklar oluşmuştur. 1769 depreminde ise Erzurum'un doğusunda bulunan Pasinler'deki Hasankale'nin duvarları yıkılırken Erzurum Kalesi'nin önemli bir kısmı çökmeye yüz tutmuş ve uzun bir süre tamir edilememiştir. Erzincan'da çok büyük tahribata yol açan 1784 depremi ise Erzurum Kalesi'nin, on beş yıl önceki depremde yıkılan ve henüz tamir edilemeyen kısımlarına bir miktar daha zarar vermiştir.⁴³

Erzurum, 19. yüzyılda da çok büyük depremler yaşamıştır. 1843 yılında İran'ın Hoy şehrinde büyük yıkıma sebep olan depremden etkilenen Erzurum'da 5-6 kişi hayatını kaybederken Erzurum Kalesi'nin bir kısmı ile bazı binalar yıkılmış⁴⁴ ve Çifte Minare Camii'nin minarelerinden birisinin külâhı düşmüştür⁴⁵. 1844'te yaşanan deprem Erzurum'da bazı eski duvarların yıkılmasına sebep olurken⁴⁶ 1852 depremi Erzurum kent merkezi ile etrafındaki köylerde önemli miktarda can kaybına ve hasara yol açmıştır.⁴⁷ Erzurum, bir sonraki büyük depremi 1859 yılında yaşamış ve şehir tamamen harabeye dönmüştür. Bu sırada 7.000'den fazla evi barındıran Erzurum'daki evlerin yarısı tamamen yıkılırken dükkân, cami, minare vs. binalardan bazılarının üçte biri, bazılarının ise üçte ikisi yıkılarak ağır hasar görmüştür.⁴⁸ Lala Paşa Camii, Erzurum Kalesi'nin⁴⁹ surlarının bazı kısımları, iç kalenin ve kışlanın yarısı, kışla içerisindeki binaların bir kısmı da yıkılan yerler arasındadır. Hükümet konağı, cephanelik, karakol ise yıkılmış ya da hasar görmüştür.⁵⁰ Deprem, Erzurum şehrinin yanı sıra köylerinde de hasara yol açmıştır.⁵¹ Hayatını kaybedenlerin sayısının 320, yaralı sayısının 180 olduğu ve 10 kişiye ulaşamadığı kayıtlara geçmiştir.⁵² Erzurum'daki bir sonraki yıkıcı deprem ise sabah saatlerinde yaşanan ve bu çalışmanın konusunu teşkil eden 8 Kasım 1901 depremidir.

1. Depremın Yol Açtığı Hasar ve Zayiat

8 Kasım 1901 depremi, Cuma günü sabahı saat 06.47'de oldukça şiddetli derecede hissedilmiş ve büyük bir yıkımı beraberinde getirmiştir. Deprem hafif şiddetli öncü sarsıntılarla başlamıştır.⁵³ Öncü sarsıntıların saatleri ve sayıları hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Erzurum valisi Nazım Bey, ilk sarsıntının sabah saat 06.07'de şiddetli, 06.37'de hafif şiddetli öncü

⁴³ Ambraseys, age, 241, 603, 614-615.

⁴⁴ Cerîde-i Havâdis, sayı 154, 18 L 1259.

⁴⁵ Robert Curzon, *Armenia: A Year at Erzerum, and on the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia* (New York, 1854): 110-111, 160-162.

⁴⁶ Ambraseys, age, 658.

⁴⁷ BOA., İ.DH., 255/15720, 11 L 1268; Cerîde-i Havâdis, sayı 588, 19 L 1268.

⁴⁸ BOA., İ.MMS., 15/629, 15 ZA 1275.

⁴⁹ Erzurum Kalesinin eski surları tamir edilemeyecek derecede ağır hasar gördüğünden yıktırılması ve buradan elde edilecek arsannın satılması elde edilecek paranın yıkım masrafına harcanması kararlaştırılmıştır. BOA., İ.DH., 536/37232, 15 Z 1281.

⁵⁰ BOA., A.MKT.MHM., 161/54, 02 M 1276; 167/31, 9 RA 1276; A.MKT.UM., 366/86, 21 S 1276; İ.MVL., 446/19840, 3 N 1277; MVL., 608/5, 17 Ş 1277; İ.MMS., 15/629, 15 ZA 1275; Meydana gelen yeni sarsıntılar, 1859 depreminin artçı şoklarının Kasım ayının ortalarına kadar devam ettiğini göstermektedir. Nitekim 10, 13 Temmuz, 13 Ağustos ve 11 Kasım 1859'da Erzurum'da depremlerin meydana geldiği kayıtlara geçmiştir. BOA., MVL., 594/59, 7 B 1276; BOA., A.MKT.UM., 410/39, 24 Z 1274; Ambraseys, age, 695.

⁵¹ BOA., İ.HR., 171/9241, 13 S 1276.

⁵² BOA., İ.DH., 436/28841, 1 Z 1275; İngiliz seyyah Harry Finnis Blossé Lynch ise eserinde bu depremde 4.500 evin yıkıldığından ya da ağır bir şekilde hasar gördüğünden, 9 minare yerle bir olduğundan, Çifte Minare Medresesinin hasar gördüğünden ve şehirdeki eski surların bazı bölümlerinin yıkıldığından bahsetmektedir. Harry Finnis Blossé Lynch, *Armenia Travels and Studies I* (London, 1901): 210-211.

⁵³ BOA.Y.PRK.UM., 56/130, 26 B 1319.

sarsıntıların yaşandığını başkente bildirirken İkdâm gazetesi, gece saat 03.12, 05.42, 06.12 ve 06.42'de hafif şiddetli dört öncü sarsıntıdan bahsetmektedir.⁵⁴ Tercümân-ı Hakikat ise Rasathâne-i Âmireye dayanarak saat 06.00 civarında hafif şiddetli bir öncü sarsıntının hissedildiği bilgisini vermektedir.⁵⁵ O gün sabah saat 06.42'de Hınıs ve Hasankale'de şiddetli, Esenkale'de ise hafif şiddetli depremler hissedilmiştir.⁵⁶

Erzurum'da sabahın ilk saatlerinde yaşanan şiddetli depremin tesiriyle hanelerin bir kısmı yıkılmış, bir kısmı da harap olarak kullanılmaz bir hale gelmiştir. Hazırlanan hasar tespit raporuna göre devlet daireleri ve evlerden her birinin az ya da çok hasar aldığı tespit edilmiştir.⁵⁷ Askeriyeye ait binalarında yıkıldığı depremde askerler kışla meydanlarına çıkarılmıştır.⁵⁸ Sabâh ve İkdâm gazetelerinin verdiği bilgilere göre depremde birtakım hanelerin hasar gördüğü ancak can kaybının yaşanmadığı belirtilmiş olsa da bu ifade gerçeği yansıtmamaktadır.⁵⁹ Nitekim Erzurum Valiliğinin hazırladığı rapora göre depremin yaşandığı ilk gün Erzurum kent merkezinde Müslüman halktan 6'sı kadın, 4'ü erkek, 8'i çocuk ve Hıristiyan halktan 1'i kadın 2'si çocuk olmak üzere toplam 21 kişi enkaz altında kalarak can vermiş, 2'si Müslüman, 4'ü Hıristiyan olmak üzere toplam 6 kişi de yaralanmıştır.⁶⁰

Tamamlanan incelemeler sonucunda hazırlanan rapora göre ise depremin Erzurum'daki evlerin büyük bir kısmında hasara yol açtığı, evleri yıkılan ya da hasar gören yaklaşık 12.000 civarında depremeden açıkta kaldığı anlaşılmıştır.⁶¹ Şehirde bulunan cami, medrese ve mescitlerin tamamı depremden az ya da çok hasar almıştır. Erzurum'da mevcut olan 41 camiden 7'sinin yeniden inşayı gerektirecek derecede, 16'sının tamirleri yapılmadan açılmasının tehlikeli olacak şekilde ağır hasar aldığı belirlenmiştir. Diğer 17 caminin ise az miktarda tamire ihtiyaç duyduğundan bahisle içinde vakit namazlarının eda edilmesinde herhangi bir sakınca görülmediği ifade edilmiştir. Şehirde bulunan camilerin yanı sıra 9 medrese ve 3 mescit de az ya da çok hasar görmüştür.⁶²

Erzurum Kalesi'nin de depremde hasar aldığı, Erkân-ı Harbiye tarafından yaptırılan inceleme sonucunda anlaşılmıştır. Kalenin kapısı, yan duvarları ve saat kulesi yıkılmıştır. Muhafız askerlerin bulunduğu iç kalede 9, 12 ve 15 santimetrelik topların bulunduğu sundurmanın üst kısmı hasar görmemiş olsa da kalenin kuzeydoğusunda bulunan burcun çökmesinden dolayı bu topların bulunduğu arka duvarı yıkılmaya meyilli hale gelmiştir. Dördüncü Ordu Komutanlığı, söz konusu duvarın yıkılması halinde burada bulunan toplarla beraber çökeceğini ve bu durumda büyük patlamalar meydana gelebileceğini varsayarak, yetkili askeri birime topların yavaş yavaş çekilerek kalenin orta yerine yerleştirilmesi ve kılıflarının geçirilmesi talimatını vermiştir.⁶³

Depremde hasar gören bir başka bina ise Erzurum Hapishanesi'dir. Hapishanenin bir kısmı sarsıntıda tamamen yıkılırken bir kısmı da ağır hasar alarak harabeye dönmüştür. Hapishanenin hem kullanılmayacak derecede tehlikeli duruma gelmesi hem de mahkûmların yaşanan

⁵⁴ İkdâm, sayı 2654, 1 Ş 1319.

⁵⁵ Tercümân-ı Hakikat, sayı 7381, 28 B 1319.

⁵⁶ İkdâm, sayı 2653, 29 B 1319; Sabâh gazetesinin aynı tarihli haberinde depremin hissedildiği yerler arasında Esenkale yerine Başkale verilmiştir. Sabâh, sayı 4315, 29 B 1319.

⁵⁷ BOA, DH.MKT., 2561/52, 13 Ş 1319.

⁵⁸ BOA, DH.MKT., 2570/102, 12 N 1319.

⁵⁹ Sabâh, sayı 4316, 1 Ş 1319; İkdâm, sayı 2656, 3 Ş 1319.

⁶⁰ BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319.

⁶¹ BOA, Y.PRK.UM., 56/130, 26 B 1319; İkdâm, sayı 2685, 1 N 1319.

⁶² BOA, DH.MKT., 2569/57, 5 N 1319.

⁶³ BOA, Y.MTV., 223/34, 9 Ş 1319.

kargaşadan istifade ederek firar etmelerinin önlenmesi nedenleriyle güvenliği sağlamak oldukça güç bir hale gelmiştir.⁶⁴ Neticede Erzurum Hapishanesi'nin yeniden inşa edilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁵

Deprem, okul binalarında da yıkıma ya da hasara yol açmıştır. Hasar gördüğü tespit edilen okullardan birisi, Erzurum İnas (Kız) Mektebi ki tamir edilmedikçe içinde eğitime devam edilmesi sakıncalı görülmüştür.⁶⁶ Depremde hasara uğrayan yerler arasında askeriye ait binalar, kışla ve askeri hastane de yer almaktaydı.⁶⁷ Ayrıca Erzurum Hükümet Konağı ile içinde bulunan jandarma koğuşu ve ahır gibi binalar da kullanılamayacak derecede hasar görmüştür.⁶⁸ Nitekim Erzurum Fırka Dairesi tarafından yapılan incelemeler neticesinde ise buraya bağlı yerlerde ikamet etmenin sakıncalı olacağı açıklanmıştır.⁶⁹

Depremden önemli ölçüde hasara uğrayan bir diğer yer ise Ermeni kilisesi ile bu kiliseye dâhil olduğu anlaşılan okul, manastır ve buna benzer yapılarıdır. Kilisenin bazı duvarları yıkılırken diğer yapılardan bazılarının sıvaları dökülmüş, bazılarının da çeşitli yerlerinde hasar oluşmasıyla tamire muhtaç bir hale gelmiştir. Fransa Konsolos Yardımcılığı, Sadarete müracaat ederek tamir için gerekli izinlerin verilmesini talep etmiştir.⁷⁰ Konsolosun devreye girmesi, hasar gören kilisenin Katolik Ermenilere ait olduğunu göstermektedir.

2. Depremın Artçı Sarsıntıları

8 Kasım Cuma sabahı saat 06.47'de gerçekleşen ana depremin çok sayıda artçı sarsıntısının yaşandığını görmekteyiz. 07.12'deki hafif bir artçı şokun ardından saat 10.00-10.12 sularına kadar şiddetli derecede ve uzunca süren sarsıntılar hissedilmiştir. Kaynaklar, bu artçı sarsıntılar esnasında bazı evlerin yıkıldığı bilgisini vermekte ve büyük çoğunluğu Kasım ayı içerisinde meydana gelen artçı sarsıntıların belli aralıklarla bir yıl kadar devam ettiğini göstermektedir. Daha sonra meydana gelen artçı sarsıntılardan bazılarının da hasara yol açtığı anlaşılmaktadır. Örneğin 10 Kasım gecesi biri şiddetli, diğerleri hafif şiddetli derecede yaşanan dört deprem sırasında bazı evler harap bir hale gelmiştir. Bir sonraki gün de ara ara hafif şiddetli artçılar hissedilmiştir. Aynı günün gecesinde ise hafif şiddetli iki artçı şok yaşanmıştır. 10 ya da 11 Kasım'da saat 15.09 sularında yaşanan depremde de bazı binalar hasar görmüştür. 12 Kasım ve 13 Kasım gecelerinde ikişer defa hafif şiddetli sarsıntılar yaşanırken 14 Kasım'da bir, 16 Kasım'da iki, 16 Kasım gecesinde dört ve 17 Kasım'da bir defa hafif şiddetli sarsıntı meydana gelmiştir. 18 Kasım gecesi ise biri şiddetli olmak üzere altı sarsıntı yaşanmıştır. 19 Kasım gecesi iki, 20 Kasım akşamüzeri bir, 22 Kasım'da bir, 24 Kasım'da iki, 26 Kasım'da iki defa hafif şiddetli deprem yaşanmıştır.⁷¹ Görüldüğü üzere 1901 depreminin yaşandığı Kasım ayı içerisinde bazıları hasara sebep olan şiddetli ya da hafif şiddetli derecede onlarca deprem yaşanmıştır. 8 Kasım sonrasında sık ve şiddetli derecelerde yaşanan depremlerin Erzurum halkını tedirgin ettiği ve endişeye sevk ettiği tahmin edilebilir.

⁶⁴ BOA, DH.TMIK.M., 113/51, 27 B 1319.

⁶⁵ BOA, DH.TMIK.S., 39/1, 8 RA 1320.

⁶⁶ BOA, MF.MKT., 617/23, 14 L 1319.

⁶⁷ BOA, İ.HUS., 91/61, 9 Ş 1319; DH.MKT., 2556/114, 5 Ş 1319.

⁶⁸ BOA, İ.AS., 45/45, 15 RA 1321.

⁶⁹ BOA, BEO., 1752/131382, 24 Ş 1319.

⁷⁰ BOA, DH.MKT 2599/25, 3 Z 1319.

⁷¹ BOA, Y.PRK.UM., 56/130, 26 B 1319; 57/10, 8 Ş 1319; BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319; 1749/131173, 8 Ş 1319; İkdâm, sayı 2654, 1 Ş 1319; 2656, 3 Ş 1319; 2657, 4 Ş 1319; 2658, 5 Ş 1319; 2655, 2 Ş 1319; 2661, 8 Ş 1319; 2662, 9 Ş 1319; 2667, 13 Ş 1319; Tercümân-ı Hakikat, sayı 7381, 28 B 1319.

Kaynaklarda Aralık, Ocak ve Şubat aylarında artçı şok hissedildiği tespit edilememişse de hiçbir depremin yaşanmadığı anlamına gelmemektedir. Daha sonraki aylarda yaşanan depremler artçı şokların devam ettiğini göstermektedir. Öyle ki 1902 yılının 11 Mart gecesinde saat 21.24'te şiddetli; 2 Nisan'da saat 07.52'de oldukça şiddetli, 17 Nisan gecesi saat 21.32'de şiddetli ve 18 Nisan gündüzünde hafif şiddetli derecede birer defa artçı şok yaşanmış ve harap durumda olan 2 hane ile bazı duvarlar yıkılmıştır. Bahsi geçen son depremden iki ay sonra, 17 Haziran 1902 gecesi, biri şiddetli ikisi hafif şiddetli üç sarsıntı yaşanırken 13 Eylül gecesi saat 23.34 sularında ve 6 Kasım'da birer defa hafif şiddetli sarsıntı hissedilmiştir.⁷²

3. Afet Yönetimi

Erzurum halkı, çok şiddetli gerçekleşen ana depremin ilk şokuyla büyük korku ve telaşa kapılmış, kendilerini evlerinden dışarı atarak sokaklara ve bahçelere çıkmıştır. Yaklaşık 12.000 afetzede sokak ortalarında kalmıştır. Bölgeye kısa süre önce tayin edilen Vali Nazım Bey ile valiliğe bağlı memurlar, depremin yaşandığı gün afet mahallerini dolaşmaya başlamışlardır. Bir taraftan deprem bölgesinde incelemeler yaparak alınması gereken tedbirleri belirlemeye çalışırken diğer taraftan halkın ve mahkûmların heyecanını yatıştırmaya gayret göstermişlerdir.⁷³ Depremin yol açtığı hasar ve zayıat hususlarında padişahı ve hükümeti bilgilendiren Vali, vakit kaybetmeden açıkta kalanların iskânlarına çalışıldığını bildirmiştir. Deprem haberinin İstanbul'da büyük bir üzüntüyle karşılandığını bildiren Sadaret makamı ise alınan tedbirlerin yanı sıra Erzurum'daki hayırseverlerin ve varlıklı kişilerin yardımlarına başvurulmasını ve fakir halkın zarurî ihtiyaçlarının vakit kaybetmeden karşılanmasını emretmekle birlikte hasarın derecesinin bir an evvel bildirilmesinden sonra Hükümetin de gerekli desteği vereceğini bildirmiştir.⁷⁴ Ayrıca Hükümet, ara ara Erzurum Valiliğinden afetzedelerin durumuna dair bilgi istemiştir. Açıkta kalan kimse olup olmadığı, varsa bunlar için kaç çadıra ihtiyaç olduğu, baraka inşasının ne derecede tamamlandığı ve depremedelerin muhafazaları için ne gibi tedbirler alındığını sorarak yapılanları kontrol etmeye çalışmıştır.⁷⁵ Dönemin padişahı II. Abdülhamid de gerekli tedbirlerin alınması için verdiği birtakım emirlerle depremede halkın sıkıntılarının giderilmesi için gayret göstermiştir.⁷⁶

Afet yönetimi bağlamında yapılması gereken en önemli işler göçük altında kalanların çıkarılması, yaralıların tedavisi, depremedelerin barınma ve beslenme ihtiyaçlarının giderilmesi, deprem bölgesinde özellikle de ağır hasar gören hapishanede güvenliğin sağlanması, yardım toplanması ve dağıtılması idi. Erzurum'da afetzedelerin yaralarının kısa süre içerisinde sarılabilmesi amacıyla Vali Nazım Bey'in girişimleriyle derhal çeşitli komisyonlar kurulmuştur. Bunlardan ilki baraka inşası için kurulan komisyondur. İkinci komisyon, muhtaç durumda olanların isimlerini belirlemek ve iâşelerini temin etmek üzere Erzurum naibi başkanlığında çalışmalarına başlamıştır. Üçüncü bir komisyon ise hasar gören ve özellikle de tehlike arz eden binaları tespit etmek ve durumları hakkında bir rapor hazırlamakla görevlendirilmiştir. Bahsi geçen komisyonların hepsi de Erzurum valisinin koordinatörlüğünde görev yapmışlardır.⁷⁷

⁷² BOA, DH.MKT., 463/11, 12 M 1320; İkdâm, sayı 2875, 14 RA 1320; 2777, 4 Z 1319; 2978, 28 C 1320; 3016, 7 Ş 1320.

⁷³ BOA, Y.PRK.UM., 56/130, 26 B 1319; İkdâm, sayı 2685, 1 N 1319.

⁷⁴ BOA, BEO., 1748/131058, 26 B 1319.

⁷⁵ BOA, BEO., 1749/131173, 9 Ş 1319.

⁷⁶ BOA, BEO., 1833/137463, 15 M 1320.

⁷⁷ BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319.

3.1. İskân ve İaşe Temini

Depremın akabindeki en önemli mesele, arama kurtarma faaliyetleri idi. Bir diğerk önemli mesele ise canlarını kurtaran ancak açıkta kalan depremzedelerin barınak ve beslenme ihtiyaçlarının karşılanması yani iskân ve iâşelerinin sağlanmasıydı. Depremzedelerin birçoğunun afet bölgesinde barındırılması mecburiyeti hâsıl olduğundan bunların ikametleri için ilk etapta kentte mevcut bulunan çadırlar valilik tarafından afetzedelere dağıtılmaya başlanmıştır.⁷⁸ Ancak Erzurum'un kış soğuklarında ve kar yağışı altında çadırlarda ikâmet etmenin zorluğu da düşünülerek depremzedelerin bir kısmının civardaki yerleşim birimlerine gitmeleri teşvik edilmiştir. Bu kapsamda afetzedelerin gidecekleri yerlerde dahi iâşelerinin iâne (yardım) komisyonlarından temin edileceği garantisı verilmiş, böylece arzu eden depremzedelerin bir kısmı Erzurum'da hasar görmeyen köylere gitmeye başlamıştır.⁷⁹

Çadırların Erzurum'un kış soğuklarında barınmaya çok elverişli olmadığı depremzedelerden gelen şikâyetlerden de anlaşılmaktaydı. Erzurum Posta ve Telgraf İdaresinde görev yapan yirmi dokuz memur, 18 Kasım 1901 tarihinde yani depremden on gün sonra kendi adlarına gönderdikleri bir telgrafla aileleri için barakalar inşa ettirilmesini talep etmişlerdi. “*Kış mevsimi dolayısıyla çoluk çocuklarının buzlar ortasında perişan bir halde kaldıklarından ve bir kömür parasına denk olan maaşlarının baraka inşasına yetmediğinden*” bahisle bu konuda “*padişahın ihsan ve merhametine sığındıklarını*” dile getirmişlerdi. Bu talep sonrasında yapılan müzakereler ile Posta ve Telgraf Nezaretinden 4.900 kuruşun gönderilmesi ve yeterli miktarda barakanın acilen inşa ettirilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁰

Erzurum'da görev yapan asker ve subaylar için de aynı yönteme başvurulmuştur. Askeriyeye ait binalarda ve kışlada oluşan hasar neticesinde bu binalar tamamen boşaltılmış, askerler daha güvenli olduğu gerekçesiyle kışla meydanına çıkarılmıştır. Açıkta kalan askerlerin barınması için⁸¹ 25 m uzunluğunda ve 4 m genişliğinde 26 adet barakanın inşa edilmesi planlanmıştır. Subay ve kumandanların ikametleri için de birtakım odaların yapılması kararlaştırılmıştır. Bahsi geçen baraka ve odaların inşaat masrafı için 250.000 kuruşun yeterli olacağı hesaplanmıştır. Bu paranın kullanımına yetki verilerek gerekli kereste ve inşaat malzemelerinin temin edilmesi ve hemen inşaaata başlanması için talimat verilmiştir.⁸² Dördüncü Ordu Komutanlığı, ayrıca kendisine bağlı olarak Muş'ta hudut görevi yapan komutan ve subayların Erzurum'da bulunan aileleri için de acilen baraka yapılmasını elzem görmüştür. Komutanlık, bir yerlerden ikişer maaşın verilmesiyle, başlarında kimse olmayan bu kimsesiz ve çaresiz aileler için acilen barakaların yapımına bir an evvel başlanacağını beyan etmiştir. Bahsi geçen ikişer maaşın havalesi kapsamında Diyarbakır, Mamûratülaziz (Elazığ), Trabzon ve Bitlis defterdarlıklarına birer tebligat yollanmıştır.⁸³ Depremın yaşanmasından yaklaşık iki hafta sonra bölgede düzenin neredeyse sağlandığı, açıkta kimsenin bırakılmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda tedbir amaçlı fazladan 5-10 çadır ve 100 kadar ailenin ikamet edebileceği barakalar da inşa edilmiştir.⁸⁴ Deprem sonrasında özellikle Erzurum kışlarının soğukları dikkate alınarak çadır ve baraka inşasına son derece önem verilerek

⁷⁸ BOA, İ.HUS., 91/55, 2 Ş 1319.

⁷⁹ BOA, BEO., 1749/131173, 11 Ş 1319; BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319.

⁸⁰ BOA, BEO., 1749/131102, 10 Ş 1319.

⁸¹ BOA, İ.HUS., 91/55, 2 Ş 1319; İ.HUS., 91/61, 9 N 1319.

⁸² BOA, DH.MKT., 2570/102, 12 N 1319; İkdâm, sayı 2707, 23 N 1319.

⁸³ BOA, BEO., 1745/130872, 1 Ş 1319.

⁸⁴ BOA, Y.A.HUS., 422/31, 10 N 1319.

afetzedelerin açıkta kalmamasına bir hayli özen gösterildiği, bir afetzedenin kaleme aldığı mektupta da vurgulanmıştır.⁸⁵

Barınma ihtiyacından sonra afetzedelerin en zaruri ihtiyaçlarının başında iâşe temini yani beslenme ihtiyaçlarının giderilmesi gelmekteydi. Bölgede artçı sarsıntıların yaşanması yeni hasarların ortaya çıkmasına neden olurken yeni tedbirlerin alınmasını da gerekli kılmaktaydı. Örneğin 10 Kasım gecesi yaşanan şiddetli derecedeki artçı sarsıntıda bölgede bulunan beş fırın birden hasara uğramıştı. Fırınlardan istifade edilememesi durumunda halkın zor durumda kalmaması amacıyla yeterli miktarda peksimet yaptırmak suretiyle tedbir alınmıştır.⁸⁶ Ayrıca yaşanan felaketin tesirini hafifletmek için Erzurum'a civar bölgelerden un ve kereste gönderilmesi için girişimlerde bulunulmuştur.⁸⁷

Erzurum Valiliği tarafından afetzedeler için gerekli her türlü yardım sağlanmaya çalışılmıştır. Depremden sonraki birkaç gün boyunca, afet bölgelerinde oluşturulan 6 şube aracılığıyla, çocuklarda dâhil olmak üzere on ilâ on iki bin kişiye yarım kıyye (641 gr) ekmeğin yanı sıra çay, şeker, kuru gıda ve yakacak (odun) dağıtımı yapılmıştır. Halkın yaşadığı korku ve heyecanı atlatmasıyla birlikte dükkânlar tekrar açılmış ve çoğu kişinin de evlerine dönmeleriyle bu rakam 8000'e kadar inmiştir.⁸⁸ Fukara halka yapılan ekmeğin dağıtımına iki ay boyunca devam edilmiş ve Erzurum İdare Meclisi ile iâne komisyonunun kararıyla 14 Ocak 1902 tarihinde bu uygulamaya son verilmiştir.⁸⁹ Yapılan erzak ve diğer yardımların dağıtımını da bizzat şehrin her tarafını gezerek depremzedelerin genel durumunu teftiş eden ve nelere ihtiyaçları olduğunu tespit eden Vali Nazım Bey'in gözetimi altında gerçekleştirilmiştir.⁹⁰

Afetzedelerin yaralarının sarılması amacıyla, daha sonra ayrıntılarıyla bahsedileceği üzere, yardım kampanyaları düzenlenmiş ve bu paralar Vilâyet Mal Sandığında toplanmıştır. Dağıtılan aynî yardımların dışında, gelen yardım paralarından dul ve yetim olanlar ile komutanlara, nizamiye ve redif subaylarına, jandarmaya, polise ve diğer bütün memurlara birer maaş verilmiştir.⁹¹ Ayrıca fakir ve muhtaç durumdaki depremzede halka da nakit olarak yardımda bulunulmuştur.⁹²

Şehirde iskân ve iâşeden sonra gelen en önemli konuların birisi de yaralıların ve hastaların sağlıklarının korunmasıydı. Askeri hastanenin hasar görmesi bölgede bir hastane inşa edilmesini zaruri kılmıştı.⁹³ Erzurum Valiliği tarafından 10.000 kuruşluk⁹⁴ kereste satın alınarak derhal bir baraka hastane inşa edilmiş ve hastalar buraya nakledilmiştir.⁹⁵ Ayrıca her gün bir doktor afet mahallerini gezerek halkın sağlık durumunu kontrol etmiş ve toplumun genel sağlığını korumak adına gerekli tedbirler alınmıştır.⁹⁶ Buna rağmen çadır ve barakalardaki ağır yaşam şartları, çiçek ve tifo gibi hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu hastalıkların afetzedeler arasında görülmeye başlanması, Erzurum Valiliğinin yeni birtakım acil tedbirler almasını gerektirmiştir. Olası bir salgının önüne geçilmesi için afetzedelere zorunlu olarak aşı uygulanmaya başlanmıştır.

⁸⁵ Tercümân-ı Hakikat, sayı 7397, 15 Ş 1319.

⁸⁶ BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319.

⁸⁷ İkdâm, sayı 2656, 3 Ş 1319.

⁸⁸ BOA, Y.A.HUS., 422/31, 10 N 1319; İkdâm, sayı 2685, 1 N 1319.

⁸⁹ BOA, DH.MKT., 2578/123, 12 L 1319.

⁹⁰ Tercümân-ı Hakikat, sayı 7397, 15 Ş 1319.

⁹¹ BOA, BEO., 1749/131173, 3 Ş 1319.

⁹² Tercümân-ı Hakikat, sayı 7397, 15 Ş 1319.

⁹³ BOA, DH.MKT., 2556/114, 5 Ş 1319.

⁹⁴ 1 lira 100 kuruş, 1 kuruş ise 40 paradır.

⁹⁵ BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319.

⁹⁶ BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319; Y.A.HUS., 422/31, 10 Ş 1319.

Bu iş için hususi memurlar görevlendirilerek gerekli olan bütün tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Tifonun görülme sıklığı, az olsa da hastalığın bahar aylarında daha fazla yayılması hususunda endişeye sebep olmuştur.⁹⁷ Bu sebeple tifo hastalığı için Doktor Santimes tarafından geliştirilen serumun incelenerek faydalı olduğuna kanaat getirilmesi halinde yeterli miktarda Erzurum'a gönderilmesi talep edilmiştir.⁹⁸

Deprem sonrasında masrafları artan Erzurum Belediyesinin gelirleri artırılmaya çalışılmıştır. Çünkü Erzurum'un 2.100 m uzunluğundaki büyük caddeleri, sokakları ve buralardaki lağımları da depremde hasar görmüştü. Halk sağlığının muhafazası ve salgın hastalıkların yayılmaması birinci derecede önemli bir konu olmasına rağmen Erzurum Belediyesinin gelirleri, bahsi geçen yerlerin tamir masraflarını karşılamak için yeterli değildi. Bu nedenle senelik 500 lira olan Erzurum şehri "bedelât-ı nakdiyyesinin" 5 yıl müddetle Erzurum Belediyesine bırakılması talep edilmiştir.⁹⁹ Ayrıca Erzurum Belediye Meclisi, inşaat mevsiminin yaklaşmasına binaen ahalinin evlerini tamir ve inşa ettirmelerine izin verilmesini ve inşaat vergisi alınmamasını talep etmiştir.¹⁰⁰ Bu konu hakkında yapılan görüşmeler neticesinde afetzedelerin deprem dolayısıyla yeterince zarara uğradığı göz önüne alınarak 14 Kasım 1901 tarihinden itibaren bir yıl müddetle ev inşaatlarından vergi alınmaması ancak akar (gelir getiren mülkten) suretiyle yapılacak olan ve daha önce de akar olduğu bilinen binalardan vergi alınması kararlaştırılmıştır.¹⁰¹

Afet yönetimi bağlamında ele alınması gerekli başka bir konuda deprem bölgesinde güvenlik ve asayişin sağlanmasıydı. Halkın, terk etmek zorunda kaldığı evleri ile iş yerlerindeki eşyaların ve malların çalınması riski bu tür ortamlarda daha da artmıştı. Bu nedenle deprem bölgesinde yeterli güvenlik tedbirleri alınmış ve bu sayede şehirde güvenlik zafiyeti veya hırsızlık gibi hiçbir olumsuz durumla karşılaşılmamıştır.¹⁰²

Güvenlik hususu özellikle depremde büyük bir kısmı yıkılarak ağır hasara uğrayan Erzurum Hapishanesi için büyük önem arz etmekteydi. Hem binanın duvarlarının yıkılması hem de deprem sırasında yaşanan hengâme, hapishaneyi güvenlik açısından elverişsiz hale getirmişti. Bu durumdan istifade etmek isteyen mahkûmlardan firar girişiminde bulunanlar olmuş ve kaçışlarını önlemek amacıyla silah kullanmak zorunda dahi kalınmıştı. Ağır ceza alan bu mahkûmların firarı halinde bütün memleketin asayişinin bozulacağı göz önüne alınarak bunların çevre hapishanelere dağıtılması kararlaştırılmıştır. Çevre şehirlerdeki hapishanelerin kapasitesi dikkate alınarak Erzurum Hapishanesindeki mahkûmların bir kısmının Trabzon Hapishanesine, bir kısmının da Erzincan Hapishanesine yerleştirilmeleri uygun görülmüştür. Neticede şehirdeki hapishanede bulunan 351 mahkûmdan 81'i Trabzon Hapishanesine, 60'ı Erzincan Hapishanesine asker ve jandarma müfrezeleri eşliğinde gönderilmiştir. Güvenliklerinin daha kolay sağlanması açısından olsa gerektir ki mahkûmlar Erzincan'a iki katile halinde sevk edilmiştir. Erzurum valisi Nazım Bey'in yazısından anlaşıldığı üzere diğer 210 mahkûm Erzurum'da kalmış, ancak gerekli güvenlik tedbirleri alınmıştır.¹⁰³

Deprem sonrasında Erzurum'da eğitime bir süreliğine ara verilmiştir. Özellikle binası yıkılan ya da hasar gören okullarda eğitime devam etmek mümkün olmamıştır. 11 Kasım 1901 tarihli bir

⁹⁷ İkdâm, sayı 2690, 6 N 1319.

⁹⁸ BOA, DH.MKT., 2570/82, 12 N 1319.

⁹⁹ İkdâm, sayı 2710, 27 N 1319.

¹⁰⁰ BOA, BEO., 1819/136362, 15 Z 1319.

¹⁰¹ BOA, ŞD., 1522/11, 22 N 1319; BEO., 1819/136362, 20 Z 1319; İkdâm, sayı 2730, 16 L 1319.

¹⁰² BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319; Y.A.HUS., 422/31, 10 Ş 1319.

¹⁰³ BOA, DH.TMIK.M., 114/8, 6 Ş 1319; 113/51, 27 B 1319.

resmi yazıya göre, bütün bölge halkı gibi, öğrenciler de barakalarda ikamet etmekteydiler.¹⁰⁴ Mühendisler, depremde harap olan Erzurum İnâs Rüştiye Mektebinin tamiri yapılmadan içinde ikametinin uygun olmadığını rapor etmişlerdi. Tamirin tamamlanmasına kadar öğrenciler için hükümet konağı yakınlarında aylığı 100 kuruştan bir hane kiralanmış ve eğitime kaldığı yerden devam edilmiştir. Maârif Nezâreti (Eğitim Bakanlığı), bu hanenin kirasının "zuhûrât tertibinden" karşılanmasını kararlaştırmıştır. Bu arada boş yere kira verilmemesi için artçı şokların sona ermesiyle beraber mektep binasının hemen tamirine başlanması gerektiği kayıtlara geçmiştir.¹⁰⁵ Deprem sonrasında kentteki adli işler de imkânlar ölçüsünde sürdürülmüştür. Nitekim Adliye Dairesi, yargılamaların yapıldığı hükümet konağının hasar görmesi nedeniyle bidayet hukuk ve ticaret yargılamaları ile istinaf hukuk ve ceza yargılamalarının inşa ettirilen barakalarda yapılmasını uygun bulmuştur.¹⁰⁶

Bir depremzedenin Tercümân-ı Hakikat gazetesine gönderdiği mektup, bölgede sergilenen afet yönetimi hakkında çok önemli bilgiler içermektedir. Gazetenin 27 Kasım 1901 tarihli nüshasında yayınlanan mektuba göre Padişah II. Abdülhamid'in afetzedelerle ve askerlerin durumuyla yakından ilgilenmesi bölge halkını son derece memnun etmiştir. Erzurum'a kısa süre önce tayin edilen ve deprem bölgesinde afet yönetiminin en üst düzey sorumlusu olan Vali Nazım Bey ise isabetli karar ve davranışlarıyla halk arasında oldukça büyük bir saygı ve itibar kazanmıştır. Nazım Bey'in üstlenmiş olduğu bu görevde fukaraların ve bütün afetzedelerin iskânlarıyla, iâşe ve diğer konularda göstermiş olduğu gayret ve özen, herkesin özellikle de kadın ve çocukların kendisine minnet duymasına sebep olmuştur. Mektupta belediye başkanı ile diğer devlet memurlarının gayretlerinden de memnuniyetle bahsedilmiştir. Diğer bir üst düzey görevli, jandarma alay kumandanı Ahmet Paşa ise "çadır talep eden depremzedelere karşı kaba bir lisanla davrandığı" iddiasıyla eleştirilmiştir. Mektubu kaleme alan afetzede, bu çadırların kendilerine bizzat padişahın emriyle dağıtıldığını, bu haksız davranışların bir daha tekrar etmeyeceğini umduklarını ifade etmiştir.¹⁰⁷

Memurlar ve halktan bazıları, afetzedelerin ihtiyaçlarının karşılanması kapsamında yaptıkları üstün hizmetlerden dolayı nişan veya rütbelerinin terfileriyle ödüllendirilmiştir. Bu bağlamda vali yardımcısı İbrahim ve mektubcu Ali Rıza Efendilerin ikinci rütbeden, vilayet defterdarı Zihni, nüfus nazırı Mehmed, sıhhiye müfettişi Şerif, karantina müfettişi Çelbis ve nafia sermüfettişi Çavıyas Efendiler ile Mülkiye Mektebi mezunlarından Memduh Efendi'nin üçüncü rütbeden, ikinci sınıf polis komiserlerinden Hüsrev Bey'in ise dördüncü rütbeden Mecîdî nişanıyla onurlandırılmaları kararlaştırılmıştır.¹⁰⁸ Fukara ahaliye yardımları ve iâne dağıtımındaki hizmetlerinden dolayı mahalli eşrâfdan Mühürdarzâde Ahmet Bey'in dördüncü rütbeden, vilayet idare meclisi üyelerinden Tevfik Bey'in üçüncü rütbeden ve bölgenin ileri gelenlerinden Çilingiryan Asador Efendi'nin dördüncü rütbelere taltiflerine karar kılınmıştır.¹⁰⁹ Bazı görevlilere de nişan ya da terfi verilmesi talep edilmişse de verilip verilmediğine dair kayıtlara ulaşılamamıştır. Bunlardan ikisi Erzurum Belediyesi Başkanı Şerif Efendi ile Bidayet Hukuk Reisi Nail Efendi'dir ki ilkinin birinci sınıf ikinci rütbeden, diğerinin ikinci sınıf ikinci rütbeden terfileri istenmiştir.¹¹⁰ Depremzedelerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere başlatılan iâne çalışmalarında

¹⁰⁴ BOA, MF.MKT., 591/15, 29 B 1319.

¹⁰⁵ BOA, MF.MKT., 617/23, 8 Z 1319.

¹⁰⁶ BOA, BEO., 1752/131382, 24 Ş 1319.

¹⁰⁷ Tercümân-ı Hakikat, sayı 7397, 15 Ş 1319.

¹⁰⁸ BOA, DH.MKT., 2578/41, 6 L 1319.

¹⁰⁹ BOA, DH.MKT., 2594/35, 19 ZA 1319.

¹¹⁰ BOA, DH.MKT., 2578/41, 6 L 1319.

toplanan paraların korunması ve dağıtımı hususunda gösterdiği gayretin neticesi olarak ise Erzurum İdare Meclisi Başkâtibi Ali Sırrı Efendi'nin ikinci rütbeden ve mahalli eşraftan Ohannes Efendi'nin dördüncü rütbeden nişanla onurlandırılması talep edilmiştir.¹¹¹

3.2. Yardım Faaliyetleri ve Komisyonlar

1901 Erzurum depreminin ortaya çıkardığı hasar çok büyüktü, dolayısıyla depremzedelerin ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılan masraflar da büyük miktarda parayı gerektirmekteydi. Bu nedenle Erzurum'da ve çevre vilayetlerde iâne (yardım) komisyonları kurularak yardım kampanyalarına başlanmıştır.

İlk olarak Erzurum'da Vali Nazım Bey'in başkanlığında jandarma alay kumandanı Ahmet Paşa, bölgenin ileri gelenleri ve devlet memurlarından oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyon iki gün içerisinde 500 lira civarında yardım toplamayı başarmıştır.¹¹² Erzurum'un çevresinde de yardım kampanyaları düzenlenmiştir.¹¹³ Bu bağlamda Trabzon vilâyetinde toplanılan yardımlardan ilk olarak 40.000 kuruş,¹¹⁴ daha sonra 36.700 kuruş Erzurum'da bulunan Komisyon-ı Mahsûsa gönderilmiştir.¹¹⁵ Trabzon'da toplanılan nakdî yardımlardan başka afetzedeler için elbise ve çamaşır gibi yardım malzemeleri de Erzurum'a ulaştırılmıştır.¹¹⁶ Tercümân-ı Hakikat gazetesinin 28 Aralık 1901 tarihli nüshasındaki habere göre bu tarihe kadar Trabzon vilâyetinden Erzurum'a gönderilen yardım miktarı 111.200 kuruşa ulaşmıştır. Ayrıca ikinci defa olmak üzere 17 koli elbise gönderilmiştir.¹¹⁷ Aşağıdaki tablodan gönderdiği yardım miktarının arttığı anlaşılan Trabzon vilayeti hayırseverleri ile Erzincan sancağı hayırseverlerinin Erzurum depremzedelerine büyük bir katkı sağladığını söylemek mümkündür.

Tablo 2: Depremzedeler için Erzurum ve Çevresinden Toplanan Yardım Paraları¹¹⁸

Yerleşim Birimi	Kuruş	Para
Trabzon vilâyeti	152.670	-
Erzincan sancağı	94.907	20
Doğu Bayezid (Ağrı) sancağı	14.856	20
Bayburt kazası	25.069	-
Tercan kazası	9007	-
Kiğı kazası	10.300	-
Hınıs kazası	4391	10
Tortum kazası	10.802	20
Namervan (Narman) kazası	4854	10
Keskim kazası	6821	-
İspir kazası	2399	-
Erzurum vilâyeti memurları, bazı komutan ve subayları	46.346	10
Erzurum'da bulunan konsolos ve İran serkarperdazlığı	7720	-
Erzurum vilâyeti yardımseverleri	104.444	10
Geri iade edilmek üzere Ziraat Bankasından zahire bedeli	103.581	
TOPLAM	648.194	20

¹¹¹ BOA, DH.MKT., 533/61, 25 RA 1320.

¹¹² BOA, BEO., 1745/130829, 1 Ş 1319.

¹¹³ İkdâm, sayı 2665, 12 Ş 1319; BOA, BEO., 1833/137463, 15 M 1320.

¹¹⁴ İkdâm, sayı 2680, 26 Ş 1319.

¹¹⁵ İkdâm, sayı 2668, 14 Ş 1319; BOA, DH.MKT., 2561/84, 15 Ş 1319.

¹¹⁶ İkdâm, sayı 2685, 1 N 1319.

¹¹⁷ Tercümân-ı Hakikat, sayı 7429, 17 N 1319.

¹¹⁸ İkdâm, sayı 2852, 20 S 1320.

Tablo incelendiğinde Erzurum vilâyeti, bağlı kazaları ve çevre vilâyetlerden toplanan yardımların 648.194 kuruş, 20 paraya ulaştığı görülmektedir. Toplanan bu yardımlardan başka afetzedeler için daha birçok yerden yardımlar ulaştırılmaya çalışılmıştır. Diğer afetlerde olduğu gibi Erzurum depremzedeleri için gönderilen yardım paralarından posta ücreti alınmamıştır.¹¹⁹

Erzurum şehrindeki hayırseverlerin yaptığı toplam 158.510 kuruşun yanı sıra depremi büyük üzüntüyle öğrenen İstanbul'daki Erzurumlu Ermeni tüccarlar da hemşehrilerine yardımlarını esirgememişlerdir. Kendi aralarında topladıkları 20.000 kuruşu Erzurum'a gönderen tüccarlardan Badrik Gülbenkian ile Vahan Asayan'ın ellişer, Gülbenkian'ın oğlu Serkis Efendi ile Masaryan Efendi'nin otuzar, Manukyan ile Alyanakyan Efendilerin yirmişer lira gönderdikleri kayıtlara geçmiştir. Musevi tüccardan Ebeoğlu ise 10 lira bağışlamıştır.¹²⁰ Ayrıca Kars'ın ileri gelen ailelerinden Arif Ağa'nın 1000 ve Şerif Ağa'nın 200 kuruş yardım gönderdiği bilinmektedir.¹²¹

Afetin büyüklüğünü dikkate alan Padişah II. Abdülhamid de İstanbul'da Şehremâneti bünyesinde Komisyon-ı Mahsûsa ismiyle bir îâne komisyonunun kurulması talimatını vermiştir. Başkanlığını kendisinin üstlendiği bu komisyonun üyeleri arasında ikinci başkan Şehremini Ramazan Paşa, Dâhiliye Müsteşarı Fuat Bey ve bazı üst düzey kişiler yer almaktaydı. 24 Kasım'da Şehremâneti binasında ilk toplantısını gerçekleştiren Komisyon-ı Mahsûsa aşağıdaki şu maddeleri karara bağlamıştır:

1- Farklı tutarlarda 5.000 lira değerinde bilet basılması¹²²

Sabâh gazetesi ise 8.000 lira (800.000 kuruş) değerinde bilet basılacağını belirtmekteydi. Basılacak toplam 86.000 adet biletin 50.000'i 5 kuruşluk, 25.000'i 10 kuruşluk, 10.000'i 20 kuruşluk ve 1000'i 100 kuruşluk olacaktır.¹²³

2- Biletlerin merkezi dairelere ve vilâyetlere hızla dağıtılması

3- Yardım paralarının tamamının Ramazan ayının ortasına kadar toplanarak kış daha fazla bastırılmadan afetzedelerin ihtiyaçlarının karşılanması¹²⁴

Toplanacak yardımların dışında, Pirlepe sel felaketi ve Biga yangını afetzedeleri için daha önce Şehremâneti bünyesinde kurulmuş olan ve yine II. Abdülhamid'in başkanlığını yaptığı Komisyon-ı Âli tarafından da Erzurum depremzedeleri için acil ve kapsamlı birtakım yeni tedbirler görüşülüp karara bağlanmıştır. Bunlar arasında özellikle memurlardan alınacak yardım paralarının toplanması usulündeki bir düzenleme de vardır. Buna göre memurlardan 1.000 kuruşa kadar maaş alanlardan yardım tutarı olarak %1, 4.000 kuruşa kadar maaş alanlardan %2 ve bu miktarlardan yüksek maaş alanlardan %5 kesinti yapılması düşünülmüştür. Fakat yardımın bilete bağlı olarak birinci aylıktan ve bir defaya mahsus olmak kaydıyla vilâyet ve muhasebe daireleri tarafından kesilerek Ramazan ayının beşinci gününden önce komisyona gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Vilâyet dairelerine gerekli emirlerin verilmesi için de düzenlenen mazbata Sadarete sunulmuştur. Memleketteki hayırseverlerden ve yine memurlardan toplanacak yardımlar için de vilâyetlerde

¹¹⁹ BOA, DH.MKT., 463/27, 21 Z 1319.

¹²⁰ Tercümân-ı Hakikat, sayı 7388, 6 Ş 1319.

¹²¹ İkdâm, sayı 2684, 29 Ş 1319.

¹²² İkdâm, sayı 2667, 13 Ş 1319.

¹²³ Sabâh, sayı 4331, 15 Ş 1319.

¹²⁴ İkdâm, sayı 2667, 13 Ş 1319.

acilen komisyonların kurulmasının yanı sıra toplanan yardımların düzenli bir şekilde defterlere kaydedilerek vakit kaybetmeksizin Erzurum'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır.¹²⁵ Bununla birlikte memur maaşlarından yapılacak kesintiler için vakit gerektiği belirtilmiştir.

Toplanan yardımların yanı sıra açıkta kalan Müslüman ve Gayrimüslim halkın iskânları için Ziraat Bankası şubesi "tarîk bedelât-ı nakdiyyesinde" bulunan 200.000 kuruştan 100.000 kuruşunun Erzurum Mal Sandığına verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca orman hâsılatından da 50.000 kuruşun depremzedeler için kullanılması uygun görülmüştür. Bunların yanı sıra çevre vilâyetlerden 150.000 kuruşun gönderileceği bildirilmişse de bu paranın havalesinin gecikeceği ve eldeki paranın inşa edilecek barakaların acil bir şekilde tamamlanması için yeterli olmayacağı anlaşıldığından yeni bir çözüm arayışına girilmiştir. Sorunun ortadan kaldırılması için bir taraftan Şehremânetindeki Komisyon-ı Mahsûsa tarafından yürütülen yardım faaliyetlerinin hızlandırılması diğer taraftan da "tarîk bedelât-ı nakdiyyesinde" kalan diğer 100.000 kuruşun da Erzurum Mal Sandığına gönderilmesi gerekli görülmüştür.¹²⁶

Ermeni Patrikhanesi de depremzedeler için yardım toplamıştır. Patrikhanenin topladığı paralar 1.100 liraya ulaşmıştır.¹²⁷ Erzurum valisi Nazım Bey, Dâhiliye Nezâretine gönderdiği telgrafta, depremin yaşandığı ilk günden itibaren ayırım yapılmadan bütün Osmanlı tebaasına yardım edildiğini, hatta gayrimüslimlere çeşitli îâne komisyonları vasıtasıyla yardımlar dağıtıldığını ve bütün afetzedelerin şefkat ve merhamete muhtaç olduklarını vurgulayarak Patrikhanelerce toplanan yardımların Erzurum'da kendi başkanlığında kurulan komisyona bırakılması gerektiğini ifade etmiştir.¹²⁸ Adliye ve Mezâhib Nezâretine (Adalet Bakanlığına) havale edilen konu üzerinde yapılan müzakereler neticesinde¹²⁹ Patrikhanenin yardım toplamasında bir sakınca görülmediği ifade edilmekle birlikte herkese eşit muamele edilmesi adına yardımların tek merkezde yani vali başkanlığındaki yardım komisyonunda toplanması uygun görülmüştür. Aynı şekilde depremzedelere yardım etmek niyetinde olan yabancıların da vali başkanlığındaki komisyon aracılığı ile bu yardımları gerçekleştirmeleri hususu konsolosluklara uygun bir dille ifade edilmiştir.¹³⁰ Bu bağlamda yabancı ülkelerden Protestan vekiline gelen 5.000 ve Amerikan misyonerleri adına verilen 2.000 kuruş da vali başkanlığındaki komisyon aracılığıyla muhtaçlara dağıtılmıştır.¹³¹

23 Ağustos 1904 tarihinde ise Komisyon-ı Mahsûsa tarafından afetzedeler için toplanan îânenin miktarıyla nerelere harcandığı hakkında düzenlenen defter Erzurum İdare Meclisi tarafından Sadaret makamına arz edilmiş ve afetzedelerin ihtiyaçları karşılandıktan sonra fazla kalan paranın Mekteb-i Sanayi için sarf edilmesi uygun bulunmuştur.¹³²

¹²⁵ İkdâm, sayı, 2675, 21 Ş 1319.

¹²⁶ İkdâm, sayı 2665, 12 Ş 1319; BOA, BEO., 1833/137463, 15 M 1320.

¹²⁷ İkdâm, sayı 2662, 9 Ş 1319.

¹²⁸ BOA, Y.PRK.UM., 57/10, 22 Ş 1319.

¹²⁹ BOA, DH.MKT., 2568/124, 29 Ş 1319.

¹³⁰ BOA, İ.HUS., 92/41, 17 N 1319.

¹³¹ BOA, DH.MKT., 463/11, 1 C 1320.

¹³² BOA, ŞD., 1525/1, 11 C 1322.

4. Deprem Sonrası İmar Faaliyetleri

Erzurum'da bütün binaların az ya da çok hasar aldığı 1901 depreminde afetzede evlerinin yenilenmesi ve tamirleri için 12.000 lira, baraka inşası için 1000 lira, halka dağıtılan ekmek ve kuru gıdalar için 2500 lira olmak üzere toplam 15.500 liraya yani 1.550.000 kuruşa ihtiyaç olduğu tahmini olarak hesaplanmıştır. Daha önceki başlık altında belirtildiği üzere depremin yaralarını sarmak ve bu masrafları karşılayabilmek için hem Erzurum ve çevresinde hem de İstanbul merkezli olarak yardım kampanyaları düzenlenmişti. Erzurum'da toplanabilen yardımların miktarı 3.500 liraya ulaşmıştır. Cami, kilise, medrese ve devlet dairelerinin masrafları hariç afetzede halkın geçimleri, evlerin tamiri ve baraka inşası için İstanbul'dan 12.000 lira gönderilmesinin yeterli olacağı belirtilmiştir.¹³³

Erzurum'daki hasarlı binaların tamir masrafları hakkında yapılan incelemelerde ise resmi dairelerin tamiri için 130 lira, okulların tamiri için 850 lira ve Ermeni kilisesinin tamiri için 300 liraya ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Erzurum Hapishanesi'nin yeniden inşası için ise 3.200 lira harcanması gerekli görülmüştür.¹³⁴ Cami, medrese ve mescitlerin inşa ve tamirlerinin ise yaklaşık 14.000 lira harcanarak yapılabileceği tespit edilmiştir. Bu masrafın 12.500 lirası vakfı bulunan dini yapılara, 1500 lirası ise vakfı olmayan binalara aitti.¹³⁵ Daha önce belirtildiği üzere hanelerin tamir masrafları için 12.000 lira talep edilmişti. Bu miktara vakfı olan dini yapıların dışındaki diğer yerlerin masrafları da eklediğinde Erzurum'da binaların inşaatı için 17.980 liraya ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Bu sırada, yardım paralarından yapılan harcamalar sonrasında Erzurum'daki komisyonun kasasında 1950 lira bulunmaktadır. Bu kapsamda en zaruri ihtiyaç olan evlerin tamiri için hâlâ 10.000 liraya ihtiyaç görülmektedir. Bu konuda Sadarete yazılan bir telgrafla inşaat mevsiminin yaklaşmakta olmasından dolayı İstanbul'dan gönderilecek yardımın miktarıyla zamanı hakkında bilgi verilmesi istenmiştir.¹³⁶

Tablo 3: Erzurum Depremzedeleri için Yapılan Harcamalar¹³⁷

Gider İsmi/Cinsi	Kuruş	Para
Vilâyet muhasebesi aracılığıyla Ziraat Bankasına iade edilen	153.581	20
Verilen ekmek bedeli	102.338	-
Barakaların inşaat masrafı	108.001	25
Köylere giden afetzedelere verilen ekmek bedeli	13.241	-
Afetzedelere verilen çay ve şeker bedeli	9.857	-
Afetzedelere verilen kuru gıda bedeli	3.816	15
Evleri hasar görenlerden bazılarının iskânı ve hanelerinin	2.053	25
Komisyonca sarf edilen kırtasiye ve defterin bedeli	97	-
TOPLAM	392.987	05

¹³³ BOA, DH.MKT., 2561/52, 13 Ş 1319.

¹³⁴ BOA, DH.MKT., 2594/99, 22 ZA 1319.

¹³⁵ BOA, DH.MKT., 2569/57, 5 N 1319.

¹³⁶ BOA, DH.MKT., 2594/99, 22 ZA 1319.

¹³⁷ İkdâm, sayı 2852, 20 S 1320.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde baraka inşasının yanı sıra bazı hanelerin onarımının da yapıldığı, buna ek olarak afetzedelerin iâşe giderlerin de eklenmesiyle toplamda 392.987 kuruş 5 para harcadığı görülmektedir. Erzurum ve civarından toplanan 648.194 kuruş, 20 paradan yapılan harcamaların miktarı çıkarıldığında toplanan yardım paralarından 255.207 kuruş, 15 para kaldığı anlaşılmaktadır.

Yıkılan ya da hasar gören binaların bir kısmının inşasına ya da tamirine depremden kısa süre sonra başlandığı anlaşılmaktadır. Tamiri yapılmadan içinde ikametinin uygun olmadığı mühendisler tarafından rapor edilen Erzurum İnâs Rüştîye Mektebi binasının artçı şokların sona ermesiyle beraber tamirine hemen başlanması kararı alınmış, gerekli keşif raporları ve evrakının düzenlenerek gönderilmesi Maârif Nezâreti tarafından Erzurum Maârif Müdüriyetine bildirilmiştir.¹³⁸ Erzurum'daki mekteplerin 3.900 kuruş masrafla yeniden inşa edilebileceği hesaplanmıştır.¹³⁹

Erzurum'da bulunan ve ağır hasar gören kilisenin tamir masrafları için ise Patrikhane tarafından ödenmek kaydıyla 1.200 altın sarf edilmesi kararlaştırılmıştır. Resmi kayıtlara göre o sırada şehirde yaşayan 10.633 Ermeni nüfusu için başka bir ibadethane olmaması, kilisenin acil olarak tamirini gerekli kılmıştır. Ermeni kilisesinin tamiri için ruhsat istenildiğinde aslına uygun olarak tamir edilmesinde bir sakınca olmadığı bildirilmiş ve gerekli izinler verilmiştir.¹⁴⁰

Deprem sonrasında yapılan incelemeler, bina duvarlarının yalnız taşla yapıldığını, tahtayla sağlamlaştırılmadığını ve bu suretle yapılan bina duvarlarının yaşanan depremde çok fazla direnç gösteremediğini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle yeni inşa edilecek binalarda tahta kullanılmasına karar verilmiştir. Ancak Erzurum civarında ormanların az olması sebebiyle kereste, odun ve tahta fiyatları oldukça yüksektir. Bu yüksek fiyat problemi, kerestelerin Erzurum dışından getirilmesi suretiyle çözüme kavuşturulmuştur. İnşaatlarda kullanılacak kerestelerin, tüccarlar vasıtasıyla Erzurum'un kuzey doğusunda bulunan Sarıkamış taraflarındaki Soğanlı Ormanlarından, kış mevsiminin de ortaya çıkardığı buzlanmadan istifade edilerek kızaklarla çekilmek suretiyle Erzurum'a sevk edilmeleri uygun görülmüştür.¹⁴¹ Ayrıca Erzurum'a getirilecek kereste, ağaç ve tahtalardan gümrük vergisinin altı ay süreyle kaldırılması için Sadarettin izin istenilerek bu iş tüccarlar arasında teşvik edilmeye çalışılmıştır.¹⁴²

Depremde hasar gören ve vakıfları bulunan cami ve hamamların tamirlerine 1902 yılı içinde başlanmıştır. Gerekli izinlerin ve tamir masraflarının Evkaf Nezareti tarafından onaylanmasıyla Lala Mustafa Paşa, Gemerek, Veyis Efendi ve Kundakçı camilerinin tamirleri 1902 senesi Eylül ayında tamamlanmış ve velâdet-i hümâyûna yani padişahın doğum gününe rastlayan günde resmi açılışları yapılmıştır. Evkaf Nezareti tarafından tamirine izin verilen Derviş Ağa Camii ile Çöplük Hamamı¹⁴³ inşaatlarının ne zaman bitirildiği hususunda ise bir kayda ulaşılamamıştır.

¹³⁸ BOA, MF.MKT., 617/23, 8 Z 1319.

¹³⁹ DH.MKT., 656/53, 5 CA 1320.

¹⁴⁰ BOA, İ.AZN. 47/36, 5 C 1320.

¹⁴¹ BOA, DH.MKT., 2571/59, 15 N 1319.

¹⁴² BOA, İ.RSM., 15/17, 11 N 1319.

¹⁴³ BOA, BEO., 2683/201158, 9 Ş 1323; 2392/179377, 4 CA 1322; 2390/179227, 27 CA 1322; Tercümân-i Hakikat, sayı 7762, 1 N 1320.

Hükümet Konağı ve müstemilatında bulunan jandarma koğu, alay ambarları ve ahırının tamirine ise ancak 1903 senesi içinde başlanabilmiştir. Belgelerde aciliyet gerektirdiğı bildirilen bu binaların tamirinin ilk keşifte 3.340 kuruş, ikinci keşifte ise 7.482 kuruş masrafla gerçekleştirilebileceğı hesaplanmış ve Erzurum Valiliğı tarafından ihalesi gerçekleştirilmiştir. Erzurum iklim şartlarında inşaat mevsiminin kısa olmasından dolayı valilik işi hızlandırmaya çalışmış ve aynı yıl içerisinde jandarma koğu ile teferruatının inşaat çalışmalarına başlanmıştır. Binaların inşaat masraflarının Jandarma'nın 1901 senesi bütçesinde mevcut olan Taşra İnşaat ve Tamirat Tertibinden karşılanması uygun görülmüştür.¹⁴⁴

Bu arada depremden sonra barakalarda kullanılan kerestelerin bedeli olan 169.672 kuruşun geri ödemesinin yapılamadığı anlaşılmaktadır. Dördüncü Ordu Müşiriyetinin bu konu hakkındaki yazısına göre bahsi geçen paranın yarısının 1903, diğer yarısının ise 1904 senesi içinde ödenmesinin planlandığı ancak ahalinin ödemeye güç yetiremediğı belirtilmiştir. 1904 yılı başlarına gelindiğinde Mekteb-i İdadi ve Firdevsoğlu Kışlası'nda bulunan barakaların birçoğunun boşaltıldığı, 19. Alay'a mensup asker koğu­larının tamir edilmesiyle 800 kişiyi barındırma kapasitesine sahip olan dört barakanın da boş kaldığı ve bunların hava şartlarının tesiriyle gündün güne harap olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla gerekli paranın temini konusunda boş kalan barakaların yıkılarak enkazının satılması, içinde hâlâ ikamet edilen barakaların ise uygun bir fiyatla sahiplerine satılması yönünde kararlar alınmıştır. Açık kalması durumunda ise "istihkâm ameliye bedelatından" üstünün tamamlanması hususunda Dördüncü Ordu Müşiriyetine talimat verilmiştir.¹⁴⁵

Bu arada deprem sonrasında bir gazetenin asılsız haber yaptığı ve neticesinde ceza aldığı görülmektedir. Ermenice yayın yapan Avadaper isimli haftalık gazete, 21 Şubat 1902 tarihli sayısında Erzurum depreminin yol açtığı zararın aşağı yukarı 1 milyon 590 bin lira tutarında olduğunu paylaşmış ve haberin kaynağının Dördüncü Ordu Müşiriyetinin bir raporuna dayandığını belirtmiştir. Erzurum Valiliğı ise maddi kaybın bu derece büyük olmadığını ve bu haberin aslının olmadığını ifade etmiştir. Olayın neticesinde bahsi geçen gazete on günlüğüne tatil edilmiştir.¹⁴⁶ Bu tür asılsız ya da abartılı haberlere büyük afetler sırasında sıkça rastlandığı görülmektedir. 10 Temmuz 1894 Marmara depremi sonrasında da buna benzer yayın yapan gazetelerin cezalandırıldığı bilinmektedir.¹⁴⁷

Deprem sonrasında mağdur olan bazı kişilerin ya da grupların, yaşadıkları sıkıntılardan bahisle çeşitli konularda hükümetin yardımına başvurdukları görülmektedir. Örneğin Bab-ı Âli Evrak Odası kâtiplerinden Ziya Efendi, bir dilekçe yazarak on beş senedir memleketi Erzurum'a gitmediğinden, yaşanan depremde validesinin ikametine tahsis ettiği hanenin ve bazı dükkânlarının hasar gördüğünden bahisle hem binaların tamiri hem de yakın akrabalarını ziyaret etmek maksadıyla dört ay müddetle izin talep etmiştir. Ayrıca tamir ve yol masraflarını karşılayabilmek için hicri 1314, 1316, 1317 (1896-98-99) yıllarına ait ödenmemiş maaşlarının

¹⁴⁴ BOA, İ.AS., 45/45, 5 RA 1321.

¹⁴⁵ BOA, Y.MTV., 254/113, 17 L 1321.

¹⁴⁶ BOA, DH.MKT., 2596/73, 28 ZA 1319.

¹⁴⁷ Selahattin Satılmış, *Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi ve Depremlerin Sosyo-Ekonomik Etkileri* (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019): 263.

toplamı olan 23.500 kûsur kuruşun Hazineden ödenmesini, bu mümkün olmaz ise Trabzon vilayetine havale olunarak buradan karşılanmasını istemiştir.¹⁴⁸ Ziya Bey'in izin talebi kabul edilmiş ve ödenmemiş maaşları Trabzon vilayetine havale edilmiştir. Ancak Trabzon Valiliğinin, 1318 senesi bütçesinin yetersiz olduğunu ve bekleyen daha önemli ödemelerin olduğundan bahisle Ziya Bey'in talep ettiği tutarın kendisine verilemeyeceği ifade etmesi üzerine ödemenin bir an evvel Hazine-i Celileden yapılması hususu Maliye Nezaretine bildirilmiştir.¹⁴⁹

Genç livası rüştiye mektebi muallim muavini Dursun Bey de deprem nedeniyle benzer bir talepte bulunmuştur. Bir buçuk ay süreyle memleketi Erzurum'a gitmek isteyen Dursun Bey, dilekçesinde depremde hasar gören evini tamir ettirmenin yanı sıra Erzurum'a gitmek isteyen ailesine refakat etmesi gerektiğini ve bir yıla yakın bir zamandan beri sağlık durumunun iyi olmaması nedeniyle orada tedavi olma isteğini mazeret olarak göstermiştir. Durum Bitlis vilayeti tarafından Maârif Nezaretine bildirilmiş ve neticesinde okulların tatil zamanında gitmesinde bir sakınca olmadığı yönünde karar verilmiştir.¹⁵⁰

Erzurum'daki öğretmenlerden bazıları da görevlendirildikleri teftiş vazifesinden aflarını talep etmişlerdir. Daha önceki senelerde olduğu gibi Erzurum çevresindeki yerlerde teftiş memurluğu görevi yüklenen öğretmenlerden bazıları, deprem dolayısıyla harap olan hanelerinin tamirleriyle meşgul olduklarından, bazıları da kiralık hane bulamayarak ailelerini iskân etme telaşında bulduklarından bahisle o senenin teftiş memurluğu görevinden azledilmeleri için talepte bulunmuşlardır. Ayrıca ilgili yazıda söz konusu teftiş memurluğunda önceki yıllarda da bir faydalarının olmadığını, hatta yol masraflarını dahi Mal Sandıkları ile Banka Sandıklarından tahsil edemeyip Merkez Maârif Sandıklarından aldıklarını belirtmişler ve gereğinin yapılmasını arz etmişlerdir.¹⁵¹

¹⁴⁸ BOA, BEO., 1825/136858, 27 Z 1319.

¹⁴⁹ BOA, BEO., 2022/151639, 10 M 1321.

¹⁵⁰ BOA, MF.MKT., 624/22, 13 M 1320.

¹⁵¹ BOA, MF.MKT., 660/3, 17 R 1320.

Sonuç

840, 1852 ve 1859 yıllarında yıkıcı nitelikte depremlere maruz kalan Erzurum, 8 Kasım 1901'de meydana gelen şiddetli depremde de maddi ve manevi anlamda çok büyük bir yara almıştır. Deprem, Erzurum kent merkezinde, kamuya ait olanlar da içinde olmak üzere, neredeyse hasara uğratmadık tek bir bina dahi bırakmamıştır. Kent merkezinde evlerin yanı sıra cami, mescit, kilise, hükümet konağı, kışla, karakol, hamam gibi çok sayıda binada yıkım ya da hasar olmuştur. Buna rağmen kent merkezinde sadece 21 kişinin hayatını kaybetmesi üzüntüleri hafifletmiştir. Ölü ve yaralı sayılarının az olmasında ana deprem öncesinde meydana gelen birkaç öncü şokun alarm vazifesi görerek insanların dışarı çıkmasında etkili olduğu tahmin edilebilir.

Evleri hafif derecede hasar gören Erzurum halkı bile önce yıkıcı ana sarsıntı, ardından sık, şiddetli ve bir yıl kadar uzunca bir müddet devam eden artçı sarsıntılar nedeniyle evlerine girmeye cesaret edememiştir. Yaşanan bu büyük afet sonrasında açıkta kalan binlerce depremzedenin önemli bir kısmı çadırlara ve inşa edilen barakalara yerleştirilirken halkın bir kısmı da depremden zarar görmeyen köylere gönderilmiştir. Köylere gidenler dâhil muhtaç durumdaki bütün depremzede halkın günlük gıda ve yakacak ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Bütün yapılanlara rağmen Erzurum'daki soğuk kış şartları, çadırlarda ve barakalarda yaşamaya başlayan afetzedelerin hayatlarını daha da zorlaştırmış, hatta bazı hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu problemin çıkması önlenememekle birlikte zorunlu aşı uygulamasıyla salgının önü alınmaya çalışılmıştır.

Kriz yönetimi konusunda en büyük sorumluluğu üstlenen ve büyük gayret gösteren Vali Nazım Bey, yerinde çalışmalar ve başarılı bir afet yönetimiyle halkın beğenisini ve minnet duygularını kazanmıştır. Belediye başkanı, memurlar ve halktan çok sayıda kişi de afetin yaralarının sarılması için gayret göstermiş, içlerinden bazıları üstün gayretlerinden dolayı nişan ya da terfi verilerek onurlandırılmıştır. Deprem sonrasında hem İstanbul'da hem de Erzurum ve evre yerleşim birimlerinde kurulan iâne komisyonları sayesinde büyük miktarda yardımlar toplanarak afetzedelerin yaraları sarılmaya çalışılmıştır. Bu süreç, ülkenin hayırsever halkının bilhassa da Erzurum ve evre yerleşim birimlerinde yaşayan insanların büyük bir dayanışma içerisine girmesine vesile olmuştur. Bu süreçte dönemin padişahı II. Abdülhamid'in de bizzat devreye girdiği; verdiği talimatlarla, özellikle de afetzedeler adına yardım kampanyaları düzenlenmesinde büyük katkılar sağladığı görölmüştür. Hükümet ise devamlı Erzurum Valiliğiyle iletişim halinde olmuş, kimi zaman birtakım talimatlar vererek kimi zaman depremzedelere ilişkin bazı kararlar alarak kimi zaman da afetzedelere çeşitli kolaylıklar sağlayarak onların yanlarında olduklarını hissettirmiştir. Neticede başarılı bir afet yönetimiyle yeterli finansman sağlanarak imar faaliyetlerinin de gerçekleştirilmesi ile 1901 Erzurum depreminin yaraları sarılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA**Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Bâbîali Evrâk Odası Evrâkı (BEO.) 1748/131058, 26 B 1319;1745/130829,01Ş 1319; 1745/130872, 1 Ş 1319; 1749/131173, 3 Ş 1319; 1749/131173, 8 Ş 1319; 1749/131173, 9 Ş 1319; 1749/131102, 10 Ş 1319; 1749/131173, 10 Ş 1319; 1749/131173, 11 Ş 1319; 1749/131173, 12 Ş 1319; 1749/131173, 14 Ş 1319; 1752/131382, 24 Ş 1319; 1819/136362, 20 Z 1319; 1819/136362, 15 Z 1319; 1825/136858, 27 Z 1319; 2022/151639, 10 M 1321; 2392/179377, 4 CA 1322; 2390/179227, 27 CA 1322; 2683/201158, 9 Ş 1323.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî Evrâkı (DH.MKT.) 2556/114, 5 Ş 1319; 2561/52, 13 Ş 1319; 2568/124, 29 Ş 1319; 2569/57, 5 N 1319; 2570/102, 12 N 1319; 2570/82, 12 N 1319; 2571/59, 15 N 1319; 2578/41, 6 L 1319; 2578/123, 12 L 1319; 2599/25, 3 Z 1319; 2594/35, 19 ZA 1319; 2594/99, 22 ZA 1319; 2596/73, 28 ZA 1319; 463/27, 21 Z 1319; 463/11, 28 Z 1319; 463/11, 12 M 1320; 624/22, 13 M 1320; 533/61, 25 RA 1320; 660/3, 17 R 1320; 656/53, 5 CA 1320; 463/11, 1 C 1320; 804/19, 10 L 1321.

Dâhiliye Nezâreti Muamelât Evrâkı (DH.TMIK.M.) 113/51, 27 B 1319;114/8, 6 Ş 1319.

Dâhiliye Nezâreti İslahat Evrâkı (DH.TMIK.S.) 39/1, 8 RA 1320.

İrâde Hususi (İ.HUS.) 91/55, 2 Ş 1319; 91/61, 9 Ş 1319;92/41, 17 N 1319.

İrâde Askerî (İ.AS.) 45/45, 15 RA 1321.

İrâde Adliye ve Mezâhib (İ.AZN.) 47/36, 5 C 1320.

İrâde Rûsûmat (İ.RSM.) 15/17, 11 N 1319.

İrâde Dâhiliye (İ.DH.)255/15720, 11 L 1268; 378/24957, 26 N 1273;436/28841, 1 Z 1275; 536/37232, 15 Z 1281.

İrâde Hâriciye (İ.HR.) 171/9241, 13 S 1276.

İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.) 446/19840, 3 N 1277.

İrâde Meclis-i Mahsûs (İ.MMS.) 15/629, 15 ZA 1275.

Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemî Evrâkı (MF.MKT.) 591/15, 29 B 1319; 617/23, 14 L 1319; 624/22, 13 M 1320; 660/3, 17 R 1320.

Meclis-i Vâlâ Evrâkı (MVL.)594/59, 7 B 1276; 608/5, 17 Ş 1277; 1052/16, 7 S 1283; 1052/75, 4 L 1283.

Şûrâ-yı Devlet Evrâkı (ŞD.) 1522/11, 22 N 1319; 1525/1, 11 C 1322.

Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrâkı (Y.MTV.) 223/34, 9 Ş 1319; 254/113, 17 L 1321.

Yıldız Perâkende Umûmî Evrâkı (Y.PRK.UM.) 56/130, 26 B 1319; 57/10, 8 Ş 1319.

Yıldız Sadâret Husûsî Maruzât Evrâkı (Y.A.HUS.)305/25, 2 S 1312; 422/31, 10 N 1319.

Yıldız Perâkende Evrâkı Posta Telgraf Nezâreti Marûzâtı(Y.PRK.PT.) 12/168, 18 Z 1314.

Sadâret Mektûbi Kalemî Mühimme Evrâkı (A.MKT.MHM.) 161/54, 02 M 1276; 167/31, 9 RA 1276.

Sadâret Mektûbi Kalemî Umûmî Evrâkı (A.MKT.UM.) 366/86, 21 S 1276;410/39, 24 Z 1274.

Sürelî Yayınlar

İkdâm, sayı 538, 6 Ş 1313; 1900, 13 C 1317; 2653, 29 B 1319; 2654, 1 Ş 1319; 2655, 2 Ş 1319; 2656, 3 Ş 1319; 2657, 4 Ş 1319; 2658, 5 Ş 1319; 2661, 8 Ş 1319; 2662, 9 Ş 1319; 2665, 12 Ş 1319; 2667, 13 Ş 1319; 2668, 14 Ş 1319; 2675, 21 Ş 1319; 2680, 26 Ş 1319; 2684, 29 Ş 1319; 2685, 1 N 1319; 2690, 6 N 1319; 2707, 23 N 1319; 2710, 27 N 1319; 2730, 16 L 1319; 2777, 4 Z 1319; 2852, 20 S 1320; 2875, 14 RA 1320; 2978, 28 C 1320; 3016, 7 Ş 1320.

Tercümân-ı Ahvâl, sayı 9, 3 C 1277; 23, 20 N 1277; 589, 10 Ş 1281; 589, 10 Ş 1281.

Tercümân-ı Hakikat, sayı 3086, 25 M 1306; 7381, 28 B 1319; 7388, 6 Ş 1319; 7397, 15 Ş 1319; 7429, 17 N 1319; 7762, 1 N 1320.

Sabâh, sayı 4315, 29 B 1319; 4316, 1 Ş 1319; 4331, 15 Ş 1319.

Cerîde-i Havâdis, sayı 102, 10 N 1277; 154, 18 L 1259; 206, 28 ZA 1260; 588, 19 L 1268.

The Levant Herald, II/33, 10 Eylül 1873; X/48, 1 Aralık 1890; XIII/33, 14 Ağustos 1893; XIV/27, 9 Temmuz 1894; XV/18, 10 Haziran 1895; XV/21, 1 Temmuz 1895.

Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis, sayı 859, 17 ZA 1284.

Basîret, sayı 1491, 29 S 1292; 1492, 1 RA 1292; 1514, 26 RA 1292; 1651, 6 L 1292.

Kitap, Makale ve Tezler

Ambraseys, Nicholas ve Caroline Finkel. *Türkiye’de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler 1500-1800*. Çev. M. Koçak, Ankara, TÜBİTAK Yayınları, 2006.

Ambraseys, Nicholas. *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East A Multidisciplinary Study of Seismicity up to 1900*. London: Imperial College, 2009.

Curzon, Robert. *Armenia: A Year at Erzerum, and on the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia*. New York, 1854.

Dalyell, Robert A.O. “Memorandum-Earthquake of Erzerum, June 1859”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*”. (1861-1862): 62-64.

Kuşçu, İmren, İbrahim Kopar ve İlhan Bakırtaş. 1907-2018 Yılları Arasında Kaydedilen $M \geq 3.0$ Depremlerin Mekânsal Analizi”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.23/4 (2019): 1607-1624.

Kuşçu, İmren. “Erzurum İlinin Depremselliği ve İl Merkezindeki Orta Öğretim Öğrencilerinin Depreme Duyarlılığı”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2019.

Lynch, Harry Finnis Blossie. *Armenia Travels and Studies*. I, London, 1901.

Ortak, Şaban. “1924 Erzurum Depremi ve Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal’in İkinci Erzurum Gezisi”. *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*.(2002): 191-203.

Satılmış, Selahattin. *Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi ve Depremlerin Sosyo-Ekonomik Etkileri*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019.

Taşkesenlioğlu, Yasin ve Muhammed Taşkesenligil. “1859 Yılında Şamahı ve Erzurum Depremleri Hakkında Rusya Bilimler Akademisi Üyesi Hermann von Abich’in Raporu”.*Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.20 (2020): 569-591.

Tozlu, Selahattin. "Erzurum Tarihinde Depremler".*Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000*. İstanbul: 2000, 93-118.

Vogt, Jean. “Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik: Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”.*Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*.Ed. Elizabeth Zachariadou,İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001: 13-58.

Yapıcı, Hakkı. “Tarih Boyunca Erzurum'da Meydana Gelen Zelzeleler”, *Mavi Atlas* 5 (2015): 14-20.

İnternet Kaynakları

<https://www.srcatasehir.com/Yayinlar/harita-okuma-bilgisi-3758>(erişim tar:24.04.2023)



Uçurtmanın Tarihi Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Kullanılma Süreci

The Historical Development of Kite and the Process of Its Use in the Ottoman State

Derya Geçili* 

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
degecili@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-1579-9578

Başvuru / Submitted : 15 Şubat 2023

Kabul / Accepted : 12 Mayıs 2023

DOI: 10.21021/osmed.1260717

Atıf/Citation:

Geçili, D. "Uçurtmanın Tarihi Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Kullanılma Süreci". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 152-168.

Benzerlik / Similarity : %4

Öz

İnsanoğlunun gökyüzünde ulaşılmaz olana yaklaşma hayali vardır. Efsaneleşen bu hayali gerçekleştirip gökyüzüne çıkabilmek için ilk önce uçurtma, daha sonra balon, zeplin ve uçaklar yapılmıştır. Bu araçlar arasında iki çitanın kâğıtla kaplanıp kuyruk eklenmesiyle meydana getirilen uçurtmanın modası hiçbir zaman geçmemiştir. 18. yüzyılda altın çağını yaşayan uçurtma, sadece eğlence ve görsellikten daha fazlası olup havacılık bilim ve teknolojisinin ciddi bir çalışma alanı haline gelmiştir. Uçurtmanın havada yükselme şartlarının incelenmesi sonucunda uçakların inşası ve motorlu uçuşun gelişiminde önemli bir adım atılmıştır. Ayrıca uçurtma havacılık, meteoroloji ve kablosuz iletişimle beraber keşif hizmetlerinde önemli bir rol oynamıştır. Avrupa'da başlayan yenilik hareketlerinin etkisiyle uçurtma savaş sırasında da kullanılmaya başlamıştır. Uçurtma, benzeri görülmemiş harp araç gereçleri arasına girmiş böylece, kara ve deniz savaşlarında uçurtmadan farklı şekillerde istifade edilmiştir. Bu çalışmada uçurtmanın tarihiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde kullanım süreci anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uçurtma Tarihi, Osmanlı Devleti. Askeri.

Abstract

Human beings have had a dream of approaching the inaccessible in the sky. Firstly kites, then balloons, zeppelins and airplanes were built to realize this legendary dream and take to the sky. Among these tools, the kite, which was created by covering two sticks with paper and adding a tail, never went out of fashion. The kite, which lived its golden age in the 18th century, is more than just entertainment and visuality, and was a serious study area of aviation science and technology. An important step was taken in the construction of airplanes and the development of powered flight as a result of studying the airlift conditions of the kite. Also, the kite played important roles in aviation, meteorology and wireless communications as well as reconnaissance services. The kite started to be used during wars with the effect of the innovation movements that started in Europe. The kite has become one of the unprecedented war equipment, so it has been used in different ways in land and sea wars. The history of the kite and the process of use in the Ottoman State are explained in the present study.

Keywords: History of Kites, Military, Ottoman State.



Giriş

Tarih boyunca havacılık sanatta, bilimde ve askeriyede önemli rol oynayarak farklı kültürlerin ortak bir parçası olmuştur. Bu etkiyle beraber eski Rum, Arap, Acem edebiyatında kuşların özellikleriyle uçuşları sırasındaki duygu ve düşüncelerinden bahsedilmiştir. Daha sonraki dönemlerde de yine farklı milletler tarafından edebiyatta kuşların bu hislerine yer vermeye devam edilmiştir.¹ Çünkü kuşların gökyüzünde özgür yaşamlarını gören insanoğlu, yeryüzünde yaşamağa mahkûm olduğunu düşünmüştür. İnsanlar yeryüzünden gözlerini gökyüzüne doğru çevirerek bulutlara yükselmenin çarelerini aramıştır.² Bu uçma hayaliyle kuşlara benzeyen kanatlara ihtiyaç olduğu akıllara gelmiştir. Ancak kanatları olsa bile insan gücüyle uçmanın mümkün olmadığı fark edilmiştir. İnsanlar kendileri çıkamayınca eserlerini olsun bulutlara yükseltmek istemiştir. Böylece insanların yükselme arzuları sonucunda uçurtmalar ortaya çıkmıştır.³ Hafif malzemelerden yapılmış yüzeyle rin rüzgâra direnç oluşturan yükselme yönünde oluşturduğu kuvvetle, bağlı bulunduğu ipin kuvveti arasındaki etkileşim sonucunda gökyüzünde asılı kalabilen nesnelere uçurtma denilmiştir. Uçurtma ağırlık, rüzgâr ve ip olmak üzere üç kuvvetin etkisi altında olup bunlardan birinin değişmesiyle havada hareket ederek inip çıkabilmektedir. Sadece çocuklar bunun da bir çaresini bulup rüzgâr olmadığında koşmaya başlamışlar ve uçurtmalarını gökyüzünde istedikleri gibi uçurabilmişlerdir.⁴



Resim 1: İlk Uçma Denemeleri⁵

¹ “Çin ve Japon Uçurtmaları”, *Resimli Mecmûa*, Cilt. 3, Sayı. 53, 1.

² “Asker”, *Balonculukta Âsar-ı Tekâmül ve Tatbikat*, 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908), Matbaa-i Ebuziya, Konstantiniye, 1325 (1907), 4.

³ “The Contribution of Different Countries to Airplane Development and Manufacture Part I. Invention of Airplane”, *29th Congress of the International Council of the Aeronautical sciences st Petersburg* (Russia September, 2014).

⁴ “Paraşütle Atlamak Günün En Mergub Bir Sportu Oldu”, *Türk Hava Mecmûası*, Cilt. 3, Sayı. 42, 486.

⁵ Tayyarecilik, Tayyare Sefinelerinin Tarihçesi, Terakkiyat-ı Hazırası, (Kostantiniye: Matbaa-i Ebuziya, 1329/1911), 8.

Uçurtmanın nasıl ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Sadece Yunanlı tarihçiler tarafından MÖ. 360 senesinde Tarant'lı Arhitas adındaki mucit tarafından vida ve makarayla birlikte ilk uçurtmanın yapıldığı iddia edilmiştir.⁶ Uçurtmanın dünyada en fazla etkili olduğu yer ise Uzak Doğu olmuştur. Uçurtmayla ilgili bazı Çin hikâyelerine göre kalabalığı eğlendiren Mo Tzu tahtadan ilk uçurtmayı yapmıştır.⁷ Uzakdoğu'da uçurtmalar, sadece çocukları ve gençleri eğlendiren bir oyuncak değil, yaşlı insanların da ilgilendikleri araç olmuştur. Dünyanın hiçbir yerinde Çin ve Japonya'da olduğu kadar çeşitli ve renkli uçurtmalar yapılmamıştır. Çinliler uçurtmaları imal ederken genellikle ipek ve bambu kullanmışlardır. Çin'in bazı yerlerinde uçurtmalara adeta kutsal nazarıyla bakılıp bir takım zararlı ruhların şerrinden kurtulmak için bir araç olarak düşünülmüştür. Japonlar da aynı Çinliler gibi genellikle dini nedenlerle uçurtmalar yapmıştır.⁸ Çin'de yerliler seyahate çıktıklarında veya gezmeğe gittikleri zaman uçurtmalarını da beraber götürüp iplerinin ucunu hayvanlarının veya arabalarının bir tarafına bağlardı. Çin'in hemen hemen her şehrinde çatıların üzerine yüzlerce uçurtma yerleştirildiği görülmüştür. Çin uçurtmalarının dikkat çekici bir özelliği de düdüklü olmalarıdır. Çoğu zaman uçurtmalar uçuş sırasında müzikal sesler çıkarmak için kamıştan birer düdük, ıslık veya tellerle donatılmıştır. Havada dalgalandıkça esen rüzgârın şiddetine göre uçurtmalar, sert veya acı sesler çıkarmıştır. Uçurtmaların hava konserleri, Çinliler için çok hoş bir eğlence olmuştur. Bu gibi düdüklü uçurtmalara, Avrupa'da sadece Rusya'nın doğu bölgelerinde rastlanmıştır. Çin ve Japon uçurtmalarında nazar-ı dikkati çeken diğer bir noktada mükemmel güzel tarzda süslenmiş ve boyanmış olmalarıdır. Bu uçurtmalara, özellikle rüzgâra göre de uygun birer şekil verilmiştir. Bazen bir kuş, bazen de uzun kuyruklu ejderha şeklinde yapılarak üzerleri parlak renklerle boyanmıştır. Çin ve Japon şehirlerinin üstünde korkunç canavarlar, her biri birbirinden tuhaf kıyafetler giydirilmiş maskeli cengâverler, garip balıklar ve acayip kuşlar şeklinde uçurtmalarla daima karşılaşmıştır. Bunlar yapılırken kullanılan değneklerle kâğıtların seçimine de çok büyük dikkat gösterilmiştir. Bu sayede uçurtmalarının sağlamlık, dayanıklılık ve yükseklere uçma kabiliyeti mükemmel bir şekilde artırılabilmiştir. Japonların uçlarına fener takarak havalandırdıkları uçurtmaların karanlıkta gösterdiği manzaranın güzelliğini seyyahlar anlatmakla bitirememektedir. Ayrıca mitolojik saygı gösterilen efsanevi figürler ve temalarla süslenerek göz alıcı hale getirilmiştir.⁹



Resim 2. Uzak Doğuda Uçurtma¹⁰

⁶ Tayyarecilik, Tayyare Sefinelerinin Tarihçesi, Terakkiyat-ı Hazırası, 9.

⁷ Jose A. Fadul, *Kites in History in Teaching and in Therapy* (United States of America, 2009), 6-11.

⁸ "Çin ve Japon Uçurtmaları", *Resimli Mecmûa*, Cilt. 3, Sayı. 53, 2.

⁹ "Uçurtmalar", *Türk Tarih Cemiyeti*, Cilt. 2, Sayı. 29, 121.

¹⁰ <https://www.metmuseum.org/art/collection>.

Uzak doğu tarihinde uçurtma, sadece eğlence ve heyecan verici bir oyuncak olmayıp askerî havacılığın gelişimine de hizmet etmiştir. Eski Çin eserlerine göre ilk askerî uçurtma İsa'dan 200 sene önce Çinli General Hansan tarafından yapılmıştır. Hansan uçurtmayı, düşmanın konumunu belirlemek amacıyla askeri bir amaca hizmet etmek üzere kullanmıştır. Eski Çin Murahhaslarından Çing-Çay-Tesaski, General Hansan'ın bir düşman kalesini nasıl kuşattığını şöyle anlatmıştır; “Hansan kalenin içindeki Vay-Yang-Kong sarayına kadar yeraltından bir lağım kazarak şehre girmek istemiştir. Fakat bulunduğu noktayla saray arasındaki mesafeyi bilmediğinden ve sarayın yerini belirleyemediğinden büyük bir uçurtma inşa etmiştir. Bu büyük uçurtmayla istediği bilgileri elde edebilmiştir.” Böylece, General Hansan'ın yaptırdığı uçurtma ilk defa askerî bir amaçla kullanılmıştır. Çin tarihleri başka bir muharebede de uçurtmadan bahsetmiştir. Miladi 549 senesinde Liyang sülalesinden imparator Vo-ti döneminde General Hao-King, King-Tali şehrini muhasara etmiştir. Kalede mahsur kalan halk, muhabere için havaya saldıkları uçurtmalardan faydalanmıştır. Uçurtmaların her yerden bırakılması üzerine düşman ordusu onları yere düşürmek için çok çalışmış, fakat başarılı olamamıştır. Eski Çin tarihlerinde uçurtma hakkında yazılmış bu gibi rivayetlere göre uçurtmalar, savaşlarda taarruz ve müdafaa vasıtası olarak kullanılmıştır.¹¹

Uçurtmanın Avrupa'daki durumu bazı varsayımlara dayalıdır. Bazı kaynaklarda Roma İmparatoru Trajan'ın ordularının düşman birlikleri üzerine korku salan uçurtma şeklinde bir düzenek kurduğundan bahsedilmiştir. Bu uçurtmanın Çin tasarımlarından örnek alınarak hazırlandığı düşünülmektedir. Ancak bu gibi adımlar atılmış olsa da uçurtma çoğunlukla çocuklar tarafından kullanılmıştır. Avrupa ile Amerika'da uçurtmanın görevi bir eğlence olmaktan ileri gitmemiştir.¹² Uçurtma, batı dünyasında 13. Yüzyılda Marco Polo'nun uzak doğudan dönmesi ve bir insanı taşıyacak kadar büyük kumaştan yapılan cihazları tarif etmesiyle tanınmıştır. 15. yüzyılda Leonardo Davinci uçurtma kullanarak bir nehri aşmayı keşfetmiştir. 18. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde ise uçurtma, Avrupa'daki teknik gelişmeler sonucunda popüler hale gelmiş, birçok bilimsel araştırmada uçurtmadan faydalanılmıştır. Balonun yanında tek uçan nesne, uçurtma olmuştur. Balon denemeleri ve eğlence amaçlı uçurtmaya paralel olarak teknolojik incelemelere başlanmıştır. Uçurtma özellikle fizikçiler ve meteorologlar tarafından kullanılmıştır. Bilimsel olarak uçurtmanın kullanılması 1749'da Alexander Wilson'a dayandırılabilir. Wilson'un Camlachie'deki evi, uçurtmayla yapılan denemelere sahne olmuştur. Wilson, farklı yüksekliklerdeki hava sıcaklıklarını ölçmek ve karşılaştırmak için arka arkaya tutturulmuş birkaç uçurtmadan yararlanmış. Benjamin Franklin ise uçurtmayı ilk defa 1752'de yıldırım ve elektrikle ilgili yaptığı tecrübelerle deneyler sırasında kullanmıştır.¹³ Franklin elektriği anlamak için fırtınalı bir havada oğluyla birlikte kıra çıkarak yanına daha önce hazırladığı uçurtmayı almıştır. Sadece bu uçurtma, basit bir şekilde hazırlanmamıştır. Keten ipele çaprazlama birbirine bağlanmış iki değneğe kumaş parçası yerleştirilmiş ve bir ucuna da madeni çubuk geçirilmiştir. Uçurtmanın ucundaki madeni çubuğun elektriği çekeceğini ve ipi vasıtasıyla onu yere kadar taşıyacağını düşünmüştür. Franklin uçurtmayı bırakmış ve bir süre sonra onu uçurabilmiştir.¹⁴ Başlangıçta uçurtma, bulutların arasına girdiği halde aşağıda kıvılcım belirtisi görülmemiş, fakat bir süre sonra uçurtmanın bulunduğu yerden büyük bir kara bulut geçmiştir. Franklin anahtarını yaklaştırdığında ipliğin ucundan kuvvetli bir kıvılcım çıktığını görmüş, tecrübeyi tekrar edince yine aynı kıvılcımla karşılaşmıştır. Bu tecrübeye devam ederse kendisi için tehlikeli olacağını hissederek uçurtmayı hemen aşağıya indirmiştir. Böylece Franklin uçurtmayla havada elektriğin olduğunu ve şimşeklerle yıldırımların onun izlerinden başka

¹¹ “Uçurtmalar”, *Türk Tarih Cemiyeti*, Cilt. 2, Sayı. 29, 122.

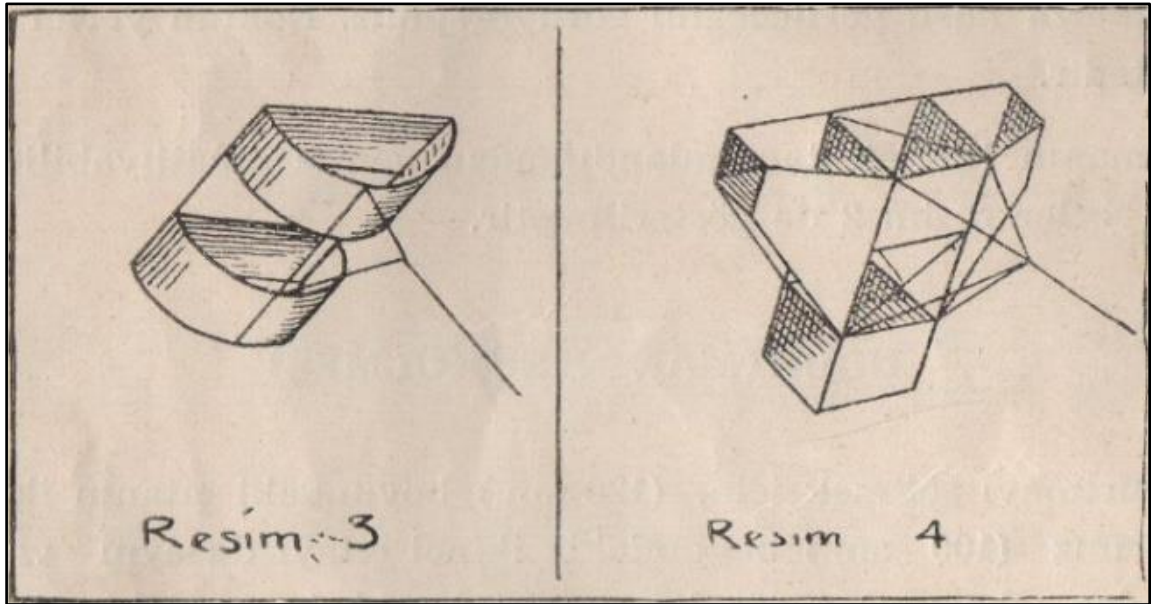
¹² Richard P. Hallion, Adam Tooby, *The Wright Flyers 1899-1916: The Kites, Gliders and Aircraft that Launched the Air Age-X- Planes (Paperback)* (Bloomsbury Publishing, 2019), 5.

¹³ Jose A. Fadul, *a.g.e.*, 8.

¹⁴ “Uçurtmalar”, *Türk Tarih Cemiyeti*, Cilt. 2, Sayı. 29, 122.

bir şey olmadığını ispat etmiştir. Artık şiddetin esaslı bulunmuş çocukların eğlence vasıtası olan uçurtmadan insanlık için çok önemli bir icada yol açılmıştır.¹⁵

Franklin'in yaptığı deneylerden sonra Charles-Augustin de Coulomb isminde bir Fransız'da farklı denemelerde bulunmuştur. Coulomb, uçurtmaya 300 metrelik iple birlikte madeni bir tel de uzatmıştır. Böylece 2, 3 metre uzunluğunda müthiş kıvılcımlar çıkarmayı başarmıştır. Franklin ile Coulomb bu tecrübeleri yaparken büyük tehlikeler geçirmiş, adeta uçurtmayla oynamışlardır. Hatta Petersburg ilim akademisinden bir fizik âlimi aynı tecrübeleri uçurtmayla yaparken dikkatsiz hareket ettiğinden hayatını kaybetmiştir. Fakat bundan sonra Avrupa'nın birçok yerlerinde Franklin'in uçurtmayla yaptığı tecrübelerde bütün önlemler alındığından hiçbir zarar görülmemiştir. Birkaç sene sonra Amerika'da uzayan şekilde hücrelerden oluşan büyük bir uçurtma ortaya çıkmıştır. Bu uçurtma çok dirençli ve dayanıklı olmasından başka çok yüksek mesafelere kadar çıkabilecek bir kabiliyete de sahip olmuştur. Bir metre uzunluğundaki uçurtma 3, 4 kiloluk ağır bir şeyi kaldırmıştır. 1 metre 80 santimetre uzunluğundaki uçurtmanın 6 kiloluk bir ağırlığı 1.600 metreye kadar kaldırdığı görülmüştür. Bu uçurtmanın birkaç tanesinin birbirine bağlanmasıyla meydana getirilen uçurtmanın 2.000 ve hatta 3.000 metreye kadar yükseldiği olmuştur. Uçurtma, bundan sonra balon, zeplin ve tayyarelerin ilk adımını oluşturmuştur.¹⁶



Resim 3: Uçurtma Modelleri¹⁷

1804'te İngiliz mühendis Sir George Cayley, uçurtma kanatları ve dümeni olan bir planör modeli yapmıştır. Yönetilebilir paraşüt adı verilen bu uçan makine aslında bir çeşit uçurtmadır. 20 yıl içinde İngiliz Tuğamiral ve kutup kâşifi olan Sir William Edward Parry ve Bakan Rew George Fisher yükseklerdeki sıcaklıkları kaydetmek için uçurtmalara termometreler yerleştirmiştir. İngiltere'de bir okulda öğretmenlik yapan George Pocock insan boyutundaki uçurtmaların büyük kaldırma gücünü göstermiş ve manevra kabiliyetine sahip uçurtmalar tarafından çekilen araba geliştirmiştir. Pocock, küçük yaşlardan itibaren uçurtmalara ilgi duyduğundan bunların gücünü kullanarak yükleri çekmeyi denemiş, küçük taşlardan kalaslara ve büyük yüklere doğru kademeli olarak ilerlemiştir. Pocock, 1820'de uçurtmaların kombinasyon

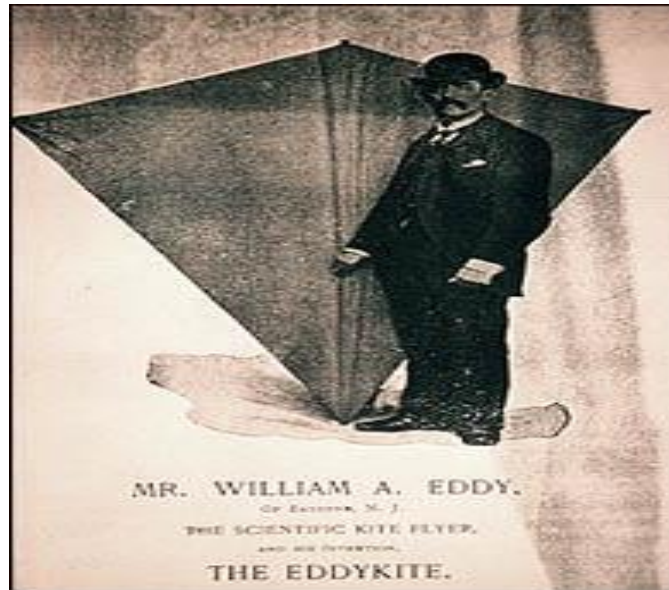
¹⁵ "Elektriğin Tarihiçesi", *Milli Nev-sal*, 2. Sene (İstanbul: Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi, 1339/1923), 36.

¹⁶ "Tayyarelerin Mübeşşiri; Uçurtmalar", *Türk Tarih Cemiyeti, Türk Mecmûası*, Cilt. 2, Sayı. 29, 136.

¹⁷ A. Osman Kandemir, *Uçak Modeller Serisi, Uçurtma ve Balon Nasıl Yapılır* (Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi, 1939), 6.

halinde hatırı sayılır bir ağırlığı taşıyabileceklerini belirlemiş ve insan kaldıran uçurtmalarla deneylere devam etmiştir. 1825'te kızı Martha'yı 82 metreden fazla havaya kaldırmak için 9 metrelik bir uçurtma kullanmıştır. Daha sonra ailesini kullanmaya devam ederek oğlunu Bristol'ün dışındaki bir uçurumun kenarına kaldırmış; oğlu kısa sürede 60 metrelik uçurumun tepesinde sandalyeden inmiş ve ardından uçurtma ipine bir klips bırakarak testi sonlandırmıştır. Bu da onun sandalyede ipten aşağı kaymasını ve dünyaya dönmesini sağlamıştır. Uçurtmaların insanları kaldırabileceği sonucuna vardıldıktan sonra, bu sefer bir araç çekme yöntemi olarak, uçurtmalarla tekrar deneyler yapmaya başlamıştır. Çeşitli düzenlemelerle büyük uçurtmaların yolcularla birlikte bir arabayı çekebileceğini belirlemiştir. Sonunda 1826'da arabasının patentini almıştır. Bu amaçla birkaç yolcuyu önemli bir hızda taşıyan bir arabanın çekilmesinde yeterli gücü sağlayabilmesi için 457 ile 459 metre uzunluğundaki tek hat üzerinde iki uçurtma kullanmıştır.¹⁸

19. Yüzyılda dünyadaki mucitlerin çoğu insanlı uçuştan önce uçurtmalarla deneyler yapmıştır. Bu deneyler özellikle havanın sıcaklığıyla rutubetini ve rüzgârları incelemek üzerine olmuştur. Sabit olan ilk uçurtmayla insanın uçması 1834'de makineci mösyö M. Biot tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunun hakkında yeterli derecede bilgiler bulunmamaktadır. Sadece geniş yüzeyli büyük uçurtmaların iplerine bağlı özel bir sepet vasıtasıyla uçuşlar yaptığı bilinmektedir.¹⁹ Uçurtmadaki en önemli değişikliklerden biri William A. Eddy'nin kuyruksuz ve Avusturalyalı Lawrence Harprove'in kutu uçurtmasıdır. 1893'te icat edilen Harprove'un kutu uçurtması uçan makinenin geliştirilmesinde hayati bir öneme sahip olmuştur. Harprove dört kutu uçurtma kullanarak hafif rüzgârda kendini 5 metre havaya kaldırmıştır. Kutu uçurtmalardan biri bir insanı 30 metre yukarıya kaldıracak kadar başarılı olmuştur. Bu uçuşlar, çocukların uçurtmaları gibi bir esasa göre yapılmıştır. Avrupa'da eski resimlerde tarlalar ve açık alanlarda uçurtma uçuran çocuk figürleriyle karşılaşılabilir. Bu da uçurtmanın ne kadar popüler olduğunu göstermektedir. Özellikle Fransa'da çeşitli hava kulüpleri arasında uçurtmayla uçma müsabakalarına başlanmış ve bu etkinlikler giderek yaygınlaşmıştır. Çünkü uçurtmayla uçmak sporların en ucuzu olup bez, çita ve ip herkesin tedarik edebileceği basit malzemelerdir. Bunun için Avrupa'daki çeşitli hava kulüpleri tarafından bu tarzda müsabakalar düzenlenmiştir.²⁰



Resim 4: William A. Eddy

¹⁸ Jose A. Fadul, *a.g.e.*, 11.

¹⁹ Süleyman Pertev, *Balon* (İstanbul; Mahmud Bey Matbaası, 1311/1893), 6.

²⁰ "Uçurtma ile Uçanlar", *Türk Hava Mecmûası*, Cilt. 2, Sayı. 24, 12, 13.

Bazı araştırmacılar, yukarılara çıkabildiklerinden dolayı yükseklerden fotoğraf çekmek için uçurtma kullanmaya başlamıştır. Yaklaşık bir kilo ağırlığında bulunan fotoğraf makinesini yeterli büyüklükteki uçurtma kaldırılabilmektedir. Artobatta isminde bir Amerikalı 125 metre yükseklikten uçurtma kullanarak çok güzel fotoğraflar çekmiştir. Uçurtmaya bağlanan fotoğraf makinesi yalnız resim meraklılarının ihtiyaçlarını karşılamamış, başka amaçlara da hizmet etmiştir. Amerikalı William A. Eddy Newcoursay civarında yaptığı tecrübelerden sonra bu çeşit uçurtmanın denizcilere önemli hizmetler yapabileceğini ispat etmiştir. Uçakların daha kullanılmadığı bir sırada balona göre uçurulması kolay olan uçurtmadan istifade edilmiştir. Sonunda havada uçmak isteyenler, büyük uçurtmadan faydalanmıştır. Sadece bir uçurtma, insanı taşıyabilecek kadar güçlü olmamıştır. Ancak birkaç uçurtma bir araya getirilerek elde edilecek kuvvet önemli miktarda artırılmıştır. 1844’de Fizik âlimlerinden H. Danyal, uçurtmalarla bir insanı havaya doğru kaldırmayı düşünmüştür. Fizik âlimi, 200 metre yükseklikteki dağların tepesine uçurtma bağladığı bir manken çıkartmıştır. Bu manken koltuğa oturtularak elinde büyük bir şemsiye tutuyordu. Uçurtmayla yapılan bu deneme sırasında şemsiyenin önemli bir görevi vardı. Manken, uçurtma tarafından doğrudan kaldırılamamıştı. Uçurtmanın gergin ipi üzerinden manken sürülerek yukarıya doğru yükseltilmişti. Şemsiye, bu işi kolaylaştırmak görevini yapıyordu. Fizik âliminin tecrübesinden kırk sene sonra uçurtmayla canlı bir adam olmasa da insan ağırlığında bir şeyin uçurulmasına teşebbüs edilmişti. 1886’da Mösyö Mayyo 72 metre uzunluğunda başsız kuyruksuz bir uçurtmayla 68 kilogram ağırlığında toprakla dolu çuvalı 10 metre kadar yükseltilmişti.²¹

Sonunda bundan birkaç sene sonra canlı bir insanın uçurtmayla uçuşunda Wright kardeşlerin denemeleri başarılı olmuştu. Wright kardeşler önce birbirine bağlı on bir tane uçurtmayla 7 x 12 metrelik büyük bir Amerikan bayrağını başarılı şekilde uçurmuştu. Daha sonra bir manken yapılarak koltuğa oturtulmuştu. Rüzgârın saatte 27 kilometre süratle estiği bir sırada 10 tane büyük uçurtmayla manken 165 metre kadar yukarı çıkarılıp indirilmişti. Yalnız koltukta oturan mankenin aldığı çeşitli vaziyetlerden dolayı herhangi bir insanın uçurtmayla yükselirken meydana gelebilecek sarsıntılara dayanamayacağı anlaşılmıştı. Wright kardeşler, havaya doğru yükselen insanlara fazla sarsıntı vermemeye çalışmıştı. Uçurtmayla kendisini 20 metre kadar yükseltmiş, sadece yanında inebilmesi için herhangi bir aleti olmadığından daha fazla yukarı çıkmamıştı. Böylece bu tecrübe başarıyla neticelenerek uçurtmanın bir insanı uçurabileceği fikri kabul edilmişti. Bir insanı havaya kaldırılabilen uçurtma deniz, nehir ve göllerin rasıt aletlerini de kolaylıkla kaldırılabildi. Buna göre uçurtmadan denizin gözlemlenmesi sırasında da istifade edilebilirdi. Havanın gözlemlenmesi uçurtmayla ilk defa Amerika’da Harvard’a bağlı rasathanede yapılmıştı. Bu tecrübe, uçurtmanın deniz yüzeyinden 3.811 metre kadar yükseldiğini göstermişti. Bunun için 9 uçurtma kullanılmış, bunların yükselip inmeleri 12 saat sürmüştü.²²

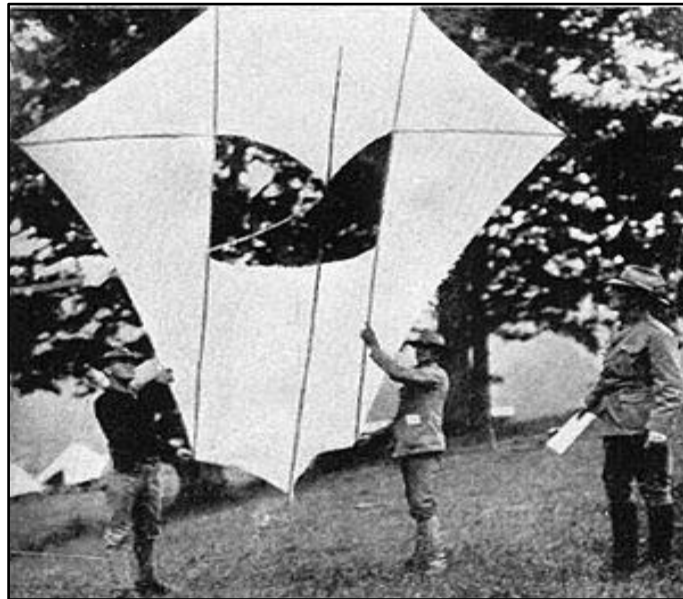
Sir George Cayley planör modellerini tasarlarken uçurtmaların aerodinamiğini inceleyen ilk kişidir. Alexander Graham Bell ise radyal şekilli bir uçurtma olasılığını araştırmıştır. En başarılı öncüler, 1894, 1896 ve 1898’de bir uçurtma trenine asılarak yükselmeyi başaran Hargrave ve benzer bir deneyi tamamlayan Louis Baden-Powell’in 200 fitin üzerine çıktığı bildirilmiştir. Ayrıca kaptan William Cody, zamanlama cihazı tarafından çalıştırılan bir kamerayı taşımak için büyük uçurtma prensibini kullanmıştır. İnsanlı gözlem uçurtmalarının askeri amaçlarla kullanılmasının fizibilitesini test etmek için çeşitli denemeler yapılmıştır. ABD Donanması, Samuel F. Perkins’den insansı uçurtmanın faydalarını öğrenmek için Hempstead, Long Island’a birkaç subay göndermiştir. Fransa’da ordu için uçurtmanın çok az faydası görülmüştür. Uçurtma yerine balonun potansiyeline odaklanmayı tercih etmişlerdir. Ancak kısa süre sonra Cody tipinin kamera taşıyabileceğine dair haberler üzerine bazı deneylere başlanmıştır. Gerçekten de havada balonla fotoğraf çekmek son derece pahalı ve zaman alıcıydı, bu yüzden kameraya bir zamanlama

²¹ “Tayyarelerin Mübeşşiri; Uçurtmalar”, *Türk Mecmûası*, 134.

²² “Tayyarelerin Mübeşşiri; Uçurtmalar”, *Türk Mecmûası*, 136.

cihazı takılabilir. Fransız savaş bakanlığı bir adım daha ileri gitmiş ve kaptan Jacques Sacconey'den bir gözlemciyi 1.800 fite kaldırabilecek bir uçurtma tasarlamasını istemiştir. Başarılı testlere rağmen savaşta daha karlı olduğu düşünülen keşif balonlar bu deneyleri kesintiye uğratmıştır.²³

Uçurtmayla ilgili incelemelere devam edilerek askeri yönden geliştirilmeye çalışılmıştır. İskoçyalı Mösyö Baden, uzun süren çalışmalardan sonra muhaberelede kullanılmak üzere bir uçurtma yapmıştı. 500 kadem büyüklüğündeki uçurtmanın tecrübesi yapıp rüzgârın çok şiddetli olduğu sırada insanın bununla havaya yükselmesinin dahi mümkün olduğu görülmüştür. Mösyö Baden'in askeri icadı olan bu uçurtmaya bir takım küçük uçurtmalar bağlı olup açık havada yükseldiklerinde iplerle, birkaç beygirlik ağır bir arabayla manevra yapılabilir. Bu uçurtmanın en önemli görevi düşman askerinin durumunu gözlemleyip incelemektir. Böylece haberleşme için askeri hareketin teftiş ve kontrolü sırasında uçurtmanın faydaları artık fark edilmiştir. Uçurtmanın denizde özellikle gemilerle denizaltılar için önemli bir rol üstlenebileceği düşünülmüştü. Bir geminin denizin ne kadar derinliklerine kadar indiği anlaşılabilir. Bunun için 3 Kademden biraz uzunlukta ve yaklaşık 5 ¼ okka ağırlığındaki uçurtma, 0,067 pus katrında ve 1.000 kilodan fazla ağırlığında ortaya çıkaracağı kuvvete karşı koyabilecek derecede dayanıklı galvanizli bir çelik tel halat vasıtasıyla geminin yedeğine sürüklenirdi.²⁴ 1901'de Guglielmo Marconi ilk Trans-Atlantik kablosuz telgraf mesajını iletmeye yardımcı olması için bir uçurtma kullanmıştır. Uçurtmalar, çok sayıda bilim adamı için önemli bir hava platformu haline gelmişti. İnsan uçuşunun gelişimi ışığında uçurtmalarla deney yapan ilk kişilerden biri de Alexander Mozhaiski olmuştur. Uçurtmalarından bazıları, bir at arabası tarafından yüksek hızla çekildiğinde onu yerden kaldıracak kadar büyüktü. 1901'de Cody uçurtmayı gözlem amaçlı bir insan kaldırma aracı olarak kullanmaya çalışmıştır. Savaş ofisini düşüncelerine ikna etmek için uçurtma tarafından çekilen bir tekneyle İngiliz kanalını geçmiştir. 1902'de Cody'in uçurtması 14.000 fit gibi şaşırtıcı bir yüksekliğe ulaşmıştır. İnsan kaldıran Cody uçurtmasıyla ilgili araştırma 1903 ile 1906 yılları arasında yapılmıştı.²⁵



Resim 5: Askeri Uçurtma²⁶

²³ Walter J. Boyne, Michael Fobb, *Air Warfare* (England, 2002), 352.

²⁴ "Uçurtma İhtiraat", *Servet-i Fünûn*, Cilt. 9, Sayı. 222, 1 Haziran 1311 (13 Haziran 1893), 224.

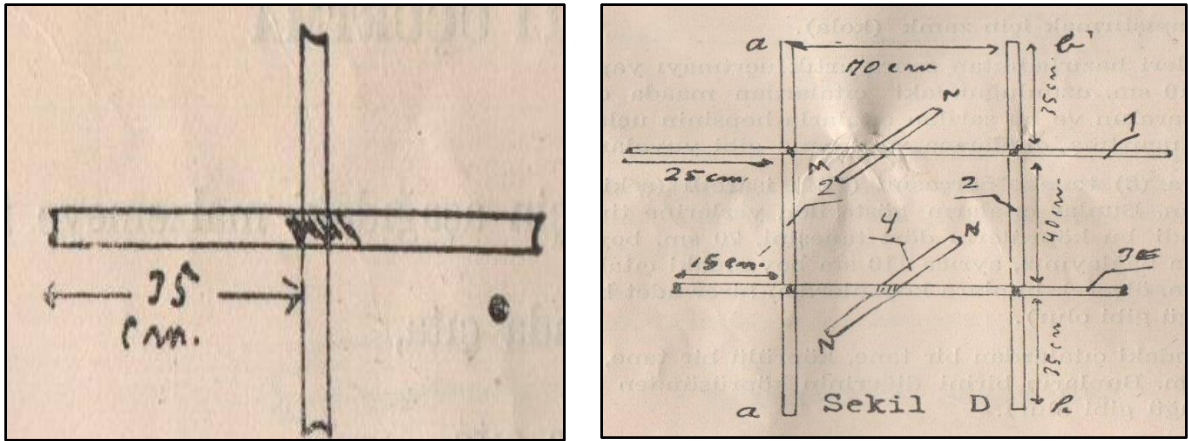
²⁵ Jose A. Fadul, *a.g.e.*, 11.

²⁶ <https://www.Kids.kiddle.com>

Makalede, deniz ve karada özellikle gözlem amacıyla kullanılan uçurtmalar anlatılmıştır. Uçurtmaların heyecan verici yönü her zaman devam edecektir. Ancak uçurtmalar bir dizi bilimsel çalışmanın aracı olsalar da hiçbir zaman yakından incelenmemiştir. Bu nedenle uçurtmaların kullanılmaya başlamalarıyla özelliklerine değinilmiştir. Buna göre çalışmanın amacı, tarihi özellikleriyle birlikte savaşlardaki modern araç ve gereçlere yardımcı olarak kullanılan uçurtmaların önemini anlatmaktır. Makalede kaynak olarak, arşiv belgeleri, mecmualar ve kütüphanelerden temin edilen eski eserler kullanılmıştır.

1. Uçurtmanın Yapımı

Üzeri kâğıt veya bezle kaplanmış çıtalardan oluşup sicimle bağlanarak uçurulan uçurtmalar birçok şekilde yapılmaktadır. Altı köşeli uçurtma için bir metre uzunluğunda 3 adet çıta, 7 uçurtma kâğıdıyla bir yumak ipe ihtiyaç vardır. İlk önce 3 çıta, tam ortalarından bir çiviyle birbirine tutturulur. Çıtanın tam ortasına kadar olan mesafe ölçülüp ip, çıtanın yuvasından geçirilir. Uçurtmanın ortasına kadar olan mesafesine dikkat edilerek bütün çıtaların uçlarındaki yuvalardan ipin geçirilmesi gerekir. Uçurtmanın iskeleti tamamlandıktan sonra kâğıtla kaplanır. Bu kaplama sırasında iplere zamkla da yapıştırılır. Böylece uçurtma kullanıma hazır hale getirilir. Uçurtmayı sökmek için de çıtaların etrafına gerilen ip, yuvalarından çıkarılır. Altı çıta ucundan, ip yuvalarından çıkarılırsa kâğıt ve çıtalar birbirinden ayrılabilir. Uçurtma tekrar uçurulmak için çıtalar açılır ve yuvalara (eski yerlerinden) ipler takılarak kolayca uçuşa hazır hale gelir.

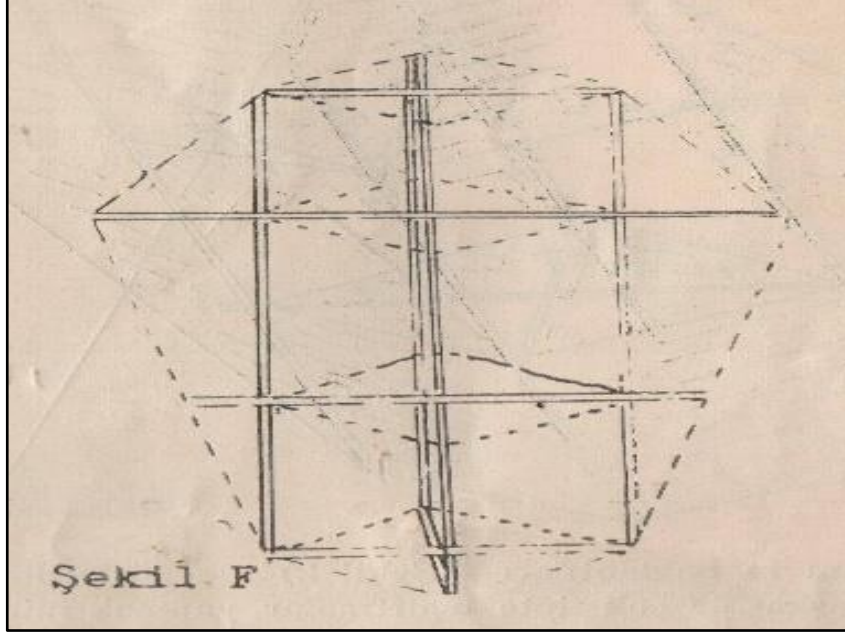


Resim 6: Uçurtma Planı²⁷

Kanatlı uçurtma; bunun için 4 adet 110 cm, 6 tane 70 cm, bir tane 120 cm, bir tane 100 cm uzunluğunda çıta ile 8 tane tenekeye (boyu 5 cm, eni 0, 5 cm) ihtiyaç vardır. 110 cm uzunluğundaki çıtalardan başka diğer çıtaların uçları tire ile sarılır. Bu sarılan çıtalarla hepsinin uçlarına ip yuvası açılır. Daha sonra 8 teneke parçası biraz bükülür. Bunlar çıtaların belirlenen yerlerine tire ile sarılacak köprülerdir. Bu köprülerin dört tanesi 70 cm boyundaki çıtaların tam ortalarına bağlanır. Ayrıca 110 cm boyundaki çıtalardan ikisinin ucundan 35 cm ölçerek bunlara köprülerden birer adet bağlanır. 70 cm boyundaki çıtalardan bir tane köprülü, bir tane köprüsüz olarak iki çıta alınır. Bunların biri diğerinin köprüsünden geçirilir. Boyu 120 cm olan çıtanın tam ortasını bulunup buraya 70 cm boyundaki çıta köprüsünden geçirilir. Tekrar uzun çıtanın iki ucundan 25 cm ölçerek işaretlenir ve buraya da (110 cm) boyundaki çıtanın üstüne bağlanan köprülerden çıta geçirilir. 110 cm boyundaki çıtanın da ortasına 70 cm boyundaki çıta köprüsünden geçirilir ve 110 cm boyundaki çıtanın iki ucundan 15 cm ölçerek 110 cm boyundaki çıtaların alt köprülerine geçirilir. Böylece uçurtmanın iskeleti meydana gelir. Yukarıdaki şekilde No.1: 120 cm, No 2: 110 cm, No 3: 100 cm, No 4: 70 cm boyundaki çıtaları göstermektedir. Daha önce yapılan çıtaların iki ucu, yukarıdaki şekildeki 110 cm

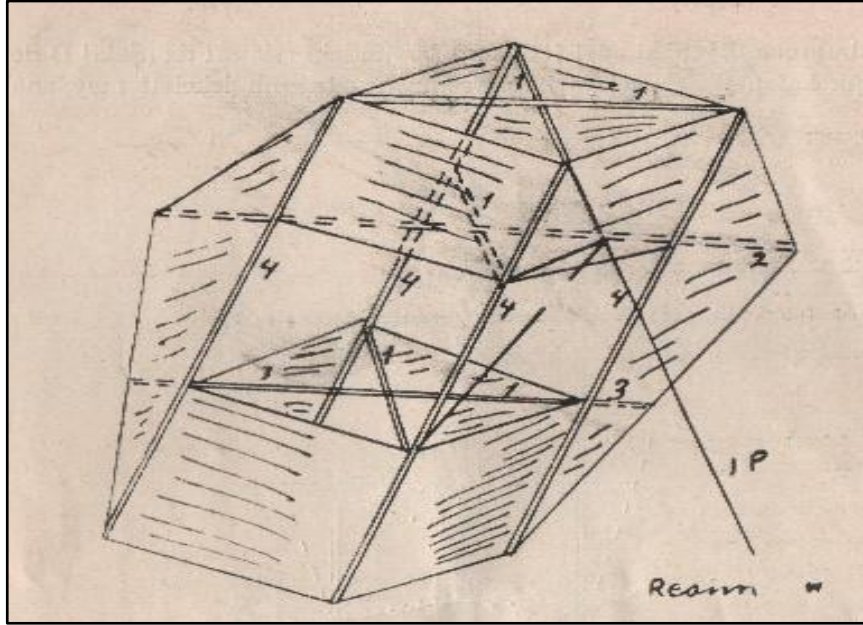
²⁷ Kandemir, a.g.e., 5.

boyundaki çıtanın ucuna geçici olarak bağlanır. Alt ve üst uçlara bu iki takımdan birer adet bağlamak gerekir. Elde bulunan diğer iki adet 110 cm boyundaki çıtaları da açık kalan uçlarına bağlandığında uçurtmanın iskeleti meydana gelir. İplerle uçurtmanın her tarafından girilmesine çalışılır. Sadece ipler, çıtaların uçlarına sarılmamalıdır, ip yuvalarından geçirilmelidir.



Resim 7: Uçurtma İskeleti

Yukarıdaki **Resim 7**'de iplerin nasıl gerileceği gösterilmiştir. Buna göre noktalı yerler ipleri işaret etmektedir.²⁸



Resim 8: Uçurtma Modeli

²⁸ Kandemir, *a.g.e.*, 6.

Uçurtmanın iskeleti tamamlandıktan sonra Resim 8'deki gibi üzeri kâğıtla kaplanabilir. Bu uçurtmayı sökmek için 120 cm boyundaki çıtanın iki ucundan ipleri çıkarılır. Daha sonra 100 cm boyundaki ikinci çıta da aynı vaziyette ve köprülerden çıkarılır. Arada bulunan 70 cm boyundaki çıtalar da sökülürse uçurtma dağılır, bu nedenle çıtaların yerlerini unutmamak için sökerken numaralanmalıdır. Bunun için her çıtaya ayrı ayrı numara vermek gerekir. Uçurtmanın ip bağlantıları Resim 6'da gösterilmiştir. Bu iki tip uçurtmadan başka birçok tipte uçurtma yapmak da mümkündür.²⁹

2. Askerî Amaçlı Uçurtmalar

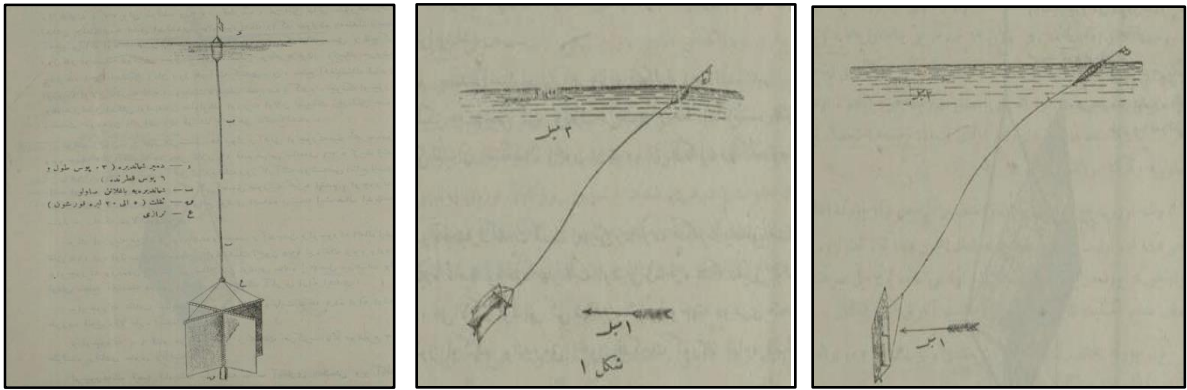
Askeri konularda yaşanan ihtiyaçlar ve arayışlardan sonra havacılığın önemi fark edilmeye başlamıştır. Kuvvetli hava araçlarına çok fazla ihtiyaç duyulsa da bunların hemen yapılması ve hizmet verebilmeleri kolay değildi. Almanya, Fransa ve İngiltere'nin deniz ve kara harp daireleri havacılık için şubeler açarak bu konuda tecrübelerine başlamışlardı. Bu tecrübelerle birlikte uçurtmaların karada ve denizde farklı şekillerde ve amaçlarla kullanılabilceği anlaşılmıştı. Osmanlı Devleti de yaşanan ağır savaşlar sonucunda havacılığın önemini fark etmeye başlamıştı. Avrupa'daki havacılıkla ilgili yapılan yenilikler ve değişiklikler incelenerek uygulanmaya çalışılmıştı.

2.1. Gemilerde ve Denizlerde Akıntı Uçurtmaları

Uçurtma zamanla benzeri görülmemiş harp araç gereçleri arasına girerek, donanma tarafından da rüzgârı test etmek ve mesafeleri ölçmek gibi farklı amaçlarla kullanılmıştı. Gemiler için kullanılanlardan en önemlisi akıntı uçurtmaları olmuştur. Bu uçurtmalar altı ve üstü ayrı bağlanmış ikişer çubuk arasına gerilmiş yelken bezinden, dört kanatlı bir alet olup suyun içine batabilmesi için altına ağırlık yerleştirilmişti. Bu alet, üst kısmından teraziyile 30 pus uzunlukta ve 6 pus genişlikte her iki tarafı sivri şekilde imal edilmiş bir şamandıraya bağlanmıştı. Bu uçurtmanın durgun sulara ve çok az bir yüzey akıntısıyla oldukça iyi sonuç verdiği görülmüştü. Denizin içindeki akıntı uçurtmaları iki çeşitti; bazıları siyah boyalı olup 30 kulaçtan aşağıdaki derinliklerde kullanılırdı. Bazıları ise kırmızı boyalı olup 30 ile 45 kulaç arasındaki derinliklerde faydalanılırdı. Denizin derinlikleriyle temas ederken bir çıkıntıya çarptığında uçurtmanın ipleri kesilip hemen denizin yüzeyine çıkması sağlanırdı. Çarpma zamanında tel üzerindeki basıncın birden bire yok olması sonucunda gemiye bağlı çan çalmaya başlardı. Uçurtmanın görevi sırasında telin sürekli titreyişi, ses bölümünde daimi bir gürültüyü ortaya çıkarırdı. Bu gürültünün kesilmesi de uçurtmanın denizin içiyle çarpıştığını bildirirdi. Uçurtmanın derinlik seviyesine her zaman ulaşılabilirdi. Geminin süratinin değişimi, yedeğe çekilen uçurtmanın derinliğinde etkisi kalmaz diye düşünülse de aslında durum böyle değildi. Geminin sürati 5 milden 13 mile kadar arttığında, uçurtmanın derinliğinde 30 kulaçta ½ kulaçtan fazla hataya sebebiyet vermediği tecrübeyle anlaşılmıştı. Buna göre deniz uçurtması görevi sırasında hava uçurtmasının sağa ve sola doğru, bazen düzenli ve bazen de düzensiz şekilde yaptığı dans hareketinde daha özgürdü. Özellikle bir defa gerçek yerini alınca sakın halini muhafaza ederdi. Bu aletin diğer bir özelliği de sadece bir kişi tarafından kolaylıkla idare edilip kullanılabilmesiydi.³⁰

²⁹ Kandemir, *a.g.e.*, 6.

³⁰ "Akdeniz Boğazı Muharebeleri", *Risâle-i Mevkûte-i Bahriye*, Cilt 2, Numara 4, Şubat 1331 (Şubat 1916), 162.

Resim 9: Gemilerde Akıntı Uçurtmaları³¹

2.2. Captifs Uçurtmalar (Cerf-Volants)

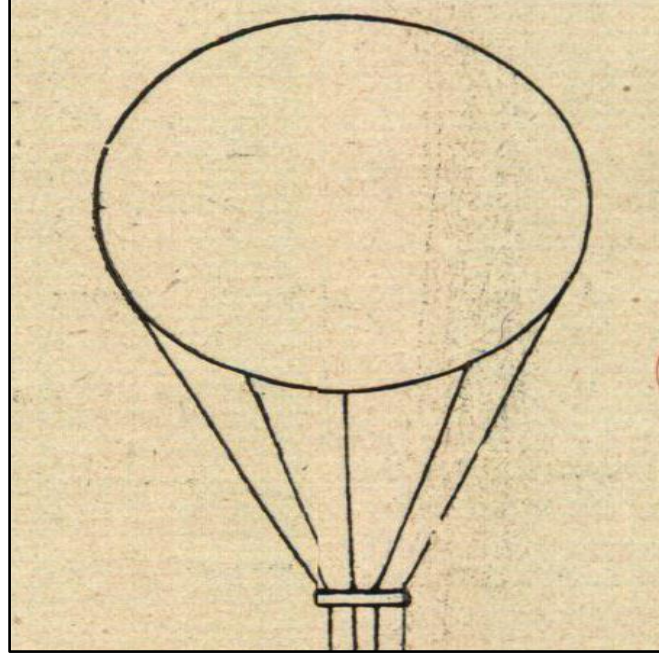
Rasatçı, gözlemci, meteorolojik gözlem ve ölçüm yapan, kayıt tutan kodlama yapan, verileri işleyen, gözlem raporlarını ileten, hava analizi ve tahmin yapan, tahminlerin ilgili yerlere iletilmesini sağlayan gözlemcidir. Havadan ve yerden bilgileri alıp bunları belli bir standart içinde hazırlayıp sunmaktadır. Rasatçıların bir kısmı sadece istasyonlardan istenilen meteorolojik bilgileri almak için, bir kısmı tarımsal alanda gerekli olan sıcaklık rüzgâr ve nem gibi değerlerin ölçülmesinde, bir kısmı deniz bilgileri üzerine, bir kısmı da sadece klimatolojik verilerin derlenmesi üzerinde uzmanlaşmıştır.³²

Rasatçı, yüksek atmosferde inceleme ve gözlemler yapmak için rasıt aletlerini Captifs balon ve uçurtmalara bağlayarak kullanılırdı. Gözlem amacıyla uçurtmaların kullanılması çok eskilere dayanmaktadır. Alexander Wilson ve Thomos Mehvill İskoçya’da uçurtmaya termometre takarak uçurduktan sonra hava sıcaklıklarını ölçmüşlerdi. 1895’de ise Lawrence Roteh, Boston çevresinde uçurtma vasıtasıyla 7.200 metre yükseklikleri incelemiştir. Uçurtmayla 3.000-4.000 metre yüksekliğe kadar bağlı aletleri yukarı kaldırmak mümkündür. Fakat uçurtmanın yükselmesi için rüzgârın süratının saniyede 4-5 metre olması gerekirdi. Rüzgâr olmadığı veya sürati yeterli olmadığı zaman da Captifs balonlara müracaat edilirdi. Bu balonlar, uçurtmaların ulaşabildikleri yüksekliklere çıkabilirdi. Birinci Dünya Savaşı’nda Fransızların kullandıkları uçurtmalar, 160-170 metre kadar yükselmişti. 2.000 metre yüksekliğe çıkabilen bu uçurtmalar, saniyede 20 metre süratle rüzgâra karşı koyabilmişti. Bunlar farklı şekilde yapıldıklarından Captifs balon-uçurtma B.C.V. adıyla sınıflandırılmıştır.³³

³¹ “Akdeniz Boğazı Muharebeleri”, *Risâle-i Mevkûte-i Bahriye*, 165.

³² “İstanbul Rasathanesi ve İstintacatı”, *Milli Nev-Sal*, 2. Sene, (İstanbul: Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi, 1339/1923), 157.

³³ İstidlâl-i Hava, *Captifs Balonlar, Uçurtmalar, Serbest Balonlar*, 3. Kısım, 596.



Resim 10. Uçurtma Balonu³⁴

3. Osmanlı Devleti'nde Uçurtmalarla İlgili Yapılan Çalışmalar

Osmanlı Devleti'nde uçurtmalar, çocuklar tarafından kullanılan en ucuz ve eğlenceli oyuncaklar olarak kabul edilmişti. İstanbul'da Rüzgârlı havalarda çocuklar tarafından uçurulan uçurtmalar çoğunlukla tellere dolaşarak telgraf hatlarına zarar veriyordu.³⁵ 1890'da Mühendishane-i Berri Hümayun talebesi şâkirdanından topçu mülâzım-ı sâni Ayaspaşalı Cemal ve Hendesehane şâkirdanından Seyyid Efendiler, bazı mahalle çocuklarının İtalya Sefaretinin bahçesine kaçırmış oldukları uçurtmaları almak istemişlerdi. Ancak talebeler, sefarethaneyle sorun yaşayarak kapıda bekleyen görevliyle kavga etmişlerdi. Sefarettten gönderilen yazıyla Cemal ve Seyyid Efendilerin mektepteki eğitimlerine son verilmişti.³⁶ Fransız Seyr-i Sefer Havâiye Heyeti tarafından Nisan ayında bir uçurtma müsabakası düzenlenmişti. Bu müsabakada birinciliği Mösyö Azat kazanmıştı. Müsabakada birinciliğe layık görülen uçurtmanın 4, 5 metre kadar uçuş alanı vardı. Uçurtma 3 metre yükseklikte bulunduğu gibi toplam ağırlığı ise 2 kilo 600 gramdı. Osmanlı Devleti doğrudan bu müsabakaya katılmasa da oldukça dikkat çekmişti. Bu müsabakadan sonra Servet-i Fünûn'un birkaç sayısında uçurtmalarla ilgili yazılar yayınlanmıştı.³⁷ Avrupa'da bazı gazeteler Galata'da yangın kulesinden bir kişinin uçurtma gibi uçacağına dair yazılar yayınlanmıştı. Bunun üzerine halk arasında bir şayia başlamıştı. Zaptiye Nezareti tarafından bu konuda incelemeler yapılarak gerek balon ve gerekse kuşların kanatlarıyla uçmanın kesinlikle yasak olduğu bildirilmişti. Sabah Gazetesi'nin sayısında da bunun halkı kışkırtmak için yapılan yalan bir haber olduğu duyurulmuştu.³⁸ 1909 senesinde bahar aylarında askerî telgraf hatları çevresinde çocukların uçurtmalarının ipleri tellere sarılarak bir hayli zorluklar yaşanmıştı. Her ne kadar, memurlar, gözlem ve kontroller yapsalar da bu sorunlara engel olamamışlardı. Bu uyarılar sonunda telgraf hatları güzergâhının jandarma ve polisler tarafından sürekli gözlem altında tutulması hakkında Posta ve Telgraf Nezareti tarafından gerekli yerlere tebligat yapılmıştı.

³⁴ "Havanın Evsâfı, Balonculuğa ait Nazariyât ve Malûmat-ı Esasiye", *Şehbal*, Cilt. 6, Sayı. 98, 10.

³⁵ *Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Zabtiye Nezâreti (ZB)*, 589/50, 17 Mart 1322 (30 Mart 1906).

³⁶ *BOA, Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO)*, 101/87, 12 Ağustos 1890.

³⁷ "Cesim Uçurtma", *Servet-i Fünûn*, Cilt.29, Sayı 754, 22 Eylül 1321 (5 Ekim 1905), 414.

³⁸ *BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Evrakı (Y.PRK.ZB)*, 13/10, 8 Şevval 1311 (14 Nisan 1894).

Böylece telgraf hatlarına yapılan zararlar bir dereceye kadar önlenebilmişti.³⁹ 1909'da Osmanlı Devleti'nde önemli bir rol üstlenen Hareket Ordusunda hayatını kaybedenlerin aileleri evlatlarını anmak üzere Topçu Kışlası Talimhanesinde uçurtma uçurmayı talep etmişlerdi. Bu amaçla Fransa Hava Seyahati Kulübü azasından Baron Henri dö Lorrma ile Mösyö Arnet Barbon tarafından uçurtma malzemeleri getirilmişti. Bu malzemelerin gümrükte tutulmalarından dolayı aileler anma programına başlayamadığından geçişlerine izin verilmesi talep edilmişti. Hareket Ordusu İkinci Kumandanı Ferik Şevket Paşa tarafından 23 Mayıs 1909 tarihinde gerekli incelemeler yapılarak izin talebi kabul edilmişti.⁴⁰ Prusyalı Bezmistayn'ın Beyoğlu'nda açtığı bir bahçede balon ve uçurtmalar kullanılmaya başlamıştı. Bu konu hakkında Harbiye Nezareti'ne bilgi verilerek incelemeler yapılmış ve balon ve uçurtmalara izin verilmiştir.⁴¹ 1909'da Osmanlı ordusunda baloncu alaylarında zabıtların tecrübe yapıp kendilerini geliştirmelerine hizmet etmek amacıyla Fransa'da bir şirketten balon satın alınmasına karar verilmişti. Biri sabit ve diğeri hareketli iki balon için Beyoğlu ve Şişli taraflarında uygun bir yer belirlenerek denemeleri yapılacaktı. Bunun için Taksim Meydanında veya başka bir yerde uygun bir yerin gösterilmesiyle beraber gerekli hava gazının da tophaneden verilebileceği beyan edilmişti. Bu denemelerden iyi bir sonuç alınırsa Mösyö Baron Henri Dö Lorma ile sözleşme imzalanarak satın alınacaklardı.⁴² Şirketle yapılacak sözleşmeyle Taksim civarında istihkâm zabitanına uçurtma ve balonlar hakkında bilimsel konferans seviyesinde eğitim verilecekti.⁴³ Uçurtma ve balonlarla her çeşit araç ve gereçlerin İstanbul'a nakli ve buraca gösterilen mahalde hazırlanması sırasında bütün masraf şirkete ait olacaktı. Bu konuda hiçbir şekilde Harbiye Nezaretinden yardım talep edilmeyecekti. Harbiye Nezaretinin balon ve uçurtmaları doğrudan tecrübe ederek satın almaya yetkisi vardı. Harbiye Nezareti tecrübe için uygun bir mahal gösterilecekti. Dördüncüsü ileride Harbiye Nezareti tarafından balon satın alınması düşünüldüğünde ve aynı şartla başka bir talip zuhur ettiği takdirde kendilerinin tercihi kabul edilmek şartıyla bu teklifname Harbiye Nezaretinde istihkam ve inşaat dairesine sunuldu.⁴⁴

1919 senesinde askeriyeden devredilen Kuruçeşme üzerinde bulunan rasathanenin uçurtma ve balon istasyonundaki eşyalar, diğerk rasathaneye nakledilmişti. Ancak büyük hacim ve ağırlıktaki uçurtma motoruyla 20 adet normal ve bir adet büyük uçurtma hem hava şartları hem de bu gibi malzemeleri muhafaza edecek bir binanın olmamasından dolayı gönderilememişti. Sadece 20 adet uçurtma ile beraber motorun bir süre kontrol altında tutulacağı hava müfettişliği tarafından taahhüt edilmişti.⁴⁵ 7 Nisan 1919 tarihinde Hava Müfettişliğinden gönderilen yazıya göre yirmi adet büyük uçurtmanın yerleştirildiği barakanın Cuma gecesi nöbetçinin bulunmadığı bir sırada kapısı kırılmıştı. Uçurtma motorunun en önemli bölümünü oluşturan hareket kuvveti ile diğerk parçaları sökülerek götürülmüştü. Gerek bu olayın yaşandığı sabah Umur-ı Havaiye Müfettişi Tahsin Bey'in ve gerekse ertesi günü heyetin incelemeleri sonucunda bazı deliller elde edilerek zabıtaya haber verilmişti. Ancak konu hakkındaki incelemelere rağmen suçlular yakalanamamıştı.⁴⁶ Rasathane-i Amire Müdüriyetinin 10 Nisan 1919 tarihli yazısı üzerine bu konuda mahalli zabitan tarafından incelemeler yapılması istenmişti. Mahalli zabıttandan görevliler gönderilip kanuni takibat yapılırsa da uçurtmalarla ilgili herhangi bir sonuca ulaşılmamıştı.⁴⁷

³⁹ BOA, ZB, 602/64, 28 Nisan 1325 (11 Mayıs 1909).

⁴⁰ BOA, Y.PRK, 4/18-1-1, 1911.

⁴¹ BOA, HR.MKT, 61/64.

⁴² BOA, Bâbiâli Evrak Odası (BEO), 3556/266696-1, 5 Cemâziyelevvel 1327 (25 Mayıs 1909).

⁴³ BOA, BEO, 3556/266696-2.

⁴⁴ BOA, BEO, 3556/266696-3.

⁴⁵ BOA, MF.MKT, 1238/9-2, 8 Eylül 1337 (8 Eylül 1921). Rasathane-i Amire Müdürü Mehmed 7 Nisan 1335 (7 Nisan 1919).

⁴⁶ BOA, MF.MKT, 1238/9-1.

⁴⁷ BOA, MF.MKT, 1238/9-3.

Sonuç

Hafif malzemelerden yapılan yüzeylerin, rüzgâra karşı direnç oluşturan yükselme yönünde oluşturduğu kuvvetle bağlı olduğu ipin kuvveti arasındaki etkileşimle havada asılı kalabilen nesnelere uçurtma adı verilmiştir. Genellikle çokgen biçimindeki bir gövde ve süslü kuyruktan oluşan uçurtmalar eğlence ve oyun amaçlı yapılmıştır. Sadece uzak doğu ülkelerinde farklı şekillerde ve büyüklükteki uçurtmaların özel anlamları olmuştur. Bu makale, uçurtmaların tarihi gelişimiyle birlikte nasıl kullanıldıklarını ortaya koymuştur. Havacılığın öneminin fark edilmesiyle birlikte kullanılmaya başlanan uçurtmaların özellikleri ve Osmanlı Devleti tarafından kullanılma süreçleri anlatılmıştır. Osmanlı Devleti askerî iletişim ve haberleşmeye önem vermek zorundaydı. Askerî yönden teknolojik ve endüstriyel eksikliğin farkına varılmasıyla Avrupa’da bu konuda yapılan buluşlar ve yenilikler takip edilmiştir. Uçurtmalarla ilgili yapılan bu incelemeler sonucunda askeri olarak farklı yer ve amaçlar için kullanıldıkları anlaşılmıştır. Donanma tarafından akıntı uçurtmaları oluşturularak gemilerin seyirlerinde önemli rol oynamışlardır. Askerî ihtiyaçları karşılamak üzere kara, hava ve deniz kuvvetleri için farklı araç-gereçlere ihtiyaç duyulmaktadır. Günümüzde hava araç-gereçleriyle ilgili büyük yenilikler ve değişimler yaşanmaktadır. Uçurtmalar, hava araçlarının önemli bir adımını oluşturmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, Bâbîâli Evrak Odası (BEO), 3556/266696-1; 3556/266696-2; 3556/266696-3, 5 Cemâziyelevvel 1327 (25 Mayıs 1909).
- BOA, Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO), 101/87, 12 Ağustos 1890, 61/64.
- BOA, Hariciye Mektûbi Kalemî (HR.MKT), 61/64.
- BOA, Dahiliye Nezâreti İdare (DH.İD), 19/52, 13 Kanûnisâni 1329 (26 Ocak 1914).
- BOA, Maarif Nezâreti Mektûbi Kalemî (MF.MKT), 1238/9-1; 1238/9-2; 1238/9-3.
- BOA, Zabtiye Nezâreti (ZB), 589/50; 17 Mart 1322 (30 Mart 1906); 602/64, 28 Nisan 1325 (5 Mayıs 1909).
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezâreti (Y.PRK.ZB), 13/10, 8 Şevval 1311 (14 Nisan 1894).
- BOA, Yıldız Perakende (Y.PRK.ASK), 4/18-1-1, 1911.

Sürelî Yayınlar

- “Asker”, *Balonculukta Âsar-ı Tekâmül ve Tatbikat*, 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908), Matbaa-i Ebuziya, Konstantiniye, 1325 (1907).
- “Cesim Uçurtma”, *Servet-i Fünûn*, “Cilt. 29, Sayı. 754, 22 Eylül 1321 (5 Ekim 1905).
- “Akdeniz Boğazı Muharebeleri” (Akdeniz Boğazı Çanakkale 14 Haziran ile 30 Teşrinievvel 1872’de Yapılan Rasâdatında Sathı Akıntısı Hakkında Mütalaat Umûmiye), *Risâle-i Mevkûte-i Bahriye*, Cilt. 2, Numara. 4, Şubat 1331 (Şubat 1916).
- “Çin ve Japon Uçurtmaları”, *Resimli Mecmûa*, Cilt. 3, Sayı. 53.
- “Elektriğin Tarihçesi”, *Millî Nev-sal*, 2. Sene, (İstanbul: Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi, 1339/1923).

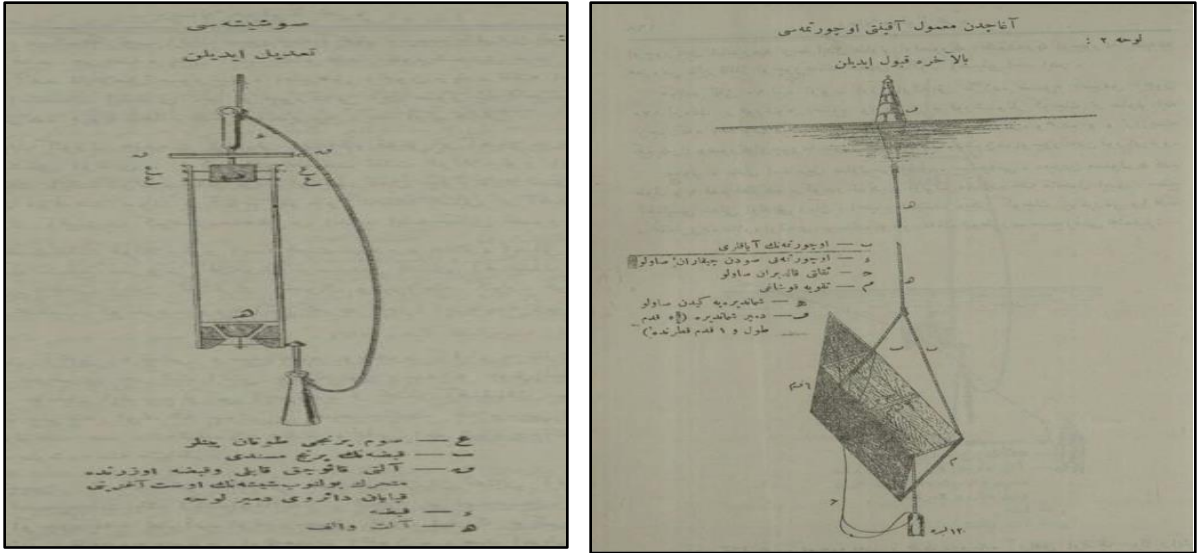
- “İstanbul Rasathanesi ve İstintacatı”, *Milli Nev-Sal*, 2. Sene, (İstanbul: Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi, 1339/1923).
- “Şehbal”, *Havanın Evsâfi, Balonculuğa Ait Nazariyât ve Malûmat-ı Esasiye*, Cilt. 6, Sayı. 98.
- “Paraşütle Atlamak Günün En Mergub Bir Sportu Oldu”, *Türk Hava Mecmûası*, Cilt. 3, Sayı. 42.
- “Tayyarelerin Mübeşşiri, Uçurtmalar”, *Türk Tarih Cemiyeti, Türk Mecmûası*, Cilt. 2, Sayı. 29.
- “Tayyare”, *Tayyare Cemiyeti Mecmûası*, Cilt. 10, Sayı. 6, 15 Eylül 1341 (15 Eylül 1925).
- “Tayyare Nedir”, *Türk Hava Mecmûası*, Cilt. 2, Sayı. 15.
- “Uçurtma ile Uçanlar”, *Türk Hava Mecmûası*, Cilt. 2, Sayı. 24.
- “Uçurtmalar”, *Türk Tarih Cemiyeti*, Cilt. 2, Sayı. 29.
- “Uçurtma İhtiraat”, *Servet-i Fünûn*, Cilt. 9, Sayı. 222, 1 Haziran 1311 (13 Haziran 1895).

Kaynak Eserler

- Boyne, Walter J; Fobb, Michael, *Air Warfare*, ABC-CLIO Ins., England 2002.
- Balonlar ve Hava Makineli Gemiler, Matbaa-i Bahriye, İstanbul, Temmuz 1325 (Temmuz 1909).
- Fadul, Jose A, *Kites in History in Teaching and in Therapy*, United States of America, 2009.
- Hallion, Richard P, Tooby, Adam, *The Wright Flyers 1899-1916: The Kites, Gliders and Aircraft that Launched the Air Age-X- Planes (Paperback)*, Bloomsbury Publishing, 2019.
- Kandemir, A. Osman, *Uçak Modeller Serisi, Uçurtma ve Balon Nasıl Yapılır*, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1939.
- Kıtaat-ı Havâiyeden, Mehmed Şakir bin Feyzullah, *Piyade Tayyareleri ve Piyade Balonları, Kıtaat-ı Fenniye ve Kuvâ-yi Havâiye Müfettişliğine Memur ve Erkân-ı Harbiye Mektebi Vesâit-i Havâiye Muallimi Tayyareci Yüzbaşı*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1335 (1917).
- Mülâzım-ı Evvel Ali Rıza, *Sefâin-i Havaiyeye Endaht, Tayyare Müdafaasına Mahsûs Topların Nizâmnamesine Zeyl, Almanca'dan Müsvedde Halinde Tercüme*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul Süleymaniye 1333 (1917).
- Mütercimi Doktor Tefvik Ali, Müellifleri Doktor Lodrik Vaykman, *Türkiye İklimi*, Hüsni Tabiat Matbaası, İstanbul 1341 (1922).
- Süleyman Pertev, *Balon*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1311 (1893).
- Topçu Binbaşı Trabzonlu Mehmed Sami, *Harp Silahları ve Vasıtaları*, Yıldız Harp Akademisi Matbaası, İstanbul 1928.
- “The Contribution of Different Countries to Airplane Development and Manufacture Part I. Invention of Airplane”, *29th Congress of the International Council of the Aeronautical sciences st Petersburg, Russia September 7-12-2014*.
- Tayyarecilik, Mazisi, Ehemmiyeti, Terakkiyat-ı Hazırası, İstikbali, Matbaa-i Ebuziya, İstanbul 1329 (1911).

EKLER

Ek 1: Akıntı Uçurtmaları (“Akdeniz Boğazı Muharebeleri”, *Risâle-i Mevkûte-i Bahriye*, 165)



Ek 2: Uçurtma Planı (“Tayyare Nedir”, *Türk Hava Mecmûası*, Sayı. 15, s. 12)





1876 Osmanlı-Sırp-Karadağ Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Gayrimüslim Gönüllüler

Non-Muslim Volunteers in the Ottoman Army in the 1876 Ottoman-Serbian-Montenegrin War

Ayşe Özkan* 

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

*Çankırı Karatekin Üniversitesi
zastava76@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-5300-0627

Başvuru / Submitted :

20 Nisan 2023

Kabul / Accepted :

1 Haziran 2023

DOI: 10.21021/osmed.1286338

Atıf/Citation:

Özkan, A. "1876 Osmanlı-Sırp-Karadağ Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Gayrimüslim Gönüllüler". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 169-180.

Benzerlik / Similarity : %21

Öz

Bu çalışmada 1876 Osmanlı- Sırp-Karadağ Savaşı'nda Osmanlı ordusunda yer alan gayrimüslim gönüllüler incelenmiştir. Öncelikle savaşın başlangıcı, Prens Milan'ın savaş beyannamesi ile Sırp ordusundaki Rus gönüllüler hakkında kısa bilgi verilmiştir. Sonrasında Osmanlı ordusunda 1870 tarihli Askerlik Kanunu'na göre gönüllülük kavramı açıklanmıştır. Nizamiye, redif ve müstahfiz sınıflarının dışında gönüllü askerlerden oluşan orduya Müslümanların yanı sıra gayrimüslimler de asker yazılmak için başvuruda bulunmuşlardır.1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da ön planda olan Dimostini Efendi Hristiyanlardan asker yazarak savaşa göndermiş ve ödüllendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kendi gayrimüslim tebaasının yanında yurtdışından da orduya gönüllü katılımları olmuştur. Belçika'dan, Lehistan'dan ve Macaristan'dan gönüllüler Osmanlı ordusuna katılmak için başvuruda bulunmuşlardır. Özellikle Macarlar her şekilde Osmanlı Devleti'nin ve Türklerin yanında yer almışlar, maddi ve manevi her türlü yardımda bulunmuşlardır. Macaristan'dan siviller olduğu kadar subay ve erler de gönüllü olarak Osmanlı Devleti ordusuna katılmak istemişlerdir. Macar doktorlar ise ordunun yaralarını sarmak istemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Sırbistan, Osmanlı Devleti, Gayrimüslim gönüllü, Macar, Leh.

Abstract

In this study, non-Muslim volunteers who took part in the Ottoman army in the 1876 Ottoman-Serbian-Montenegrin War were examined. First of all, brief information was given about the beginning of the war and the Russian volunteers in the Serbian army, Prince Milan's declaration of war and the Russian volunteers in the Serbian army. Afterwards, the concept of volunteering in the Ottoman army was explained according to the Military Law of 1870. Apart from the Nizamiye, Redif and Mütahfiz classes, non-Muslims applied to the army, which consisted of volunteer soldiers, as well as Muslims. In addition to the Ottoman Empire's own non-Muslim subjects, there were also voluntary participations in the army from abroad. Volunteers from Belgium, Poland and Hungary applied to join the Ottoman army. In particular, Hungarians stood by the Ottoman Empire and the Turks in every way, and provided all kinds of material and moral assistance. Officers and privates as well as civilians from Hungary wanted to join the Ottoman army voluntarily. Hungarian doctors wanted to heal the wounds of the army.

Keywords: Serbia, Ottoman State, Non-Muslim volunteer, Hungarian, Polish.



Giriş

1875 Hersek İsyanı sonrasında Osmanlı Devleti'nden bağımsız olmak için uygun vakti gözleyen Sırbistan'da Nisan 1876'da savaş yanlısı liberaller işbaşına gelmişlerdir. Stevca Mihailoviç Hükümet Başkanı ve Yovan Ristiç de Hariciye Müdürü olmuştur. Böylece savaş hazırlıklarına başlayan Sırbistan, bunun için borç para almıştır. Karadağ ile de 26 Mayıs 1876'da bir ittifak anlaşması imzalanmıştır.¹ 1 Temmuz 1876'da Sırbistan, 2 Temmuz 1876'da ise Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir.² Sırbistan Prensi Milan'ın savaş beyannamesi şu şekilde idi:

“Sevgili Halkım,

Bosna ve Hersek'te bulunan kardeşlerimiz uğradıkları baskılar aleyhinde bir seneden beri isyan ettiler. Bunların sefaletleri ve perişan halleri daima üzüntümüzü icap edip geçen sene yeniden şikâyete ayaklandıklarında da tarafımızdan Skupština meclisimizde isyan eden vilayetlerin haline kayıtsız kalamayacağız cihetle bunlar da ihtilali tamamen teskin için kuvvet ve iktidar çerçevesinde bir tedbir bulmaya çalışılacağını ve Sırbistan'ın bu vilayetler ile hem hudud bulunması cihetle kat ve kat vukua gelen ihtilalleri Hersek'ten ziyade bizce acı veren üzüntüyü ve bir takım zarar ve hasarı gerektirmesiyle bu fenalığa katiyen bir son vermek faydamız gereğince bulunduğunu beyan etmiştim. Fakat diğer taraftan Bab-ı Ali büyük devletler ile birleşerek hiçbir tarafın yardımı kabul edilmeyerek asayişin iadesine teşebbüs etmiş olduğundan büyük devletlerin kardeşlerimiz lehinde son süratle ettikleri bu vicdanlı teşebbüslerinin sabır ve yavaşlıkla beklemek görevimizden bulunmuştu. Fakat herhalde adı geçen ahali birkaç asırdan beri hâsıl ettikleri tecrübeler gereğince Bab-ı Ali'nin ihtilali yatıştırmak için kullandığı tedbirlere kendilerini çoğunlukla isyana sevk eden suistimallerin tekrarının önlenmesi hakkında teminat vermediği cihetle güvenemediklerinden bu kahramanca savaşın Hersek'te şimdiye kadar devam ettiği gibi diğer her tarafta ve özellikle Bosna kıtasında dahi dehşet verir surette nüfusun katli ve bir takım vahşiliğin ardı arkası kesilmedi. Hududumuzun doğu tarafındaki şu fenalığın bitmesini beklerken diğer bir tarafına yakın bulunan Bulgaristan'da bir ihtilal daha çıkarak burası dahi asrımızda emsali görülmedik surette nüfus kırılıp tahrip edildi. Müslümanların taassubunun coşan şiddeti kanlı savaş meydanlarından Türkistan Avrupa kıtasının her tarafına dahi İstanbul'da Muhammed dininin hamisi olanlar arasına bile sirayet edip Osmanlı ülkesi ahalisinin halince kesin bir tesir etmiştir. Açıklanmış hallere karşı asi eyaletlerde ihtilalin yakında teskini bekleneceğinden ve gelecekte de gittikçe emin olamadığımızdan Sırbistan'ın bir seneden beri bulunduğu zor durumdan çıkmasından artık ümit kesmişizdir. Her ne kadar halimiz tahammül eriten dereceye gelmiş ise de tarafımızdan yine Bab-ı Ali ve devletler tarafından ihtilalin teskinine mani olacak hiçbir hareket vuku bulmayıp aksine hükümetim düşüncelerin teskinine yardım için elden geleni esirgemedi. Bosna firarileri kabul edilip büyük fedakârlıklara katlanılarak beslenildi. Diğer taraftan ahalinin korkusunu teskin için hududa gönderilen askerlerimiz geçen sene sonbaharında memleketlerine iade olunmuşken yine hududumuz iyi sağlandı. Sonuç itibarıyla memleketimiz de uygunsuz hiçbir hal ve hareket vukua gelmemiş ve Bab-ı Ali tarafından Sırbistan aleyhinde yalnız emniyetsizliğin icap edeceği tedbirlerin sağlanmasına küçük bir sebebiyet

¹ Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, İstanbul, 2011, s. 264-267.

² Halil Sedes, *1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olayları*, Başlangıç- I.Kısım, İstanbul 1946, s. 163; Özkan, *a.g.e.*, s. 271; Fatma Uygur, “93 Harbine Giden Buhranlı Dönemin Bazı Siyasi Olaylarının Fransız Büyükelçilik Yazışmalarına Yansımaları”, *D.T.C.F Dergisi*, C. 60, Sayı 2, 2020, s. 584; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, TTK Yay., Ankara, 1995, s. 16.

verilmemişken Osmanlı Devleti memleketimizi Timok Boğazı'ndan Drina Boğazı'na kadar çok sayıda asker ile kuşattı. Osmanlı askeri bizi tehdit eder bir hal ve harekette bulundu. Birtakım başıbozuk ve Çerkes ve Arnavut vahşi kabileleri bazen düzenli asker grupları tarafından da yardımcı olduğu halde memleketimizi basıp kendi halinde olan ahali üzerine hücum ve mukaddes kiliselerimizi yağma ve evlerimizi yakıp hayvanlarımızı ve mallarımızı gasp edip yağmalayarak çekilip gittikleri yerde insan ölüsünden ve harabeden başka bir şey bırakmadılar. Kardeşler ecdadımızın kanı pahasına kazandıkları aziz vatanımızda şu kan dökücü hareketlerin vukuuna bir seneden beri tahammül ediyorsunuz. Hudutta yalnız birkaç nahiye ahalisi değil bütün hudut boyu ahalisi yağmacıların gasp ettikleri mallarını kurtarmak ve ailelerin canını korumak için durmaksızın hududa koşmaya mecbur idiler. O şekilde Osmanlı Devleti memurları nezdinde vuku bulan isteklerimizden bir sonuç alınamadı. Bir taraftan silahlı yağmanın arkası kesilmediği halde diğer taraftan Osmanlı askeri bizi her türlü ticaret ve imalatı tatil ve kesintiye uğratan bir kuşatma halinde bulundurduğundan ahalinin elinde kalan mallarını korumak için bazı fevkalade tedbirlere müracaata mecbur oldu. Savaş yapmıyor isek de onun bütün vahim sonuçları ve zararlarını çekmekteyiz. Şimdiye kadar infial ve saklı olan hiddetlerini göstermemeye kendimizi zorlamaktayız. Yalnız sabır ve sebatınızın tamlığı ve kanunlara riayetiniz ve memurlarımın emirlerine itaatınızdan ötürüdür. Artık bunun üzerine hükümetim Skupştina'nın oy ve kararı gereğince ihlal edilen memleket asayişini korumak için tedbirler edinmesinden dolayı itham olunamaz iken Osmanlı Devleti önce kendisi Sırbistan'ı bütün kuvvetini toplamış ve arabulucu yararlarını feda ederek meşru müdafaa halinde bulundurmaya mecbur ettikten sonra o vechle koruması için ihtiyati tedbirler almasından dolayı itham ediyor. Kardeşler itidal yolundan bir lahza çıkmayarak ve sizin infialinize de bakmayarak büyük devletlerin nasihatini dinledim.

.....

Kardeşler ! Vatanperver huyunuza ve askeri faziletlerinize emniyetim mükemmel olduğu halde ben de sizinle gideceğim ve sizin önünüzde bulunacağım. Kardeşim yiğit Prens Nikola'nın kumandasında oldukları halde Karadağlı kardeşlerimiz ve pek çok sefalet ve perişanlık çekmiş olan Hersekliler ve Bosnalılar da bizimle beraber savaşacaklardır. Cesur Bulgar kardeşlerimiz de bizi bekliyor...Rumların da savaş meydanından çok zaman ayrı kalmayacaklarını ümit ederim. Haydi benim şanlı kahraman bütün milletler hakkında adil olan Cenab-ı Hakk'ın ismine hakkaniyet ve hürriyet ve medeniyet namına ileri gidelim!"³

Sırpların hedefi Yenipazar'ın Boğaz mevkisini ele geçirerek Karadağ ile birleşmek ve Bosna'yı Osmanlı Devleti'nden almak idi.⁴ Savaşla birlikte Rusya'daki Panslavistler (ve Rus Hükümeti) Sırp'lara gönüllü asker ve para yardımında bulunmuşlardır.⁵ Panslavist komiteler toplumun önde gelenlerinden köylülere kadar 5.000 gönüllü göndermiştir ki bu sayının 800'ü Rus subayıdır.⁶ Sırp ordusunun başına ise 1864'te Taşkent'i ele geçiren Rus Mihail Çernayef başkumandan olarak getirilmiştir.⁷

³ BOA, HR.TO. 330/19 03.07.1876

⁴ Uygur, a.g.m., s.584.

⁵ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK. Yay., Ankara,1999, s. 354.

⁶ Özlem Parer, "Tolstoy ve Dostoyevski'nin Yorumlarıyla Balkanlarda Savaşa Bakış", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, Sayı. 16, Eylül 2014, s. 342. Sırbistan'a giden gönüllü sayısını Şirokorad 7000 olarak vermektedir. Bkz. A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yay., İstanbul, 2013, s. 408.

⁷ Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev. Agah Oktay Güner, İlgi Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2007, s. 205.

1.Osmanlı Askerlik Teşkilatında Gönüllü Kavramı

1876 Osmanlı-Sırp- Karadağ Savaşı başladığında Osmanlı askeri teşkilatında 1869 askeri düzenlemeleri doğrultusunda hazırlanarak 8 Mart 1870 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe giren kura kanunu geçerli idi. Bu kanunla da yine Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Müslümanlar tekrar askerlik yükümlülüğü altına alınmışlardır. (Md. 1) Askerlik hizmeti 1869 askeri düzenlemelerinde belirtildiği gibi nizamiye, redif ve müstahfiz olarak üçe ayrılacaktı. Nizamiye askeri kura ile silah altına alınacak erler ile ve gönüllü olarak askere gitmek isteyenler olmak üzere iki şekilde temin edilecekti. (Md. 2-3)

1870 Kanunu'nda gönüllü askerlik kabul edilmesine rağmen bununla ilgili olarak bazı şartlar ileri sürülmüştür. Bunlar;

“1. *Bulaşıcı bir hastalığı olmayacak ve askerlik yapabilecek kadar sıhhatte bulunacaktır.*

2. *18 yaşından küçük 40 yaşından büyük olmayacaktır.*

3. *Tersane-yi Amire memleketlerinden olmayacaktır.*

4. *Kötü tanınmayacak ve adi suçlu olmayacaktır.*

5 *Nizamiye süresi olan 6 sene askerlik hizmetinin tümünü yapmayı kabul edecekti. (Md. 67)*

Bunun dışında herkes ancak kendi ordu bölgesinde gönüllü yazılabilecek ve istediği alay veya tabura kaydolabilecekti. Muvazzaflık ve rediflik hizmetini bitirenler tekrar gönüllü yazılabileceklerdi. Askerlik görevinden istisna bölgeler ahalisinden olanlar ise, istedikleri ordu bölgesinde veya deniz kuvvetlerinde askerlik yapabileceklerdi. (Md. 68)”⁸

Osmanlı Devleti'nin geniş sınırlarını koruyabilmesi için asker sayısının çok olması gerekiyordu. Gerçekte askeri neferlerde istenilen rakamlara ulaşmak için nüfus yeterince kalabalıktı. Fakat 1874'e gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde hâlâ azınlıkların askere alınması mümkün olmamıştı. Oysa Avrupalılar aynı tarihlerde tebaaları olan bütün milletlerden asker alabiliyorlardı. Kazak ve Çerkezleri Rusya; Cezayirliileri Fransa; Hintlileri İngiltere; Sumatralıları ise Hollanda askerlikle mükellef tutuyordu. Osmanlı Devleti'nde ise her alanda eşitliği istenen azınlıkların askerlik konusundaki eşitliği bir türlü sağlanamıyordu. Sultan Abdülaziz devrinde bazı Müslüman halkın yaşadığı bölgelerden de asker alınamıyordu. Bunlar, Rumeli'de Bosna ve Hersek ile Arnavutluk halkı, Doğu Anadolu'da Kozan ve Dersim ahâlîsi ile Arap yarımadası halkı idi. İstanbul halkı da zaten askerlikten muaf tutuluyordu.⁹

Müslümanlar askerliği bir gelenek hatta dînî bir emir kabul ediyorlardı. Ancak müşterek vatan mefhumuna sahip olmayan Hristiyanlar, askerliği sevmiyor ve Müslümanlarla aynı safta savaşmak istemiyorlardı. Üstelik yıllarca Müslümanlarla eşit olmadıkları için batılı ülkelere şikâyetle bulunan gayrimüslimler, bu kez eşitlik gereği askere alındıklarından şikâyet etmeye başlamışlardı. Düzenlerinin bozulmaması asıl amaçları idi. 1909'a kadar özel amaçlarla kurulan ve içlerinde Hristiyanların da görev aldığı Kazak ve Dragon alayları ile jandarma birlikleri hariç, genel olarak gayrimüslim tebaanın fiilen askere alınamamasının bazı önemli nedenleri vardı. Bunlar Hristiyan ve Yahudilerin orduda nasıl istihdam edileceği hususunda Osmanlı devlet adamları arasında bir

⁸ Faruk Ayın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimattan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 25-27.

⁹ Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s.41.

fikir birliğinin sağlanamamış olması, bazı devlet adamlarının güvenemedikleri için gayrimüslimlerin askere alınmasına karşı çıkmaları ve gayrimüslimlerin askere alınması durumunda bu konuyu bahane edecek Avrupalı devletlerin müdahalelerinin artacağından korkulması idi.¹⁰

2. Osmanlı Tebaası Gayrimüslim Gönüllüler

1 Temmuz 1876'daki savaş ilanı ile birlikte Osmanlı kamuoyunda büyük heyecan oluşmuştur. Her tarafta hisli gösteriler yapılmış ve gönüllü birlikleri kurulmaya başlanmıştır.¹¹

Düzenli ordudan başka, İstanbul'da ve bazı vilayetlerde birçok gönüllü savaşa katılmıştır. Medrese öğrencileri de Beykoz'daki ordugâhta talim görmeye başlamışlardır.¹² Savaşın başında askerlik hizmetinde bulunmak arzusuyla sadık tebaadan gönüllü asker sınıfına kabullerini isteyenlerin tanzimleri ve bunların teçhiz masraflarını karşılamak üzere haysiyetli kişiler tarafından verilen para yardımları ile gerekli şeyleri sağlayarak savaş mevkilerine gönderilmeleri için Şura-yı Devlet Başkanının riyaseti altında Bab-ı Seraskeri (Harbiye Nezareti) de bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon tarafından yapılmış olan mazbata ve deftere göre İstanbul'dan savaş mevkilerine sevk edilen askerin toplamı 13.285 nefere ulaşmıştır. Bunların 4.300 neferi Beykoz Debbağ hanesi Müdürü Miralay Hidayet Bey marifetiyle Beykoz sahrasında talim ve teçhiz ettirilmiştir.¹³ Hidayet Bey düzenli şekilde duramayan bu acemi erleri 15 gün içinde nizamiye askeri gibi eğitilmiş bir hale getirmiştir.¹⁴ Kalan 8.900 kadar nefer ise Osmanlı askeri taburlarına katılmıştır.¹⁵ Hoca Salim Efendi ve Hoca Şükrü Efendi gibi mücahitlerin sevgiyle bu gönüllü askerler savaş yerlerine gönderilmişlerdir.¹⁶ Osmanlı Devleti'nin eski devlet görevlilerinden Altunizade İsmail Efendi kendi cebinden para ve elbise vererek gönüllü taburu oluşturmuştur.¹⁷ Dimostini Efendi de Hristiyanlardan gönüllü asker yazarak savaşa göndermiştir.¹⁸ Dimostini Efendi'nin yazdığı 200 nefer Hristiyan bölükleri de diğer erlere dâhil edilmiştir. Toplanan para yardımı 1.094.400 kûsur kuruş olup bunun 1.034.000 kuruşu sarf edilmiş ve kalan 59.000 kûsur kuruşu nizamiye hazinesine devir ve teslim edilmiştir. Beykoz'dan sevk olunan askerin az zaman zarfında talimleri ve disiplinleri hususunda Hidayet Bey'in ve gayrimüslim ahalinin toplanması ve yazılmasında da Dimostini Efendi'nin gözlenen gayretleri ve ihtimamları dolayısıyla ödüllendirmeleri uygun görülmüş ve komisyonca neferlerin tertibi ve işin idaresi için yaptıkları mesaiden dolayı Dimostini Efendi'ye ödül olarak rütbe ihsan edilmiştir.¹⁹

Sırlara karşı önemli sayıda gönüllünün yazıldığını ve hem İstanbul'da hem taşrada Hristiyanların da kendilerini kaydettirmekte olduklarını Sir H. Elliot, Lord Derby'ye gönderdiği 14 Temmuz 1876 tarihli telgrafında belirtmiştir. Gönüllü birliklerine üzerinde hilal ve haçın yan

¹⁰ Ünal, *a.g.e.*, s.41-42.

¹¹ Özkan, *a.g.e.*, s. 273.

¹² Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, C.1, Yay. Haz. Tahir Galip Seratlı, Selis Yay., İstanbul, 2004, s. 188; Mahmud Celeleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, Haz. İ. Miroğlu, M. Derin, M. Halacoğlu, Ö. Akdaş, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1979, s. 209.

¹³ BOA, İ.DH. 733/60092 1293.L.11 (30.10.1876).

¹⁴ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁵ BOA, İ.DH. 733/60092 1293.L.11 (30.10.1876).

¹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁷ Mahmud Celeleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁸ BOA, İ.DH. 745/60933 1294.R.16 (30.04.1877); BOA, İ.DH. 733/60092 1293.L.11 (30.10.1876); ATASE, ORH Kutu:2, Gömlek:38, Belge:38-1 20.02.1293 (02.05.1877); Mahmud Celeleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 209; Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 188; Özkan, *a.g.e.*, s. 273.

¹⁹ BOA, İ.DH. 733/60092 1293.L.11 (30.10.1876).

yana yer aldığı bir bayrak tahsis edilmesinin önerildiğini de eklemiştir.²⁰ Dimostini Efendi'nin bölüklerinin bayrakları üzerinde de hilal ve haç bir araya getirilmiştir.²¹ Sırpın davası Doğu Hristiyanlarını Osmanlı zulmünden kurtarmak olduğundan böyle eşkıya istilasına karşı Hristiyanların direnişte bulunmaları ve Müslümanların taassubu kınanmaktayken bir bayrakta hilal ve haçın bir araya gelmesi dünyayı hayrete düşürmüştür.²² Sir H. Elliot da “*mevcut krizde Hristiyanların neredeyse oy birliği ile gösterdikleri sadakatlerinden ve Sırp saldırganlığına karşı duydukları düşmanlıktan daha çarpıcı bir şey olamaz*” demiştir.²³ Hristiyanların gönüllü olarak askere yazılmaları Ruslara çok tesir etmiştir Çünkü Şark Meselesi'ndeki Rus fesatlarının en tesirlisi Hristiyanların zulme uğradıkları idi.²⁴ Gönüllüler İstanbul'da rengarenk bayrakları dalgalanarak önlerinde mızıklar çalarak, alkışlanarak ve vapurda *Padişahım çok yaşa* sesleri ile eğitim görmeye Beykoz ordugahına gitmekteydiler.²⁵ Mısır Hidivi İsmail Paşa da 3 alay, silahlar, mühimmat ve zahire göndermiş ayrıca bu Mısır gemilerini de Tersane-yi Amire'nin hizmetine vermiştir.²⁶ İstanbul'da orduya yardım toplamak için İne-i Cihadiye adlı bir komisyon kurulmuş ve mitingler düzenlenmiş, halk da hükümete destek telgrafları çekerek para toplamıştır.²⁷

Medrese öğrencileri Hristiyan gönüllerini bir beyanname ile alkışlamışlardır. Bu beyanname şu şekildedir:

“*Ey Hristiyan yoldaşlar,*

Osmanlı Devleti'nin düşmanlarını terbiyeye yeterli askeri var fakat biz de bir yardım kuvveti olmak üzere gönüllü sınıfına yazıldık. Çünkü bizim şeriatımızca en büyük ibadettir ve bizler kendi can ve ırz ve malımızı nasıl muhafaza edersek, sizin can ve ırz ve malınızı dahi aynı ile öylece muhafazaya borçluyuz. Şeriatımız bize böyle emrediyor. Sizin dince böyle bir mecburiyetiniz yok iken aramızda müşterek olan vatanın muhafazası için siz de bizim yoldaşlığımızı seçmişsiniz. Size teşekkürden başka bir şey diyemeyiz. Atacağımız kurşunun hedefi birdir. Birlikte pek güzel hareket ederiz. Sefer esnasında ibadetinizin merasimi icrasına tarafımızdan hiçbir şekilde zorluk çıkarılmak ihtimali yoktur. Edilmeyeceğini siz de pek ala bilirsiniz. Fakat şeriat-ı İslamiye gereğince olan şu birkaç hususta sizden tam muvafakat isteriz.

Evvela mademki cenge gidiyoruz, demek olur ki, adam öldürmeye gidiyoruz. Fakat düşmanlarımızı öldüreceğiz. Yoksa önümüze gelen adamlara silah çekmeyeceğiz. Bize karşı gelen düşmanları bulduğumuz yerde tepeleyeceğiz. Lakin onların karılarına, çocuklarına ve yaşlılarına taarruzdan şeriatımız bizi şiddetle men eder.

Geçende Bulgaristan eşkiyasından bazılarının yaptıkları gibi, insanı ateşte yakmak dahi bizce caiz değildir ve bir de bizler her dakikasını en büyük ibadet bildiğimiz bir sefer esnasında hemşerilerimize zulüm ve cefa etmemek ve zorla yem ve yiyecek almak gibi kul hakkından pek çok sakınırız.

²⁰ *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876*, Part I, Series B, Vol. 2, General Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard, University Publications of Amerika, 1984, s. 273, Doc. 380.

²¹ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s.188; Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 209.

²² Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 188.

²³ *British Documents*, s. 273, Doc. 380.

²⁴ Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 209-210.

²⁵ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 189.

²⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 210; Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 189.

²⁷ Vahit Cemil Urhan, *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851-1878)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 204.

Bizim size yoldaşça ve arkadaşça esas tekliflerimiz bunlardır. Bunlara muhalif hareket edenleri gördüğümüz gibi men etmek ve ettirmek nazik vazifelerimizdir. Sizin dahi bu hususlarda bize uyacağınızda şüphe etmeyiz.

*Haydi arkadaşlar düşman üzerine birlikte gidelim. İnsaniyete yakışacak şekilde mertlikle hareket edelim”.*²⁸

Mirliva Tahir Bey, Niş askeri fırkası geçici meclis başkanı Miralay Sabit Bey'e yazdığı telgrafta Hristiyan gönüllerinin sevkine memur Dar-ı Şura-yı Askeri Harp Yaveri Kolağalarından Ali Şefik Bey'in o tarafa ulaşip ulaşmadığı ve ulaştıysa oradan ordugâha gidip gitmediğinin ve Hassa Redif Kaymakamlarından Ethem Bey'in dahi ne tarafta olduğunun telgrafta bildirilmesini istemiştir.²⁹

Samsun, Giresun, Trabzon redif alayları Miralaylıklarına ayrı ayrı gönderilen telgraflarda mevcut meselenin devlet ve milletçe faydalı olması için 1. ve 3. sınıf silah altında bulunan redif taburlarının her birinin dairesinde 1000'er nefer mevcutlu birer 3. sınıf taburun daha teşkili istenmiştir. Talep edilen erlerin sağlanması ve ahali hakkında özel bir izin olarak 1876 senesine değin yaşları geçenlerin redif sınıfına nakli ve erlerin içlerinde vücutları evlerinin idaresine yetmez ve pek kimsesiz bulunanlardan evlerinin idaresi için aylık 30 kuruş maaş tahsisine karar verilmiştir. Müstahfiz erlerinden ve eli silah tutar ve askeri hizmete muktedir ahalden isteyenlerin de silah altında buldukları müddetçe haklarında asker muamelesi yapılması ile elbise, silahları, maaş ve tayınları verilmek üzere gönüllü olarak kabullerine karar verildiği bildirilmiştir. Padişah iradesi de böyle olarak konunun sadrazamlık makamından icap edenlere bildirilmesi üzerine gerekenler yapılmaya başlanmıştır. Samsun, Giresun, Trabzon redif alaylarına mensup taburların da çağırılması ve toplanmasına girişilerek haylice er toplandığı bildirimlerden anlaşılmıştır. Elbise, silahlar ve diğer levazımın tertibine teşebbüs edilirse o ana kadar hangi tabur merkezinde ne kadar nefer toplandığının da bilinmesi gerekeceğinden bunun da bildirilmesi istenmiştir. Yerel hükümet ile birlikte alaylarına mensup redif taburları erlerinin serian muayene ile taburların merkezlerinde toplanmasına ve diğer redif erlerinden ticaret için oralarda bulunanların dahi araştırılarak taburlara kayıt ve katılımlarına gayret edilmesi tavsiye edilmiştir.³⁰

3. Osmanlı Tebaası Olmayan Gayrimüslim Gönüllüler

1876 Osmanlı-Sırp-Karadağ Savaşı sürerken ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başlamak üzereyken Macaristan'dan, Lehistan ve Fransa'dan gönüllüler Osmanlı ordusunda savaşmak için başvuruda bulunmuşlardır.³¹

Seraskerlik makamına gelen bir tezkirede Belçika'da bulunan bazı şahısların gidiş ve dönüş harcırahları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmak şartıyla gerek nizamiye askeri ve gerek yardımcı asker olarak istihdam edilmek üzere savaş mevkielelerinde bulunan Osmanlı ordusuna kabul edilmeleri isteğinde buldukları bildirilmiştir. Daha önce Belçika'dan talep edilen doktorlar ile eczacıların harcırahları hakkında gereken talimatın gönderilmesi için Brüksel Elçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gelen Fransızca yazının suretinin de gönderildiği ve durumun

²⁸ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 314-315.

²⁹ ATASE, OSK Kutu: 8, Gömlek: 65 Belge: 65, 23.06.1292 (04.09.1876).

³⁰ ATASE, OSK Kutu: 6, Gömlek: 114, Belge: 114, 28.09.1292 (10.12.1876).

³¹ Yücel Özkaya, “1293 (1877-1878) Osmanlı Rus Savaşı'nda Avrupa Devletlerinin Tutumu ve Bosna Hersek Olayı”, *9. Askeri Tarih Semineri Bildirisi*, C. 2, Ankara, 2006, s.321. (313-328)

değerlendirilerek elçiliğe bildirilmesi istenmiştir.³² Yine Sadrazamlığa 19 Ocak 1877 tarihinde Lehistan mültecilerinden biri Kazak ve diğeri Dragon alayı yüzbaşılığından ayrılan Konstantin Fernando ve Şarl Lubinski tarafından bir arzuhal takdim edilmiştir. Bu arzuhalde;

“Her türlü düşmanlıktan emin olmak üzere Osmanlı Devleti'nin lütuf, merhamet ve himayesine nail olmuş olan Lehistan mültecileri Osmanlı ülkesine asli vatanları kadar mukaddes bildiklerine ve konferansın bilinen neticesi üzerine şimdi ikinci vatanımızın asayışı Moskovların (Rusların) hücumuyla boş kalması muhtemel olmasına ve acizleri ise zaten hükümdarlık askeri subaylarından ayrılmış mültecilerden bulunduğumuza binaen Padişah Cenapları ile birlikte can feda etmek ve Osmanlı Devleti'nde güvenlik içerisinde olan Slav ahalisini hami addettikleri Moskovların zararlı fikirlerini iyice anlatarak doğru yola sevk ve döndürmeye çalışmak ile nail olduğumuz lütuf ve merhametin teşekkürünü ifa etmek kutsal görevimiz gereğinden bulunduğundan sadık Osmanlı tebaası gibi ve uygun bulunacağı vechle istihdam olunmamızı istirham için bu arzuhali takdime cüret ettik” yazmaktaydı.³³

Macaristan'dan bazı subay ve erler de gönüllü olarak Osmanlı Devleti'nin yanında yer almak istemişlerdir.³⁴ Macar askerleri Sırp'lara karşı savaşmak, Macar doktorları da Türk ordusunun yaralarını sarmak için Osmanlı elçisinden kendilerine pasaport verilmesini istemişlerdir.³⁵ Osmanlı Devleti'nin Peşte Başkonsolosluğu'ndan Hariciye Nezaretine gelen yazıda Peşte'deki Honved komitesi tarafından Osmanlı askeri yaralıları için verilen iki sandık tiftik ve sargının Vidin Hastanesi'ne gönderildiği gibi birkaç gün zarfında iki sandık eşyanın daha gönderileceği ve Honved komitesi başkanı Antuvan Şnayder'in bir fırka Macar gönüllüsü teşkil etmekte olduğunu beyan ettiği bildirilmiştir.³⁶ Yine Bosna Valisi Nazif Bey'in 24 Ocak 1877'de Sadrazamlığa gönderdiği yazıda Macaristan ahalisinden Mendek Pula, Mendek Bila ve Ferdinsa isimli üç delikanlının ellerinde Osmanlı Devleti Konsolosluğu'ndan aldıkları pasaportları olduğu halde Osmanlı Devleti ve Osmanlı milleti hakkında olan sevgileri gereğince Osmanlı askeri hizmetinde bulunmak arzusuyla özellikle memleketlerinden kalkıp Banaluka yoluyla Saraybosna'ya geldikleri bildirilmiştir. Mendek adındakilerin ikisinin kardeş olup 26 ve 21 yaşlarında, arkadaşlarının da 25 yaşında olduğu, bakılınca soylulardan ve iki kardeş olanların da ilim talebesi olduğunun anlaşıldığı, onların masraflarını karşılayarak ve zorluklarla oraya kadar gelmelerinin saygıya layık olmasıyla konuk olarak ağırlandıklarını ve yakın zamanda binlerce Macarın askerlik için Osmanlı ülkesine gelecekleri ve kendileri de süvari askerliğine kabul edilirlerse daha çok memnun olacakları ve olmazsa piyade sınıfında da bulunacaklarının ifadelerinden anlaşıldığını ve bunlar hakkında gerekecek muamelenin iznine girildiği ifade edilmiştir.³⁷ Avusturya Macaristan tebaasından olan bazı şahıslardan önceden Osmanlı Devleti'nin gönüllü askerleri sınıfına katılan ve şimdi Sofya'da bulunan 3 kişi de kendilerinin bu sınıftan çıkarılmalarını istemişlerdir. Bab-ı Ali'den konunun danışıldığı cevabın gelişinde icabına bakılacağı bildirilmiştir.³⁸

³² BOA, HR.MKT. 946/57 1293.Za.13 (30.11.1876).

³³ BOA, HR.TO. 462/32 19.01.1877.

³⁴ Özkaya, a.g.m., s. 321.

³⁵ Yücel Namal, *Türk-Macar İlişkileri (1850-1900)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2008, s. 43; Sezgin Topal Mızrak, *II. Abdülhamid Döneminde Türk-Macar Kültürel İlişkileri (Korvina Örneği)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017, s. 71.

³⁶ BOA, HR.MKT. 939/8 1293.N.12 (01.10.1876) ; BOA, HR.TH. 21/30 30.09.1876.

³⁷ BOA, HR.SYS. 1232/21 15.02.1877.

³⁸ BOA, HR.SYS. 2940/66 03.09.1876.

Macarlar Türklerin yanında olup desteklerken Macaristan parlamentosunda ve sokaklarda Türk yanlısı ve Rus karşıtı açıklamalar yapılmıştır.³⁹ Macar Başbakanı Kalman Tizsa yayınladığı genelge ile Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmaya gitmek için sınırı aşan Sırp kökenli Macarlara ağır cezalar vermiştir. Budapeşte'de milletvekili olan Sırp kışkırtıcısı Miletçi genelgeye uymayı reddettiği için Novisad'da Adalet Yüce Mahkemesi emriyle tutuklanmış ve yargılanmak üzere Budapeşte'ye götürülmüştür. Oysaki parlamentonun önceden onayı olmadan halkın bir temsilcisinin tutuklanmasını yasaklayan anayasal haklar vardı.⁴⁰ Hapisteki Miletçi Sırbistan'a bir gönüllü lejyonu sağlamayı vaat eden Novisad gizli Slav komitesinin şefi idi.⁴¹ Macar gençleri Osmanlı yanlısı tavır alırken ülkenin her yerine Viyana'ya ve Zagrep'e de Türk yanlısı sempatilerini ifade etmeleri için davetler gönderilmiştir. Ancak Zagrep'ten davete olumsuz yanıt gelmiş üstelik Slav yanlısı gösteriler düzenlenmek istenmişse de yasaklanmıştır. Davetin gönderildiği diğer yer Prag'da da Zagrep'teki gibi olumsuz durumla karşılaşmıştır.⁴²

Macaristan'ın her tarafından Macar subay ve gönüllülerinin orduya katılma talepleri çok artmış ve bu başvurular Osmanlı elçisini bunaltacak hale gelmiştir. Ancak bu teklifleri elçi nazikçe reddetmek zorunda kalmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti bu olaylara karşı cesaretlendirici davranılmaması yönünde emir vermişti. Yine Sırbistan'da yaşayan Macarlar da kendilerinin engellenmesine rağmen Türkiye'ye yerleşmeyi talep etmiş ve Osmanlı ordusuna gönüllü olarak katılmak istemişlerdir.⁴³

1876 yılı Ekim ayının sonunda Osmanlı Devleti Başkumandanı Abdülkerim Paşa Sırp ordusunu yenmiş ve Macar üniversite öğrencileri geçit töreni yaparak Türk Konsolosu Sermet Efendi'yi kutlamak istemişlerdir. Üniversite gençliği böylelikle Ruslar tarafından desteklenen Sırlara karşı, Türklerin yanında yer almıştır. Macar Başbakanı Tizsa Kalman'ın iznine rağmen bazı hesaplarla gösteri iptal edilmiştir.⁴⁴ Gençler 25-26 Ekim'de ise fener alayı düzenlemiş ve Türk başkumandanı için tezahüratta bulunmuşlardır. 2 Kasım'da göstericiler Gül Baba Türbesi'ne çelenk bırakmışlardır.⁴⁵ Bu yürüyüşlerin etkisi Kasım ayı ortasında toplanan parlamento salonunda da hissedilmiştir. Rus çarınının Sırbistan'daki Rus gönüllüleri ile ilgili konuşmasından dolayı Ignac Helfy hükümete soru önergesi göndermiştir. Lajos Kossouth da sürgünden mektuplar göndermiş ve “*korkunç felaket kabul edilen savaşın bile Rus iktidarının büyümesine izin verilmesinden daha küçük felaket olduğunu*” belirtmiştir.⁴⁶

Osmanlı Devleti adına olan gösteriler zamanla bütün Macaristan'a yayılmıştır. Macar Yazar ve Sanatçılar Derneği de 6 Kasım 1876'da Hungaria Hotel'de Türk ordusundaki yaralı askerler adına bir konser düzenlemiştir.⁴⁷ 14 Aralık 1876'da ise Macar besteci Szabadi çatışmalarda yaralanan Türk askerleri için düzenlenen konserde yazdığı Türk- Macar marşını ilk kez sunmuştur.

³⁹ Ferdi Çiftçioğlu – Erika Vereşova, “93 Harbi'nde Macarların Osmanlı Devleti'ne Desteği”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. 18, Sayı 71, s. 614. (613-626)

⁴⁰ Namal, *a.g.t.*, s. 43.

⁴¹ BOA, HR.SYS. 213/33 04.10.1877.

⁴² Mızrak, *a.g.t.*, s. 75-76.

⁴³ Namal, *a.g.t.*, s. 57.

⁴⁴ Melek Çolak, “Macar Kaynaklarına Göre Gyula Andrassy ve Osmanlı-Macar İlişkileri (1875-1878)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, Sayı 1, Temmuz 2011, s. 54. (51-65)

⁴⁵ Melek Çolak- Sezgin Topal Mızrak, “Macar Gençlik Heyetinin İstanbul Ziyareti (1877)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, Sayı 33, Güz 2016, s. 8. (5-24)

⁴⁶ Çolak, *a.g.m.*, s. 54; Mızrak, *a.g.t.*, s. 78.

⁴⁷ Bayram Nazır, “II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Macar Dostluk İlişkileri”, *A. Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi(TAED)*, 43, Erzurum, 2010, s. 310. (309-317)

Savaşa gençler sloganını kullanan besteci kendisinin de Türklerin taraftarı olduğunu açıkça belirtmiştir. 1877 yılı başında ise Macar gençlik heyeti Abdülkerim Paşa'ya süslü bir kılıç götürmek için Cafe Delicatessen'den İstanbul'a yola çıkmıştır.⁴⁸ II. Abdülhamit Macar gençlik heyetinin ziyaretinden oldukça duygulanmış ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan'dan İstanbul'a getirmiş olduğu Korvinalardan 35 adet cildini hediye olarak 1877'de Budapeşte Üniversitesi'ne geri vermiştir.⁴⁹

Macaristan'dan savaşa katılmak isteyenlere *evet* denirse 50.000 kadar gönüllü toplanacağı, Macarların dahi ayaklanarak Avusturya'ya karşı koyacağı düşünülmüştür. Dolayısıyla Osmanlı Devleti 4 Mart 1877'de çıkardığı iradede açıkça Macarları davet etmenin Avusturya'yı endişelendireceği ancak Macarların bu iyi niyetine karşı gelmenin de iyi olmadığı, bu arzularının teşvik edilmesi gerektiği açıklanmaktaydı. Bosna vilayeti Macaristan ile hem civar olduğundan hiçbir tarafa sezdirilmeden bir memur vasıtasıyla ve diğer vasıtalarla gayet gizli surette Bosna'ya dâhil olan Macar gönüllülerin askeri hizmete alınmasının Bosna Valisi Mazhar Paşa'ya gizlice duyurulması üzerinde durulmaktaydı. Osmanlı Devleti Macar gönüllülerinden faydalanmak istese de Avusturya Bosna'ya girmeyeceğini kendisine taahhüt ettiğinden bunun Avusturya tarafından duyulmasını arzu etmemiştir.⁵⁰

Aynı tarihte yani 4 Mart 1877'de verilen fermanla Sırbistan'a savaştan önceki hali iade edilmiş ve komşu eyaletlerden Sırbistan'a giden ahali ile Osmanlı ülkesine sığınmış olan Sırp ahalinin evlerine dönmesine izin verilmiştir. 28 Şubat 1877'de ise Sırbistan ile barış antlaşması imzalanmış ve Sırbistan savaş öncesi durumuna dönmüştür.⁵¹

Sonuç

Osmanlı Devletine savaş ilan eden Sırp, yoğun şekilde Rus desteğine rağmen yenilmişlerdir. Osmanlı ordusunda ise Müslüman gönüllülerin yanı sıra gayrimüslim gönüllüler yer almıştır. Osmanlı Devleti'nde gönüllü asker alımları 1870 yılında çıkan Asker Alma Kanunu'na göre gerçekleşmiştir. Devlet kendi tebaası olan Hristiyanların gönüllü yazılmalarını kabul etmiş, hilal ve haç yan yana bayraklar hazırlanmış ve onları ödüllendirmiştir. Ancak yurt dışından olan yabancı gönüllüleri çok da gerekli görmemiştir. Özellikle Macarlar Osmanlı Devleti'ne çok destek olsalar da bunu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile ilişkileri bozmamak için Osmanlı Devleti gizli şekilde yürütmek istemiştir. Macaristan'dan siviller olduğu kadar subay ve erler de gönüllü olarak Osmanlı Devleti ordusuna katılmak istemişlerdir. Macar doktorlar ise ordunun yaralarını sarmak istemişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti gönüllü asker desteğini Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na olabildiğince sezdirmemek istemiştir. Gayrimüslim gönüllü desteği aynı şekilde 93 Harbi'nde de devam edecektir.

⁴⁸ Çiftçiöğlü-Vereşova, a.g.m., s. 614-615.

⁴⁹ Sezgin Topal Mızrak, "II. Abdülhamid Döneminde Türk Macar İlişkileri", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. IX, Haz. Semiha Nurdan-Muhammed Özler, Ankara, 2022, s. 635. (629-650)

⁵⁰ Özkaya, a.g.m., s. 321.

⁵¹ Özkan, a.g.e., s. 293-294.

Kaynaklar

Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT.) 946/57 1293.Za.13 (30.11.1876).

HR.MKT. 939/8 1293.N.12 (01.10.1876)

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS.) 2940/66 03.09.1876.

HR.SYS. 1232/21 15.02.1877.

HR.SYS. 213/33 04.10.1877.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH) 21/30 30.09.1876.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.) 462/32 19.01.1877.

İrade Dahiliye (İ.DH.) 733/60092 1293.L.11 (30.10.1876).

İ.DH. 745/60933 1294.R.16 (30.04.1877).

Genelkurmay Askeri Tarih Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Arşivi

Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu (OSK)

Kutu:8 Gömlek:65 Belge:65 23.06.1292 (04.09.1876).

Kutu:6 Gömlek:114 Belge:114 28.09.1292 (10.12.1876).

Osmanlı-Rus Harbi Koleksiyonu Kataloğu (ORH)

Kutu:2 Gömlek:38 Belge:38-1 20.02.1293 (02.05.1877).

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print., The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876, Part I, Series B, Vol. 2, General Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard, University Publications of Amerika, 1984.

Telif Eserler

Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, C.1, Yay. Haz. Tahir Galip Seratlı, İstanbul: Selis Yayınları, 2004.

Aydın, Faruk. *Osmanlı Devleti'nde Tanzimattan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1994.

Çiftçioğlu-Vereşova, Ferdi-Erika. "93 Harbi'nde Macarların Osmanlı Devleti'ne Desteği", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. 18, Sayı 71 (2021): 613-626.

Çolak, Melek. "Macar Kaynaklarına Göre Gyula Andrassy ve Osmanlı-Macar İlişkileri (1875-1878)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, Sayı 1 (Temmuz 2011): 51-65.

Çolak-Topal Mızrak, Melek-Sezgin. "Macar Gençlik Heyetinin İstanbul Ziyareti (1877)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, Sayı 33 (Güz 2016): 5-24.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1995.

- Kohn, Hans. *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev. Agah Oktay Güner, İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları, 2007.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1999.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, Haz. İ. Miroğlu, M. Derin, M. Halacoğlu, Ö. Akdaş, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1979.
- Mızrak, Sezgin Topal. *II. Abdülhamid Döneminde Türk-Macar Kültürel İlişkileri (Korvina Örneği)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla, 2017.
- Mızrak, Sezgin Topal. “II. Abdülhamid Döneminde Türk Macar İlişkileri”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. IX, Haz. Semiha Nurdan-Muhammed Özler, Ankara (2022): 629-650.
- Namal, Yücel. *Türk-Macar İlişkileri (1850-1900)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2008.
- Nazır, Bayram. “ II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Macar Dostluk İlişkileri”, *A. Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi(TAED)*, 43, Erzurum (2010): 309-317.
- Özkan, Ayşe. *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, İstanbul: IQ Yayınları, 2011.
- Özkaya, Yücel. “1293 (1877-1878) Osmanlı Rus Savaşı'nda Avrupa Devletlerinin Tutumu ve Bosna Hersek Olayı”, *9. Askeri Tarih Semineri Bildirisi*, C. 2, Ankara (2006): 313-328.
- Parer, Özlem. “Tolstoy ve Dostoyevski'nin Yorumlarıyla Balkanlarda Savaşa Bakış”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, Sayı. 16 (Eylül 2014): 341-353.
- Sedes, Halil. *1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olayları*, Başlangıç-I.Kısım, İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi, 1946.
- Şirokorad, A. B. *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Urhan, Vahit Cemil. *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851-1878)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015.
- Uygur, Fatma. “93 Harbine Giden Buhanlı Dönemin Bazı Siyasi Olaylarının Fransız Büyükelçilik Yazışmalarına Yansımaları”, *D.T.C.F Dergisi*, C. 60, Sayı 2 (2020): 562-598.
- Ünal, Uğur. *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.



Namık Kemal'in Siyasî Paradigmasında Meşveret Kavramı ve Meclis Düşüncesi

In Namık Kemal's Political Paradigm, the Concept of Meşveret and the Idea of Parliament

Hakan Değirmenci* 

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* Aydın Adnan Menderes
Üniversitesi
hakan.degirmenci@adu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1208-6628

Başvuru / Submitted :
27 Nisan 2023

Kabul / Accepted :
1 Haziran 2023

DOI: 10.21021/osmed.1288570

Atıf/Citation:

Değirmenci, H. "Namık Kemal'in Siyasî Paradigmasında Meşveret Kavramı ve Meclis Düşüncesi". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 181-202.

Benzerlik / Similarity : %9

Öz

Demokrasi, Türk siyasi tarihinde yüz elli yıllık bir geçmişe sahiptir. Meşrutiyet'in az öncesinde başlayan demokrasi mücadelesi, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin gayretleriyle ortaya çıkmış ve "meclis" kavramıyla hayat bulmuştur. Bu dönemde ismi en çok öne çıkan kişi hiç kuşkusuz Namık Kemal olmuştur.

Namık Kemal, fitratının ve yetiştirme şeklinin gereği olarak eleştirel düşünceye açık ve dışa dönük bir kişidir. Tercüme Odası'nda çalışmaya başlaması, burada Şinasi ile tanışması, Fransızca öğrenmesi ve Avrupa'yı görmesi itibarıyla Batılı fikirlere ve yeniliklere açık yetiştirilmiştir. Namık Kemal böylelikle mizacının getirdiği mücadele gücüyle birlikte daima yeni fikirler peşinde koşmuş, bir aydın sorumluluğu ile düşüncelerini idareyle ve halkla paylaşmıştır. Diğer taraftan gazetelerde ve edebî mahsullerinde işlediği fikirleri ile yaşadığı dönemden günümüze kadar uzanan bir çizgide Türk siyasal ve sosyal hayatına tesir etmiştir.

Namık Kemal, devlet yönetimiyle ilgili olarak "meşrutiyet"i savunmuştur. Meşrutiyet, padişahın altında bir meclisin varlığını öngören yönetim biçimidir. Osmanlı devlet yapısını ve çağın ruhunu göz önünde bulundurduğumuzda o günlerdeki meclis talebinin bugünkü demokrasinin nüvesi olduğunu çok net bir biçimde ifade edebiliriz. Çalışmamızda meşveret kavramı ve meclis düşüncesinin Namık Kemal'in fikir ve hareket dünyasındaki karşılığını aramaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, demokrasi, meşrutiyet, meclis, Namık Kemal.

Abstract

Democracy has a history of one hundred and fifty years in Turkish political history. The struggle for democracy, which started just before the Constitutional Monarchy, emerged with the efforts of the New Ottomans Society and came to life with the concept of "parliament". The most prominent figure in this period was undoubtedly Namık Kemal.

Namık Kemal is open to critical thinking and extroverted as a requirement of his nature and upbringing. He was raised open to Western ideas and innovations as he started working at the Tercüme Odası, met Şinasi, learned French and visited Europe. Thus, Namık Kemal always pursued new ideas with the fighting power of his temperament. With the responsibility of an intellectual, he shared his thoughts with the administration and the public. On the other hand, he influenced Turkish political and social life in a line extending from his time to the present day with his ideas in newspapers and literary works.

Namık Kemal defended "constitutionalism" in relation to state administration. Constitutionalism is a form of government that envisages the existence of a parliament under the sultan. Considering the Ottoman state structure and the spirit of the age, we can clearly state that the demand for a parliament in those days was the nucleus of today's democracy. In our study, we will try to find the counterpart of the concept of meşveret and the idea of parliament in Namık Kemal's world of thought and action.

Keywords: Republic, democracy, constitutionalism, parliament, Namık Kemal.



Giriş

Meşveret kavramı ve meclis düşüncesi, Osmanlı modernleşmesinin bir parçasıdır. Osmanlı'da modernleşme hareketi II. Osman'ın başarısızlıkla sonuçlanan girişimi, Lale Devri'nde Damat İbrahim Paşa'nın kurduğu matbaa, II. Mahmut'un Batı yanlısı reformları¹ ile yahut Hatt-ı Hümayun ile başlatılır. Hareket noktası olarak hangisini esas alırsak alalım, şurası muhakkak ki sonuncusu, kendinden evvelki bir dizi niyet ve emeğin neticesidir. Nitekim II. Mahmut zamanında kurulan Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye bir danışma organı olarak görev yapıyordu. Tanzimat'tan sonra kurulan Meclis-i Âli-i Tanzimat'ı bunun devamı olarak görmek mümkündür. Bu meclise her vilayetten ikişer temsilcinin katılması "anayasal monarşinin ilk sessiz provası"²dir. Bu ve benzeri oluşumlar her ne kadar gerçek bir "meclis" niteliği taşıyorsa da otoriter tavırların kırılmasına yardımcı olarak Osmanlı'da parlamenter düşüncenin yerleşmesine zemin hazırlamıştır.³ Bu noktada, ıslahatçı bir devlet adamı olan, bazı yeni kanunların çıkarılması ve kısmi ıslahatla devletin Avrupa devletleri seviyesine ulaşabileceği kanaatinde olan⁴ Sadık Rifat Paşa ismi önem taşımaktadır. Viyana sefaretı sırasında başvekil Metternich'in fikirlerinden etkilenerek devletin ıslahına dair teorik altyapıyı kuran Paşa, oradan Mustafa Reşid Paşa'ya yazdığı mektuplar ile adeta Tanzimat'ın arka planındaki teorisyen olmuştur.

1860'lı yıllara geldiğimizde Osmanlı demokratik hayatını kökten etkileyecek iki önemli gelişme daha yaşanır. 1861'de Tunus'ta Avrupa tarzı bir anayasanın ilan edilmesi, ardından 1866'da Mısır hidivinin seçimli bir meclis oluşturması, Yeni Osmanlılar⁵ın sonraki on yıllarda mücadelesini vereceği meşrutiyet talebinde sürekli referans gösterilen bir örnek teşkil etmiştir. Bilhassa Tunuslu namıyla tanınan Hayreddin Paşa'nın verdiği mücadele ve 1868'de neşrettiği *Akvemü'il Mesâik* adlı kitabı bu noktada ayrı bir değer taşımaktadır. İslâm dünyasının içinde bulunduğu sorunları gözlemleyen ve çözüme dair fikirlerini ortaya koyan, bir dönem sadrazamlığa kadar yükselen Hayreddin Paşa, eserini daha sonra Sultan Abdülhamit'e sunmayı da başarmıştır. Paşa, İslâm'da yer alan meclis kavramını Batıdaki Parlamento ile eşleştirmiş; "ehlü'l-hal ve'l-akd" kavramını ise kamuoyunu oluşturan kimseler anlamında kullanmıştır. Bu şekilde klasik İslamî siyaset düşüncesi içinde kalarak Avrupa'dan politik, idarî, sosyal ve ekonomik kurumların alınmasının mümkün ve gerekli olduğunu, İslâm'ın buna cevaz verdiğini belirtir; ayrıca İslâm ümmetinin tarihinde benzer siyasî uygulamaların görüldüğünü vurgular.⁶ Yapmaya çalıştığı şey "İslam kalarak çağdaşlaşmak"⁷tır.

¹ Cevdet Paşa, 19. asrın ilk çeyreğinde bütün belaların içten ve dıştan sarmak suretiyle memleketi yıkımın eşiğine getirdiği hâlde, Osmanlı'yı ayakta tutan en önemli sebep olarak II. Mahmud'un "ulemâya ve Müslüman halka" dayanmasını gösterir. (Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-VI* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1885) 333-336) II. Mahmud, Bektaşilik ile "etle tırnak gibi" iç içe geçmiş olan Yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra, başta Mevleviler olmak üzere diğer bütün dergâhları yanına çekebilmek için bütün tarikat şeyhlerini meclisinde toplayarak meşveret etmiştir. (Bkz. Mehmet Ali Gündoğdu, "İttihâd-ı İslam İdeolojisinin Türk Edebiyatına Yansıması 1839-1908" (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2016) 13-18)

² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Hil Yayınları, 1995), 132.

³ Adem Ölmez, "Osmanlı Devleti'nin Son Asrında İslam ve "Usul-ü Meşveret" Tartışmaları" *Köprü Dergisi*, 58, (1997): 97.

⁴ Ali Akyıldız, "Sadık Rifat Paşa" TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXV (İstanbul 2013) 400.

⁵ Kemal Beydilli, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" TDV İslâm Ansiklopedisi, XLIII (İstanbul 2013), 430-433.

⁶ Atilla Çetin, "Hayreddin Paşa, Tunuslu" TDV İslâm Ansiklopedisi, XVII (İstanbul 2013), 59.

⁷ Cemil Meriç, *Umrandan Uygurlığa* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003) 45.

Temel hedefleri “Babialı’nın keyfi idaresine son verip yerine meşrutî bir idare getirmek”⁸ olan Yeni Osmanlılar, Paşa’nın kullandığı bu kavramların içini yeni bir muhteva ile doldurup açıklamaya çalışmışlardır.⁹ Dolayısıyla Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyeleri, yönetim konusunda her ne kadar Batılı düşünür ve parlamentolarını örnek gösterse de fikirlerinin temelinde İslam vardır. Bu anlamda Sungu’nun 1940’da yayımlanan makalesi bir milat oluşturmuştur. Yazar bu çalışmasında Yeni Osmanlıların tam ve samimi olarak Batılılaşma taraftarı olmadıklarını, bütün sorunları aslında “İslamî bir yaklaşımla” ele aldıklarını¹⁰ delilleriyle birlikte ortaya koymuştur. Sungu’nun makalesinden sonra yapılan bütün çalışmalar bu perspektife bağlı kalmışlardır.¹¹ Namık Kemal ve arkadaşlarının Paris’e gelişi *Journal des Debats*, *La Liberte* ve *Le Siecle* gibi devrimci basın tarafından alkışlandığı halde, çok geçmeden bunların Avrupa’ya karşı, İslamcı ve Leon Cahun’un deyimıyla “koyu İslamcı” görünmeleri¹² gözden düşmelerine neden olmuştur. Artık Avrupa’da ne kamuoyundan ne de resmî çevrelerden bir destek görebileceklerdir. Voltaire, Locke, Montesquieu, Rousseau gibi düşünürlerin devrimci fikirlerini başlangıçta büyük heyecan içinde peşinen kabullenen Yeni Osmanlılar, tartışmalar ilerledikçe İslâm fikhının dayandığı şeriat ile çağdaş demokrasinin dayandığı “tabii haklar” ve “toplumsal sözleşme” gibi felsefî fikir ve kabulleri uzlaştırmakta zorluk yaşamışlardır. İşte Yeni Osmanlıların devlet tasavvurundaki en büyük çatlak bu hususta zuhur etmiştir.

Diğer yandan, Mısır Prensi Mustafa Fazıl Paşa’nın Yeni Osmanlılar’a maddi yardım yapması¹³ ve böylelikle onları bir bakıma himayesine alması belli ölçülerde saray karşısında koordineli bir muhalefetin başlamasına imkân sunmuştur. Ardından Mustafa Fazıl Paşa’nın sürgünde bulunduğu Paris’ten Sultan Abdülaziz’e bir mektup yazarak meşrutiyet talep etmesi de bir tür manifesto sayılmalıdır. Mektup, Türkçe’ye tercüme edilmiş ve elli bin adet basılarak dağıtılmıştır. Broşür hâline getirilen mektubun dağıtılması imparatorluğun her tarafında önemli bir dalgalanmaya sebep olmuştur.¹⁴ Usûl-i meşveret bahsi bu mektupla kamuoyuna mâl olmuştur. İşte Yeni Osmanlılar’ın İstanbul’da, daha sonraları, elde ettikleri sürekli başarının ilk adımı bu mektup olmuştur.¹⁵

Mektubuna Fransız düşünürü Voltaire’den mülhem «Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur» sözüyle giren Mustafa Fazıl Paşa, satırlarının devamında özetle “padişahın çevresinin hainlerle ve cahillerle sarılı olduğundan, böylelikle padişahın sürekli yanıldığından, yanlış uygulamaların neticesinde ise halkın dinden soğuduğundan” bahseder ve ardından talebini

⁸ Hüseyin Çelik, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Türkiye’de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması”. *Osmanlı VII* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999) 343.

⁹ Mehmet Ali Gündoğdu, “Yenilikçi Tanzimat Aydınlarının İslam’ın Köklerine Yönelişi”. *Journal of Turkish Studies*, 13 (2018): 248.

¹⁰ İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”. *Tanzimat I* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 777-857.

¹¹ Bu çalışmadan yaklaşık on sene sonra Tanpınar *19. Asır Türk Edebiyatı* tarihinde Yeni Osmanlılar üzerinde durmuştur. Oldukça hacimli olan bu eserin neredeyse yarısı 19. yüzyılın siyasi ve sosyal şartlarını tahlile ayıran yazar, bir psikolog edasıyla cemiyet üyelerini tahlil etmiş ve yaşananları eski ile yeni arasında yaşanan ikiliğe bağlamıştır. Takip eden yıllarda Türkoloji sahasında yapılan çalışmalar genellikle Tanpınar’ın öğrencileri tarafından gerçekleştirilmiş, başta Mehmet Kaplan olmak üzere arkadan gelen araştırmacılar ekseriyetle aynı bakış açısını kullanmışlardır. Şerif Mardin’in 1950’lerde Stanford Üniversitesi’nde doktora tezi olarak tamamladığı ve on yıl sonra Princeton Üniversitesi tarafından yayımlanan *Genesis of Young Ottoman Thought* kitabı konuya yeni bakış açılarını getirmiştir. Bu çalışma 1996 senesinde Türkçe’ye tercüme edildiğinde Tanpınar’ın uzun senelerdir yürürlükte olan fikirleri çoktan kanonlaşmıştır. Daha sonraki yıllarda Şükrü Hanioglu, Hilmi Ziya Ülken, Niyazi Berkes, Metin Kayahan Özgül, İsmail Kara ve Alp Eren Topal, Yeni Osmanlılar ve Namık Kemal’in ideolojik kökenleri üzerine önemli çalışmalar yapmışlardır.

¹² Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (İstanbul: YKY, 2003) 284.

¹³ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1994) 56.

¹⁴ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlılar Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996) 307.

¹⁵ Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz., Şemsettin Kutlu (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973) 25.

ortaya koyar: “Şevketlü padişahım, şimdiki idare tarzını değiştirmek suretiyle devleti kurtarınız. Daha özgür kanunlar ve düzenler ile saltanatınızı süsleyerek, onu bulunduğu kötü durumdan selâmete çıkarınız. Lâkin öyle özgür kanunlar ve düzenler olsun ki, gerçek, yaygın ve güvenli bir nitelik taşınsın.”¹⁶ Mektupta Osmanlı Devleti’nin sorunlarını teşhis eden Paşa, Ebuzziya Tefvik’in ifadesiyle “hem illeti hem ilacı” ortaya koymuştur. Ne var ki, mektubunda sürekli olarak “şevketlü sultanım”, “ah şevketlü efendim” diye hitaplarda bulunmak suretiyle padişahın konumuna saygılı bir tavır içinde bulunsun da hışmından kurtulamamıştır.

Bu noktada aynı dönemlerde Balkanlarda yaşanan şu gelişmeye de dikkat kesilmek gerekir: Ali ve Fuad Paşaların öncülüğünde 1864 senesinde Fransız taşra idaresi modeline uygun yeni bir vilayet usûlüne geçilmesi planlanır. Buradaki amaç, imar faaliyetlerini hızlandırmak ve asayişin sağlaması için yerel yönetimleri güçlendirmektir. Bunun için daha evvel Niş’te başarılı olmuş Midhat Paşa deneyimlerini aktarması için İstanbul’a çağrılır, Altı aylık bir çalışmanın sonunda 1864 yılının kasım ayında yeni *Vilâyet Nizamnâmesi* yürürlüğe konur. Pilot bölge olarak ise merkezinin Rusçuk olduğu Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna Vilâyeti kurulur ve buraya vali olarak Midhat Paşa atanır. Paşa, bu bölgede kısa sürede yine muvaffak olur. Bunun izlerini *Hürriyet*’e yansıyan pekçok makalede görmek mümkündür. Ayrıca Paşa bir süre sonra İstanbul’a çağrılıp kendisine *Şurâ-yı Devlet* başkanlığı verilmiştir.¹⁷ Yeni Osmanlılar yazılarında ve mektuplarında sarayın yetkilerini paylaşmakla ne kadar isabetli bir tercihte bulunduğu bahisle Paşa’yı methetmiş; bununla birlikte gayrimüslimlere verilen hakların niçin ülkenin kendi evlatlarından sakınıldığını sorgulamışlardır.

Şinasi’nin Fransa’ya gitmesinden sonra, henüz yirmi yedi yaşında iken *Tasvir-i Efkâr*’ın baş muharrirliğine getirilen¹⁸ Namık Kemal, gazeteyi “haber veren bir yayın organı” olmaktan çok, okuyucularına “bilgi ve fikir kazandıran bir mekteb”e dönüştürür ve burada Yeni Osmanlılar’ın sözcülüğünü yapmaya, yani muhalefete başlar. Namık Kemal’in Abdülaziz’in de “müstebitten başka bir şey olmadığını” görmesi uzun sürmemiş ve “kanun-u esasi ilan olunmadıkça vatani kurtarmanın kâbil olmayacağını” çoktan anlamıştır.¹⁹ Mustafa Fazıl Paşa’nın mektup hadisesinin yaşandığı günlerde, topluluğun belki de en ele avuca sığmayan üyesi Ali Suavi “Belgrad Kalesi’nin Sırbistan’a terkedilmesini” eleştiren bir yazı neşreder. Bu yazı gerekçe gösterilerek Ali Suavi’nin başyazarlığında yayımlanan *Muhbir* 10 Mart 1867’de 32. sayısında kapatılır.²⁰ Namık Kemal’in kapatma kararını tenkid eden bir yazısı ile Girit üzerine kaleme aldığı bir yazı sebebiyle *Tasvir-i Efkâr*’ın yayın hayatına zorunlu bir ara verilir. Saray, Ali Suavi’yi Kastamonu’ya, Namık Kemal’i Erzurum vali yardımcılığına ve Ziya Paşa’yı da Kıbrıs mutasarrıflığına tayin eder. Ancak bu üçlü sürgün mahiyetindeki tayini kabul etmezler ve Avrupa’ya iltica ederler. İlk 17 Mayıs 1867’de Namık Kemal ile Ziya Paşa Avrupa’ya kaçarlar, daha sonra İtalya’nın Mesina şehrinde kendilerine katılan Ali Suavi ile birlikte Londra’ya ulaşırlar.²¹ Kemal Bey Avrupa’ya gidince *Tasvir-i Efkâr*’ın yönetimi Recaizade Ekrem’e kalmıştır. Daha sonra Londra, Paris ve Cenevre’de bir şekilde mücadelelerine devam edecek ve saraya olan muhalefetlerini daha etkin bir biçimde sürdüreceklerdir. 1965’de teşekkül eden Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Midhat Paşa’nın sadrazamlığa ulaşip 23 Aralık 1876’da Kanun-i Esasi’nin ilan edilmesiyle birlikte misyonunu tamamlamış olur.

¹⁶ Ebuzziya Tefvik, *age*, 27-43.

¹⁷ bkz: Kılıç, 2005; Çetinsaya ve Buzpınar, 2020; Değirmenci 2023.

¹⁸ Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997) 9.

¹⁹ Ali Ekrem, *Namık Kemal* (Ankara: MEB Yayınları, 1992) 71.

²⁰ Bu, *Muhbir*’in ilk devresidir, daha sonra Londra’ya giden Ali Suavi -yurt dışında yayımlanan ilk Türkçe gazete olarak- *Muhbir*’i orada da çıkarmaya başlar. *Muhbir*’in toplamda üç devresi vardır.

²¹ Ömer Faruk Akün, “Namık Kemal” TDV İslam Ansiklopedisi, XXXII (İstanbul 1995) 365.

Nitekim maksatları en baştan açıkça beyan ettikleri üzere ülkenin meşruti düzene geçmesini sağlamaktır ve 1876 ile birlikte bu hayalleri gerçekleştirmiştir. Bu bakımdan cemiyetin ömrü yaklaşık olarak on yıl olarak hesap edilebilir.

Yeni Osmanlılar cemiyeti içinde en dikkat çeken isim hiç şüphesiz Namık Kemal'dir. Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi'nde kendisi hakkında son derece kapsamlı bir tespitte bulunur: "*O öldüğü zaman memlekette doğduğu ve yetiştiği senelerde mevcut olamayan iki şey vardı: Biri efkâr-ı umumiye ve bir edebiyat. Bunlardan birincisinde hissesi büyüktür; fakat ikincisi sadece onun himmetiyle olan bir şeydi. O, yaşadığı cemiyete kendi meseleleriyle meşgul olmayı öğretmişti*"²². Bugünden bakıldığında tespitin ne kadar isabetli olduğu tartışılır, ancak Kemal Beyin basın yoluyla mücadele vermek suretiyle meseleleri geniş kitlelere yaymış olması bile o günün koşullarında tek başına büyük değer taşımaktadır. Dolayısıyla Namık Kemal kendisinden sonra gelenlere bir miras bırakmıştır. Bu miras, Süleyman Nazif'in ifadesiyle "yalnız kitaplarda, gazete ve mecmua koleksiyonları"ndan ibaret değildir: "*İşte Namık Kemal, bizim üstadlarımızı, pirlerimizi, mürşitlerimizi bu suretle birer birer bulup yetiştirdi. O nerede bir şûle-yi istidâd görürse oraya koşar, nâ-muvâfık rüzgârlardan vikâye ederek sönüp gitmemesine çalışırdı. Âsâr-ı Kemâl'i yalnız kitaplarda, gazete ve mecmua koleksiyonlarında aramayınız. Recaizade Ekrem'den Faruk Nafiz'e kadar hepimiz edîb-i âzamın kendi istidâd ve kabiliyetimize göre, büyük, küçük birer esiriyiz. Bizi yaratan Allah, yetiştiren de Namık Kemal'dir*"²³

Türk modernleşme/yenileşme hareketini incelediğimizde, yukarıda ifade ettiğimiz üzere, II. Osman'dan itibaren Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na gelinceye kadar nice padişah, devlet adamı ya da aydınla karşılaşırız. 1839'dan itibaren sahnede ileri görüşlü bir devlet adamı olarak Mustafa Reşit Paşa'yı, onun hemen arkasından, yeniliğin üç büyük muharriri olarak Ahmed Cevdet Paşa, Münif Paşa ve İbrahim Şinasi Efendi; ikinci bir nesil olarak Abdülaziz devrinden itibaren Mustafa Fazıl Paşa'nın himayesinde zuhur eden Yeni Osmanlıları, yani Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi neslini görürüz. Bunların hepsi birbirinden önemli devlet ve fikir adamlarıdır. Fakat kanaatimizce, Namık Kemal'in yeri bu isimlerin hepsinden daha müstesna bir yerdedir. Zira Kemal Bey edebiyat ve basın vasıtasıyla ateşin bir hatip olarak fikirlerini kendi zamanına en gür şekilde duyurmuş; ardından II. Meşrutiyet dönemi aydınlarını ve Cumhuriyet döneminin inkılapçı ruhlarını da peşinden sürüklemiştir.

Namık Kemal ve Meşrutiyet Mücadelesi

Tanzimat düzenlemelerinin uygulamaya konulduğu bir dönemde dünyaya gelen Namık Kemal'in (1840) delikanlılığa adım attığı yıllarda Kırım Savaşı patlak verir ve ardından Paris Konferansı toplanır. Dolayısıyla genç Kemal'in şuuru, savaş çalkantıları ile ıslahatların getirdiği belirsizlik ve coşku arasındaki tuhaf bir vasatta açılmaya başlar. Fikrî ve edebî gelişiminin başladığı yer Sofya'dır. Daha sonra memuriyet için İstanbul'a gelir ve Encümen-i Şuarâ²⁴'ya dahil olur. Bir taraftan da Tercüme Odası'nda çalışmaya başlar. Burası "III. Selim ve II. Mahmut dönemi kalemiyyesinden evrilen"²⁵ bir bürodur ve tarihsel misyonu gereği muhalif bir zemindir. Dolayısıyla Batılı düşüncelerle temasa en uygun yerdir. Beş sene sonra, 1862'de Şinasi ile tanışması hayatında yeni bir dönemi başlatır. Esasen Namık Kemal'in gelişim evresinde şu üç

²² Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997) 367.

²³ Süleyman Nazif, *Namık Kemal* (İstanbul: Dersaadet-İkdam Matbaası, 1922) 27.

²⁴ Metin Kayahan Özgül, *XIX. Asrın Özel Bir Edebiyat Mahfeli Olarak Encümen-i Şuara*, (İstanbul: Kurgan Edebiyat, 2012)

²⁵ Emrah Pehlivanoglu, *Tanzimat ve Metatarih*, (İstanbul: Vakıfbank Yayınları, 2018) 151.

hadisenin belirleyici olduğu muhakkaktır: Fransızca öğrenmesi, Tercüme Odasında çalışmaya başlayıp Şinasi ile tanışması ve Avrupa'yı görmesi.²⁶

Namık Kemal, yakın dostu ve talebesi Ebuzziya'ya göre *Tasvir-i Efkâr*²⁷, dan itibaren *Muhbir*, *İbret*, *Basîret*, *Hadîka*, *İttihâd*, *Sadâkat*, *Vakit* gazetelerinde neşr olunmuş beş yüz makale kaleme almıştır.²⁸ Oğlu Ali Ekrem Bolayır, bu sayıyı iki bin olarak gösterir.²⁹ Ancak kanaatimizce bu son sayı abartılıdır. Namık Kemal bu yazılarında siyasi fikirlerini dile getirmiş, Tanpınar'ın eşsiz tespitiyle “yaşadığı cemiyete kendi sorunlarıyla meşgul olmayı” öğretmiştir. Onun bu gayreti Türk siyasal hayatı için önemli bir kurumun inşasına, basının hükûmetin karşısında siyasal muhalefet organı olarak doğuşuna vesile olmuştur.³⁰

Namık Kemal'in siyasî görüşleri, çalışmalarının tamamına yayılmış durumdadır; ancak “siyaset teorisinin özü” *Hürriyet* ve *İbret*'te yazdığı makalelerde bulunur.³¹ *Hürriyet*'te neşrolunan makalelerden bu anlamda en çok şu ikisi öne çıkar: “Hubbü'l-vatan mine'l- iman” ve “Hasta adam”

Birinci sayıda ilk makalenin başlığı “Hubbü'l-vatan mine'l- iman” dır. “*Herkesin vatani, ki mensub olduğu cemiyetin meskenidir, dünyada her şeyden ziyade muhabbetine mazhar olmasın mı?*”³² sorusu ile başlayan yazıda, Osmanlı tarihindeki “ilk örgütlü entelektüel muhalefet” hareketi olan Yeni Osmanlılar'ın kim oldukları, neyi amaçladıkları açık bir şekilde dile getirilmiş ve gazetenin ne amaçla kurulduğundan bahsedilmiştir. Her ne kadar yaşam şekilleri farklı olsa da gazetede yazarlar, İslâmcı bir bakış açısıyla olaylara yaklaşmış, sıkça dinî referans ve kavramlara atıfta bulunmuşlardır. İstedikleri şey, özetle, otuz sene kadar evvel Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile devletin halka verdiği sözlerin gerçekleşmesidir. Bu anlamda eğitimden, iktisada, oradan ahlâka kadar geniş bir çerçevede yazılar neşredilmiştir. Yeni Osmanlılar, başlangıçta dönemin padişahı Abdülaziz'den sitayişle söz etmiş, “suçlunun padişah değil, Babîâli olduğu” hususu her fırsata vurgulanmıştır. Yeni Osmanlılar'ın amacı “meclis-i meşveretin kurulmasını sağlayarak” siyasî iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak, bir kuvvetler ayrılığı sağlamaktır.³³ Kuvvetler ayrılığı tesis edildiğinde Meclis, yasama organı; Babîâli ise yürütme organı olarak işlev görecektir. *Hürriyet*'in ilk sayılarında bu husus tekrarlanmak suretiyle sıcak tutulmuş, padişahın ulu katlardaki

²⁶ Avrupa'yı görmek, kitaplarda anlatılanları bizzat müşahade etmek hayali hemen bütün Yeni Osmanlılarda var olan bir durumdur. Ebuzziya Tevfik'e göre “On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru kendini gösterip de on dokuzuncu yüzyılda bütün milletleri yükselme ve ilerlemenin nimetlerinden yararlandıran ne kadar medenî gelişmeler, fikrî aydınlanmalar ve özellikle ne kadar siyasî kalkınmalar varsa, bunların hemen hepsi Fransızların çabaları ile gerçekleşmiştir.” (bkz. Ebuzziya Tevfik, *age*, 71) Ona göre memleket Fransızların siyaset alanındaki fikirlerini okuyup öğrenen Yeni Osmanlıların mücadelesiyle “doğunun o miskin ve tevekkül dolu felsefesinden” uzaklaşmış ve günlere gelmiştir. Ebuzziya Bey'in satırlarında gördüğümüz Fransız uygarlığına duyulan hayranlık, esasen hemen bütün Tanzimat dönemi yazarlarında göze çarpan bir durumdur. Onlara göre medeniyetin merkezi Fransa, şehirlerden ise Paris'tir. Daha sonraki dönemlerde Yahya Kemal'e “Memleketi zindan, Avrupa'yı nurlu bir âlem gibi görüyorum” dedirten de aynı düşüncedir. (bkz. Yahya Kemal Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım* (İstanbul: İstanbul Fethi Cemiyeti Yayınları, 2008) 74.)

²⁷ Namık Kemal'i gazeteci olarak ilk kez *Tasvir-i Efkâr*'da görürüz. Kanımızca bu gazetenin en önemli tarafı da budur. Zira her ne kadar gazetecilik Şinasi ile başlayan bir şey olsa da onun yükselmesi ve bir güç hâline gelmesi Kemal Bey ile olmuştur. Akün, müellifin tespit edilen ilk makalesinin *Tasvir-i Efkâr*'ın 35. sayısında 27 Teşrinievvel 1862'de neşredilen “Zenci” isimli bir metin olduğunu belirtir. (bkz. Akün, *agm*, 367)

²⁸ Abdulkahim Tuğluk, “Ebuzziya Tevfik'in ‘Merhum Nâmık Kemâl Bey’ Adlı Eseri (İnceleme-Metin)” *Türkiyat Mecmuası*, 28/1 (2018): 195.

²⁹ Ali Ekrem, *age*, 51.

³⁰ Nergis Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara, *Namık Kemal Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005) 14.

³¹ Şerif Mardin, *age*, 318.

³² *Hürriyet*, “Hubbü'l-vatan mine'l- iman”, 9 Rebiyyülevvel 1285, Nu. 1.

³³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005) 33.

yeri ve konumuna riayet edilmiştir. Ancak Mardin'in yukarıdaki tespitinin kusurlu bir tarafı vardır. Zira ilerleyen aylarda gazeteden Namık Kemal'in ayrılmasından sonra ağırlığını iyiden iyiye hissettiren Ziya Paşa, son sayılarda cumhuriyetten bahsetmeye başlamış ve bilhassa son iki sayıda açıkça cumhuriyet istemiştir. 99. sayının başında yer alan “İdâre-i cumhûriyye ile hükûmet-i şahsiyenin farkı” başlıklı yazıda “İdâre-i cumhûriyyede padişah, imparator, sadrazam, hâriciye nâzırı falan yoktur. Memleketin padişahı, imparatoru, kralı, sadrazamı hep ahâli-i memleketidir. İdâre-i cumhûriyyede bir nice milyon halk birkaç şahıs menfaatperestin hükûm ve keyfiyetine esîr olmayıp bâ-y u gedâ herkes hukûk-ı hürriyetini muhafazada azadedir.”³⁴ diyen Ziya Paşa, son sayıdaki “Hâtîme” başlıklı yazıda “birkaç şahsın esiri olmak hilâf-ı tabiattır. Bir memleketin sâhib-i hakikisi ahâlîdir.”³⁵ demek suretiyle memleketin yegâne sahibi olarak milleti gösterir. Dolayısıyla Yeni Osmanlılar arasında pekçok hususta görülen fark, demokrasi anlayışı konusunda da ortaya çıkmıştır. Ziya Paşa cumhuriyetçidir, Namık Kemal ise en baştan itibaren meşrutî monarşiden yanadır.

Gazetenin 7 Aralık 1868 tarihli 24. sayısında Namık Kemal tarafından meşhur “Hasta adam” makalesi neşredilir. İlk olarak Fransızların icat ettiği ve daha sonra herkesin dilinden düşürmediği bu tabir “başı Avrupa dediğimiz devlethane-i medeniyetin en güzel bir noktasına yaslanmış ve kendi üç kitanın en mühim mevkilerine uzanmış, genç, dinç, güzel, dünya durdukça yaşamaya müstaid bir koçak yiğit iken”³⁶ can çekişip yatan Osmanlı Devleti’ni temsil etmektedir. Kemal Beye göre İbn-i Haldun’un dediği gibi devletlerin ömr-i tabiisi yoktur; “hasta” denilen Osmanlı, yalnız “muktezâ-yı tabiata” göre hareket etse hem sağlık bulacak hem kuvvetlenecek hem de ömrü dünya döndükçe devam edecektir. Bu noktada Osmanlı Devleti’nin yakalandığı hastalıkla ilgili üç kritik soru sorar: Bu hastalık nedir, niçin defedilemiyor ve nasıl defedilebilir? Ardından cevabı kendi verir: “Hastalığın hakikati killet-i rical, killet-i mal, killet-i asker, killet-i esbâb ve ’l-hasıl killet, killet killet. Her şeyde killet. Onun menşei ise istibdâd-ı hükûmettir.”³⁷ Dolayısıyla her şeyin sorumlusu Babîâli, oraya hükmeden Fuad ve Ali Paşalar ve onların çevresindeki muhterislerdir.

Kemal Beyin önerisi gazetede çok önceki sayılarda yer almıştır: “Ey Osmanlılar gözünüzü açınız, uyku vakti değil. İş işten geçiyor. Sonraki nedamet fayda vermez. Ahval-i aleme nazar-ı ibretle bakıp kendi hâlimizi düzeltmeye çalışalım. Sâir milletler ne yolda ileri gitmişler ise biz de o yola girelim. Bize nazar-ı hakaretle bakanlara meyyit olmadığımızı bildirelim.”³⁸ Namık Kemal’e göre tek çözüm şekli, ahvâl-i âleme bakıp başka milletler ne yoldan gitmişse oradan gitmektir.³⁹ Bu yol ise açıkça bellidir ki meşveret yoludur. Kemal Bey 1870’de İstanbul’a döndükten sonra da siyasal ve sosyal konulardaki fikirlerini *İbret* ve *Hadîka*’da yazmaya devam eder.

Namık Kemal’in siyasî fikirlerini temel üç başlıkta toplayabiliriz. Devlet yönetimi ile ilgili fikirleri, Osmanlılık ve İslâm birliği. Kemal Bey devlet yönetimiyle ilgili olarak meşrutiyeti savunmuştur. Meşrutiyet, padişahın altında bir meclisin varlığını öngören yönetim biçimidir. Osmanlı devlet yapısını ve çağın ruhunu göz önünde bulundurduğumuzda, o günlerdeki meclis talebinin ve çalışmalarının bugünkü cumhuriyet ve demokrasinin nüvesi olduğunu çok net bir

³⁴ *Hürriyet*, “İdâre-i cumhûriyye ile hükûmet-i şahsiyenin farkı”, 14 Rebiyülevvel 1287, Nu. 99.

³⁵ *Hürriyet*, “Hâtîme”, 22 Rebiyülevvel 1287, Nu. 100.

³⁶ *Hürriyet*, “Hasta adam”, 23 Şaban 1285, Nu. 24.

³⁷ *Hürriyet*, “Hasta adam”, 23 Şaban 1285, Nu. 24.

³⁸ *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin yeni mukâsesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20.

³⁹ Kevser Değirmenci, “Hürriyet Gazetesi’ne Göre [1868-1870] Bulgar Sorunu”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 16 (2023): 201.

biçimde ifade edebiliriz. Yalnız şunu mutlaka ifade etmeliyiz ki Kemal Beyin meclis düşüncesi “müsavat, hürriyet ve adalet sacayağı” üzerine kurulmuştur. Gazete yazılarında ve hususi mektuplarında kullandığı *usûl-i meşveret*, *şura*, *ehli hall ve'l-akd* ve *biat* gibi kelimeler, günümüzdeki *demokrasi*, *parlamento* ve *seçim* gibi kavram ve kurumların karşılığıdır. Kemal Bey, üç türlü meclis öngörür: Meclis-i Şurâ-yı Devlet, Meclis-i Şurâ-yı Ümmet ve Senato

Namık Kemal, *Hürriyet*'in daha ilk sayısından itibaren yoğun bir şekilde meşveret ve meclis konularını ele alır. “*Meşveret. Meşveret. Meşveretiz bize necât mümkün olamaz.*”⁴⁰ diyen Kemal Bey için “meşveret” âdeta bir paroladır. Yazı hayatı boyunca hiç yorulmadan ve hiç korkmadan bunu haykırıştır. Bilhassa *Hürriyet* gazetesinde yüzden fazla yerde meşveret ve parlamento sistemi anlamında kullanılan usûl-i meşveret kelimeleri geçmektedir. Bir sonraki sayıda “*Sübhanallah biz usûl-i meşveret istiyoruz. Meclis-i Şurâ-yı Ümmet talebindeyiz. Onda her mezhepten adam bulunacak, Hükümete nezaret edecek, umum halk hürriyet-i siyasiyesine mâlik olacak. Bu müddeâmızı din üzerine tesis ediyoruz. Siz yine tutup dinimizi mâni'-i terakki addediyorsunuz. Terakki birkaç kişinin dest-i istibdadında kalmakla mı olur?*”⁴¹ diye soran muharrir, ülkenin içinde bulunduğu bataklıktan çıkmanın yegâne yolu olarak “ortak aklı” gösterir. Ortak aklın tezahürü ve bir idare metodu olarak kullanılması, aynı zamanda dinin gereğidir. Bu yazıda ateşli bir şekilde meşvereti din üzerine tesis etme gayreti göze çarpar. “*Bilin ki dinimizi ahkamına göre hukukça herkes müsavidir*” diyen Kemal Bey, uzun uzun İslâm'ın terakkiye mâni olmadığını bahseder ve tarihten örnekler verir. Zira İspanyollar Gırnata'yı aldıklarında halkı tebdil-i dine icbar etmişler, Osmanlılar ise İstanbul'u aldıklarında her din sahibine icra-ı âyin için izin vermiştir. Öte yandan günümüzde Asya'daki çürümenin sebebi İslâm kavâidine ittibâ edilmemesindedir. Yine, Romalıların yıkılmasından sonra âlemde medeniyeti yeniden kuranlar Müslümanlar olmuştur. Söзlerini “*Biz o milletiz ki din sayesinde Hicaz'ın iki küçük şehrinden çıkararak dünyanın üç kıtasına istila ettik. Marifet ve celâdetçe Yunanîleri, Romalıları geçtik.*”⁴² diye tamamlayan muharrir, bu yazıda İslâm'ı yüceltirken, şer'i kurallara ittiba etmekle geçmişte kazanılan payeleri hatırlatmakta ve böylece meşvereti rasyonel bir zemine oturtmaktadır. Kemal Bey, iddia ettiği fikirleri, ne kadar sağlam bir zemine tahkim ederse o derece meşru olacağının pekâlâ farkındadır.

Şu husus iyice ortaya çıkmıştır ki, Namık Kemal'in siyasi paradigmasında meşveret kavramı, meclis fikrini dinen meşrulaştırmak için kullanılan bir araçtır. Bu nedenle meşveret kavramı en baştan itibaren ayet ve hadislerle desteklenmiştir. Nitekim *Hürriyet*'in 4. sayısının ilk yazısında başlık olarak tercih edilen *Ve şâvirhüm fi'l-emr* ifadesi, “*Ve yönetim işlerinde onlarla istişare et*” mealindeki Âl-i İmrân suresinin 159. ayetine atıf yapmaktadır.⁴³ Muharrir, bu ayete gazetenin 24.

⁴⁰ *Hürriyet*, “Sekizinci nomeromuzdaki maliye bendine zeyl”, 13 Cemaziyelevvel 1285, Nu. 10.

⁴¹ *Hürriyet*, “Vükelâ-i hazîrânın Yeni Osmanlılar hakkında kullandıkları Politika”, 13 Cemaziyelevvel 1285, Nu. 11.

⁴² Bu düşünce, Kemal Beyin *Hürriyet Kasidesi*'ndeki “Biz ol âli himem erbâb-ı cidd ü içtihadız kim/ Cihângîrâne bir devlet çıkardık bir aşiretten” beytini hatıra getirmektedir. Şaire göre Osmanlılar öylesine hamiyet sahibi, çalışkan ve güçlü kimselerdir ki, vaktiyle küçük bir aşiretten dünyaya hükmeden bir devlet çıkarmışlardır. Burada Osmanlı tarihine büyük bir hayranlık ve bağlılık göze çarpmaktadır. Takip eden beyitlerde de Osmanlı mayasının tümüyle şehit kanıyla karıldığından bahsedilir; böylesine yüce yaratılışlı bir milletin hamiyet meydanında ayaklar altında bir toprak olmaksızın mezar toprağı olmayı tercih edeceği haykırılır. (bkz. Namık Kemal, “*Hürriyet Kasidesi*”, Büyük Türk Klasikleri VIII (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000) 374.)

⁴³ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Kuran'da geçen “Onlar, Rablerinin davetini kabul ederler ve namazı dosdoğru kılarlar. Onların işleri de kendi aralarında bir istişare iledir. Kendilerine verdiğimiz rızıkta onlar Allah yolunda harcarlar.” (Şûra, 38) ayeti ile “İstişare ediniz”, “İstişare eden pişman olmaz”, “İstişare edilen emniyet edilen kimsedir”, “Ümmetimin ihtilafında rahmet vardır.” şeklindeki pekçok hadis sadece Kemal Beyin değil, Yeni Osmanlıların hepsinin sıkça başvurduğu dinsel referanslardır. Çelik, bu çerçevede sadece *Hürriyet*'tin değişik sayılarında yirmi dört ayet, on üç hadis, yirmi yedi adet Arapça veciz söz yer aldığını belirtir. (bkz. Hüseyin Çelik, “*Hürriyet*” TDV İslam Ansiklopedisi, XVIII (İstanbul 1995) 507. 505-507

sayısında Girit sorununa çözüm önerilerini sıralarken de başvurur. “*Bunun içindir ki şeriat-ı Ahmediyye “ve şâvirhüm fi’l-emr” nass-ı sarihi ile usûl-i meşvereti emr eder. Bunun içindir ki Avrupa devletleri Meclis-i Şûrâ-yı Ümmetlerin re’yi ile hareket ederler. Hakikatte hükûmet ümmetin hakkıdır. Zira hükûmet ümmet ile kâimdir, zira hükûmete akçe veren, asker ve iktidar veren ümmettir. Demektir ki hükûmet, ümmet tarafından icrâ-yı nüfuz ve ahkâma memur hizmetkârdır. Asıl hâkim heyet-i ümmettir.*”⁴⁴ uyarılarını “Kendi düşen ağlamaz” atasözü ile pekiştiren Kemal Beye göre meclis, ümmete sunulacak bir lütuf değildir. Bilakis dinin gereği ve ümmetin hakkıdır. Zira hükûmetlere para ve asker veren ümmetin kendisidir ve hükümetler bu sebeple ümmete ancak hizmetkâr olabilir.

“*Ve şâvirhüm fi’l-emr*” başlıklı yazının devamında hükûmeti “daire-i âdilede tutmak için” iki esaslı çare olduğunu belirtir: Bunlardan ilki, idarenin nizamât-ı esasiyesini gizlilikten kurtararak âleme ilan etmektir. Böylece hükûmeti hedef alacak teviller, ihtilaflar ve inkârlar engellenecektir. İkincisi ise usûl-i meşverettir. Maksat, “*kudret-i teşri’i erbâb-ı Hükümetin elinden almak*”tır. Zira “*Devlet, bir şahs-ı manevidir. Kanun yapmak onun iradesi, icra etmek ef’âli hükmündedir. Bunların ikisi bir elde oldukça harekât-ı hükûmet bir vakit ihtiyar-ı mutlakdan kurtulmaz. İşte şûrâ-yı ümmet’in lüzumu bundan terettüb eder.*”⁴⁵ Kemal Bey burada açıkça bir “kuvvetler ayrılığı” ilkesinden bahsetmektedir.

Kemal Beye göre Tanzimat’ın ilanından itibaren idari alanda yaşanan gelişmeler olumlu bir seyir izlemiştir ve fakat yeterli değildir. *Hürriyet*’te neşredilen ve “Sadaret” başlığını taşıyan yazısında “*Hâsılı devletimiz bir hükümet-i meşrutâ idi. Fakat ümmet, hukuk-ı siyasiyyesini her vakit tamamıyla icra edemezdi. Vaktâ ki Reşid Paşa Gülhane Hattı’nı ilan eyledi. Can ve mal ve namusça efrâd-ı ahalinin emniyetini ilan ile beraber şer’an muhakeme olunmaksızın kimse hakkında hükümetçe bir muamele icra olunmayacağını padişaha vaad ettirdiğinden hükümet bütün bütün meşrutıyyet idare yolunu aldı. Ve ikmâl-i maslahat için yalnız nezaret-i ümmetin fi’le ihracı kaldı. Fakat sonraları bütün bütün emr ber-aks olmaya başladı. Hükümet umur-ı dünyeviyeyi dinden tefrik dâiyesine kıyam eyledi. Nihayet fetva-i şeriat yerine destur kıyam eyledi. Onu ise yine erbâb-ı hükümet tanzim eylediğinden kudret-i teşri ile kudret-i tenfiz birbirine karıştı.*”⁴⁶ diyen Kemal Beye göre Devlet-i Aliyye’nin bugün cumhura dayalı olmadığı malumdur, zira idare istediği vakit kanunları lağv edebilme gücüne sahiptir. Şu durumda son derece karışık bir yapı söz konusudur. Sadaret ise zayıf bir makam olarak kalmıştır. Nihayetinde Osmanlı devlet geleneğinde padişah daima idare ile meşgul iken sadaret mahiyet itibarıyla zayıf bir makamdır. Sonuç olarak yasama ile yürütme arasında bir karmaşa yaşanmaktadır ve bunun halli ancak güçlü bir meclis ile mümkün olacaktır.

Namık Kemal, meclis ve meşveret konusundaki fikirlerini bu gazetede neşrettiği “*Usûl-i Meşverete Dair Mektuplar*”⁴⁷’ında dile getirir. Tamamı sekiz parçadan oluşan bu mektuplar isimsiz bir mu’terize cevaben yazılmıştır.

İlk mektubunda “hak kavramı”nı yücelten Kemal Bey “Eğer hak kuvvetten ibaretse dağa çıkan eşkıyanın saltanat iddiasında olması gerektiğini” söyler, üdebâ-yı hükemâdan kabul ettiği Rousseau’dan deliller getirir. Ona göre halkın hakimiyeti hem insanî bir haktır hem de İslâm’ın

⁴⁴ *Hürriyet*, “Yine Girit Meselesi tazelendi”, 23 Şaban 1285, Nu. 24.

⁴⁵ *Hürriyet*, “Ve şâvirhüm fi’l-emr”, 30 Rebiyülevvel 1285, Nu. 4.

⁴⁶ *Hürriyet*, “Sadâret”, 17 Zilkade 1285, Nu. 36.

⁴⁷ *Hürriyet*, “Usul-i Meşverete Dair Mektuplar”, 14 Eylül 1868, Nu. 12. Bu sayıdan başlayarak 13, 14, 16, 17, 18, 20 ve 22 numaralı nüshalarda aynı konu işlenmiştir.

gereğidir. Bu hakkı dünyada kimse inkâr edemez. Muharrir daha sonra konuyu İslâm tarihine getirir ve “İslâm ibtidâ-i zuhurunda bir nevi cumhur değil miydi?” diye sorar. Ayrıca cumhur idaresinin -henüz- icra edilmemiş olmasının, bu hakkın bâtil olmuş demek olmadığını söyler. Yazının devamında “*Usûl-i meşveretin kabulü Avrupa’da mevcut olan mecalis-i meb’usâna taklid ile mi hâsıl olacaktır*” diye sorar ve cevabını kendisi verir: “*Evet, çaresiz onunla hâsıl olacak*”⁴⁸ Zira Devlet-i Âliyye, Yeniçeriler kaldırılıncaya kadar irade-i ümmet ile yani bir çeşit usûl-i meşveret ile yönetilmiştir. Fakat sonradan Yeniçeriler zalim olunca bu hak kaldırılmıştır. İstenen şey, yeni bir durum değildir.⁴⁹ Bu mektupta meclis taleplerine yöneltilen bid’at eleştirilerine de değinen Kemal Bey, taleplerinin dine uygunluğunu İslâm tarihinden örneklerle istinad eder. “*Ne yapalım, Endülüs’te Melik Cevher böyle bir meclis ilan ettiği zaman acaba bid’at olduğunu düşünmedi miydi?*” diye sorar. Kemal Beye göre bu mantıkla hareket edilirse vapur ve tüfek gibi teknik aletler de bid’at sayılmalıdır. “*Vapurlar bid’at, almayalım da Yunan liman kayıkları Girit’i zapt mı etsin? İğneli tüfenkler de bid’at, kullanmayalım da palikaryalar İstanbul’ mu alsın?*” diye sorar. Ona göre idarî ve askerî alanda Avrupa’da görülen her yenilik alınmalıdır. Buradaki yegâne ölçü, dine ve akla uygunluk ile memleketin istifadesi olmalıdır. Nitekim Endülüsler de vaktiyle böyle yapmıştır.

Yazıda, meşveret usûlüne örnek olarak dört halife devrini gösteren muharrir, Hz. Ebu Bekir’in halife seçilmesi üzerine beyan-ı inkisar eyleyen Hz. Ali’ye, Hz. Ömer’in yaptığı “Sizin fazlınız müsellemdir, fakat halk onu istedi” uyarısına telmihte bulunarak halkın hakimiyetinin muvafık-ı şeriat olduğuna dikkat çeker.

Namık Kemal, Osmanlı’ya örnek olabilecek parlamento modelini belirlerken “düvel-i muazzamanın en muntazamları” olarak nitelediği Amerika, İngiltere, Almanya ve Fransa parlamentolarını incelemiş ve bunlar içinde en uygun olanın Fransa olduğuna kanaat getirmiştir: “*Amerika cumhurdur. İngiltere ve Almanya’da zâdegân var. Onlar bize nümûne olamaz. Kala kala elde Fransa kalır.*”⁵⁰ Bu noktada Namık Kemal’in yaptığı şey seçenekler arasındaki en mükemmel olanı seçmek değil, Osmanlı’ya en uygunu belirlemektir. Zira Amerika’daki tam bir cumhuriyet modelidir. Oysa Kemal Bey pekçok Osmanlı aydını gibi, en baştan beri payitahta içtenlikle bağlı ve saygılıdır⁵¹; istediği şey, padişahın da kanunlarla sınırlandırılmasıdır. İngiltere ve Almanya’da aristokrasi üzerinden yürüyen bir meclis vardır; bu, Osmanlı’ya hiç uymayacaktır. Geriye kalan tek model, Fransa’daki parlamento modelidir. Ayrıca “*Fransa daima inkılap taraftarı olagelmıştır, çünkü hiçbir vakit hâlden memnun olduğu görülmez*”⁵²

⁴⁸ *Hürriyet*, “Usul-i meşverete dair bir mu’terize cevaben yazılmış mektup”, 27 Cemaziyelevvel 1285, Nu. 12.

⁴⁹ Esasen Namık Kemal ve Yeni Osmanlılara göre memleketin refahı ve ümmetin tekâmülü namına talep ettikleri hiçbir şey yeni değildir. Asr-ı Saadet, İslâm’ın en parlak çağıdır. Ondan sonra Endülüs devri gelir. Kemal Beyin “Avrupahlılar, Ruhban güruhunun ateş-i zulmüne mukavemet ederek, Araplardan iktibas eylediği maarif sayesinde bu dereceye gelmeye muktedir olmuş iken bizim, Avrupa’nın fununundan istifade edip âlem-i kemalâtta yine bir mevkili imtiyaza vusûlümüze niçin ihtimâl ver(İL)miyor?” (bkz. Namık Kemal, *Renan Müdafaaamesi*, haz. M Fuad Köprülü, (Ankara: Güven Matbaası, 1962) 56.) diye sorması bundan ileri gelir. Ona göre Avrupa’da görülen pekçok yeniliğin kaynağında İslam vardır ve tereddüte mahal yoktur.

⁵⁰ *Hürriyet*, “Usul-i meşverete dair bir mu’terize cevaben yazılmış mektup”, 27 Cemaziyelevvel 1285, Nu. 12.

⁵¹ Nitekim *Hürriyet*’in daha ilk sayısında yer alan “Hakk üstündür ve ona üstün gelebilecek başka bir şey yoktur.” mealindeki “El-Hakku Ya’lû Velâ Yu’lâ Aleyh” hadisini başlık yapan yazısında “İtikadımızca hukuk-ı ahâli adl-i ilâhi gibi ezeldir. Makam-ı Saltanat’ta bulunan zat bize hâkim olur. Mâlik olamaz.” demektedir. Yazı, “Reşad” imzasıyla çıkmıştır. Aslında *Hürriyet*’in ilk beş sayısı bu imzayla yayımlanmıştır.

⁵² *İbret*, “Prusya meselesi”, 18 Teşrinievvel 1288/ 27 Şaban 1289.

Hürriyet'te yer alan bu tespitten dört yıl sonra *İbret*'te yer alan bir yazısında Belçika anayasasını en kullanışlı anayasa olarak tarif eder. Zira oradaki usûl-i idare "saltanat tarîkiyle idare olunan devletler"⁵³e en uygun olandır.

İkinci mektupta "meclisler bahsi"ni açar. İlk olarak bugünkü danıştayın karşılığı olan Şurâ-yı Devlet, daha sonra da kanun koyucu güç ve meclisin karşılığı olarak Şura-yı Ümmet önerisini getirir. Şura-yı Ümmet'in üyeleri millet tarafından seçilecektir ve her yetişkin vatandaşın seçme hakkı olacaktır. Daha sonraları neşredilen bir yazısında "*Hilâfet-i İslâmiye, umûr-ı siyâsiyyeye ait bir hâldir, bi'at-ı âmme ile vücuda gelir.*"⁵⁴ diyen Kemal Bey'e göre saltanatın meşruiyeti ancak halkın kabulü ile mümkündür. O nedenle tesis edilecek Şurâ-yı Ümmet, halkın temsilcilerinden oluşmalıdır.

Üçüncü mektupta, kendisine gelen itirazları cevaplar. Türk tarihinde dışişleriyle alakalı büyük sorunlarda ve savaş planlamalarında erbâb-ı hâllin reyine başvurulduğunu hatırlatır. "*Bir kere tarihlere bakılsın. Belki her sahifesinde bir Ayak Divanı'nın ta'rifî görülür. Her bâbında erbâb-ı hall ü akdin dîvân-ı sadâret'e bir muharebe için cem olunduğuna dair tafsilat bulunur.*"⁵⁵ diyerek Sultan II. Selim'in İran seferinden önce ve Reşid Paşa'nın Rusya'ya savaş ilan etmeden evvel ümmetin reyini almasını örnek gösterir.

Dördüncü mektupta, ikinci mektupta yarım kalan bir konuya, yani "meclisler" bahsine devam edilmiştir. Kemal Beyin tasavvurundaki üçüncü meclis, senato'dur. Senato, teşrî kuvveti ile icra kuvveti arasında, yani bugünkü yasama ile yürütme arasında dengeyi koruyacaktır. Üyeleri, padişahın ailesinden, din adamlarından ve üst düzey askerlerden oluşacaktır. Senatoya getirilen kanunlar şu nokta-i nazardan muhakeme edilecektir: "*1. Nizamat-ı esasiye 2. Usûl-i mezheb 3. Ahlak 4. Hürriyet-i mezhebiye 5. Hürriyet-i şahsiye 6. Huzur-ı mehâkimde müsâvât-ı umûmiyye 7. Emlâkın taarruzdan masuniyeti 8. Hükkâmın ma'zûliyyetden beri kalması 9. Muhafaza-i memleket.*"⁵⁶

Kemal Bey, beşinci mektupta Fransa'daki meclis ile tasavvur ettiği meclis arasındaki teknik bir fark üzerinde durur. Orada kral kimi isterse senatoya alabilmektedir, burada böyle bir şey olmamalıdır.

Altıncı mektupta, ilk mektupta başlatılan "usûl-i meşveretin kaynağı" meselesine devam edilir. Şurası kesindir ki senato kavramı başta olmak üzere, Kemal Beyin yönetim modellerinin ilham kaynağı "akıl egemen olduğu" Avrupa olmuştur: "*Avrupa'nın hakikat-şinâslığı her türlü ta'rizden masûn olduğu gibi tercih-i ehven-i şer her âkilin ihtiyar ettiği kavâiddendir.*"⁵⁷ Avrupa'nın kadirşinaslığına sonsuz bir güven duyan Kemal Bey, aynı yazının başında "*Evvela ben demem ki Avrupalılar din eskârından bütün bütün beridir. Kendi dindaşlarını ale'l-umûm mezâhib-i sâire ashâbıyla müsâvi tutarlar, fakat bugünkü günde de Avrupa ehl-i salib zamanına kıyas olunamaz. Rusya'yı müstesna tutarsak, başka mezhepte olduğu için, bir ümmetin inkirâzını ister hiçbir devlet bulamayız.?*" demektedir. Kemal Bey, Haçlı seferleri dahil olmak üzere

⁵³ *İbret*, "Memur", 7 Teşrinievvel 1288/ 16 Şaban 1289.

⁵⁴ *Hürriyet*, "Raybe'l Menun", 5 Safer 1286, Nu. 47.

⁵⁵ *Hürriyet*, "Usul-i meşverete dair üçüncü mektup", 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14.

⁵⁶ *Hürriyet*, "Usul-i meşverete dair dördüncü mektup", 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16. Buradaki hükümlerin Türkiye Türkçesindeki karşılığı şu şekildedir: 1. Esas Nizamlar 2. Mezhep Usûlü 3. Ahlak 4. Mezhep hürriyeti 5. Şahsi hürriyet 6. Mahkemelerde eşitlik 7. Mülkün taarruzdan masun olması 8. Yargıçların azledilmezliği 9. Memleket savunması

⁵⁷ *Hürriyet*, "Usul-i meşverete dair altıncı mektup", 10 Recep 1285, Nu. 18.

geçmişte yaşananların üzerine bir sünger çekmiş görünmektedir. Ülke alevler içindedir ve bu yangını söndürecek yegâne çare, Fransız tarzı bir meşrutiyet idaresidir.

Yedinci ve sekizinci mektupta meclis sisteminin olası sakıncalarını dile getiren muterize cevap verilir. Yedinci mektupta “*Osmanlı ıslah olursa, para ve mahsul artacağı için ticaret gelişir ve böylece Avrupa aç kalır ve gelir bizi yağmalamaya kalkar*” sanan muterize “*Biz ne kadar terakki edersek onlar da o oranda fayda görür.*” denilir.

Sekizinci mektupta ise taleplerinin İslâm’a zarar vereceği iddialarına karşı “*Sübhanallah, milliyet-i İslamiyeyi kim unuttu! Şeriat ve İslamiyet namınadır ki biz hürriyet-i usûl-i meşveret istiyoruz.*” diyen muharrir, son olarak “*Biz memleketimizde bir hükûmet-i âdile isteriz. Evvelâ Osmanlı hanedanının zîr-i saltanatında olsun. Sâniyen, kanun-ı idaresi şeriat-ı Ahmedîye’ye mutabık bulunsun...*”⁵⁸ demek suretiyle meşrutiyet ütopyasının sınırlarını tartışmaya mahal vermeyecek şekilde netleştirir. Onun hayalini kurduğu meşrutiyet idaresi, Osmanlı hanedanı altında yer almalı ve dine muhalif olmamalıdır. Nitekim her fırsatta “şeriat-ı garrâ”⁵⁹dan yana olduğunu belirtmiştir.

Görülmektedir ki bu sekiz mektupta en çok usûl-i meşveretin dinen uygun olup-olmadığıyla ilgili eleştirilere verilen cevaplar yer almaktadır. Eleştiriler, Ali Suavi’nin *Muhbir*’de ve Ziya Paşa’nın yine *Hürriyet*’te neşrolunan yazılarında da şura ve istişare kavramlarından hareketle İslâm tarihinden ve bilhassa Peygamber asrına örneklerle aşılıma çalışılmıştır.

Getirilen bir diğer eleştiri de padişahın meclis fikrine sıcak bakmayacağı ve dolayısıyla boşuna çaba sarfedildiğiyle ilgilidir. Kemal Bey bu konuda oldukça nettir: “*Hiçbir ümmet mesela bir ferdini te’biiden hâkim-i mutlak nasbetmek yahud bir şahsın eline kudret teşri-i vermek gibi şeylerle o kaideyi ihlal etmek istemez, istese de bihak muktedir olamaz çünkü, ne bir ferдин nefsine zulm etmeye, ne de umurun hukuk-u efradı ihlal etmeye hakkı vardır.*”⁶⁰ Ona göre memleketin lehine olan her talebe padişah razı olmuştur ve yine razı olacaktır. Beşinci mektupta muterizin “*Zât-ı şahane böyle kendi istiklâline dokunacak bir şeyi isteyerek yaptırır mı?*” sorusuna “*Evet yaptırır. Çünkü şimdiye kadar devlete faidelidir diye her ne teklif ettilerse hiçbirine mümânaat etmedi. Çünkü Hanedân-ı Osmaniye’nin mu’tâdı teba’asına hakikaten pederâne bakmaktır.*”⁶¹ diye cevaplayan muharrir, *Hürriyet*’teki pekçok yazısında Mısır hidivinin tatbik ettiği meşveret usûlünü örnek gösterir. Ona göre, Osmanlı padişahı tâbiyeti altındaki bir hidivin -dahi- uyguladığı usûl-i meşvereti, ülkesinde elbette tatbik edecektir; hele ki halkın bu kadar arzusu varken. Padişah, gasb-ı hukuka devam ederek kendinin ve hanedanının şanını düşürmeyecektir.

Mektuplarda dikkat çeken bir başka eleştiri konusu da “*Bizim köylülerimiz(in) erbâb-ı dirâyeti intibâha nasıl muktedir olabilir?*”⁶² noktasında tezahür eder. Kendisine gönderilen bir mektup vesilesiyle bu soruyla muhatap olan muharrire göre, nasıl ki Avrupa’nın her köylüsü hakkı bâtıldan, ahmakı âkilden, zalimi adilden, alimi cahilden ayırmaya muktedir değilse bizde de bir miktar “erbâb-ı dirâyet” anlamında sorunlar yaşanması tabiidir. Yine halkın ekseriyetinin gazete okumaya muktedir olmaması meclis düşüncesine engel olmamalıdır. İhtimal ki hükûmet, halkın ekserisini kandırma bile böyle bir muhataranın ömrü bir iki seneyi geçmeyecektir. Esasen Kemal Bey bu eleştiriye “cehalet bahsi” olarak ad koymak suretiyle daha evvelki bir yazısında da cevap

⁵⁸ *Hürriyet*, “Usul-i meşverete dair sekizinci mektup”, 13 Şaban 1285, Nu. 22.

⁵⁹ *Hürriyet*, “İhtilaf u Ümmeti Rahmetün”, 4 Rebiülevvel 1286, Nu. 51.

⁶⁰ *Hürriyet*, “Ve şâvirhüm fi’l-emr”, 30 Rebiyülevvel 1285, Nu. 4.

⁶¹ *Hürriyet*, “Usul-i meşverete dair beşinci mektup”, 3 Recep 1285, Nu. 17.

⁶² *Hürriyet*, “Usûl-ü meşverete dair ikinci mektup”, 4 Cemaziyelahir 1285, Nu. 13.

vermiştir: “*Gelelim cehalet bahsine. Karadağ’da, Sırp’ta, Mısır’da birer Meclis-i Şurâ-yı Ümmet var. Orada buna mâni olmayan cehalet bizde niçin mâni olsun? Biz terbiyede Karadağ vahilerinin dahi mâdununda mıyız?*”⁶³ Kemal Beye göre “cehalet bahsi” muteriz tarafından kasıtlı olarak abartılmaktadır. Nitekim dördüncü mektupta “Otuz milyonluk ülkede feyiz sahibi, kudret-i dirayete malik sahip üç dört kişinin varlığına” inanan bir muteriz söz konusudur. Kemal Beye göre Osmanlılar öylesine kerem sahibi bir nesildir ki oradan İbni Kemaller, Saadettinler, Köprülüler yetişmiştir. Hele bir meclis-i hürriyet açılınsın, görülecektir ki oraya kimsenin hatırına gelmeyen daha nice zeki ve hatip efendiler, ağalar gelecektir.

Kemal Bey *Hürriyet*’teki yazılarında memleketin maliye, ekonomi, eğitim, ahlâk gibi alanlardaki iç sorunları; Mısır ve Girit acil olmak kaydı ile dış siyasete dair yaşanan sorunlar, bunlara ilaveten Şark meselesi, Avrupa ile ilişkiler, Paris Konferansı, Rusya’nın Tuna vilayeti başta olmak üzere Balkanlardaki faaliyetleri gibi dış politikaya dair konular üzerine pekçok yazı kaleme almıştır. Bu yazıların sonunda sorunların halline dair mevzuyu dönüp dolaştırıp bir şekilde meşverete getirmiştir.

1867’nin politik atmosferinde, Namık Kemal’in siyasi paradigmasını belirginleştirmesi açısından karşımıza çıkan bir başka eser de meşhur *Hürriyet Kasidesi*’dir. Normalde kasideler devlet büyüklerini övmek için yazılır. Ancak Namık Kemal “bâb-ı hükûmetten” çekilme hadisesinin hemen üzerine yazdığı bu kasidesiyle “zalim” ve “sayyâd-ı bî-insâf” olarak gördüğü Sultan Abdülaziz ile “erbâb-ı denâet”, “muîn” ve “köpek” yakıştırmalarıyla saraydaki bürokrat ve yüksek rütbeli askerleri en ağır biçimde eleştirmiş; buna karşılık sırtını millet, vatan ve din gibi değerlere dayayarak hürriyeti yüceltmıştır:

*Durur ahkâm-ı nusret ittihâd-ı kalb-i millette
Çıkar âsâr-ı rahmet ihtilâf-ı re’y-i ümmetten*⁶⁴

beytinde kullanılan millet kavramından maksat “ümme-i İslâm” dır. Şaire göre başarı milletin ittihadıyla hükmünü icra edecek, rahmet eserleri ümmetin ihtilafından çıkacaktır. İlk bakışta iki mısra arasında bir tezat var gibi görünse de buradaki ittihadın ümmetin muhtelif fikirlerinden oluşan rey olduğu anlaşılmaktadır. Bu beyitte ayrıca açık bir şekilde yine Hz. Muhammed’in “Ümmetimin ihtilâfı rahmettir.” hadisine telmih vardır. Şaire göre her fikir, İslâm âlemi için bir zenginliktir.

Namık Kemal, aynı konuyu *Hadîka*’da neşredilen “Ümmetin İhtilâfı Rahmettir” başlıklı yazısında işlemeye devam eder. Yazıda önce “müspet ihtilaf” ile “menfi ihtilaf” arasındaki farkı anlatır, ardından “Ümmetin ihtilâfı rahmettir kâide-i külliyesini ihtilâf-ı bi’l-meyl ile tefsir etmek lâzım gelir. Yoksa ihtilâf-ı bi’l-fiil rahmet değil, saadet-i âtiye için ihtiyar olunur bir muvakkat zahmettir.”⁶⁵ der.

Bu yazıdan bir ay evvel yine *Hadîka*’da neşredilen “Müsavat” başlıklı bir başka yazısında “Biz ki Müslümanlarız, vatanımıza hem paramızla hem canımızla hizmet ederiz”⁶⁶ diyen Kemal Bey konuyu meşverete getirir. Zira bedel ödenirken eşitlik isteyen idare, karar mekanizmalarında da halka kapısını açmalıdır. Namık Kemal’in “müsâvât” başlığı altında pekçok gazete yazısında dile getirdiği bu husus, onun düşünce sistematigi içinde bir zaman sonra meşveret kavramını

⁶³ *Hürriyet*, “Ve şavirhüm fi’l-emr”, 30 Rebiyülevvel 1285, Nu. 4.

⁶⁴ Namık Kemal, *agş*, 374.

⁶⁵ *Hadîka*, “Ümmetin İhtilâfı Rahmettir”, 10 Aralık 1872, Nu. 20.

⁶⁶ *Hadîka*, “Müsavat”, 13 Ramazan 1289, Nu. 5.

zorunlu kılar. *İbret*'te yayımlanan ve bugün dahi pekçok kimsenin kullandığı “Bârîka-i hakikat müsâdeme-i efkârdan çıkar” sözünü başlık yapan bir yazısında “*Şûra-yı Devlet ki bugün memlekette hizmet-i teşrî'e memurdur, müzakerâtını açık tutmak lazım gelse ve nefsinde iktidar görenlerden lâyiha kabul eylese acaba bundan ne mahzur tevellüd eder? Bize kalır ise bilâkis birçok fâideler husule gelir*”⁶⁷ diyen Kemal Beye göre “menfaat-i millete taalluk eden işlerin” müzakerâtı meydana çıkarılmalıdır.

Kemal Bey, aynı günlerde “Cehennemde Bir Muhâvere” başlığıyla *Diyojen*'de kısa ve ilginç bir piyes yayımlamıştır. Bu metinde antik Yunan düşünürü Diyojen ile devlet yönetiminde her yolu mübah görmüş ve acımasızlığıyla nam salmış İtalyan politikacı Makyavel'i ironik bir dille muhavere ettirilir. Konuşmanın sonunda Diyojen “*Koca diplomat! Ben şuraya eğlenmeye geldim. Sen sözlerimi ciddi hamlediyorsun da Diyojen'i iltizâm ettim zannediyorsun, öyle mi? Mademki muradın bahsetmek imiş, haydi bakalım şu sualime de bir cevap ver: Mösyö Thiers gibi Fransa'da ne kadar cumhurcu varsa cumhurun bekası namına kurşuna dizmek yollu tedâbîr-i hakîmâne hiç hatırına geldi mi?*” diye sorar. Bu iki zıt anlayışı konuşuran Namık Kemal, Makyavel'i eleştirenlere, ondan sonra ortaya çıkmış ve bugün de hüküm sürenler arasında azımsanamayacak sayıya ulaşmış bulunan yöneticilerin, işi, âdeta Makyavel'e rahmet okutacak seviyelere vardırıldığını bu hayali konuşmayla göstermek ister.⁶⁸ Nitekim Makyavel cevaben “*Muradın âlemin, âlem-i terakki olduğunu göstermek ise, işte anladık. Artık çekil oradan, sen de bana gölge etmeye başladın!*”⁶⁹ demek suretiyle tartışmadan çekilir. Buradaki “gölge etmek” metaforuyla, Diyojen'in kendisini ziyarete gelerek bir isteği olup olmadığını soran Büyük İskender'e “Gölge etme, başka ihsan istemem” şeklindeki meşhur cevabına gönderme yapılır.

Namık Kemal'in Londra'da iken gazetesinin başında muhayyel bir muteriz vasıtasıyla yaptığı tartışmalar, eş zamanlı olarak İstanbul'da neşredilen *Mecmûa-i Maârif* ile *İstanbul* gazetelerinin sütunlarında da yaşanmıştır. O dönemde hürriyet taraftarlarını oldukça meşgul etmiş biri olarak gördüğümüz Hayrettin Bey⁷⁰'e göre meclis “*yabancıların Osmanlı Türkiyesi'nde kargaşalıklar yaratarak, bundan hem siyasal ve hem de ekonomik yönlerden yararlar sağlamak için, Türkiye'ye sokmak istedikleri bir kavram*”⁷¹dir. Hayrettin Bey, *Mecmûa-i Maârif*'te yayımlanan “*Bir memlekette özgürlük ve millet meclisi fikirlerinin yararlı olabilmesi için, o toplumda fikren ve ruhen alışılmış ve o düzeye erişilmiş olmalıdır. Biz, yabancıların kendi memleketlerinde çok olumlu sonuçlar veren bu tür icraatını inceleyip öğrenmek düzeyine gelmeden, millet meclisi peşinde koşmamalıyız.*”⁷² şeklindeki açıklamasından, esasen meclis düzenine karşı olmadığını anlıyoruz. O, işin aceleye getirilmesinin doğuracağı vahim neticelerden endişe eder görünmektedir. Polonyalı Hayreddin Bey, Osmanlı Devleti bünyesinde bir meclis kurulması için eksik olan temel noktanın entelektüel birikim olduğuna işaret eder.⁷³ Bu birikim olmadan girişilecek her yol memlekete belâ getirecektir. Her şeyden evvel meşveret düzenine geçmek için önce fikren ve ruhen ona hazır olmak lazımdır. Bu iş, Yeni Osmanlılar'ın yaptığı gibi alafranga

⁶⁷ *İbret*, “Bârîka-i hakikat müsâdeme-i efkârdan çıkar”, 22 Zilkade 1289, Nu. 98.

⁶⁸ Namık Kemal, *Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye*, haz. Erdoğan Kul, “Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye ve Eserde Ele Alınan Ana Konular Üzerine” başlıklı giriş yazısının içinden, (Ankara: Birleşik Yayıncılık, 2014) 14.

⁶⁹ *Diyojen*, Cehennemde Bir Muhâvere, 14 Ağustos 1872,

⁷⁰ Polonyalı Hayrettin Bey, asıl ismiyle Karol Karski, *Basiret, Terâkki, Medeniyet, Levant Herald, Osmanlı, Tercüman-ı Hakikat, Phare du Bosphore, Takvim-i Vekâyi ve La Turquie ve Vakıt* gibi yerli ve yabancı pekçok gazetede yazarlık yapmış, Osmanlı fikir, siyaset ve hukuk hayatında etkili olmuş bir gazetecidir.

⁷¹ Necdet Kurdakul, “Ölümünün 100. Yılında Unutulan Yönleriyle Namık Kemal” *Tarih ve Toplum*, X/60 (1998): 331.

⁷² *Mecmûa-i Maârif*, 21 Ekim 1868, Nu. 165.

⁷³ Musa Gümüş, “Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir mi?” *Tarih Okulu Dergisi* 8/13 (2015): 379.

pantolon giyip şarap ve şampanya içmek gibi kolay olmayacaktır. Avrupâî usullerde devlet yönetmeye geçmek basit bir iş değildir.⁷⁴

Hayrettin Beyin saldırılarına *İstanbul* gazetesinde yayımlanan yazılarla cevap verilmiştir. Evvela dönemin ruhuna uygun olarak isimsiz iki okuyucu mektubu yayımlanmıştır. Bu yazılarda Türk, Kürt, Arap, Arnavut unsurların bir araya gelerek bir meclis oluşturamayacağını savunan Hayrettin Beye, o milletlerin içinde yetişmiş nice insan bulunduğu hatırlatılıp kendisinin “bunların ayaktozu bile olamayacağı” şeklinde set bir cevap verilmiştir.⁷⁵ Bu iki mektuptan sonra -kuvvetle muhtemel müstear isim kullanmış olan- Selahattin isimli bir yazar, daha sakin ve yumuşak bir üslûpla tartışmaya dahil olmuş, zamanla fikirlerin değişebileceğinden, toplumların olgunlaşacağından hareketle yargıların ve çözümlerin de gözden geçirilmesinin muhakkak olduğuna işaret etmiştir.⁷⁶

Tartışma, daha sonra bizzat Hayrettin Bey ile Namık Kemal arasındaki bir kavgaya dönüşmüştür. Hayrettin Bey *Mecmua-i Maarif* yerine çıkarılmaya başlanan *Terakkî*'de yazmaya başlamış, Kemal Bey ise *Hürriyet*'te bunlara cevap vermiştir. Hayrettin Beyin Osmanlı Devleti'nde yapılması istenen her türlü anayasal ıslahatın dış çevrelerin arzu ve yönlendirmeleriyle değil, memleketin kendi iç dinamikleriyle başlamasını istemektedir. Ona göre meşveret, hürriyet, adalet gibi konulardaki sorunların çözümü Batı'dan kopya edilecek kanun ve kurumlarla çözülemeyecektir.

Hayrettin Beyin polemikleri Yeni Osmanlılar'ı hayli meşgul etmiş görünmektedir. Zira kendisinin yazıları gün gün takip edilmiş ve *Hürriyet*'te mütalaalar yapılmıştır. “*Bu Hayrettin her kim ise tarikatça ilerlemek sevk ve hararetiyle Yeni Osmanlılar hakkında hayli bî-edebane lisan kullandığından şu biçarenin dahi emsali gibi tatyib ve teskini için Babîâli'nin atıfet ve mükâfatına mazhariyeti temenni olunur.*”⁷⁷ yollu müstehzi yaklaşımlar, Hayrettin Beyi durduracak gibi değildir. En sonunda Hayrettin Beyin “zaman içinde tedrici tekâmül felsefesine adanmış kızan”⁷⁸ Kemal Bey, konuyla ilgili kaleme aldığı son yazısında kendine has üslubuyla sert bir yazı kaleme alınca ikili arasındaki tartışma birden biter.

Namık Kemal, 7 Temmuz 1868 tarihinde Londra'da iken *Hürriyet*'te kaleme aldığı, “Ümmetimin ihtilafında rahmet vardır” mealindeki hadise atıf yaparak neşrettiği “İhtilâf u ümmeti rahmetün” başlıklı yazıdan⁷⁹ dört yıl sonra, 1872'de İstanbul'da “Ümmetin İhtilâfı rahmettir” başlıklı bir yazı yayımlamıştır. *Hadîka*'da neşredilen bu yazıda, âlemde görülen nizamın devamı için her bir parçanın cezbe içinde vazifesini yapması gibi, âlem-i insaniyetin tekamülünde de “içtima ve ihtilaf kuvvetlerinin tekabülü”⁸⁰ ne ihtiyaç duyulduğundan bahseder ve sözü yine meşveretin önemine getirir.

25 Kasım 1870'de İstanbul'a dönen Namık Kemal, yaklaşık bir sene sonra Gelibolu Mutasarrıflığına atanmıştır. Aradaki bir yıl içinde *Diyoben*'de yazılar yazmış, *İbret*'te

⁷⁴ Hayrettin Bey, konuyla ilgili görüşlerini *Mecmua-i Maarif*'in 26 Cemaziyelahir 1285 tarihli 158 numaralı nüshası ile 15 Recep 1285 tarihli 173 numaralı nüshaları arasındaki iki aylık bir sürede peşpeşe neşrettiği yazılarında dile getirmiştir.

⁷⁵ *İstanbul*, 28 Ekim 1868, Nu. 417.

⁷⁶ *İstanbul*, 29 Ekim 1868, Nu. 418.

⁷⁷ *Hürriyet*, “İstanbul'dan Mektup”, 15 Mart 1869, Nu. 38.

⁷⁸ Necdet Kurdağ, *agm*, 331.

⁷⁹ Bu yazıda asıl konu Şark meselesi olup, muharrir burada uzun uzun bu meselenin halli için “usul-ü meşveret”ten bahseder. Öncesinde de “Tafsilat-ı idarede her ne yapıldı ve zuhur ettiyse hemen cümlesi Yeni Osmanlılar âzâsının işârât ve ihtarâtına muvâfık çıkmıştır” denilerek istişare etmenin önemine dikkat çekmiştir.

⁸⁰ *Hadîka*, “Ümmetin ihtilâfı rahmettir”, 9 Şevval 1289, Nu. 20.

başmuharrirliğe kadar yükselmiştir. Muhtemeldir ki Gelibolu'na gönderilmesindeki maksat kendisini İstanbul'daki siyasetten ve matbuat dünyasından uzak tutmaktır. Ne var ki oradan müstear isim kullanarak *Hadika*'da ve *İbret*'te sert eleştirilerine devam eder. "Hürriyet-i Efkâr", "Biz İstemesek Zelil Olmazdık" vb. yazıları nedeniyle *İbret* gazetesi saray tarafından ikaz edilir. Uzaklaştırmanın bir fayda göstermediğini gören idare, üç ay sonra, Ocak 1873'de onu tekrar İstanbul'a çağırır. Hemen *İbret*'te yazılarına başlayan Namık Kemal'in fırtına koparacak esas hamlesi için nisan ayının gelmesi gerekmektedir.

1 Nisan 1873 Salı gecesi Gedik Paşa Tiyatrosu'nda gerçekleştirilen *Vatan yahûd Silistre* temsili geniş yankılar uyandırmıştır. Salonu dolduranların "Yaşasın vatan! Yaşasın Kemal! Yaşa vatanın Kemali!" haykırışları sokağa taşmış; ardından kalabalık, gecenin yarısında ellerinde fenerin şavkıyla yola revan olup Unkapanı Köprüsü üzerinden Galatasaray'a yönelmiştir. Maksatları Kemal Beyi görmek ve kendisini tebrik etmektir. Bu coşkunun ardından Kemal Bey tevkif edilip Magosa'ya sürgün edilir.

Piyesin hemen ardından 6 Nisan 1873'de *İbret*, birkaç gazeteyle birlikte bir daha yayımlanmamak üzere kapatılır. Aynı gece Güllü Agop tiyatrosunda bulunan Namık Kemal, Zaptiye Müşirliğine çağrılır ve oradan hapishaneye gönderilir. Tevfik edilenler arasında pekçok sanatçı vardır. 9 Nisan'da Hidiviye posta vapurlarından birine bindirilerek İstanbul'dan çıkartılırlar. Ne ile suçlandıklarını ve vapurun kendilerini nereye götüreceğini bilmeksizin süren yolculuğun ardından Biga yakınlarındaki bir başka vapura nakledilirler ve orada üç gün bekletilirler. Sonra vapur bilinmez yolculuğuna devam eder, Ahmet Mithat ve Ebuzziya Tevfik Rodos'ta indirilir. Sabah olduğunda Namık Kemal Magosa'da vapurdan indirilir. Burada otuz sekiz ay geçiren muharrir, sanat hayatının en velûd dönemini geçirir. Bunda İstanbul'dan çok uzakta olması nedeniyle çevresiyle irtibat kuramamasının, siyasi gelişmelerden haberdar olamamasının rolü büyüktür. Hususi mektuplarından anladığımız kadarıyla Magosa sürgününün dikkat çeken bir başka yönü oradaki zorlu yaşam koşullarıdır. Burası iklimi ve bitki örtüsü bakımından son derece olumsuz bir yerdir; "arı iriliğinde sivrisinekler ve timsah büyüklüğünde kertenkeleler" vardır. Pekçok kez sıtmaya yakalanmıştır. Magosa'yı "ufûnet ve kerâhetlerine nazaran rûy-i arzın kurtlaşmış iki çibani denilmeğe lâyık olan yer"⁸¹ olarak gören muharrir, ilk getirildiğinde mezara benzeyen küçük taş bir hücreye konduğunu, geceyi ince bir şilte üzerinde geçirdiğini anlatır.⁸²

Rüya, işte o şartlarda, Magosa'da, tecrid altında, ufûnetli, rutubetli ve soğuk bir hücrede kaleme alınmıştır. Eserde, köşkün penceresinden Boğaziçi'ne bakan şair, gökyüzünün birden kapandığını, çevreye bir karanlık ve matem çöktüğünü, hayvanatın korkuyla kaçıştığını ve yeryüzüne inen gulyabanilerin etrafı sardığını görür. Manzara bir kıyamet gibidir ve şair sabah olmayacağı endişesiyle uykuya dalar. Rüyasında yeşil düzlükler, dereler, cıvıldaayan kuşlar görülür. O sırada semadan bir kadın zuhur eder. Bu kadın "hürriyet perisi"dir. Etrafında toplanan kalabalığa ülkenin sorunlarını anlatır, onlardan mücadele sözü alır ve hep birlikte aydınlık bir geleceğe yürürler. Fantastik bir kurguyla kaleme alınmış, zaman ve mekân unsurlarının muhayyel ve efsunlu olduğu bu eser, bir ütopyadır. Şair burada ideal devlet ve toplum tasavvurunu ortaya

⁸¹ Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları-I* (Ankara, TTK Yayınları, 1967) 237.

⁸² Başta Magosa olmak üzere bütün sürgünlüklerini, oralarda yaşadıkları zorlukları, dostlarından gördüğü ihanet ve vefaları, ailesine duyduğu özlemi, dönemin devlet ve sanat insanlarıyla yazışmalarını Fevziye Abdullah Tansel'in derlediği dört ciltten oluşan eserde bulmak mümkündür. Günümüzde Namık Kemal'e ait olduğu ileri sürülen mektuplar hâlâ gün yüzüne çıkmakta ve yakın tarihi aydınlatmaktadır.

koymuştur. Hülasa, Namık Kemal'in yazı hayatının en başından itibaren istinad ettiği hürriyet, adalet ve meşveret kavramları bu eserde de güçlü bir biçimde yer alır.

Namık Kemal, otuz sekiz ay sonra Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra İstanbul'a döner. Ortalık karışıktır. Genç Şehzade Abdülhamid "Meşrutiyet ve parlamento sistemine dayanmayacak bir idareyi kabul etmem"⁸³ demek suretiyle Midhat Paşa gibi hürriyet önderlerinin gönlünü kazanmıştır. V. Murat'ın sağlık sorunları gerekçesiyle tahttan indirilmesinden sonra yerine 31 Ağustos 1876'da kendisinden "anayasayı ilan etme sözü"⁸⁴ alınmış olan II. Abdülhamid tahta çıkarılır. Kemal Bey, Abdülhamid'in cülusundan birkaç hafta sonra Şurâ-yı Devlet üyeliğine atanır, ekim ayında da Kanun-i Esasi'yi hazırlayacak ekibe üye olarak alınır.

23 Aralık 1876 günü Kanûn-ı Esâsî yürürlüğe girerek meşrutiyet yönetiminin temelini oluşturmuştur. Ancak çok geçmeden meclis üzerine tartışmalar yeniden alevlenmiştir. Bilhassa *Basiret* ve daha sonra *Ruznâme-i Ceride-i Havadis* gazetelerinin sütunlarında, meclis taraftarları "Avrupalı devletlerin işbirlikçileri" olarak gösterilmiştir. Bu bakış açısına göre şeri hükümler zaten meşverete imkân tanımaktadır, fazlasını istemenin memlekete hayır getirmeyeceği açıktır. Hatta bu düşüncede aşırıya kaçılırsa, meclis çoğunluğunu ele geçirecek gayri müslimler Osmanlı Devleti'ni yıkabilecektir. Kanun taslağı üzerinde başlayan ihtilaflar II. Abdülhamid'i tedirgin etmeye başlayınca, Namık Kemal birlikte hareket ettiği Mithat ve Ziya Paşalarla birlikte bir kez daha saraydan uzaklaşmak zorunda kalır. Nitekim kısa süre sonra Osmanlı-Rus savaşını gerekçe gösteren II. Abdülhamid, verdiği bütün sözleri çiğneyip Meclis-i Mebûsan'ı askıya alır. Yıldız Mahkemesi'ni kurup Midhat Paşa'yı Taif'e sürgüne gönderir. Bir süre sonra Paşa, hücrelerinde boğularak öldürülür.⁸⁵

Namık Kemal, 1877'nin şubat ayında tutuklanır, nisanda yargılamalar başlar. Mayıs ayındaki son duruşmada beraat etse de hapisliği devam ettirilir ve nihayet temmuz ayında Midilli'ye gitmek şartı ile tahliye edilir. Midilli sürgününde 93 Harbi'ni uzaktan takip etmek zorunda kalan Kemal Bey, savaşın olumsuz seyrini takip ederken gazetelere imzasız yazılar göndermeye devam etmiş, diğer yandan edebî üretime devam etmiştir. Midilli sürgününü Rodos ve Sakız takip eder, son sürgün yerinde 47 yaşında iken 2 Aralık 1888'de vefat eder. Cenazesi padişahın onayıyla Gelibolu'na getirilir ve oraya defnedilir. Yeni padişahın fikirlerine iştirak etmeyen aydınlar ya hapse atılmış ya da sürgüne gitmek zorunda kalmıştır. Bunlardan bir kısmı hayatını vatanından çok uzakta gurbette kaybetmiş, bir daha vatanlarını görme imkânı bulamamıştır. Sahne artık otuz yıl boyunca tek başına padişah Abdulhamit'indir.

⁸³ Mahmut Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu (İstanbul: Berekât Yayınevi, 1983) 161.

⁸⁴ J. Shaw Stanford ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, haz. Mehmet Harmancı (İstanbul: 1983) 210.

⁸⁵ Gökhan Çetinsaya ve Ş Tufan Buzpınar "Midhat Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, XXX (Ankara 2020), 10.

Sonuç

Namık Kemal, büyük bir imparatorluğun çökmeye başladığı zamanda yaşamış ve her vatansever aydın gibi ülkesini kurtarmanın mücadelesini vermiştir. Çözümüne yönelik fikirlerini edebiyat ve basın aracılığıyla idareye ve halka anlatmaya çalışmıştır. Hususen gazetelerde yazdığı yazılarında nev'i şahsına münhasır üslûbuyla “ateşin bir hatip” olarak gürlemiştir. Savunduğu Osmanlıcılık ve ittihâd-ı İslâm ideolojisi, meclis fikri, kanun, eşitlik, vatan ve hürriyet kavramları, yaşadığı dönemden günümüze kadar uzanan bir çizgide Türk siyasal ve sosyal hayatına tesir etmiştir.

Kemal Beyin ismiyle özdeşleşen kavramlardan bir tanesi de meşrutiyet'tir. Bu hususta Avrupa parlamentolarındaki uygulamaları örnek alan Kemal Bey, fikirlerini evvela dini bir forma oturtur. Demokrasi, parlamento, seçim, kamuoyu gibi Avrupa menşeli kavramlar, onun metodolojisinde usûl-i meşveret, şura, ehli hall ve'l-akd ve biat kelimeleriyle karşılık bulur. Ardından esasa geçilirken yine İslâmî meşrutiyet aranır. Bu anlamda meşveret kavramı, zihinlerde meclis fikrini hatıra getiren, onu zorunlu ve meşru kılan bir araç olarak kullanılmıştır. Yazılarında sık sık âyet ve hadislere isnad ederek, İslâm tarihinden örnekler vererek meclis düşüncesini tahkim eder. Böylelikle Bâbîâli ve taraftarlarının hareket alanını da kısıtlamış olur. Hülâsa, Namık Kemal için meşrutiyet yönetimi sadece tarihî gelişmelerin değil aynı zamanda dinî hüküm ve uygulamaların getirdiği bir zorunluluktur.

Onun *Hürriyet*'teki yazılarında ve bilhassa mezkûr sekiz mektubunda ileri sürdüğü, daha sonra diğer gazete ve mecmualarda, mektuplarında da ifade ettiği meclis düşüncesi şu prensipler üzerinde oturur:

1- Hürriyet insana Tanrı tarafından doğuştan verilmiştir. Hürriyet ancak cemiyet içinde muhafaza olunur. Zira ferdi, bir başka ferdin taarruzundan koruyabilecek bir kuvve-i gâlibeyi ancak cemiyet oluşturabilir. Hakkı temin edecek, batılı def edecek bu kuvve, mutlaku'l-vücûb olmalıdır. Bunun yolu ise ancak çevrede varolan kuvvetlerin ictimasıyla mümkündür. İşte bu noktada usûl-i meşveret, yani meclis gerekecektir. Bu nedenle kanunları hazırlamak ve idarî işleri düzenlemek üzere bir *Meclis-i Şurâ-yı Devlet*; Osmanlı tebaasını teşkil eden herkesin eşit bir şekilde yönetime katılabileceği, hürriyet ve adalete müstenid bir *Meclis-i Şurâ-yı Ümmet* ve hükûmet ile halk arasındaki anlaşmazlıkları giderecek ve yasaları inceleyecek bir *Senato* inşa edilmelidir.

2- Teşrî kuvveti ile icra kuvveti kesin olarak birbirinden ayrılmalıdır. Bütün kurumlar denetime açık olmalıdır.

3- Tesis edilecek nizam ve yasalar şeriat-ı Ahmediye'ye uygun olmalıdır.

4- Bütün bu ıslahatlar hanedanın altında olmalıdır.

Kemal Beyin tasavvur ettiği meclis, Osmanlı Devleti'nin yasal varlığına bağlı bir meclistir. Yaşadığı dönemin padişahları ile sorunları olsa da tarihin derinlikleri arasında kalan bütün Osmanlı padişahlarına hayran bir Namık Kemal söz konusudur.

Namık Kemal'in düzenli ve parlak bir tahsili yoktur. Parça parça tasavvuf ve edebiyat dersleri almıştır, babasıyla Osmanlı tarihi okumuş, özel hocalardan bir miktar Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Dolayısıyla diğer Tanzimat aydınlarının aksine bürokraside yahut orduda yüksek rütbeli yerlere gelememiştir. Başkatip muavinliği, gümrük katipliği ve Tercüme Odası memuriyetinde bulunmuştur. Onu entelektüel anlamda bir yerlere getiren kuvvet,

otodidaktizimdir. Örneğin Başlangıçta Tunuslu Hayreddin Paşa'nın eserleri ve çevirilerinin tesiriyle Paris'i örnek almıştır. Londra'da yaşamaya mecbur kaldığı dönemde İngiliz devlet yönetimini tanımış ve geriye en uygun yönetim şekli olarak Fransızlarinkini benimsemiştir. Ancak yıllar geçtikçe saltanatla idare olunmaları nedeniyle Belçika'daki idare usulünün Osmanlıya en uygun model olduğuna kanaat getirmiştir. Yani doğrularını yaşayarak, gözlemleyerek bulmuştur.

Esasen kendisinin ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti içinde yer alan arkadaşlarının başta meşrutiyet olmak üzere savunduğu siyasî fikirler, vaktiyle Sadık Rifat Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa, Midhat Paşa gibi devlet adamı ve aydınlarını takip etmekten ibarettir. Bu anlamda Namık Kemal'i bir teorisyen olarak görmemek gerekir; o tıpkı arkadaşları gibi işin mücadele ve propaganda tarafında kalmıştır.

Kemal Bey, hemen her gazeteci gibi belli ölçülerde polemikçidir. Bir miktar cerbezeye düşkün olduğu da söylenebilir. Batılı düşünürlerin fikirlerini örnek göstermiş ancak, onların dayandığı seküler ve felsefî fikirler ile İslam şeriatı ve saray arasında daima tezat bir duruma düşmüştür. Londra'dan döndükten sonra kaleme aldığı yazılardan anladığımız kadarıyla hiçbir zaman Batılı anlamda bir Cumhuriyetçi olmamıştır. Bu noktada Ziya Paşa'dan ayrılır. O meşrutî monarşiden yanadır. Ziya Paşa, *Hürriyet*'teki son yazılarında açıkça cumhuriyet talep etmekte, padişaha "bizler senin kölen değiliz" diye haykırmaktadır. Bu noktada Namık Kemal daha ileri gitmeye cesaret edememiştir midir yoksa hanedana bağlılığı konusunda gerçekten samimi midir, tartışılabilir. Kemal Bey, laiklik anlamında ustası ve bir müddet teşrik-i mesai içinde bulunduğu Şinasi'den çok farklı bir yerde durmaktadır; pekçok yazısında şeriat-ı garrâ'dan yana olduğunu vurgulamış ve hukukun kaynağı olarak Tanrı'yı kabul etmiştir. Bu bakımlardan Tevfik Fikret'i, bir düşünce ve siyaset adamı olarak Mustafa Kemal Atatürk'ü tam anlamıyla kendisine bağlayan görüşler de doğru görünmemektedir. Kısacası onun fikirlerinin kendi çağı içinde bile sınırları ve bir eşiği olduğunu ve orayı hiç aşmadığını söyleyebiliriz. Kabul etmek gerekir ki onu biraz da edebiyat kanonu lejander bir şahsiyet yapmıştır.

Bütün bunlar, onun hayatı boyunca tek adamlığa karşı meclisi, tefrikaya karşı ittifadı, adam kayırmacılığa karşı müsavata, istibdata karşı hürriyeti, zulme karşı adaleti savunan, bu uğurda defalarca sürgünü ve hapsi göze almış bir kahraman olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir.

Kaynakça

1. Süreli Yayınlar

- Hürriyet*, “Hubbü’l-vatan mine’l- iman”, 9 Rebiyyülevvel 1285, Nu. 1.
- Hürriyet*, “Ve şâvirhüm fi’l-emr”, 30 Rebiyyülevvel 1285, Nu. 4.
- Hürriyet*, “Sekizinci nomeromuzdaki maliye bendine zeyl”, 13 Cemaziyelevvel 1285, Nu. 10.
- Hürriyet*, “Vükelâ-yı hazırânın Yeni Osmanlılar hakkında kullandıkları Politika”, 13 Cemaziyelevvel 1285, Nu. 11.
- Hürriyet*, “Usul-i meşverete dair bir mu’terize cevaben yazılmış mektup”, 27 Cemaziyelevvel 1285, Nu. 12.
- Hürriyet*, “Usûl-i meşverete dair ikinci mektup”, 4 Cemaziyelahir 1285, Nu. 13.
- Hürriyet*, “Usul-i meşverete dair üçüncü mektup”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14.
- Mecmûa-i Maârif, 13 Cemaziyelahir 1285, Nu. 165.
- Hürriyet*, “Usul-i meşverete dair dördüncü mektup”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16.
- Hürriyet*, “Usul-i meşverete dair beşinci mektup”, 3 Recep 1285, Nu. 17.
- İstanbul*, 11 Recep 1285, Nu. 417.
- İstanbul*, 12 Recep 1285, Nu. 418.
- Hürriyet*, “Usul-i meşverete dair altıncı mektup”, 10 Recep 1285, Nu. 18.
- Hürriyet*, “Usul-i meşverete dair sekizinci mektup”, 13 Şaban 1285, Nu. 22.
- Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin yeni mukâsesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20.
- Hürriyet*, “Hasta adam”, 23 Şaban 1285, Nu. 24.
- Hürriyet*, “Yine Girit meselesi tazelendi”, 23 Şaban 1285, Nu. 24.
- Hürriyet*, “Sadâret”, 17 Zilkade 1285, Nu. 36.
- Hürriyet*, “İstanbul’dan mektup”, 1 Zilhicce 1285, Nu. 38.
- Hürriyet*, “Raybe’l menun”, 5 Safer 1286, Nu. 47.
- Hürriyet*, “İhtilaf u ümmeti rahmetün”, 4 Rebiülevvel 1286, Nu. 51.
- Hürriyet*, “İdâre-i cumhûriyye ile hükûmet-i şahsiyenin farkı”, 14 Rebiyyülevvel 1287, Nu. 99.
- Hürriyet*, “Hâtîme”, 22 Rebiyyülevvel 1287, Nu. 100.
- İbret*, “Memur”, 7 Teşrinievvel 1288/ 16 Şaban 1289.
- İbret*, “Prusya meselesi”, 18 Teşrinievvel 1288/ 27 Şaban 1289.
- Diyojen*, Cehennemde bir muhâvere, 9 Cemaziyelahir 1289/ 2 Ağustos 1288.
- Hadîka*, “Müsavat”, 13 Ramazan 1289, Nu. 5.
- Hadîka*, “Ümmetin ihtilâfi rahmettir”, 9 Şevval 1289, Nu. 20.
- İbret*, “Bârika-i hakikat müsâdeme-i efkârdan çıkar”, 22 Zilkade 1289, Nu. 98.

2. Telif eserler

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-VI*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1885.
- Akün, Ömer Faruk. “Namık Kemal”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXII (İstanbul 1995), ss. 361-378.
- Akyıldız, Ali. “Sâdık Rifat Paşa”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXV (İstanbul 2013), ss. 400-401.
- Ali Ekrem, *Namık Kemal*. Ankara: MEB Yayınları, 1992.
- Aydoğdu, Nergiz Yılmaz ve Kara, İsmail. *Namık Kemal Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY, 2003.
- Beyatlı, Yahya Kemal. *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2008.
- Beydilli, Kemal. “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XLIII (İstanbul 2013), ss. 430-433.
- Çelik, Hüseyin. “Hürriyet” TDV İslâm Ansiklopedisi, XVIII (İstanbul 1995), ss. 505-507.
- Çelik, Hüseyin. “Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Türkiye’de Parlamenter Sistem Tartışmalarının Başlaması”, *Osmanlı VII*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Çetin, Atilla. “Hayreddin Paşa, Tunuslu”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XVII (İstanbul 2013), ss. 57-60.
- Çetinsaya, Gökhan ve Buzpınar, Ş. Tufan. “Midhat Paşa”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXX (Ankara 2020), ss. 7-11.
- Değirmenci, Kevser. "Hürriyet Gazetesi'ne Göre [1868-1870] Bulgar Sorunu." *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 16 (2023): 197-225.
- Ebuzziya Tevfik Bey. *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Haz., Şemsettin Kutlu. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Gümüş, Musa. “Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti’ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir mi?” *Tarih Okulu Dergisi* 8/13 (2015): 363-387.
- Gündoğdu, Mehmet Ali. “İttihâd-ı İslam İdeolojisinin Türk Edebiyatına Yansıması 1839-1908” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Gündoğdu, Mehmet Ali. “Yenilikçi Tanzimat Aydınlarının İslam’ın Köklerine Yönelişi” *Journal of Turkish Studies*, 13 (2018): 243-257.
- Kılıç, Selda. “1864 Vilâyet Nizâmnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa.” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005): 99-111.
- Kurdakul, Necdet. “Ölümünün 100. Yılında Unutulan Yönleriyle Namık Kemal.” *Tarih ve Toplum*, X/60 (1998): 329-336.
- Mahmut Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*. Haz., İsmet Miroğlu. İstanbul: Berekât Yayınevi, 1983.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Meriç, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Namık Kemal. "Hürriyet Kasidesi", *Büyük Türk Klasikleri VIII*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- Namık Kemal. *Renan Müdafaaamesi*, Haz., M Fuad Köprülü. Ankara: Güven Matbaası, 1962.
- Namık Kemal, *Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye*. Haz., Erdoğan Kul "Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye ve Eserde Ele Alınan Ana Konular Üzerine" başlıklı giriş yazısının içinden. Ankara: Birleşik Yayıncılık, 2014.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları, 1995.
- Ölmez, Adem. "Osmanlı Devleti'nin Son Asrında İslam ve "Usul-i Meşveret" Tartışmaları" *Köprü Dergisi*. 58 (1997): 96-105.
- Özön, Mustafa Nihat. *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Özgül, Metin Kayıhan. *XIX. Asrın Özel Bir Edebiyat Mahfeli Olarak Encümen-i Şuara*. İstanbul: Kurgan Edebiyat, 2012.
- Pehlivanoglu, Emrah. *Tanzimat ve Metatarih*. İstanbul: Vakıfbank Yayınları, 2018.
- Stanford, J. Shaw ve Shaw, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, Haz., Mehmet Harmancı. İstanbul: 1983.
- Sungu, İhsan. "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar". *Tanzimat I*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
- Süleyman Nazif, *Namık Kemal*. İstanbul: Dersaadet-İkdam Matbaası, 1922.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997.
- Tansel, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları-I*. Ankara: TTK Yayınları, 1967.
- Topal, Alp Eren. *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi 1868-1869*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019.
- Tuğluk, Abdulhakim. "Ebüzziya Tevfik'in 'Merhum Nâmık Kemâl Bey' Adlı Eseri (İnceleme-Metin)" *Türkiyat Mecmuası*, 28/1 (2018): 179-199.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken yayınları, 1994.



Jön Türk Muhalefesinde Osmanlı'nın Meşrû Hükümdarı: V. Murâd

The Legitimate Ruler of the Ottoman Empire in the Young Turk Opposition: Murâd V

Murat Yılmaz* 

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* Kastamonu Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
murattsiz@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-5229-0458

Başvuru / Submitted :
27 Nisan 2023

Kabul / Accepted :
1 Haziran 2023

DOI: 10.21021/osmed.1288684

Atıf/Citation:

Yılmaz, M. "Jön Türk
Muhalefesinde Osmanlı'nın
Meşrû Hükümdarı: V. Murâd".
Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları
Dergisi, 17 (2023): 203-221.

Benzerlik / Similarity : %8

Öz

Sultan Abdülaziz'in 30 Mayıs 1876'da bürokratik ve askerî çevrelerin işbirliğiyle tahttan indirilmesinden sonra Osmanlı tahtına V. Murâd çıkmıştır. Ancak V. Murâd'ın hüküm süresi uzun sürmemiş ve birtakım psikolojik sorunlar göstermesi üzerine üç ayın ardından zorunlu olarak tahttan indirilmiştir. Böylece tahta kardeşi II. Abdülhamid çıkmış ve Osmanlı tarihinin önemli gelişmelerini barındıran uzun bir hükümdarlık dönemini başlatmıştır. II. Abdülhamid iktidarına karşı yerel muhalefet hareketini oluşturan Jön Türkler ise kendi fikrî anlayışları çerçevesinde II. Abdülhamid'in hükümdarlığını tanımamışlardır. Özellikle muhalefet silâhı olarak etkili şekilde kullandıkları basın ve yayın üzerinden II. Abdülhamid'in padişahlığının ve halifelığının meşruluğunu tartışmaya açmışlardır. Bu noktada da V. Murâd'ı gündeme taşıyarak II. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nin meşrû hükümdarı olamayacağını savunmuşlardır. V. Murâd ismi Jön Türkler için muhalefetlerinde II. Abdülhamid iktidarına karşı kullanılan bir simgeye dönüşmüştür. Bu çalışmada 1895-1904 yılları arasındaki Jön Türk neşriyatından hareket edilerek V. Murâd'ın tahttan indirilmesi, Çırağan Sarayı'nda yirmi sekiz yıl boyunca zorunlu ikamete tabi tutulması ve vefatı üzerinden II. Abdülhamid iktidarına karşı yapılan muhalefetin boyutları incelenmektedir. Otoritesinin geçersizliğini ispat edip II. Abdülhamid'i tahttan indirmek ve Osmanlı halkını etkileyerek destek bulmayı amaçlayan Jön Türklerin V. Murâd'ın meşriyeti için yaptıkları ve muhalefetleri doğrultusunda gündeme getirdikleri vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, V. Murad, Jön Türkler, İktidar, Muhalefet.

Abstract

As Sultan Abdulaziz was ousted on 30 May 1876 with the cooperation of bureaucratic and military circles, Murâd V ascended to the throne of the Ottoman Empire. However, his term of office did not last long and he was forced to abdicate after three months following some symptoms of psychological problems. Afterwards, his brother, Abdulhamid II, came to power starting a long period of rulership with many important developments in Ottoman history. On the other hand, the Young Turks, who formed the local opposition movement against the power of Abdulhamid II, did not recognize his authority suitable to their intellectual understanding. They questioned the legitimacy of the sultanate and caliphate of Abdulhamid II, especially through the press and publication which they used effectively as an opposition tool. At this point, they put Murâd V under the scope arguing that Abdulhamid II could not be the legitimate ruler of the Ottoman State. The name of Murâd V became a symbol used by the Young Turks in opposition to the power of Abdulhamid II. Reading through the Young Turk publication between 1895 and 1904, this study examine the dimensions of the opposition against the reign of Abdulhamid II, through the deposition of Murâd V, his compulsory residence of twenty-eight years in Çırağan Palace, and his death. The efforts of Young Turks to dethrone Abdulhamid II by proving the invalidity of his authority, to gain the public support and to the legitimate Murâd V are underlined.

Keywords: Abdulhamid II, Murad V, Young Turks, Power, Opposition.



Giriş

30 Mayıs 1876 tarihi Osmanlı Devleti için başlayacak yeni bir dönemi işaret etmiştir. 1861 yılında tahta çıkan Sultan Abdülaziz seleflerinden farklı olarak yeni bir muhalefet şekliyle karşılaşmıştı. Osmanlı'da modernleşme ile birlikte gelişen kamuoyu algısı ve modern basının ortaya çıkışı artık padişah ve devlet adamlarına karşı gazeteler üzerinden eleştiri oklarının fırlatılmasına olanak tanımıştır. Kamuoyu fikri özellikle aydın kesiminin sürüklediği ve Bab-ı Âli bürokrasinin ve askerî kesimin padişah hal' etme potansiyeline sahip olmasını sağlamıştır. Nitekim Sultan Abdülaziz döneminin muhalif kitlesi Genç Osmânlılardan Nâmık Kemâl, Alî Suavî ve Ziyâ Paşa gibi isimler neşriyat üzerinden liberal görüşleriyle ve iktidar eleştirileriyle örgütlü modern muhalefet hareketini ileri seviyeye taşımıştır. 1875-1876'daki Hersek ve Bulgar isyanlarının engellenememesi ve 10 Ekim 1875'te ilân edilen malî iflasın getirdiği ekonomik sıkıntıların çözülememesi nedeniyle iktidarın icraatlarından memnun olmayan Midhat Paşa medrese talebelerinin ayaklanmasını sağlamış ve Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın azlını talep etmiştir. Yapılan gösterilerden ürken padişah Mahmud Nedim Paşa'yı görevden almışsa da artık Sultan Abdülaziz'in tahtta kalması istenmemiştir. Böylece 30 Mayıs 1876'da Genç Osmânlıları temsil eden Şura-yı Devlet Reisi Midhat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Mekteb-i Harbiye Kumandanı Süleyman Hüsnü Paşa, Şûrâ-yı Askerî Reisi Redif Paşa gibi isimlerden oluşan bürokratik ve askerî çevre Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'den aldıkları fetvayla Sultan Abdülaziz'e darbe yaparak onu tahttan indirmişlerdir. Yerine ise Sultan Abdülmecid'in büyük oğlu Murâd geçmiştir. Bu olay Osmanlı tarihi için bir ilk olma özelliği taşımaktaydı. Nitekim Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi dönemin Osmanlı gazetelerince kamuoyu gücünün bir sonucu olarak gösterilmiştir.¹

V. Murâd'ı cülus ettiren zümrenin başını Midhat Paşa çekmiştir. Genç Osmânlılar için V. Murâd sahip olduğu hürriyetçi düşünceler gereği aydınlanmacı ideal bir padişah olarak görülmekteydi. V. Murâd'ın daha şehzadeyken 20 Ekim 1872'de Cléanthi Scaliéri'nin yönetiminde Fransız Maşrık-ı Azamî'na bağlı olarak İstanbul'da masonluğa kabul edilmiş olması da V. Murâd'ın siyasi görüş olarak liberalist ve modernleşmeye meyilli olduğuna işaret etti.² İstanbullu bir Rum olan ve Fransız mason locasında yüksek mevkide bulunan Scaliéri Doğu Masonluğu'nun bir projesi olan Türk ve Rum unsurların birleşmesiyle meydana gelecek yeni bir Bizans Devleti hayalini kurmaktaydı. Onun için bu hayali gerçekleştirecek V. Murâd'dan daha uygun bir padişah düşünülemezdi.³ Ancak hiç kimsenin tahmin edemediği bir durumla V. Murâd'ın zayıf sınırları 4 Haziran günü Sultan Abdülaziz'in intihar mı cinayet mi sorusuna yol açan ölümüyle bozulmuştur. 15 Haziran'da Sultan Abdülaziz'in kayıbiraderi olan Çerkes Hasan'ın devlet kabinesini Midhat Paşa'nın konağında toplantı halindeyken basıp Serasker Hüseyin Avni Paşa ve bazı devlet adamlarını ve askerleri öldürmüştür. Bu vaka V. Murâd'ın akıl sağlığının daha da bozulup cinnet emarelerine sebep olmuştur. Avusturyalı ruh hastalıkları uzmanı Max Leidesdorf Avrupa'dan gelip V. Murâd'ı muayene ederek raporunu sunmuştur. Rapor V. Murâd'ın vücutça iyi hâlde bulunmasına karşın yaşadığı derin duygusal şoklar ve kronik alkolizme bağlı olarak depresyona girdiği, düzelmesinin mümkün olduğu ancak bunun da en az üç ayı

¹ Murat R. Şiviloğlu, *The Emergence of Public Opinion State and Society in the Late Ottoman Empire* (New York: Cambridge University Press, 2018), 12.

² Edhem Eldem, haz., *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları I* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 18.

³ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük I* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989), 77.

bulacağı şeklindeydi.⁴ Balkanlarda isyanların devam ettiği ve ekonomik sıkıntıların yeniden gündeme geldiği böyle bir dönemde bu şekilde devletin idare edilemeyeceğini anlayan Midhat Paşa o güne dek çok da önem atfedilmeyen Şehzade Abdülhamid’le görüşmelere başlamıştır.

Amcası Sultan Abdülaziz’i darbe yaparak tahttan indiren grupla anlaşmaya çalışan Şehzade Abdülhamid’in isteği ağabeyinin iyileşene kadar sürecek sonra tahtı ona geri iade edecek kısa süreli bir hükümdarlık değildi. Aksine tahta çıkmak için Midhat Paşa’ya koştuğu şart ağabeyinin iyileşemeyecek derecede akıl hastası olduğunun kabul edilmesi ve hal’ fetvasında da bunun belirtilmesiydi. Şehzade Abdülhamid Midhat Paşa ile görüşmeleri sırasında İngilizlerin kendisiyle alakalı düşüncelerini yoklamayı da ihmal etmemiştir. 26 Ağustos’ta İngiliz Elçisi Henry Elliot’a adamını göndererek İngiliz hükûmetinin tavsiyelerini dinlemeye hazır olduğunu, Şark Meselesi konusunda İngiltere’yle iş birliği hâlinde çalışacağını ve devletin ekonomik durumunu düzeltip Avrupalı alacaklıları memnun edeceği konularında teminat vermiştir.⁵

Şehzade Abdülhamid tahta çıkacağı gün yanında Damad Mahmud Paşa’yla birlikte Topkapı Sarayı’nda arz odasının yanındaki salona geçmiştir. Midhat Paşa ile Nâmık Kemâl Bey’in de bulunduğu hal’ heyeti toplanmış ve Sadrazam Rüşdü Paşa V. Murâd’ın hastalığını iyileştirmek için tıbbın bütün çarelerine başvurulduğu ancak sağlığına kavuşturulamadığı beyanında bulunmuştur. Ardından da V. Murâd’ın hal’ fetvası okunmuştur: “*İmâmü’l-müslimin cünûn-ı mutbik ile mecnûn olmağla imâmetden maksûd fevt olsa uhdesinden akd-i imâmet münhal olur mu? Elcevâb beyân buyrula. Allahü âlem olur.*”⁶ Ardından Şehzade Abdülhamid bulunduğu odadan getirilerek kendisine biat edilmiştir. Böylece V. Murâd’ın üç ay üç gün süren kısa hükümdarlık döneminden sonra 31 Ağustos’ta tahta II. Abdülhamid geçmiştir. Bununla birlikte tahta çıkışı halk nazarında V. Murâd’a gösterilen ilginin ve coşkunun çok gerisinde kalmıştır.

Sultan II. Abdülhamid tahta çıkınca iktidarını diğer kişi ve kurumlarla paylaşmamak için kendisine muhalefet oluşturacak odakları zamanla teker teker ortadan kaldırmıştır. Bunların başında tahta çıkmak için anlaşmak durumunda kaldığı darbeci grubun tasfiyesi gelmiştir. Otoritesini sınırlayıcı güç olduğunu düşündüğü Midhat Paşa’yı 5 Şubat 1877’de sadareten azletmiş sonrasında Sultan Abdülaziz’in ölümüyle ilişkili yargılayıp 1881’de Taif’e sürgün etmiştir. Yine Süleyman Hüsnü Paşa’yı 1877-1878 Savaşı’ndaki yenilgiyle alâkalı olarak tutuklayıp 1879’da Bağdat’a sürgün etmiştir. Nâmık Kemâl ve Ziyâ Paşa gibi Genç Osmânlıların ileri gelenlerini de yine memuriyet statüsünde İstanbul’dan uzaklaştırmıştır. Ayrıca 23 Aralık 1876’da ilân edilen Kanûn-i Esâsî’yi işlevsiz bırakması ve Meclis-i Mebusan’ı askıya alması, bürokratik vesayeti kaldırarak yönetimi Bâb-ı Âlî’den Yıldız Sarayı’na taşıması, kendisine sadakatle bağlanacak kişileri ordunun üst kademelerine taşıyarak askerî kesim üzerinde hâkimiyet kurması, hızlı şekilde kurumlaşan ve sertleşen sansür uygulamaları ve toplumun her alanına etki eden hafiyeliğin yaygınlaşması II. Abdülhamid’in 23 Temmuz 1908’e dek uyguladığı otoriter sistemin gelişmesini sağlamıştır.

İktidarını sağlamlaştırmaya çalışan Sultan II. Abdülhamid için önemli bir tehlike ve tehdit de ağabeyi V. Murâd’ın varlığıydı. Kendisinin tahta çıkışı V. Murâd’ın sağlığıyla ilgili bir sorun dolayısıyla mümkün olduğundan yeniden sağlığına kavuşması II. Abdülhamid’in meşrûiyetine

⁴ Eldem, *a.g.e.*, 326-328.

⁵ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev., Ali Berkay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 68.

⁶ Osmân Nûrî, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi I* (İstanbul: Kitâbhâne-yi İslâm ve Askerî, 1327), 99. Hal’ fetvasındaki V. Murâd’ın akıl sağlığının bir daha düzelmeyeceğini ifade eden “*cünûn-ı mutbik*” ibaresi II. Abdülhamid’in Midhat Paşa’ya koştuğu şartın yerine getirildiğini göstermektedir.

zeval getirebilirdi. Her ne kadar V. Murâd'ın hal' kararı şer'i kurallara uygun şekilde alınmışsa da II. Abdülhamid gibi vehimli bir kişilik için tehdit arz etmeye devam etmiştir. II. Abdülhamid'in vehimini haklı çıkaracak olaylar da arka arkaya meydana gelmiştir. 20 Mayıs 1878'te Ali Suavî'nin başını çektiği bir grup V. Murâd'ın ikamet ettiği Çırağan Sarayı'nı basarak onu tahta çıkarmak için girişimde bulunmuş ancak başarılı olamamıştır. Temmuz 1878'te ise Scalieri'nin mahlû V. Murâd'ı Avrupa'ya kaçırmak için gizli bir komite kurduğu ortaya çıkarılmıştır. Böylece II. Abdülhamid kendi iktidarı önünde önemli engel oluşturan V. Murâd'ı Çırağan'da yirmi sekiz yıl boyunca sıkı gözetim altında tutarak hem bu tür teşebbüsleri engellemeye hem sağlık durumu hakkında bilgi alınmasını önlemeye hem de onun varlığını halkın nazarında adeta unutturmaya çalışmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in kurduğu otoriter iktidar anlayış beraberinde muhalif kitlenin ortaya çıkışını da hızlandırmıştır. Genç Osmânlıların ardılları sayılacak Jön Türkler yurt dışında çıkardıkları basın-yayın faaliyetleriyle II. Abdülhamid iktidarına karşı muhalefete başlamıştır. Jön Türk muhalefetine önemli bir kesimini Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye gibi okullarda okuyan II. Abdülhamid karşıtı öğrenciler teşkil etmiştir. Bu okullarda öğrenciler biyolojik materyalizm ve bunun yanında Avrupa'da revaçta olan birçok siyasî akımı okuyup öğrenmiştir. Jön Türklerin nüvesini teşkil eden bu öğrenci grubunun benimsediği siyasî ve toplumsal değerlerin mevcut Osmanlı siyasî ve toplumsal düzeni ile çakışması II. Abdülhamid'e muhalefetlerinin fikrî yönünü oluşturmuştur.⁷ Jön Türklerin fikrî anlayışında V. Murâd ise kendilerinin düşünce sistemine yaraşır nitelikte bir isim olarak öne çıkmıştır. Askerî okullarda yasak olmasına rağmen V. Murâd'ın fotoğrafının öğrencilerin elinde gizlice gezdirilmesi⁸ Jön Türklerin ona duyduğu sevginin bir göstergesiydi.

Sultan II. Abdülhamid'in iktidarını sonlandırmak için neşriyatlarında propagandayı etkili şekilde kullanan Jön Türkler devlet ve toplum hayatını ilgilendiren siyasî, ekonomik, sosyal, dinî ve askerî hemen her konuda II. Abdülhamid'in şahsını ve iktidarını eleştirerek ona karşı halkın geniş katılım sağlayacağı bir sivil ihtilâl meydan getirmeye gayret göstermiştir. İktidara karşı kullandıkları muhalefet argümanları arasında V. Murâd da önemli bir yer tutmuştur. II. Abdülhamid'in iktidarının meşruiyetini sorgulayan Jön Türkler için V. Murâd Osmanlı tahtının gerçek sahibi olarak talep ettikleri parlamenter ve anayasa merkezli yönetim sistemini iade edecek kişiydi. V. Murâd üzerinden II. Abdülhamid'e karşı yapılacak muhalefet meşrû zemin üzerinden hareket etmeyi sağlayacağı gibi Osmanlı halkı üzerinde de etki meydana getirebilecekti. Dolayısıyla V. Murâd Jön Türkler için II. Abdülhamid iktidarını sona erdirecek bir güç kaynağı olabilirdi. Bu nedenle Jön Türk neşriyatı V. Murâd'ı sıkça gündeme getirmiştir. Mahlû V. Murâd'dan bahsedilirken kullanılan ibarelerin öne çıkanları aşağıda başlıklar hâlinde verilmiştir.

1. Tahtı Gasp Edilen Mazlum

Jön Türklerin V. Murâd'la ilgili söylemlerinin başında onun saltanat hakkının Sultan II. Abdülhamid tarafından elinden alındığı iddiası gelmektedir. Jön Türklere göre V. Murâd hem mazlumdur hem de meşrû hükümdardır. Hakkı olan taht Sultan II. Abdülhamid tarafından "gasb" edilmiştir. Jön Türkler "*Sultan Murâd nâ-murâdın târihçe-i felâketi*" şeklinde niteledikleri V. Murâd'ın saltanat hakkının elinden alınması sürecini *Osmânlî*'de şöyle anlatmaktadır:

⁷ Hanioğlu, *a.g.e.*, 46, 51.

⁸ Hanioğlu, *a.g.e.*, 181.

“Sultan Murâd, hilkatın nâdiren yetiştirdiği vücûdlardan ve asr-ı hazrın en büyük kurbanlarından. Sultan Murâd hürriyetperver, kerim, asr u zemânın istilzâm ettiği islahâtı takdir eder, hasenât u mehâsinin perestîşkârı bir hükümdardır.” Tahta çıktığında hedefi Osmanlı Devleti’ni Avrupa devletlerinin medeniyet ve refah derecesine eriştirmek olmuştur. Halk da onu bir aile babasını sever gibi sevmiştir. Ancak Sultan Abdülaziz’in fecî sonu V. Murâd üzerinde psikolojik anlamda olumsuz etki yaratmıştır. Amcasının ölüm haberini aldığındaki tepkisi şu şekilde anlatılmaktadır: “Âli kalbli pâdişâh; vak’ayı işidir işitmez ağlaya ağlaya: Vükelâm beni rüsvâ etdi... Ben ona (ya’ni amucası Abdülaziz’e) vaad etmişdim. Hayâtına kimsenin taadi edemeyeceğini söylemişdim. Ah cânlar cânına kıydılar! Şimdi beni bir katil veyâ hiç olmazsa şerîk-i cinâyet gibi telakki edecek. La’netler olsun! Eyvâh!”⁹

Çerkes Hasan vakasını da II. Abdülhamid’in tertiplelediğini iddia eden Jön Türkler bu olay sonrasında V. Murâd’ın sağlık durumunun iyice bozulduğunu ancak kendisini tedavi eden Doktor Leidesdorf’un hastalığın geçici olup 40 gün içerisinde düzeleceğini söylediğini ifade etmektedir. Tahta çıkmayı arzulayan II. Abdülhamid ise “bin hile ve hıyânetle” Leidesdorf’u gönderip yerine İtalyalı “câhil ve vicdânsız” hekim Capoleone’u getirtip hastalığın “nâkâbil-i şifâ” olduğu yönünde rapor verdirerek V. Murâd’ın iyileşemeyeceğini kabul ettirmiş ve böylece “gâsib-ı saltanat olan cânî Abdülhamid” tahta çıkmıştır. Jön Türkler buna karşın “meşrû hükümdârımız olan Sultan Murâd-ı Hâmisin bugün dimağan sâlim ve sıhhat-i mükemmele üzere olduğunu cümlemiz biliyoruz” diyerek görüşlerini açıklamaktadır. Gizlice Çırağan Sarayı’na girerek orada V. Murâd’la görüşen Ali Şefkatî’ye atfen sabık hükümdarın “Abdülhamid’in yalnız bir endişesi, bir maksadı var o da beni tekrar tahta çıkmaktan men’ etmektedir. Uykusunu kaçırın şey yalnız bu fikirdir. Yoksa ahâlinin sa’adet ve selâmeti endişesi hiç değildir” dediği zikrolunmaktadır.¹⁰

Osmânli’de yayımlanan bu yazıyla Jön Türkler Sultan II. Abdülhamid’in V. Murâd’ın akıl sağlığının bozulmasına gayret ederek tahta çıktığını ve ağabeyinin bir daha iyileşemeyeceği yönünde raporlar hazırlattığını söyleyerek V. Murâd’ın haksızlığa uğradığı ve mazlum olduğu gündeme getirmektedir. *Osmânli*’de V. Murâd’ın mazlumluğuna dair ilginç bir iddia da ortaya atılmaktadır. Buna göre V. Murâd tahta iken halk tarafından çok sevilmekte ve sağlığının düzelmesi için Osmanlı’nın İslâm, Rum, Ermeni, Yahudi bütün tebaası tarafından kendisine can-ı gönülden dua edilmekteydi. Bu sırada şehzade olan Abdülhamid Efendi ise tahta çıkabilmek için cinlerin ve perilerin yardımıyla kardeşinin ölümünü arzulamaktaydı. Şehzade Abdülhamid büyücüsü Kaşıkçı Ali Efendi’nin oğlundan yardım istemiş o da balmumundan padişahın resmini yapmıştır. V. Murâd’ı temsil eden balmumuna Şehzade Abdülhamid iğneler batırılmış ve balmumu büyücünün evine götürülmüş. Abdülhamid’in büyücüsü her gece Kur’an-ı Kerim’in üzerine oturarak bir yandan birtakım sözler okuyup üflüyor cinleri ve perileri başına topluyor diğer yandan da elindeki nar ağacından koparılmış bir diken balmumuna batırıp çıkarıyormuş. Büyüclere ve

⁹ Jön Türklerin vurguladığı bu husus Sultan Abdülaziz’in ölümünün araştırılıp suçlu olarak belirlenenlerin cezalandırıldığı Yıldız Mahkemesi yargılamalarında gündeme gelmiştir. Midhat Paşa ve Damad Mahmud Paşa gibi isimlerin de yargılandığı davada Mahmud Paşa Sultan Abdülaziz’in katledilmesi emrini V. Murâd’dan aldığı yönünde ifade vermiştir bkz. BOA, Y.EE, 17/21. Davada V. Murâd Sultan Abdülaziz’in öldürülmesinde “âmir-i mücbir” olmakla itham edilmiştir bkz. BOA, Y.EE, 17/77. Böylece “âmir-i mücbir” olarak davaya adı karışan V. Murâd’la ilgili II. Abdülhamid kısas fetvaları aldırılmıştır bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967), 152-155. II. Abdülhamid aldırıldığı kısas fetvalarına karşın V. Murâd’ın hayatına son vermemiştir. Bunu yapmak yerine Midhat Paşa gibi önemli bir taraftarını Tai’f’e sürgün etmiş kendisini de Çırağan Sarayı’nda daha sıkı ve katı gözetimde uzun yıllar kalmasını sağlamıştır. II. Abdülhamid Sultan Abdülaziz’in ölüm emrini verdiği gerekçesiyle ağabeyinin itibarını düşürüp Çırağan’da unutulmasını sağlamıştır.

¹⁰ “Sultan Murâd-ı Hâmis”, *Osmânli*, Sayı 43, 1 Eylül 1899, 1-3.

sihirlere meftun olan II. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra da topladığı büyücülerle bir sihirbaz alayı teşkil etmiştir. Sihirbazları geceleri çeşitli büyüler yaparak V. Murâd'ın hapis olduğu Çırağan Sarayı'na doğru üflüyorlarmış.¹¹ Jön Türkler bu iddiayla da II. Abdülhamid'in tahtını meşrû yollardan almadığını ve Allah'ın haram kıldığı büyülerle V. Murâd'ın hakkını elinden aldığını anlatmaktadır. Böylece mazlum V. Murâd algısı dinî açıdan desteklenmektedir.

V. Murâd'la ilgili Avrupa matbuatında çıkan makalelere *Osmânli* isimli yaygın organında yer verilmektedir. Bunların birinde Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve ölümünden sonra V. Murâd'ın amcasının hal'i ve ölümüyle alâkalı itham edileceği psikolojisine kapıldığı ve bu nedenle ruh hastalığına yakalandığı anlatılmaktadır. "*Müdâvât-ı telkîniye*"de meşhur bir doktorun haftalarca sürdürdüğü tedavi sonucu V. Murâd'ın sağlık durumu düzelmiştir. Ancak tedaviyi yürüten doktor bir süre sonra "*garip*" bir hastalığa yakalanarak vefat etmiştir. Makalenin sonunda da Jön Türkler görüşlerini belirtmektedir: "*Sultan Murâd âfiyette fakat Çırağan'da mahbus, tahtı kardaşı tarafından mağsûb bulunur.*"¹² Böylece V. Murâd'ın sağlığının yerinde olup hapis tutulduğunun ve Osmanlı'nın meşrû hükümdarı olmasına karşın tahtının II. Abdülhamid tarafından gasp edildiğinin Avrupa çevrelerince de doğrulandığı yönünde Jön Türk neşriyatında algı oluşturulmaktadır.

Meşveret'te de V. Murâd'ın saltanat hakkının elinden aldığı yönünde görüşler bildirilmektedir. Ahmed Rızâ *Meşveret*'te Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışını tartışmaya açmaktadır. Ona göre II. Abdülhamid V. Murâd'ın saltanatını destekleyen herkesi bir şekilde ortadan kaldırmaktadır. *İstikbâl* gazetesi sahibi Ali Şefkâti V. Murâd'ı desteklediği ve tahttan indirildikten sonra gizlice onunla haberleştiği için II. Abdülhamid'in hışmına uğrayarak hapsedilmiş ancak sonradan bir yolunu bularak Avrupa'ya kaçabilmiştir.¹³ Midhat Paşa ve Süleyman Hüsnü Paşa gibi isimler de V. Murâd taraftarı olduklarından dolayı II. Abdülhamid tarafından birer bahaneyle öldürülmüştür. Tahta çıktığından beri II. Abdülhamid'in vehmi ve telaşı "*beni indirecekler Murâd'ı çıkaracaklar*" kuruntusundan ileri gelmektedir. Zira II. Abdülhamid tahta birtakım şartlarla getirilmiştir. Bunların başında ise V. Murâd'ın sağlığının düzelmesiyle tahtı iade etmesi ve Kanûn-i Esâsî'nin hükümlerinin icrası gelmektedir. Yani saltanat makamı II. Abdülhamid'e "*muvakkaten tevdi*" edilmiş bir emânet'ti. Ancak II. Abdülhamid vekâleti suiistimal, emaneti telef ve tahtı "*gasp*" etmiştir.¹⁴

Halil Ganem de Sultan II. Abdülhamid'in V. Murâd'ın uğradığı geçici hastalıktan istifade ederek tahta çıktığına işaret etmektedir.¹⁵ V. Murâd'ın Midhat Paşa'ya gönderdiği ve *Meşveret*'te yayımlanan mektupta sabık hükümdar başına gelenleri "*musîbet*" olarak nitelendirmekte ve bunun kendi hâllerinden çok devletin ve vatanın aleyhine olduğunu söylemektedir. Jön Türkler de V. Murâd'ın tahta çıkmasından halkın gayet memnun olduğunu ve coşkulu şekilde cülusu kutladığını

¹¹ "Târihten Bir Nebze", *Osmânli*, Sayı 41, 1 Ağustos 1899, 6.

¹² "Sultan Murâd Mazlûm", *Osmânli*, Sayı 34, 15 Nisan 1899, 4.

¹³ Ahmed Rızâ, "Ali Şefkâti Bey'in Vefâtı", *Bir Numarolu Meşveret'in İlâvesi*, 1 Aralık 1895, 1.

¹⁴ Ahmed Rızâ, "Sultan Murâd'ın Cinneti", *Meşveret*, Sayı 13, 5 Temmuz 1896, 3-4. Ahmed Rızâ'nın dile getirdiği şekilde Midhat Paşa ile yapılan görüşmelerde II. Abdülhamid'in ağabeyinin sağlığı düzelineye kadar sınırlı olarak tahta çıkarıldığı yorumunu doğrulayacak bir belgeye ulaşılamamış olması bunun iddiadan öteye geçemeyeceğini göstermektedir. Nitekim II. Abdülhamid böyle bir şartı kabul etmeyip daha önce belirtildiği üzere V. Murâd'ın onulmaz bir hastalığa sahip olduğunu onun hal' fetvasına ekletmiştir. Ahmed Rızâ'nın dile getirdiği iddianın geçersizliği birçok çalışmada da belirtilmektedir bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar I* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 409-410; Georgeon, *a.g.e.*, 69; Orhan Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği* (İstanbul: Gür Yayınları, 1987), 129; Eldem, *a.g.e.*, 55.

¹⁵ Halil Ganem, "İcmâl-i Mesâib", *Meşveret*, Sayı 26, 25 Ekim 1897, 1.

ifade etmektedir. Ancak bu saadet uzun sürmemiş ve II. Abdülhamid'in tahta oturmasıyla devlet ve millet felâketlere sürüklenmiştir.¹⁶

Meşveret'te yayımlanan bir makalede Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirileceğine kesin gözle bakılmakla birlikte makam-ı hilafete ve saltanata kimin geçeceği konusunda V. Murâd ile Şehzade Reşâd Efendi isimlerinin konuşulduğu anlatılmaktadır. Makalenin yazarına göre veraset usulü gereğince saltanat V. Murâd'ın hakkıdır. Zira V. Murâd'ın hal' edilmesi II. Abdülhamid'in "hadsiz, hesabsız hile ve desâis"iyle meydana geldiğinden "sahih" ve "meşrû" değildir. Dolayısıyla "hânedân-ı saltanatın ekber ve râşidi Sultan Murâd hazretleridir". V. Murâd'ın saltanat hakkı "âlem-i insâniyeti ağıladır sûretde gasb edilmiştir." Bununla da yetinilmemiş ve vahşi şekilde hapslere atılarak çeşitli mezalime uğramıştır. Ailesiyle birlikte hayatı da tehdit olunmuş ve hâlâ da olunmaktadır. Bu sebeple "şerîata ve kâide-i devlete riâyet olunacak ise her şeyden evvel Sultan Murâd hazretlerinin hakları tezâhür eyler." Üstelik Şehzade Reşâd Efendi de bazı kişilere gönderdiği mektuplarda ağabeyi V. Murâd'ın sağlığının yerinde bulunduğu için saltanat hakkının onun olduğunu kabul etmektedir.¹⁷ Böylece Jön Türkler arasında II. Abdülhamid'in indirilmesiyle tahtın yeni namzedi konusunda fikir birliği bulunmamakla birlikte V. Murâd'ın hükümdarlığının meşrûiyetine yönelik kalem oynatılmıştır.

Kanûn-i Esâsî'de de V. Murâd'ın tahta çıkış ve hal' sürecini anlatan bir yazı dizisi yayımlanmıştır. Yazı dizisinin V. Murâd'ın tekrar tahta cülusunu temin maksadıyla kaleme alınmadığı belirtilmekle birlikte hakkı gasp edilmiş mazlum padişah imajı güçlendirilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca onun bir portresi de gazetenin 11. sayısının ilâvesi olarak okuyuculara hediye edilmektedir.¹⁸ Şûrâ-yı Ümmet'te ise masonlarla alakalı bir yazıda II. Abdülhamid'in "mason cem'iyetlerinin ehemmiyetini ve hakan-ı mazlûm Sultan Murâd hazretleri hakkındaki hissiyât-ı ihtirâm-kârânesini" bildiği için mason cemiyetleri içerisine hafiyelerini sokarak faaliyetlerini takip ettirdiğini, masonların da bunu fark ederek daha gizli şekilde hareket etmeye başladıkları belirtilmektedir. Paris mason cemiyetlerinden birinin neşriyatında Osmanlı'da Kanûn-i Esâsî'nin tatbik edilmesi gerektiği ve bunun için de "makâmında havfler, dehşetler içinde duran Sultan Abdülhamid'i azl u hal' ile yerine, bî-gayr-ı hak hal' ve habs edilen birâderi Sultan Murâd'ı çıkarmak lâzım" olduğu yönünde görüş belirtildiği Jön Türklerce vurgulanmaktadır.¹⁹ Böylece V. Murâd'ın hakkının mason cemiyetleri tarafından da savunulduğuna dikkat çekilmektedir.

V. Murâd'ın saltanatının II. Abdülhamid tarafından gasp edildiği ve haklarının elinden alındığı söylemi işlenirken onun aynı zamanda Çırağan Sarayı'nda mahkûm ve çektiği eziyetlerle mazlum olduğu görüşleri de Jön Türk muhalefesinde gündeme getirilmektedir.

2. Çırağan Mahkûmu

Jön Türkler Sultan II. Abdülhamid'in tahtta bulunmasını gasp olarak görmekle birlikte meşrû hükümdar V. Murâd'ın Çırağan Sarayı'ndaki zorunlu ikametini de mahkûmiyet dönemi şeklinde değerlendirmektedir.

¹⁶ "Sultan Murâd Mazlûmunun Midhat Paşa'ya Bir Nâme-i Hümâyûnu", *Meşveret*, Sayı 7, 1 Mart 1896, 2.

¹⁷ Tarîk-i İlmîyeden Hayreddin, "Hakk-ı Saltanat", *Meşveret*, Sayı 23, 3 Aralık 1896, 1-2.

¹⁸ "Sultan Murâd-ı Hâmis veyâ Çırağan Mahbûsu", *Kanûn-i Esâsî*, Sayı 7, 1 Şubat 1897, 1-2; "Sultan Murâd Hân-ı Hâmis Hazretleri", *Kanûn-i Esâsî*, Sayı 11, 1 Mart 1897, 1-3; "Sultan Murâd Hân-ı Hâmis Hazretleri Tercüme-i Hâl-i Husûsilerinden", *Kanûn-i Esâsî*, Sayı 12, 14 Mart 1897, 1-2; "Sultan Murâd Hazretleri", *Kanûn-i Esâsî*, Sayı 14, 29 Mart 1897, 1-3.

¹⁹ Hiram M., "Farmasonlar", *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 27, 29 Nisan 1903, 3.

Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid acımasız ve vicdansız olarak akrabasına dahi merhamet göstermeyen birisidir. Hanedan üyelerine hapis hayatı yaşatmaktadır. Bu konuda ise V. Murâd başta gelmektedir. İlk sayısı V. Murâd'ın tahttan indirilip yerine II. Abdülhamid'in çıktığı 31 Ağustos tarihinin yıldönümünde çıkan *Hak* gazetesinde o gün bir talihsizlik ve felâket olarak nitelendirilmektedir. Çünkü V. Murâd'ın Çırağan Sarayı'nda hapse mahkûm olup her “nev' hukuk-ı meşrûasından” mahrum edilmesi o gün başlamıştır.²⁰ *Meşveret*'te II. Abdülhamid'in V. Murâd'a yaptığı mezalimin Osmanlılar için ibret olduğu, kendi kardeşine bunları yapan padişahın ahaliye hiç acımayacağı anlatılmaktadır.²¹ *Hareket* risalesinde V. Murâd'ın durumu şöyle dile getirilmektedir: “Ya o biçâre Sultan Murâd'ın ne cürmü ne kabahati vardır ki yirmi seneden berü zindân-ı belâ içinde çürüyüb duruyor”. Yine risaleye göre V. Murâd'a yapılan zulüm ne İslâm ve Osmanlı kanunlarına ne de insanlığa uygundur.²² Böylece Jön Türk matbuatında II. Abdülhamid'in acımasızlığı ve zulmü ile V. Murâd'ın mazlumluluğu paralel işlenmektedir. Nitekim *Meşveret*'te de II. Abdülhamid'in hanedan üyelerine mezalimin en kötüsünü icra ettiği belirtilirken mezalime uğrayan V. Murâd ise şu şekilde anlatılmaktadır: “Memâlik-i Osmâniye'de, Avrupa'da, Asya'da hâsılı cihânda bir ferd, bir masûm var mıdır ki Sultan Murâd-ı Hâmis kadar mazlûm olsun.” Zira V. Murâd medeniyetin gerekliliklerini, hukukun ve hürriyetin kutsiyetini iyi anlamış bir hükümdardır. Dolayısıyla onu bu şekilde mahkûm etmek korkunç işkencelerle öldürmekten daha kötüdür. En canî insan bile hapis ve kal'abend olduğunda ailesiyle görüştürülüp haberleşme imkânı tanınırken V. Murâd ise yıllardır bu haktan bile mahrumdur. II. Abdülhamid tarafından icra edilen “zulmün bu derecesi” karşısında Jön Türkler dehşetten titrediklerini vurgulamaktadır. Böyle kendi kardeşine dahi “gaddarâne” davranan padişahın millet için hizmet ve merhamet beklemek gaflettir.²³

Sultan II. Abdülhamid V. Murâd'ın halk nezdinde hatırlanmamasını ve unutulmasını sağlamak için her türlü önlemi almaya çalışmaktadır. Beşiktaş iskelesinden daha çok yolcu taşınması için iskelenin genişletilmesi planlanmış ve mühendisler bir harita çıkarmıştır. Ancak Beşiktaş Muhafızı olan Jön Türklerin ifadesiyle “câni-i meşhûr” Hasan Paşa bir jurnal vermiş ve iskelenin genişletilmesiyle halkın biniş ve inişlerinde gözlerini çokça Çırağan Sarayı'na çevireceğini arz etmiştir. Bunun üzerine “zâten kuduracak şey arayan” II. Abdülhamid de haritanın yok edilip iskelenin eski hâlinde bırakılmasını emretmiştir. Jön Türkler padişahın bu kararı karşısında şu yorumda bulunmaktadır: “Acabâ; şu iskeleyi eski hâlinde bırakmakla ahâliyi Beşiktaş iskelesine çıkdıkça Çırağan'a bir nazar-ı merhamet atf etmekden men' etmek ve Sultan Murâd mağdûru milletin kalbinden silmek mümkün mü?..”²⁴ *Şûrâ-yı Ümmet*'te özellikle İstanbul'da yaşayanların V. Murâd'ın hâlinde müteessir oldukları ve Çırağan Sarayı'nın önünden geçerken kalplerinin acıyıp başlarını yerlere eğdikleri anlatılmaktadır. Tahta çıktığında bütün millet istikbalini ona bağlamıştır. Ancak onun tahttan inmesiyle Osmanlılar için yeni bir “devr-i meşakkat” açılmış, V. Murâd da bu devrin mazlumu olmuştur. Jön Türklere göre yalnız kendisi değil, ailesi de II. Abdülhamid'in zulmüne uğramaktadır. II. Abdülhamid V. Murâd'ın çocuklarını ondan uzaklaştırarak başka yerlere kapatmış ve baba ile evlatlarını ayırmıştır. Bunun yanında V.

²⁰ “Tahdis-i Nikmet”, *Hak*, Sayı 1, 31 Ağustos 1899, 1.

²¹ İlmiyeden Hayrullah, “Darü'l-Harb”, *Meşveret*, Sayı 22, 8 Kasım 1896, 4.

²² *Hareket* (İstanbul, 1312), 55-56.

²³ “Sultan Murâd Mazlumun Midhat Paşa'ya Bir Nâme-i Hümâyûnu”, 2.

²⁴ “Havâdis”, *Hak*, Sayı 4, 15 Ekim 1899, 4.

Murâd'ın çocukları II. Abdülhamid'in emriyle sürekli hafiyeler tarafından gözetim altında tutulmaktadır.²⁵

Jön Türkler V. Murâd'ın Çırağan Sarayı'nda Sultan II. Abdülhamid'in emriyle öldürüleceğine dair iddiaları zaman zaman gündeme taşımaktadır. *Osmânlı*'da “*evlâd katili*” şeklinde niteledikleri II. Abdülhamid'in V. Murâd'ın hayatına son vermek için teşebbüste bulunduğu belirtilmektedir.²⁶ İddialarının birinde de V. Murâd'a suikast yapılacağını “*mevsûken*” haber aldıklarını söyleyerek “*zâlim*” II. Abdülhamid'in elinden mazlum V. Murâd'ın kurtarılması için umûm millet-i İslâmiye'ye çağrıda bulunulmaktadır.²⁷ Gazetede yayımlanan bir mektupta V. Murâd yaşadıkça rahat edemeyeceğini bilmelerine karşın onu ortadan kaldıramamaları karşısında II. Abdülhamid'in çevresindekilere “*Allah hepinizin belâsını virsün; ekmeğim size harâm olsun kahr olunuz*” dediği söylenmektedir. Ali Suavî'yi Çırağan Baskını sırasında öldüren Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa'nın II. Abdülhamid'in bu isteğini yerine getirmek için “*Sultan Murâd'ın hayâtından eser kalmayacağına dâir*” teminat vermesi üzerine kendisine müşir unvanı verildiği ve yakın zamanda “*hakân-ı mazlûmun*” fecî şekilde vefatının muhakkak olduğu iddia edilmektedir. Mektubun sahibi de bu haberin *Osmânlı*'da acilen yayımlanmasının elzem olduğunu vurgulamaktadır.²⁸ Bunun yanında Jön Türkler V. Murâd'a karşı Yıldız Sarayı tarafından bir suikast teşebbüsünde bulunduğu haberini aldıklarını söyleyerek “*Bu teşebbüs-i şeni'ye karşı bizce lâzım ve mümkün olan tedâbir ittihâz edilmiştir.*” şeklinde uyarıda da bulunulmaktadır.²⁹ *Hak*'ta V. Murâd'ın öldüğüne dair yıldırım haber büyük puntolarla şu şekilde verilmektedir: “*İnanmak istemiyoruz. 'Rahmetullahi aleyh' diyemeyeceğiz... İnşallah yalandır!.. Mevsûk haberlere göre: Sultan Murâd-ı Hâmis ölmüşdür..*”³⁰ Jön Türkler zaman zaman Avrupa gazetelerinde de V. Murâd'ın zehirle öldürüldüğüne dair haberlerin dolaştığına dikkat çekmektedir.³¹ II. Abdülhamid'in V. Murâd'ı kimseye göstermemesi onun öldürüldüğünü düşündürmektedir. Bu tür haberlerle halkın duyguları harekete geçirilip II. Abdülhamid'e karşı isyan teşvik edilmektedir.

Jön Türkler V. Murâd'ın Çırağan Sarayı'ndaki sağlık durumunu da neşriyatlarında sıkça gündeme taşımaktadır. *Meşveret*'te V. Murâd'ın ruhî rahatsızlığı bulunmadığı yönünde görüş belirtilmektedir. Ahmed Rızâ'nın iddiasına göre II. Abdülhamid'in vehmi ve telâşî sabık padişahın hasta yahut deli olmadığını göstermektedir. Zira V. Murâd hasta olsaydı bunu açıkça ilân eder, yabancı elçilere ve gazetecilere V. Murâd'ı gösterir ve aleyhtarlarından kurtulmuş olurdu. Ancak bu konuda sessiz kalması V. Murâd'ın hasta veya deli olmadığını ispatlamaktadır. Ahmed Rızâ eğer V. Murâd'ın sağlığı yerindeyse tahta çıkması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü “*Hakk-ı saltanat mâdem ki ekber evlâdındır. Sultan Murâd sağ ise, sağlam ise Sultan Abdülhamid'in saltanata hakkı olamaz.*” II. Abdülhamid tahttan indirilmelidir. V. Murâd ve diğer şehzadeler meydana çıkarılmalı eğer hasta olan varsa gereğince tedavi ettirilmelidir. Ahmed Rızâ V. Murâd'ın Çırağan Sarayı'nda esarete bırakılmayacağını da ısrarla vurgulamaktadır: “*Ârizî bir maraza tutulmaktan başka kabâhati olmayan millet ve hürriyet âşığı bir pâdişâhî câniler, mücrimler gibi habsde bırakmak bize zuldür. Pâdişâh zâlim ise bizde mi cellâd olduk?*”³²

²⁵ “Sultan Murâd'ın Kızı”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 55, 15 Temmuz 1904, 3-4.

²⁶ “Ricâ”, *Osmânlı*, Sayı 19, 1 Eylül 1898, 1.

²⁷ “İhtâr”, *Osmânlı*, Sayı 31, 1 Mart 1899, 1.

²⁸ “İstanbul'dan”, *Osmânlı*, Sayı 54, 15 Şubat 1900, 4.

²⁹ “Mâbeyn-i Hümâyûn Cenâb-ı Mülükâne Başkitâbet Celîlesine”, *Osmânlı*, Sayı 12, 15 Mayıs 1898, 1.

³⁰ “Bir Yıldırım!..”, *Hak*, Sayı 6, 23 Kasım 1899, 1.

³¹ “Mektûb-ı Mahsûsî”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 3, 9 Mayıs 1902, 4.

³² Ahmed Rızâ, “Sultan Murâd'ın Cinneti”, 4.

Osmânî'de aynı konu gündeme getirilmekte ve eğer V. Murâd deli ise onun neden hapis tutulduğu sorulmaktadır. Eğer akıl sağlığı yerinde değilse serbest bırakılmalı ve onun padişahlık yapamayacak olduğunu herkes görmelidir. Ancak aksi bir durum varsa saltanat hakkı onundur ve bu hak teslim edilmelidir.³³ *Osmânî*'de ayrıca Avrupa basınında çıkan ve V. Murâd'ın sağlık durumunun iyi olduğunu belirten haberler Türkçeye tercüme edilip yayımlanarak konunun uluslararası çevrelerce de takip edildiğine dikkat çekilmektedir.³⁴ *Kanûn-i Esâsî*'de de V. Murâd'ın değil "*mecnûn*", hasta bile olmadığı vurgulanmaktadır. Aklı, sıhhati tam ve yerindedir. Tahtın meşrû sahibi olduğundan dolayı da II. Abdülhamid ondan çekinmekte ve mahvına çalışmaktadır.³⁵

V. Murâd'ın Çırağan Sarayı'nda esaret ve zulüm altında yaşadığı söylemi Jön Türk risalelerinde de konu edilmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in kendinden önceki Osmanlı padişahları ve bazı devlet adamları şahitliğinde Hz. Muhammed tarafından yargılanmasını anlatan *Mahkeme-i Kübrâ* risalesinde V. Murâd şöyle konuşturulmaktadır: "*Bekâsız dünyâya vedâ' etmeden aranızda bulunduğuma taaccüb etmeyiniz. Anka gibi yalnız ismim var, cismim meydânda yok. On sekiz seneden beri güyâ kardeşim olacak Abdülhamid üç günlük saltanat için beni saray şeklinde esâret zindânlarında sürütüyor, bin desise ile mecnûnum diye tahtımdan indirildim. Şuûrumda hâle varsa ne için cehennem zebânisi kıyâfetinde 'Hasan Paşa' denilen ifritin taht-ı muhâfazasında yaşatılıyor! Millet akılsız mı ki eğer ben hakikaten mecnûn isem onu indirsin de beni çıkarsın?! Mülkûn vâris-i meşrû'u sıfatıyla halife oldum. Saltanat tahtına çıkdımsa cinâyet mi işledim? İnsân yüzü görmekten dinim kadar sevdiğim memleketimin merkez-i iclâli olan pâyitahtının içinde bile gezmekten mahrûmum: Bu eziyetlere lâyük olmak için ne kabâhat işledim! Ne bedbaht kulun imişim ki sağ iken mezârda yaşıyorum. Bir vahşinin revâ görmeyeceği bu cezâlar, bu ıstırablar kâfi değil gibi nûr-ı didem oğlum Selâhaddin de benimle berâber unfovân-ı şebâbını, eyyâm-ı nevcivânisini zulm zindânlarında, esâret medfenlerinde geçiriyor.*"³⁶

Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'îye risalesinde V. Murâd'ın "*mecnûnluğu*" ilân edilerek tahttan indirildiği hatırlatılarak "*sâhib-i şuûr*" olmasına karşın "*ahlâk-ı İslâmîye'yi ifsâd ve reayâyı berbâd*" eden II. Abdülhamid'in de tahtta bulunmasının caiz olmadığı söylenmektedir. V. Murâd'ın mecnunluğunun II. Abdülhamid döneminin en müthiş "*muamma*"larından biri olduğu belirtilerek eğer gerçekten V. Murâd "*muhtellu's-suûr*" olsaydı II. Abdülhamid'in onun bu "*hâl-i mecnûnânesini*" herkese göstermek için çarşı pazarlarda gezdirip teşhir etmeyi bir gün geciktirmeyeceği ve böylece iktidarına karşı olan V. Murâd taraftarlarını susturacağı ifade edilmektedir. Bunun yerine defnedilircesine zindanda tutulması Jön Türklere göre V. Murâd'ın deli olmadığının en açık göstergesidir.³⁷

Jön Türkler V. Murâd'ın akıl sağlığının yerinde olduğu ve tahta çıkması gerektiği söylemlerini gündeme taşırken aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'in aklî dengesinin bozuk olduğunu da iddia etmiştir. Böylece II. Abdülhamid'in ciddi psikolojik sorunları bulunduğundan padişah ve halife

³³ "Anarşist Kim?", *Osmânî*, Sayı 23, 29 Ekim 1898, 3.

³⁴ "Sultan Murâd Han-ı Hâmîsin Ahvâl-i Sıhhiyesi", *Osmânî*, Sayı 73, 1 Aralık 1900, 3. Avrupa basınında çıkan bu tür haberlere karşın II. Abdülhamid birçok Avrupa gazetesini maddî yollardan elde edip V. Murâd'ın "*şifa bulmaz cinneti*"nden bahseden yazılar da yazdırmıştır bkz. Süleyman Kâni İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 1999), 8.

³⁵ "Cülûs Tebriki Nâmıyla Abdülhamid-i Sâni'ye Takdim Olunan Hitâbdan", *Kanûn-i Esâsî*, Sayı 26, 8 Ekim 1898, 1.

³⁶ [Abdullah Cevdet], *Mahkeme-i Kübrâ* (Mısır, 1908), 24-25.

³⁷ *Ulemâ-yı Din-i İslâm'a Da'vet-i Şer'îye* (Mısır, 1314), 12.

olamayacağını savunmuşlardır. V. Murâd'ı tahttan indiren neden olarak gösterilen mecnunluk ifadesi Jön Türkler tarafından II. Abdülhamid için kullanılarak bu yönde bir imaj çalışması da yürütülmüştür.³⁸

V. Murâd'ın yaklaşık 22 yıldan beri Çırağan Sarayı'nda hapis olması ve hayatından endişe edilmesi nedeniyle Jön Türkler, Düvel-i Muazzama hükümdarlarına ve devlet yöneticilerine 1898 yılında birer mektup göndermişlerdir. *Osmânli*'de tercümesi yayımlanan mektupta Düvel-i Muazzama'dan mahkûm ve mazlum V. Murâd'ın kurtarılması istenmekte ve Osmanlı'nın meşrû hükümdarı kendisi olduğu için tahta çıkarılması konusunda destekleri beklenmektedir.³⁹ Onlara göre bu noktada ilk olarak II. Abdülhamid'in iktidarına son verilmelidir. Dolayısıyla mektup Jön Türklerin II. Abdülhamid'i tahttan indirebilmek için Düvel-i Muazzama'dan destek istemeleri anlamına gelmektedir.

Jön Türkler bu konuda Almanya hükümdarı Kayzer II. Wilhelm'den de destek beklemektedir. Ancak Almanya'ya bakış noktasında Cemiyet'in Mısır ve Cenevre Şubeleri arasında görüş farkı bulunmaktadır. Mısır Şubesi'nin yayını *Kanûn-i Esâsi*'de Almanya'ya şüpheyle yaklaşılmaktadır. II. Wilhelm'in Osmanlıların ve Müslümanların dostu ise Kanûn-i Esâsi'nin ilânını II. Abdülhamid'den neden istemediği ve mazlum V. Murâd'ın durumunu gündeme getirip onun kurtarılması için neden çaba göstermediği sorusu sorulmaktadır.⁴⁰ Bu nedenle de Mısır Şubesi'nin Almanya'nın dostluk söylemlerine inanmadığı ve Kayzer II. Wilhelm'i de II. Abdülhamid'in müttefiki olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Buna karşın Cemiyet'in merkezi konumundaki Cenevre Şubesi ise II. Wilhelm'in 18 Ekim-26 Kasım 1898 tarihleri arasında gerçekleştirdiği şark seyahati esnasında Almanya'dan çıkmadan önce bir mektubu, İstanbul'a geldiği sırada da bir telgrafı kendisine göndermişlerdir. *Osmânli*'de tercümesini yayımladıkları telgrafta Alman imparatorunun bu seyahatinde Osmanlı toplumunun kalbinde bıkaçağı en önemli hatıranın “*mazlûm ve mahbûs Sultan Murâd-ı Hâmis Hazretlerinin îade-i serbestiyesi*” yönünde bulunacağı teşebbüs olacağı vurgulanmaktadır.⁴¹ Jön Türklerin bu ricasına karşı uluslararası siyasî ve askerî alanlarda işbirliği yaptığı Osmanlı'yla ilişkilerine zarar vermemek için II. Abdülhamid tarafından olumsuz algılanabilecek böyle hassas bir konunun Alman imparatorunca gündeme getirilemeyeceği aşikârdır. Nitekim II. Wilhelm de V. Murâd'ın durumuyla alâkalı bir girişimde bulunmamıştır.

Jön Türkler V. Murâd'ın akıl sağlığının gayet yerinde olduğu haberleriyle Ali Suavî'nin V. Murâd'ı kaçırma girişimine benzer eylemlerin gerçekleştirilmesini istemektedir. Çırağan Baskını'nı öven Jön Türkler halkı “*Suavîyâne gazâlar*” verilmesi yönünde teşvik etmektedir.⁴² *Meşveret*'te zamanı geldiğinde kabaran “*efkâr-ı umûmiye*”nin II. Abdülhamid'den yaptığı kötülüklerin hesabını soracağını ve en başta da “*Sultan Murâd mazlûmun*” hesabının olacağı belirtilmektedir.⁴³ *Osmânli*'daki bir makalede de V. Murâd'ın esaretten kurtarılması ve yeniden

³⁸ Jön Türk muhalefesinde II. Abdülhamid'in akli yönden bozuk olduğu söylemleri için bkz. Murat Yılmaz, *Erken Dönem Jön Türk Muhalefesinde İmaj Mühendisliği* (İstanbul: Kitabevi, 2021), 29-35.

³⁹“Sultan Murâd-ı Hâmis Hazretleri Hakkında Düvel-i Muazzama Hükümdârânına Cem'iyetimiz Tarafından Gönderilen Mektûbun Süret-i Mütercimesidir”, *Osmânli*, Sayı 12, 15 Mayıs 1898, 1. Jön Türklerin Avrupalı Büyük Devletlere gönderdiği bu mektup daha *Osmânli*'de yayımlanıp okuyuculara duyurulmadan Londra Sefareti tarafından 30 Nisan 1898'de Yıldız Sarayı'na haber verilmiştir bkz. BOA, HR.SFR.3, 471/56.

⁴⁰ “Ehl-i İslâm'la Türkiyâ ve Almanya”, *Kanûn-i Esâsi*, Sayı 34, 13 Mart 1899, 3.

⁴¹ “Telgraf”, *Osmânli*, Sayı 25, 1 Aralık 1898, 1.

⁴² “Ali Suavî Merhûm”, *Mîzân*, Sayı 26, 28 Haziran 1897, 2.

⁴³ “Sultan Murâd Mazlumun Midhat Paşa'ya Bir Nâme-i Hümâyûnu”, 2.

tahta çıkarılmasını sağlama vazifesini halka yüklediği onun ağzından şöyle anlatılmaktadır: “Mahbesemin demir pençelerini kırmak, beni mahbûsiyetden kurtarmak işi, benim bir cânî gibi habs edilmeme man’i olmayan ahâliye âiddir. Gasb edilmiş olan taht-ı hükümdârıma tekrar geçmem lâzım ise bunu taleb ve da’va etmek hak ve vazifesi milletindir.”⁴⁴ Böylece Jön Türkler II. Abdülhamid’i tahttan indirecek bir sivil ihtilâli örgütlemeye ve halkı V. Murâd ismi etrafında kümelemeye çalışmıştır. Jön Türklerin bu yöndeki gayretleri V. Murâd’ın 29 Ağustos 1904 tarihli vefatıyla akamete uğrayacaktır.

3. Merhum Padişah

Jön Türklerin çağrılarına karşın V. Murâd’ın tahta çıkarılması yönünde ciddi bir girişim olmamış ve Çırağan Sarayı’ndaki zorunlu ikameti yirmi sekiz yıl devam etmiştir. Jön Türk muhalefetine V. Murâd vefatıyla yeniden gündeme oturmuştur. Zira vefatından birkaç hafta önce *Osmânî*’de çıkan bir haberde “meşrû ve mazlûm Sultan Murâd’dan artık kimse bahs etmiyor” denilerek makamı gasp edilip Çırağan Sarayı’nda hapsedileli yirmi sekiz yıl olduğu söylenmektedir. Yıldız Sarayı’ndan sızan bilgilere göre Sultan II. Abdülhamid hastalıktan mustariptir ve son günlerinin yaklaştığını anlamıştır. Yine haberde kardeşlerinden V. Murâd veya Reşâd Efendi yerine kendi çocuklarından birini tahta geçirmek için saltanat verasetini bozmaya çalıştığı iddia edilmektedir.⁴⁵

Jön Türklerin Sultan II. Abdülhamid’in son günlerinin yaklaştığını bildirmelerine karşın 29 Ağustos 1904 tarihinde V. Murâd’ın vefat haberi gelmiştir. Vefatının ardından *Osmânî*’nin 5 Eylül 1904 tarihli sayısı “Sultan Murâd Merhûm” adlı başyazı ve onun bir portresiyle çıkmıştır. Yazıda Jön Türkler V. Murâd’ın vefat haberini üzüntüyle aldıklarını söyleyerek onun hakkını ve hayatını müdafaa etmemiş, mahvolmasına ses çıkarmamış olduklarından bahisle bu matemli olayın millet için tarihin bir kara sayfasını ve silinmez bir lekeyi teşkil ettiğini belirtmektedir. Bu lekeyi döktükleri gözyaşlarının silmeye kifayet etmeyeceği vurgulanmaktadır. Böylece V. Murâd’ı kurtarmak için harekete geçilmemesi eleştirilmektedir. Aynı yazıda V. Murâd’ın vefatının nedeni olarak Sultan II. Abdülhamid’in onu Çırağan Sarayı’na hapsedmesi gösterilmektedir: “Şu muhakkaktır ki Sultan Murâd ölmedi öldürüldü! Hem bir günde, bir dakikada değil, tam yirmi sekiz senede!” Zira Jön Türklerin Osmanlı hanedanı arasında hasletleri sebebiyle tesadüf edilemeyecek derecede bulunan V. Murâd’ın tahttan indirilmesine yol açan sürecin II. Abdülhamid’in “şeytanatıyla” meydana geldiği görüşündedir. II. Abdülhamid tahta çıktığında V. Murâd’ı Çırağan’a hapsederek “murâd-ı milleti mezâra” gömmüş “şân-ı mâzî gibi âni da mahv” etmiştir. Yazının sonunda ise V. Murâd, Midhat Paşa ve Ali Suavî gibi isimlerin milletin gönlünde yaşamaya devam edeceği vurgulanmaktadır.⁴⁶ *Osmânî*’de V. Murâd’ın ölümünden sonra onunla ilgili Avrupa basınında birçok yazının kaleme alındığı da belirtilmektedir.⁴⁷

25 Eylül 1904 tarihli *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesi V. Murâd’ın vefat haberini başyazı olarak vermektedir. Yazıda edebî bir dille V. Murâd anlatılmaktadır. Tahta çıktığında bütün akvâm-ı Osmâniye’nin yekvücûd ittihad olduğu ve kendisini padişah’tan da yüksek bir makama koyduğu belirtilerek “O tahta Âl-i Osmân’dan birkaç cihângir de cülûs etmişdi. Fakat Sultan Murâd-ı Hâmisin cülûsunda mazhar olduğu aşk u şevk-i millete târih-i Osmânî bir misâl gösteremez.” denilerek halkın desteğine dikkat çekilmektedir. Ancak Sultan Abdülaziz’in “intihâr” etmesi V.

⁴⁴ “Sultan Murâd-ı Hâmis”, 2.

⁴⁵ “Sultan Murâd Mazlûm”, *Osmânî*, Sayı 137, 12 Ağustos 1904, 2.

⁴⁶ “Sultan Murâd Merhûm”, *Osmânî*, Sayı 138, 5 Eylül 1904, 1-2.

⁴⁷ “Mütenevvîa”, *Osmânî*, Sayı 138, 5 Eylül 1904, 4.

Murâd'ın psikolojisini bozmuş ve işte bundan istifade “*birâder katili*” II. Abdülhamid yalan yeminler ederek tahta çıkmıştır. Ardından Çırağan'ı da yirmi sekiz yıl boyunca ona mezar yapmıştır. Jön Türkler bu noktada halka tepkilerini göstermekten de geri durmamaktadır: Tahta cülusunda kendisini alkışlayan halk yirmi sekiz yılda bir kere bile hâlini sormamış ve adını yâd etmemiştir. Yalnızca Ali Suavî'nin birkaç kişiyle V. Murâd'ı Çırağan'dan kaçırıp yeniden tahta çıkarmak için fedakârlık ve hamiyet örneği gösterdiği ve bu yolda canını verdiğine işaret edilmiştir.⁴⁸

Aslı nesli belli olmayan bir hafiyenin ölümüne ve cenazesine dair sütunlar dolusu malumat veren İstanbul gazeteleri V. Murâd hakkında yalnız birkaç kelimedden ibaret küçük bir ilandan başka bir şey yazmamışlardır. II. Abdülhamid'in Avrupa gazetelerine V. Murâd'ın eceliyle öldüğü haberlerini yaptırmasına karşın Jön Türklerin görüşü ise “*Sultan Murâd öldürüldü.*” şeklindedir.⁴⁹ Nitekim yıllar önce Yedi Sekiz Hasan Paşa'nın V. Murâd'ı öldüreceği haberini paylaşan Jön Türkler, *Osmânî*'nin V. Murâd'ın vefatından sonra çıkmış 15 Kasım 1904 tarihli 141. sayısında “*Abdülhamid'in baş cellâdı*” olarak nitelendirdikleri Hasan Paşa'nın ansızın öldüğünü ve Ali Suavî ile birlikte “*Sultan Murâd mazlûmun*” da “*katili*” olduğunu ifade etmektedirler.⁵⁰ *Şûrâ-yı Ümmet*'te de “*Abdülhamid'in engizisyonu*” olan Beşiktaş Karakolu'nun başında bulunan Hasan Paşa'nın cenazesine devlet ekâbirinin katılması ve “*Sultan Murâd-ı Hâmis gibi mübârek merhûm bir pâdişâh-ı hürriyetin hazin ve garib olan cenâzesine başını döndürüb bakmadıkları hâlde o pâdişâhı yirmi sekiz sene işkence eden muhafız-ı katilinin cenâzesine son vazife-i hürmeti*” ifa etmeleri eleştirilmektedir.⁵¹

Jön Türklere göre Sultan II. Abdülhamid'in V. Murâd'a olan garazı onun vefatından sonra da bitmemiştir. II. Abdülhamid ölüm haberini alınca buna inanmamış ve V. Murâd tabuta konup defnedilmek üzere götürülürken birden tabuttan çıkarak halkın kendisine biat edeceği ve böylece tahta geçeceği vehmine ve hayaline kapılmıştır. Bu nedenle cenazeyi bir gün bekleterek cesedi kontrol ettirmiş ve sonra gömülmesine izin vermiştir. Jön Türkler ayrıca II. Abdülhamid'in emriyle V. Murâd'a teşrifat kurallarına ve hanedana yakışır şekilde cenaze merasimi düzenlettirilmediği ve babasının ya da dedesinin yanına gömülmesine de müsaade etmeyerek “*garibâne*” şekilde Yeni Camii türbesine annesi Şevkefzâ Sultan'ın yanına defnedildiğini söylemektedir.⁵² II. Abdülhamid bununla da yetinmeyerek İstanbul gazetelerinde V. Murâd'ın ardından olumlu yazılar yazılmasına izin vermemiştir.⁵³

⁴⁸ “Sultan Murâd Hân-ı Hâmis Hazretlerinin Vefâtı, *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 60, 25 Eylül 1904, 1-2.

⁴⁹ “Şundan Bundan”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 62, 24 Ekim 1904, 4.

⁵⁰ “Havâdis”, *Osmânî*, Sayı 141, 15 Kasım 1904, 4. Jön Türklerin V. Murâd'ın öldürüldüğü iddiasına karşılık oğlu Selâhaddin Efendi'nin ve maiyetinin açıklamalarına ve doktor raporlarına göre V. Murâd hastalıktan vefat etmiştir. V. Murâd'ın şeker hastalığı son dönemde ağırlaşmış ve vefatından dört ay kadar önce kanlı basurdan mustarip olmak suretiyle hastalanmıştır. Yapılan tedaviler etkili olamayarak peyderpey hastalığı ilerlemiştir bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Beşinci Sultan Murad'ın Tedâvisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar 1876-1905”, *Belleten* 38 (1946): 344-347. Jön Türklerin iddia ettiği gibi V. Murâd II. Abdülhamid'in tertiple ettiği bir cinayet ve suikast sonucu öldürülmemişse de Çırağan Sarayı'ndaki zorunlu ikametinin getirdiği psikolojik ağırlık ve yaşadığı acıların etkisi hastalığının ilerlemesine uzun vadede etki ettiği muhakkaktır.

⁵¹ “Bir Cellâdın Vefâtı”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 64, 23 Kasım 1904, 3-4.

⁵² V. Murâd oğlu Selâhaddin Efendi'ye vefatından önce birçok kez Yahya Efendi türbesi civarına defnedilmeyi vasiyet etmiştir. Bu istek oğlu tarafından II. Abdülhamid'e bildirilmişse de Şeyh Ebu'l-Hüdâ'nın etkisiyle kabul edilmemiş ve annesinin yanına gömülmesi kararlaştırılmıştır bkz. Uzunçarşılı, *a.g.m.*, 351-352. V. Murâd'ın bu vasiyeti ise ancak 1915 yılında yerine getirilmiştir.

⁵³ “Mektûb-ı Mahsûs”, *Osmânî*, Sayı 140, 5 Ekim 1904, 1-2.

Şûrâ-yı Ümmet'te cenazenin defnine şahit olan bir Jön Türk gönderdiği mektupta “*zavallı halife-i mazlûm pâdişâh-ı masûm*” V. Murâd'ın cenazesine bile hürmet edilmediğini söylemektedir. Mektupta cenaze merasimi sabahından itibaren yaşananlar ayrıntısıyla anlatılmaktadır. V. Murâd'ın defnedileceği Yeni Cami'nin etrafına ve Galata köprüsüne halk akın etmiştir. Halkın içinde çok sayıda hafiyeye karışırken polisler ve askerler insanları döverek uzaklaştırmaya ve V. Murâd'a karşı sevgi gösterilerine izin vermemeye çalışmıştır. V. Murâd'ın naaşı ise deniz yoluyla küçük bir istimbote içerisinde getirilmiştir. Yazarın belirttiğine göre tabut saray uşaklarınca taşınırken, gelen paşalar cenaze namazına da iştirak etmemiştir. Cenaze namazından sonra defnedileceği Yeni Cami'nin arkasındaki türbeye taşınırken de halkın V. Murâd'a gösterdiği saygı gösterileri yine hafiyeler tarafından engellenmiş, kadınların üzüntülü feryatları şiddetle susturulmuştur. Resmî tören uygulanmadan adeta bir fakir ve gariban cenazesi gibi hızlıca taşınan tabut dervişsiz, hocasız ve ahalisiz şekilde gömülmüştür.⁵⁴

Başka bir mektupta da V. Murâd'ın vefatının gazetelerin tebligat-ı resmiye kısmında önemsiz sıradan bir haber gibi iki satırdan ibaret bir yazıyla halka duyurulduğu belirtilmektedir.⁵⁵ Cenaze günü iştirak etmek isteyen halkı dağıtmak için polisler ve jandarmalar ahaliye etmedikleri hakaretler ve küfürler kalmamıştır. Tabutun başında 5-10 hafiyeye ve birkaç zenci uşaktan başka kimse olmamış, yaklaşmak isteyen halk görevliler tarafından kırbaçlanmıştır. Cenaze namazından sonra defnedildiği türbeye de casuslardan başka kimse girememiştir. Mektubun sahibi cenazede şahit olduklarından çıkardığı sonucu şöyle ifade etmektedir: “*Hulâsa halife-i masûm ve mazlûmun hayâtında şahsına karşı vaki' olan azablar kafî gelmezmiş gibi bu sûretle cenâzesine edilen hakaretle bu milletin gözü önünde cereyân ediyordu.*”⁵⁶ Böylece V. Murâd'ın vefatı ve cenazesinde yaşananlar Jön Türklerin II. Abdülhamid aleyhtarlıklarını dile getirmelerine aracılık etmiştir. V. Murâd'ın ölümüyle ilgili *Osmânî*'de yer alan uzun bir şiirin son kıtasında V. Murâd'ın ağzından II. Abdülhamid'e şöyle seslenilmektedir:

“*Ne idim dün?.. Bugün ne oldum;.. Bak!
Başı taçlı, a canışın alçak...
Seni bir gün feci' ölüm alacak...
Sana zann etme etdiğin kalacak...*”⁵⁷

Jön Türkler V. Murâd'ın vefatından sonra da onun üzerinden Sultan II. Abdülhamid iktidarına karşı eleştirileri sürdürmüştür. Bu bağlamda Jön Türklerden Ahmed Saîb tarafından kaleme alınan *Târih-i Sultan Murâd-ı Hâmis* kitabının çıkışı da halka duyurulmaktadır.⁵⁸ Jön Türkler için Osmanlı'nın meşrû hükümdarı olan V. Murâd ismi muhalefetin bir simgesi olarak anılmaya devam etmiştir.

V. Murâd Jön Türk muhalefesinde tahtın meşrû hükümdarı görülmekle birlikte uzun yıllar Çırağan'daki esareten kurtarılmaması Jön Türkler arasında tahtın diğer adayı Şehzade Mehmed

⁵⁴ “İstanbul'dan”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 60, 25 Eylül 1904, 2.

⁵⁵ V. Murâd'ın vefatıyla ilgili gazetelerde yayımlanan tebliğ şu şekildedir: “*Hâkân-ı sâbık Sultan Murâd hazretlerinin bir hayli vakitten beru mübtelâ olduğu şeker hastalığıyla dünkü pazartesi günü hulûl-ı ecel-i mev'üdiyle irtihâl eylemiş ve vukû-ı vefâtı nezd-i âlîde teessüf-i azîmi mücib olmuş ve naaş-ı mağfîret nakşının Yeni Cami-i şerif kurbinde vâlide-i muhteremeleri türbesine defni husûsuna irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî şerefsûdur buyurulmuştur Cenâb-ı Hakk rahmet buyursun.*” bknz. “Tebliğât-ı Resmiye”, *Sabah*, Sayı 5339, 30 Ağustos 1904, 1. Tebliğatın diğer haberlerle aynı puntoda ve vurgulayıcı bir ibare olmadan yayımlanması dikkat çekicidir.

⁵⁶ “Diğer Mektûb”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 60, 25 Eylül 1904, 3.

⁵⁷ “Feryâd-ı Sultan Murâd”, *Osmânî*, Sayı 139, 20 Eylül 1904, 2.

⁵⁸ “Neşriyât-ı Cedîde”, *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 61, 10 Ekim 1904, 4.

Reşad Efendi'nin de göz önünde tutulmasına neden olmuştur. Mizâncı Murâd bir yazısında veliahdın Reşad Efendi olduğunu ve saltanat ile hilafetin Reşad Efendi'ye intikalini kabul edeceklerini belirtmektedir.⁵⁹ Kuzey Afrika ulemasından aldıkları bir fetvayı *Osmânli*'de yayımlayan Jön Türkler, II. Abdülhamid'in hilafetinin meşrû olmadığını ve hutbelere isminin kaldırılarak Veliht Reşad Efendi adına hutbe okutulmasını İslâm dünyasından istemektedir. Jön Türkler bu fetvayla II. Abdülhamid'in hal' edildiğini söyleyerek bütün İslâm ülkelerine, Avrupa hükümdarlarına ve kabinelerine, İstanbul'daki sefirlere durumu bildirmiştir.⁶⁰ Cenevre şubesi Jön Türklerinden Abdullah Cevdet ve Mustafa Rahmi de II. Abdülhamid'i tahttan indirip yerine Reşad Efendi'yi geçirmek amacıyla Reşadiye Komitesi isimli bir örgüt kurmayı planlamış hatta bu komitenin nizamnamesini dahi hazırlamışlardır. Ancak durumun haber alınması üzerine İsviçre yetkili makamları soruşturma yapmış ve bunun henüz fiiliyata geçirilmemiş bir tasavvur olduğu sonucuna varmışlardır.⁶¹ V. Murâd'ın vefatından sonraysa Jön Türk muhalefetine Reşad Efendi'nin ismi daha yüksek sesle dillendirilmiştir.

Jön Türklerin Reşad Efendi merkezli argümanları Sultan II. Abdülhamid üzerinde etkisini göstermiştir. Muhalifleri tarafından yerine Reşad Efendi'nin geçirileceğini düşünen II. Abdülhamid, bu konuda oldukça dikkatli davranmıştır. V. Murâd'a yaptığı düzeyde olmasa da kardeşi Şehzade Reşad Efendi'yi de sıkı takip altında tutmuştur. Reşad Efendi'nin istediği şekilde dışarı çıkmasına ve görüşmeler yapmasına müsaade etmemiştir. II. Abdülhamid'in bu konudaki hassasiyetini bilen devlet adamları ve saray görevlileri de Reşad Efendi'yle tesadüfen de olsa karşılaşmamak için tüm çabayı göstermişlerdir.⁶² Zira böyle bir tesadüfte bile II. Abdülhamid'e farklı içerikli bir jurnal yollanabilir ve Reşad Efendi'yi tahta çıkarmak için bir kumpas hazırlandığı iddia edilebilirdi.

Jön Türkler muhalefetleri süresince II. Abdülhamid'in iktidarını kabul etmemelerine karşın 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında devlet kademelerinde belli mevki ve makam kazananlar II. Abdülhamid'le yan yana gelmekte bir sakınca görmemiştir. Meclis-i Mebusan'ın açılışı sonrasında padişahın verdiği ziyafete mebus olan birçok Jön Türk yanında meclis reisi sıfatıyla Ahmed Rızâ da katılmıştır. II. Abdülhamid'in ziyafet esnasında Ahmed Rızâ ile yakınlık kurması Ahmed Rızâ'nın da bu ilgiye karşılık vermesi dikkat çekmiştir. Kimileri bunu padişahın kurnazlığı ve iki yüzlülüğü ile açıklarken⁶³ kimileri de Ahmed Rızâ'yı II. Abdülhamid'in etkisi altına girmesiyle eleştirmiştir.⁶⁴ Tahtının meşruiyeti yıllarca sorgulanan II. Abdülhamid'le böyle bir yakınlaşma siyasetinin Jön Türklük düşüncesindeki meşruluğu yine kendileri tarafından sorgulanmıştır.

Sonuç

Jön Türkler çıkardıkları gazetelerde ve risalelerde V. Murâd'ın hal' edilmesinden başlayıp Çırağan Sarayı'ndaki zorunlu ikameti ve nihayetinde vefatı üzerinden Sultan II. Abdülhamid iktidarını eleştirerek kendi anlayışları çerçevesinde bir algı oluşturmayı benimsemişlerdir. II.

⁵⁹ Mehmed Murâd, "İkiden Hangisi"i *Meşveret*, Sayı 17, 21 Ağustos 1896, 1.

⁶⁰ "İslâm'a Tebşir", *Osmânli*, Sayı 75, 1 Kanûn-i Sâni 1901,1-2.

⁶¹ Komiteyle ilgili İsviçre polisinin soruşturma tutanakları için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (Ankara: Üçdal Neşriyat, 1981), 71-75.

⁶² Örikağasızâde Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, haz., Ali Adem Yörük (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 54-55.

⁶³ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979), 90-91.

⁶⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976), 61-62.

Abdülhamid'in iktidarının meşrû olmadığını ve Osmanlı tahtına V. Murâd'ın çıkmasını savunan Jön Türk muhalefetinin hem Avrupa'da hem de Osmanlı halkı nezdinde geçerliliği sağlanacaktı.

V. Murâd'ın ideal hükümdar özellikleri taşıması yanında Midhat Paşa, Ali Suavî ve Nâmık Kemâl gibi isimlerin desteğini alması Jön Türkler için önemli bir husustu. Hürriyet Şehidi olarak gördükleri bu isimlere saygı duyup muhalefetlerinde sembolleştiren Jön Türklerce V. Murâd'ın desteklenmesi Hürriyet Şehitlerinin fikrî mirası sahip çıkılması anlamına gelmekteydi. Genç Osmânlılardan başlayan örgütlü siyasî muhalefet hareketi V. Murâd ismi üzerinden de Jön Türklerle aksetmiştir. Dolayısıyla V. Murâd Osmanlı'nın modern muhalefet hareketlerinde bağlayıcılık rolü üstlenmiştir.

Jön Türklerin muhalefetlerindeki V. Murâd söylemlerinin mahiyetini Sultan II. Abdülhamid'in davranışları sergilemiştir. II. Abdülhamid V. Murâd'ın sağlığının kalıcı şekilde bozulduğunu savunmakta, buna karşın Jön Türkler ise sabık padişahın hal' dönemindeki sorunlarının geçici olduğu ve bir süre sonra da tamamen düzeldiğini iddia etmektedir. V. Murâd'ın sağlık durumu konusunda elde ciddi kanıtlar bulunmamaktadır. Her ne kadar V. Murâd'ın aile fertlerinin hususî mektuplarında düzelme emarelerinden bahsedilse de iyileşmenin derecesini tespit mümkün değildir. Jön Türklerin de dile getirdiği ve neşriyatlarında sıkça vurguladığı asıl soru şudur: II. Abdülhamid neden V. Murâd'ı yirmi sekiz yıl boyunca Çırağan Sarayı'na hapsetmiş ve kimseyle görüşmesine izin vermemiştir?. Eğer V. Murâd'ın tahta çıkamayacak şekilde sağlık durumu bozursa bunun herkes tarafından görülmesi ve kabul edilmesi II. Abdülhamid'in sırtından ağır bir yükü kaldırmış olacaktı. Fakat II. Abdülhamid bunu yapmayarak ağabeyini tecrit ve murakabe altında tutmuştur. Onun bu davranışı Jön Türklerin V. Murâd'ın sağlığının düzeldiği ve bu nedenle yeniden tahta çıkılması endişesiyle hapsedildiği şeklinde haberlere sebep olmuştur. II. Abdülhamid muhalifleri V. Murâd isminin altında toplanmış, bu isim muhaliflerin bayrağı hâline gelmiştir.

Akıllara gelen önemli bir soru da şudur: Vehimli bir kişiliği olan Sultan II. Abdülhamid V. Murâd'ı potansiyel bir tehdit olarak görmüş ise niçin onu yıllarca saklamış da bir tertiple hayatına son vermemiştir? Jön Türkler zaman zaman II. Abdülhamid'in katil ve zalim ruhlu olduğunu, ağabeyini öldürmeyi istediğini ve bu yöndeki sözde teşebbüsleri gündeme taşımışlardır. Ancak V. Murâd'ın hastalıktan mustarip olarak ölmesi Jön Türklerin söylemlerini geçersiz kılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla II. Abdülhamid her ne kadar tehdit olarak görse de V. Murâd'ı bir şekilde öldürmek yerine onu Çırağan Sarayı'nda ikamete zorlayıp sıkı gözetimde tutarak hem taraftarları hem de Osmanlı halkı nezdinde unutturmaya çalışmıştır. V. Murâd'ın kontrol altında bulundurulup kendi eceliyle ölmesini beklemek II. Abdülhamid için daha akılcı gelmiştir. Böylece V. Murâd'ın cinayete kurban gitmesi veya zehirlenmesi olayının yol açacağı uluslararası siyasî baskı ve kamuoyunda kendisine karşı oluşacak muhtemel töhmetten de kurtulmuştur.

Jön Türkler V. Murâd'ın tahtın meşrû hükümdarı olduğunu vurgulamalarına ve Çırağan Sarayı'nda yıllardır esaret altında mezalime uğradığını söylemelerine rağmen Osmanlı halkından bekledikleri tepkiyi görmedikleri anlaşılmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in iktidarına sona verecek bir sivil ihtilâl meydana getirmek için V. Murâd ismi üzerinden halkı harekete geçirmek istemişlerse de kendilerine destek yaratamamışlardır. Halkın tepkisizliği Jön Türklerin neşriyatlarında eleştiride bulunmalarına neden olmuştur. Osmanlı tahtında en az süreyle kalan padişah olmasına karşın V. Murâd'ın devri tarihî sürecin dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. V. Murâd yaşadıklarıyla yalnız kendisini değil bugün dahi tartışmalara konu olan Sultan II. Abdülhamid iktidarı ve Jön Türk muhalefeti arasındaki ilişkiyi de etkilemiştir.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Y.EE, 17/21.

BOA, Y.EE, 17/77.

BOA, HR.SFR.3, 471/56.

Jön Türk Yayınları

[Abdullah Cevdet]. *Mahkeme-i Kübrâ*. Mısır, 1908.

Ahmed Rızâ. “Ali Şefkatî Bey’in Vefâtı”. *Bir Numerolu Meşveret’in İlâvesi*, 1 Aralık 1895, 1.

Ahmed Rıza. “Sultan Murâd’ın Cinneti”. *Meşveret*, Sayı 13, 5 Temmuz 1896, 3-4.

Halil Ganem. “İcmâl-i Mesâib”. *Meşveret*, Sayı 26, 25 Ekim 1897, 1.

Hiram M. “Farmasonlar”. *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 27, 29 Nisan 1903, 3.

Hareket. İstanbul, 1312.

İlmiyeden Hayrullah. “Darü'l-Harb”. *Meşveret*, Sayı 22, 8 Kasım 1896, 3-5.

Mehmed Murâd. “İkiden Hangisi”. *Meşveret*, Sayı 17, 21 Ağustos 1896, 1.

Tarîk-i İlmiyeden Hayreddin. “Hakk-ı Saltanat”. *Meşveret*, Sayı 23, 3 Aralık 1896, 1-2.

Ulemâ-yı Din-i İslâm’a Da’vet-i Şer’iye. Mısır, 1314.

“Tahdis-i Nikmet”. *Hak*, Sayı 1, 31 Ağustos 1899, 1-2.

“Havâdis”. *Hak*, Sayı 4, 15 Ekim 1899, 4.

“Bir Yıldırım!..”. *Hak*, Sayı 6, 23 Kasım 1899, 1.

“Sultan Murâd-ı Hâmis veyâ Çırağan Mahbûsu”. *Kanûn-i Esâsî*, Sayı 7, 1 Şubat 1897, 1-2.

“Sultan Murâd Hân-ı Hâmis Hazretleri”. *Kanûn-i Esâsî*, Sayı 11, 1 Mart 1897, 1-3.

“Sultan Murâd Hân-ı Hâmis Hazretleri Tercüme-i Hâl-i Husûsîlerinden”. *Kanûn-i Esâsî*, Sayı 12, 14 Mart 1897, 1-2.

“Sultan Murâd Hazretleri”. *Kanûn-i Esâsî*, Sayı 14, 29 Mart 1897, 1-3.

“Cülûs Tebriki Nâmıyla Abdülhamid-i Sâni’ye Takdim Olunan Hitâbdan”. *Kanûn-i Esâsî*, Sayı 26, 8 Ekim 1898, 1-2.

“Ehl-i İslâm’la Türkiyâ ve Almanya”. *Kanûn-i Esâsî*, Sayı 34, 13 Mart 1899, 3-4.

“Sultan Murâd Mazlûmun Midhat Paşa’ya Bir Nâme-i Hümâyûnu”. *Meşveret*, Sayı 7, 1 Mart 1896, 2.

- “Ali Suavî Merhûm”. *Mizân*, Sayı 26, 28 Haziran 1897, 1-2.
- “Mâbeyn-i Hümâyûn Cenâb-ı Mülükâne Başkitâbet Celîlesine”. *Osmânlı*, Sayı 12, 15 Mayıs 1898, 1.
- “Sultan Murâd-ı Hâmis Hazretleri Hakkında Düvel-i Muazzama Hükümdârânına Cem’iyetimiz Tarafından Gönderilen Mektûbun Sûret-i Mütercimesidir”. *Osmânlı*, Sayı 12, 15 Mayıs 1898, 1.
- “Ricâ”. *Osmânlı*, Sayı 19, 1 Eylül 1898, 1.
- “Anarşist Kim?”. *Osmânlı*, Sayı 23, 29 Ekim 1898, 2-4.
- “Telgraf”. *Osmânlı*, Sayı 25, 1 Aralık 1898, 1.
- “İhtâr”. *Osmânlı*, Sayı 31, 1 Mart 1899, 1.
- “Sultan Murâd Mazlûm”. *Osmânlı*, Sayı 34, 15 Nisan 1899, 4.
- “Târihden Bir Nebze”. *Osmânlı*, Sayı 41, 1 Ağustos 1899, 6.
- “Sultan Murâd-ı Hâmis”. *Osmânlı*, Sayı 43, 1 Eylül 1899, 1-3.
- “İstanbul’dan”. *Osmânlı*, Sayı 54, 15 Şubat 1900, 4-5.
- “Sultan Murâd Han-ı Hâmisin Ahvâl-i Sıhhiyesi”. *Osmânlı*, Sayı 73, 1 Aralık 1900, 3.
- “İslâm’a Tebşir”. *Osmânlı*, Sayı 75, 1 Kanûn-i Sâni 1901, 1-2.
- “Sultan Murâd Mazlûm”. *Osmânlı*, Sayı 137, 12 Ağustos 1904, 2.
- “Sultan Murâd Merhûm”. *Osmânlı*, Sayı 138, 5 Eylül 1904, 1-2.
- “Mütenevvia”. *Osmânlı*, Sayı 138, 5 Eylül 1904, 4.
- “Feryâd-ı Sultan Murâd”. *Osmânlı*, Sayı 139, 20 Eylül 1904, 2.
- “Mektûb-ı Mahsûs”. *Osmânlı*, Sayı 140, 5 Ekim 1904, 1-2.
- “Havâdis”. *Osmânlı*, Sayı 141, 15 Kasım 1904, 4.
- “Mektûb-ı Mahsûsi”. *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 3, 9 Mayıs 1902, 4.
- “Sultan Murâd’ın Kızı”. *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 55, 15 Temmuz 1904, 3-4.
- “Sultan Murâd Hân-ı Hâmis Hazretlerinin Vefâtı”. *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 60, 25 Eylül 1904, 1-2.
- “İstanbul’dan”. *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 60, 25 Eylül 1904, 23.
- “Diğer Mektûb”. *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 60, 25 Eylül 1904, 3.
- “Neşriyât-ı Cedîde”. *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 61, 10 Ekim 1904, 4.
- “Şundan Bundan”. *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 62, 24 Ekim 1904, 4.
- “Bir Cellâdın Vefâtı”. *Şûrâ-yı Ümmet*, Sayı 64, 23 Kasım 1904, 3-4.

Diğer Eserler

- Bleda, Mithat Şükrü. *İmparatorluğun Çöküşü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.
- Eldem, Edhem, Haz. *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. Çev., Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. Ankara: Üçdal Neşriyat, Ankara, 1981.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük I*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Sadrazamlar I*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- İrtem, Süleyman Kâni. *Yıldız ve Jön Türkler İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- Koloğlu, Orhan. *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği*. İstanbul: Gür Yayınları, 1987.
- Osmân Nûrî. *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi I*. İstanbul: Kitâbhâne-yi İslâm ve Askerî, 1327.
- Örikağasızâde Hasan Sırrı. *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*. Haz. Ali Adem Yörük. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- Şiviloğlu, Murat R. *The Emergence of Public Opinion State and Society in the Late Ottoman Empire*. New York: Cambridge University Press, 2018.
- “Tebliğât-ı Resmîye”. *Sabah*, Sayı 5339, 30 Ağustos 1904, 1.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Beşinci Sultan Murad'ın Tedâvîsine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar 1876-1905”. *Belleten* 38 (1946), 317-367.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.
- Yılmaz, Murat. *Erken Dönem Jön Türk Muhalefesinde İmaj Mühendisliği*. İstanbul: Kitabevi, 2021.



Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Yerel Yönetimden Ticarete İzmirli Kâtibzâdeler

According to Ottoman Archive Documents, from Local Administration to Commerce Izmir Kâtibzâde's

Mensure Kızıl Öztürk* 

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Van Yüzüncüyıl Üniversitesi
mensurekizil@yyu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0109-9471

Başvuru / Submitted :

27 Nisan 2023

Kabul / Accepted :

2 Haziran 2023

DOI: 10.21021/osmed.1288637

Atıf/Citation:

Öztürk, M. K. "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Yerel Yönetimden Ticarete İzmirli Kâtibzâdeler". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 222-253.

Benzerlik / Similarity : %15

Öz

XVIII. ve XIX. yüzyılda önemli bir ticaret ve liman kenti olan İzmir’de meşhur bir eşraf olarak zikredilen Kâtibzâdeler, kadılık ve kurucusu oldukları vakıfta müderrislik başta olmak üzere voyvodalık, mutasarrıflık, âyanlık gibi yerel yönetim dâhilindeki idari vazifelerde bulunmuşlardır. Yakınçağ başlarından itibaren üstlendikleri gümrük emniyeti, bina emniyeti ve ihtisap nazırlığı gibi görevler mukabilinde İzmir limanındaki ticari gelirlerin kontrolünü sağladıkları gibi İzmir pamuk ve pamuk ipliği rüsumu, geliri yüksek olan İzmir kalemi cizye rüsumu, taze meyve gümrüğü ve mukataası gibi önemli gelirleri tasarruflarına almışlardır. Bu bağlamda bir kıyı kenti hüviyeti taşıyan İzmir’in idari ve iktisadi tekelinde söz sahibi olarak bir dönem boyunca ciddi yükselişlere sahip olduklarını ve iktidarlarını ticari olanakları ile zirveye taşıdıklarını görmekteyiz. Kâtibzâdeler zuhur eden iltimasızlık, rüşvet ve keyfiyet durumlarında ise hanedanzâde olarak gerekli uygulamalara tabii olmuşlardır. Bilhassa XIX. yüzyılın sonlarına doğru aile üyelerinin mağduriyetleri olduğu gibi İzmir ticari hayatına dâhil olanlar da söz konusudur. Bu çalışmanın amacı, Yakınçağ döneminde Osmanlı’nın en büyük kentlerinden biri olan İzmir’deki Kâtibzâde aile üyelerinin arşiv belgelerine göre tespit edilmesi ve haiz oldukları idari vazifelere binaen elde ettikleri gelirler ile ticaret erbabı olduklarının ortaya çıkarılması yönünde bir araştırma niteliğinde olmasıdır. Kâtibzâdeler üzerinde yapılmış olan teferruatlı bir çalışmanın olmayışı Osmanlı arşiv belgelerinden büyük oranda istifade edilmesine vesile olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İzmir, Kâtibzâde Ailesi, Ticaret, Gümrük Emniyeti, İhtisap Nazırlığı.

Abstract

Izmir, which was an important trade and port city in the 18th and 19th centuries, the Kâtibzâdes, known as the famous notables, undertook administrative duties such as voivodeship and governorship in local governments. In the modern period of the Ottoman Empire, they held positions such as customs assurance, trust establishment and specialization Minister. By controlling the commercial revenues at the Izmir port, they obtained important revenues such as Izmir cotton and cotton yarn, which brought high income to Izmir, and important revenues such as Izmir non-Muslim tax revenues and fresh fruit customs. Thus, they experienced a rise in the administrative and economic monopoly of Izmir for a period. In cases of bribery, clerks were considered dynastic. Especially towards the end of the 19th century, there were victims of family members as well as those involved in the commercial life of Izmir. The aim of this study is to identify the members of the Kâtibzâde family in Izmir, one of the largest cities in the recent period, according to archival documents and to reveal that they were merchants with the income they obtained from trade. The absence of a detailed study about the Kâtibzâdes has been effective in making great use of Ottoman archive documents.

Keywords: Izmir, Kâtibzâde Family, Trade, Customs Officer, Ihtisap Ministry.



Giriş

İzmir, XVII. yüzyıldan başlayarak iktisadi bakımdan büyük ve devamlı gelişme gösteren bir şehir olmuştur. Bilhassa İzmir Limanı kısa zamanda iç, dış ve transit ticaretin en önemli merkezi haline gelmiştir. Tournafort'a göre XVIII. yüzyıl başlarında İzmir'e yaklaşık senede 2000 balya İran ipeği getiriliyor ve bu ipekler büyük çapta İngiliz ve Fransız tüccarlar tarafından satın alınıyordu. İzmir ticaret hacmi bakımından Ege ve Akdeniz'deki diğer Osmanlı limanlarının daima önünde yer almaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ihracatı üç milyon sterlinin altına hiç düşmediği görülmektedir.¹

İzmir'de XVII. yüzyıldan itibaren şehrin en büyük idari temsilcisi kadı olmuştur. Kadı bizzat merkezin temsilcisi olduğundan adalet işlerinin yanında mülki bakımdan da şehrin en büyük amiri sayılmaktadır. Ayrıca belediye hizmetlerini de kontrol ederek ticari işlerin doğrulukla görülmesini sağlıyordu. Bunun dışında gümrük işlerini yürüten gümrük emini de bulunmaktaydı. Kendisine mütesellim unvanı verilen voyvoda ise devlet gelirlerini toplamakla görevlidir; ancak yörede paşa olmaması sebebiyle genel olarak şehri idare eden kadılar olmuştur.²

XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren Mentеше Sancağı ile Sığla Sancağı birleştirilmesine rağmen 1808 senesinde muhtemelen Kâtibzâdelerin etkileri doğrultusunda bu sancaklar ayrılmıştır. Aynı dönem içerisinde kadı, esas görevi olan adalet işleriyle meşgul olurken, idari nüfuz âyan ve voyvodaların himayesine geçmiştir.³ İzmir şehri gibi İzmir gümrüğü de padişah hasları içinde yer alır ve iltizam yoluyla idare edilirdi. İltizamlar üç yıllığına verilmekle beraber sürenin bitiminden önce daha yüksek bedel teklif eden olursa rakamda yükselme yapılabilirdi. İzmir'de biri taze meyve diğeri efrenç olmak üzere iki gümrük vardı. Meyve gümrüğü Anadolu'dan gelip ihraç edilen malların, efrenç gümrüğü ise Avrupa'dan gelip ithalat resmi alınacak olan emtianın geçtiği gümrüklerdir.⁴

Osmanlı Devleti'nde gümrükler, Tanzimat'ın ilanından önce iltizam veya emanet usullerine göre idare edilmiştir. Tanzimat döneminde ise aynı usullere dayalı yeni çözüm yolları denenmiştir. Mesela 1840 yılında iltizam usulü kaldırılarak emanet usulüne geçilmiş, 1842 yılında iltizam usulüne geri dönmüştür. 1859 yılında Maliye Nezareti tarafından gümrüklerin emanet usulü ile idare edilmesi daha uygun bulunmuştur. Bunun üzerine ülke genelinde on yedi gümrük emaneti kurularak her birine "Emin" sıfatıyla yöneticiler atanmıştır. 1861 yılında İstanbul Emtia Gümrük Eminliğinin yerine Gümrük Emaneti kurulmuş ve taşradaki Gümrük Emanetleri müdürlük statüsüne getirilmiştir. Meşrutiyet döneminde Gümrük Emanetinin yerini Maliye Bakanlığı'na bağlı Gümrük Umum Müdürlüğü almıştır.⁵ Belirttiğimiz üzere gümrüklerde en üst düzey yetkili Gümrük Emini'dir. Gümrük Emini ayrıca tüccarların her türlü kaçakçılık girişimini engellemekle de yükümlüdür. Bunun haricinde gümrüğe giren malın muayenesinin yapıldıktan sonra deftere kaydedilmesinden gümrük kâtibi, gümrüklerin güvenliklerinden kolcu veya zabitan, gümrüğe giren malların tartılmasından kantarî, taşınmasından hamalbaşı, liman ve çevresine gelen yüklerin

¹ Mübahat Küçüköğlü, "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 32, İstanbul (1979), 522.

² Serap Tabak, *İzmir Şehri'nde Mülki İdare ve İdareciler (1867-1950)*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih, Doktora Tezi, 1997), 5-6.

³ Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası, 1994, 53-54.

⁴ Küçüköğlü, "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı", 521.

⁵ Mübahat Küçüköğlü, "Osmanlılarda Gümrük", TDV *İslam Ansiklopedisi*, XIV, (İstanbul 1996), 263; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, 203.

nakledilmesi işlerinden kayıkçılar kethüdası, gümrüğe gelen malın depolanmasından ambar emini sorumludur.⁶

1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşması'nı takip eden diğer ticaret antlaşmaları, Osmanlı Devleti'nin ticari hacminin artmasına neden olmuş, özellikle İzmir XIX. yüzyılın ortalarında imparatorluğun toplam ithalatının %20'si ihracatının ise %43'ünün gerçekleştirildiği liman kenti durumuna gelmiştir.⁷ İzmir'in dış ticaret grafiğindeki yükseliş, İzmir ile hinterlandı arasındaki trafiği hızlandıracak demiryolu yapımı için imtiyaz taleplerini de beraberinde getirmiştir. Yabancı şirketlere verilen imtiyazlarla bölgede yapımına başlanan demiryollarının 1865 yılında İzmir-Manisa, 1866 yılında İzmir-Aydın ve İzmir Kasaba/ Turgutlu hatları hizmete girmiştir. Kentin demiryolları ile Menderes ve Gediz ovalarına bağlanması aynı zamanda kent sınırlarının kıyı boyunca genişlemesini sağlamıştır.⁸

İşbu çalışmada, XVIII. yüzyıl itibarıyla ön plana çıkan Kâtibzâde ailesinin İzmir'de büyük bir güce kavuştuğunu görmekteyiz. Bilhassa idari olarak kadılık, müderrislik, naiblik, gümrük emniyeti, âyanlık, voyvodalık gibi görevlere atandıklarını iltizam kaynakları olarak kendilerine tevcih edilen arazilere sahip olmaları münasebetiyle İzmir'in zengin eşrafı içerisinde anılmaya başlamışlardır. XIX. yüzyıl başlarından itibaren İzmir'de Kâtibâdelerin idari vazifelerine binaen ticari olarak da yükselişe geçtikleri görülmektedir. Cabi Ömer Efendi'nin "...İzmir sükkanından müte'ayyin Kâtibzâdelerin biri Büyük Gümrükçü ve bir karındaşı A'yan-ı memleket ve bir karındaşı Frenk gümrükçüsü ve bir karındaşları mevaliyi 'izamdan, birkaç kez İzmir Niyabeti etmiş olmağla, mezbûrlar nefsi-i İzmir'i zapt etmiş mertebelerinde..." ifadelerinden anlaşılacağı üzere Kâtibzâdeler İzmir'deki idari ve ticari tekelin sahibi olarak yer edinmişlerdir.⁹

İzmir'de voyvodalık yapan Kâtibzâde Hacı Mehmed Ağa ve onun ölümünden sonra hükümet tarafından sebze meyve gümrüğüne atanan Hacı Ahmed Ağa'nın ailenin bundan sonraki yerleşimlerinde etkileri büyük olmuştur. Küçük kardeşleri Kâtibzâde Hacı Mustafa Ağa ise gümrük emniyeti ve ihtisap nazırlığı vazifeleriyle İzmir'de ciddi oranda söz sahibi olacaktır. Osmanlı arşiv belgelerinden edindiğimiz bilgiler dâhilinde XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kâtibzâdelerin bir kısmının mağduriyet yaşamalarıyla yardım talep ettiği görülse de bilahare belirli bir üne sahip olmaları dolayısıyla bir kısmının da İzmir ticaret hayatında önemli mevkilerde yer aldığı bilinmektedir.

1. Kâtibzâde Ahmet Reşit Efendi

İzmir'de Kâtibzâde ailesinin ilk üyesi olarak "Kâtibzâde Ağa" unvanıyla rastladığımız Ahmet Reşit Efendi'yi zikretmekteyiz.¹⁰ Ahmet Reşit Efendi'nin 6 oğlu olup bunlardan büyük oğlu Hacı

⁶ Necmettin Aygün, "Trabzon Gümrüğünde İktisadi Faaliyetler (1750-1800)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11, (2000), 9.

⁷ Abdullah Martal, *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, İzmir, 2007, 73.

⁸ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu'da Kentlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997, 361-363.

⁹ Cabi Ömer Efendi, *Câbî Târîhi (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sanî) Tahîl ve Tenkidli Metin*, (Haz. Mehmet Ali Beyhan), II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, 788.

¹⁰ İzmir'de ünlü bir eşraf olarak zikredilen Kâtibzâde ailesi yakın dönem tarihinin araştırılması bakımından önemlidir. Aile üzerine yapılan ilk çalışmaların İzmir'deki hazirelerde Kâtib-oğlu olarak geçen isimlere tesadüf edilmesiyle başlamıştır. Münir Aktepe'nin İzmir'deki kitabeler üzerindeki araştırmalarını yoğunlaştırarak konu ile yakından ilgilendiği görülmektedir. Kitabelerdeki bilgilere bakıldığında Kâtibzâde ailesinin varlığı daha erken bir tarihe dayandırılmaktadır. Ancak İzmir'deki mezar kitabeleri üzerindeki isim benzerlikleri ve tarihlerdeki tutarsızlıklar ailenin seçercesinin tamamıyla ortaya çıkarılmasını güçleştirmektedir. Münir Aktepe, "İzmir'e Ait Bazı Kitabeler ve Notlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XIV/19, İstanbul, (1964), 60-61. Kâtibzâde aile üyelerine rastladığımız bir diğer çalışma, Necmi Ülker'in İzmir'deki Osmanlı mezar kitabeler adlı çalışmasıdır. Burada özellikle üzerinde durulan husus, Kâtibzâdelerin kabirlerinin yer aldığı Sulu mezarlık ile Sarımsaklı mezarlığının şehrin

Mehmed Emin Efendi başta olmak üzere Hacı Osman Efendi, Mehmed Arif Efendi, Hacı Halil Efendi, Hacı Mehmed Refi Efendi ve son olarak da Hacı Ebubekir Efendi'yi sayabiliriz. Hacı Ebubekir ve Mehmed Arif Efendi hakkında pek bir bilgiye rastlanmamıştır. Diğer oğullarının kadılık, müderrislik, âyanlık ve voyvodalık gibi idari görevleri dolayısıyla arşiv belgelerinde kayıtları görülmektedir. Kâtibzâdelerin yer aldığı belgeler incelendiğinde aile fertlerinin bazıları “Efendi”, bazılarının “Ağa” ve son dönem kayıtlarında ise “Bey” olarak tabir edildiği fark edilmektedir. Çalışmamızda belgelerin dilinden uzaklaşmamak babında kullanıldığı şekliyle ifade etmeyi daha uygun görmekteyiz.

Kâtibzâdelerden Ahmet Reşit Efendi'nin müderris olduğunu ve XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren İzmir'de adli ve mülki işlerden sorumlu bir idareci sıfatını taşıdığını bilmekteyiz. Ahmet Reşit Efendi'nin ikamet ettiği İzmir'deki Cami-i Atik Mahallesi âyanların, voyvodaların ve zengin Müslüman ağaların yerleşim yeri olarak bilinmektedir. İzmir'deki söz konusu mahallede Hacı Ahmet Reşit Efendi'nin kurucusu olduğu medresesi vakfının bir kısmının Anadolu muhasebesinde kaydı bulunmuştur. Bununla birlikte Haremeyn-i Şerefeyn Mukataasında da kaydı görülmektedir. Osmanlı'da gelirleri Mekke ve Medine'ye gönderilen Haremeyn vakıflarına her zaman özel bir ihtimam gösterildiği ve bu amaçla kurulan çok sayıda vakfın yanında çoğu vakıftan da buraya çeşitli miktarlarda gelir ayrıldığı bilinen bir husustur. Divân-ı Hümâyunda bulunan nişan defterlerinde kimseye berat verilmediğinin kaydı bulunmuştur.

Osmanlı'da neredeyse her yıl vakıfların gelir-giderleri kontrol edilerek muhasebeleri kayıt altına alınırdı. Bu uygulamanın temel amacı vakıfların, vakfiyelerde belirlenen şartlara uygun şekilde işleyerek hizmetlerin devam etmesini sağlamak ve vakıf görevlileriyle yöneticilerinin olası suiistimallerini önlemeye çalışmaktı. Evkaf muhasebe kayıtları, vakıf gelirlerinin neler olduğu, bu gelirlerin nerelere harcadığı, mülklerin tamir durumu ile vakıfların zaman içinde geçirdiği değişim ve dönüşümü ortaya koyması bakımından önemlidir.¹¹ İzmir'deki Ahmet Reşit Efendi vakıf kayıtlarında usulsüzlüklerin tespit edilmiş olması ile Ahmet Reşit Efendi'nin hal ve hareketlerinden rahatsız olan halkın ricası üzerine durumu teftiş etmek üzere Mirahur Hurşid Ağa gönderilmiştir. Hurşid Ağa'nın ikazlarına rağmen aralıksız gelen şikâyetler üzerine kendisinin İstanbul'a gönderilmesi hakkında hazırlanan emr-i alinin haberini alan Ahmet Reşit Efendi'nin kaçmak için kadın elbiseleri giyerek bir kayığa bindiğini ve fırtınaya tutulup boğulduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine cezası evvelce hazırlanmış olduğundan mumaileyh Reşit Efendi'nin mühürlenmiş evi vesaire icap eden mahaller aranılarak bütün malları, mülkleri ve alacaklarının deftere yazılması ve geriye hiçbir şey kalmamasına dikkat edilmesi için İzmir kadı ve voyvodasına da hüküm yazılmıştır.¹²

ihtiyacına binaen yol tesviyesi dolayısıyla buldukları yerden kaldırılarak Kâtibzâde aile üyelerinden bazılarına ait bulunan mezar taşlarının koruma altına alınmak üzere müzeye taşındığıdır. Bu mezar taşlarının büyük bir kısmının şuanda İzmir Agora Açık Hava Müzesinde yer bulduğuna dair bilgiyi paylaşmaktadır. Necmi Ülker, “İzmir-Agora Ören Yerindeki Osmanlı Dönemi Mezar Kitabelerinden Örnekler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, (Aralık 2007), 213. Ayrıntılı bilgi için, Necmi Ülker, Vehbi Günay, Turan Gökçe, *İzmir'de Türk Mührü*, İzmir: Şenocak Yayınları, 2008; M. Ozan Semerci, *İzmir'in Hazireleri*, İzmir: Türk Ocakları Yayınları, 2004.

¹¹ Nergis Çelen, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlar ve Bir Ayan Ailesi Olarak Kâtipzâde Ailesi*, (Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 57.

¹² Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *AE.SMST.III (Ali Emiri Mustafa III)*, 370/29349; “...garik-i merkumun mühürlenmiş hanesine varup mührünü fek ve derununda bulunan nukut ve eşya ve külli ve mücevherat vesair natuk ve sâman hakir ve celil her ne ise ale'l infirat marifeti şer'i ile tahrir ve defter olunup ve ... müteallik defterini dahi ele getirip zapt edip hane-i mezburenin köşe ve bucaklarını ve mi-zenend olan mahallerini gereği gibi arayup harice çıkarılarak nesnelere cümlesini ve zimem-i nasda zuhur eden zimmetini dahi deftere idhal ve Medine-yi mezburede olan akar ve emlakini ve taşrada olan çiftlikler ve arazilerini ve mahsûlatlarını zapt ve tahrir ettürdükten sonra bu tarafa nakli sababetli olan eşyayı değer bahalarıyla fûruht ve semenini cem ve

9 Temmuz 1762 tarihinde İzmir Kadısı Yusufzâde Ahmet tarafından yapılan tahkikat sonucu; İzmir âyanından Kâtibzâde Hacı Ahmet Reşit Efendi'nin sahibi olduğu vakıftaki mescid, medrese, muallimhane, sebil vesairenin ölümü sebebiyle günlük 10 akçe ile vakfın eski tahsildarının görevine devam etmesini şart koşarak tayin eylemiştir. Ancak bahsi geçen kişinin ölmesiyle vakfın idaresi onun oğlu olan Ali Efendi'ye müstahak olmuş ve kendisine Berat-ı Şerif-i Alişan buyrulmuştur. Ancak vakfın büyük hissesi ve müderrisliği günlük 20 akçe ile vakfın sahibi olan Ahmet Reşit Efendi'nin büyük oğlu Hacı Mehmed Emin Efendi'nin üzerindedir.¹³

Kâtibzâde Ahmet Reşit Efendi hakkında yapılan araştırmalarda İzmir'de 1778 tarihli kitabeye göre, kendisi tarafından yaptırılan üst katı oda şeklinde olan “*Katipoğlu Ahmet Reşit Efendi Sebili*” ne rastlamaktayız. Harap bir şekilde olan yapı 1901-1902 tarihlerinde yeniden inşa edilmiştir.¹⁴

2. Kâtibzâde Hacı Halil Efendi

Kâtibzâde Hacı Halil Efendi, İzmir eşrafından Ahmet Reşit Efendi'nin oğlu olarak zikredilmektedir. İzmir cemiyetinden olan Kâtibzâde Hacı Halil Efendi'nin ailesi gibi ulemadan olduğu ve müderrislik yaptığı bilinmektedir. Fakat belgelerden edindiğimiz bilgiler neticesinde görevini suiistimal etmesi rüşvet, gasp gibi cezai işlem gerektiren durumlar içerisinde olması, İzmir voyvodası ile gümrük emininin dahi emirlerine riayet etmeyip güne gün miriye ait olan mallara dahi el uzattığı gerekçesi ile ıslah olması babında kendisinin Limni adasına sürülmesi emredilmiştir;

“Medine’i İzmir sükkânından ser cemi’iyet olan Kâtibzâde El- Hac Halil Efendi demekle ma’ruf kimesne ziyade mürtekib ve bir müddetten beri fitne ve fesat tarikine seluk ve haşik ve şahid-i rûz makuleleriyle yekdil ve yekcihet olup da’i ‘ayal ilahi ızrar ve tekdir ve ahval ve eşyalarını gasb ettiklerinden ma’ada bir kimesnenin da’vayı şer’iyyesi zuhurunda mezbûrun şerefrizinden terafi ‘şer’ şerif ve ihkak-ı hak mümkün olmayıp İzmir voyvodası ve emin-i gümrük olanların dahi emurlarını ru’yet ettirmeyip güne gün nezdi hâl berat ile tekrar ve emval-i miriyenin te’atillerine ba’is ve abâ an ced bâ fermân-ı âli ayân verilmiş olanları dahi birer takrib ihafe ve tecrim ettirip bu veçhile ahali’i İzmir’in emin ve rahatı meslûb olduğundan gayrı emur-ı şer’iyyenin ve vurud eden evamir-i âliyenin icra ve tenkidi dahi mümkün olmayıp te’dibi müsafaha olunması izafeten fitneye ba’is olacağı mir miran olmakla dahi li-l fukara ve siyaneten li’l fukara mezbûr El-hac Halil ıslah-ı nefis için Limni ceziresine nefi ve icra olunmak babında emr-i şerifim verilmek...”¹⁵

Kâtibzâde Hacı Halil Efendi yaklaşık bir sene boyunca Limni adasında sürgün edilmiştir. Aradan geçen zaman üzerine kardeşi İzmir Kadısı Kâtibzâde Mehmed Refi'nin arzı üzerine; “Devletin ulema, âyan, eşraf, askeriyeye, reaya gibi kademelerinde bulunan Kâtibzâde ailesinin öteden beri İzmir vilayetinde müderris ve hanedan zâde olan müderrisinden Hacı Kâtibzâde Ahmet Reşit oğlu Halil Efendi'nin ulemadan ve ilimle meşgul olduğumuzdan bâki cümlemiz itham edilmekteyiz. İzmir ve Limni Kadısına verilen hüküm mukabilince bir yıla yakın bir süredir Limni adasında sürgünde olan Kâtibzâde Hacı Halil'in ne kadar suç var ise affedilmesi ve fermanınız

ahz-ü kabz ve zimemini bir taraftan tahsil ve nakli hafif olan mücevherat ve zi-kıymet eşyayı sairesini Deraliyeme nakl ve tesyir ve dekakin ve beyud ve çiftlik ve arazisi makulelerinin mülkiyeti ve vakfiyeti ve icareti beyan olunarak defteri muaccelen der Aliye'ne irsal ve badehû ne vech ile emri şerifim sadır olur ise ona göre amel ve harekete ibtidar edüp bir hilali ve bir akçesi mektum ve defterden hariç kalmamasına ziyade ikdam ve dikkat ve basiret intibah üzere hareket eylesiniz.”

¹³ BOA, C.EV (Cevdet Evkaf), 457/23108.

¹⁴ İnci Kuyulu, “İzmir’de Osmanlı Dönemi Yapıları”, XIII. Türk Tarih Kongresi III./ 2. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, (4-8 Ekim 1999), 11.

¹⁵ BOA, C.MF (Cevdet Maarif), 86/4261.

üzerine tahliye edilmesini Devlet-i Osmaniyye'den arz ederim.”¹⁶ Hacı Halil Efendi'nin Kâtibzâde ailesinin özellikle ulema sınıfından olması dolayısıyla affedilmesi kabul görmüştür.

3. Kâtibzâde Hacı Osman Efendi

Kâtibzâdelerden Hacı Osman Efendi'nin 1759 senesinde İzmir müderrislerinden ve âyanından olan Ahmet Reşit Efendi'nin oğullarından biri olup babası ve kardeşleri gibi müderris olduğu bilinmektedir. Belgelere yansıdığı kadarıyla aldığı idari görevlerin müderrislikle başlayıp 1790 yılında haiz olduğu voyvodalığa kadar devam ettiğini görmekteyiz.

1787-1792 Osmanlı-Rus savaşı devam ederken değişen dengeler mukabilinde III. Selim, “...askerimizin âdem-i sebatı hasebiyle Moskoflu ile vakte göre musalaha ehven görünüyor ancak Turla'dan hudud-ı Özi düşmanda kaldığı surette memalik-i İslami'ye ve Karadeniz de emniyet nasıl olabilir? Bu sene şu bizim askerimizi cenk ettirmenin ve bir galibiyet tahsil etmenin tarîkine bakmak ve buna bir çare bulup orduya yazmak iktiza eder.” sözleriyle Ruslara karşı mücadeleye devam etmek istediğini açıkça ifade etmiştir.¹⁷

Padişahın bu düşüncesine paralel olarak bütün askerinin haziran ayında Rusya seferinde hazır bulunması için gerekli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerden birini de İzmir'deki askeri gücü himayesinde barındıran idareci kesimlerden talep edilen kuvvet oluşturacaktır. Bu mahalde 1790 senesinde gönderilen bir hatt-ı hümayunda İzmir âyanı ve müderrisi olarak zikredilen Kâtibzâde Hacı Osman Efendi'den sefer için birer başbuğ asker yazmaları istenmiştir.¹⁸ İzmir Menteşe'de memur olan Kâtibzâde Hacı Osman Efendi'ye ayrıca İzmir âyanı ve müderrisinden gelen yazı ile de yüz nefer piyade gönderilmesi talep edilmiştir.¹⁹ Aynı senenin aralık ayı içerisinde gönderilen diğer bir arzuhalde ise Kâtibzâde Hacı Osman Efendi'nin gönderilecek asker sevkiyatında hem başbuğ hem de mübaşir tayin edildiği zikredilmekle birlikte bir an önce gereken askerinin yola çıkması hususu tekrar edilmiştir.²⁰

Bu durum üzerine İzmir Kapıcıbaşı Kara Osanzâde ve İzmir Voyvodası Kâtibzâde Hacı Osman ve İzmirli Balıkçıbaşı Mehmed'e verilen hüküm gereğince, yazımına memur oldukları piyade, süvari asker ve ocaktan en kuvvetlilerinin gerekli donanımları yapılarak hazır bulunmaları ve mart ayı içerisinde yola çıkmaları gerektiği ifade edilmiştir. Bahar gelmeden yola çıkılması ve sefer için tam teçhizatlı hazır bir vaziyette bulunulması talebi doğrultusunda haziran ayı içerisinde yapılması beklenen muharebede Ordu-yı Hümayunun vücuduna dâhil olunması bizzat belirtilerek ordunun sevki ve mübaşirlerin refakati hususunda gerekenin yapılması buyrulmuştur.²¹

Kâtibzâde Hacı Osman Efendi'nin 1797 yangını öncesi birkaç kez mütesellimlik yaptığı bilinmektedir. Yangın sırasında sağlığı bozuk, can çekişmekte olarak tabir edilmiştir. Merhume Serap Yılmaz hocamızın ulaştığı belgelerde isim benzerlikleri dolayısıyla tam olarak Kâtibzâde Hacı Osman Efendi'nin hangisi olduğuna dair belirsizliğine dikkat çekilmiştir. Aynı sene İzmir

¹⁶ BOA, C.MF, 86/4261.

¹⁷ BOA, HAT, (Hatt-ı Hümayun), 1007/42230.

¹⁸ BOA, HAT, 211/11353.

¹⁹ BOA, C.AS (Cevdet Askeriye), 115/5171.

²⁰ BOA, C.AS, 106/4773; “Siz ki (...) zadeler mumi ileyhumasız (...) yüz nefer ve sen ki Kâtibzâde mumi ileyhsin sen dahi yüz nefer piyade müstesna asakiri teçhiz ve bi'n- nefis savb-ı maksuda azimete şetab ve müsare 'at eylemeniz için memuriyetinizi ve ba 'dehu isti 'câli havi evamir-i Ali'yeme ısdar ve irsal olunmuştur. El haletü haza siz ki rekub ve nüzul erbabından olmadığınız bi-l ihbar tahkikinizden şehriyaranem olmakla (...) sadır olan hatt-ı hümayun inayet mekurunum mucibince asakir-i matlubeyi tamamen ve kâmilan seri 'an teçhiz ve imal-i neferata muktedir (...) bir an akdem ve bir saat mukaddem savb-ı maksuda erişirmeğe sarf-ı mukadderet eylemeniz hususuna...”

²¹ BOA, C.AS, 214/9144.

voyvodası olan Buldanlı Osman Efendi ile kentin en zengini Kâtibzâde Hacı Osman Efendi'nin yukarıda da değinildiği üzere karıştırılma riski vardır. Daha da ilginç Kâtibzâde Hacı Osman Efendi ile birlikte aynı dönemde üç önemli Osman isimli İzmirli ile karşılaşılıyor olmamızdır. Ancak ulaştığımız birkaç belgede İzmir Voyvodası Kâtibzâde Hacı Osman Efendi olarak zikredilmesi, İzmir'in en varlıklı şahsı olarak kendisini ifade etmemize olanak sağlamaktadır.²²

Kâtibzâde Hacı Osman Efendi, babası Ahmet Reşit Efendi'nin İstanbul'un kendisini suçlu bularak öldürtmek amacıyla üzerine görevli göndermesi nedeniyle deniz yolu ile kaçmaya çalışırken boğularak ölmesinden, devletçe tüm mal ve mülküne el konulmasından çok değil bir on beş sene sonra işleri tekrar yoluna koymuş görünmektedir. Bir on sene sonra da İzmir'in en zengin kişisi unvanını alacaktır. Daha 1786 senesinde yani *İzmir voyvodalığı ve hass-ı mirliya-i Suğla* isimli mukataanın eshama geçiş tarihinde, önemli bir zengin eşraf olduğu bilinmektedir. Zira aynı sene İzmir yakınlarında 400 dönümlük araziye işletmek üzere tasarrufuna almıştır.²³

Kâtibzâde Hacı Osman Efendi'nin müderrislik, voyvodalık gibi idari vazifelerde bulunması ile birlikte tarla, emlak zengini durumları İzmir'de varlıklı bir eşraf olduğunu doğrulamaktadır. Bununla birlikte kendisinden sonra oğulları Hacı Ahmed Ağa, Hacı Mehmed Ağa, Kâtibzâde Ömer Efendi, Kâtibzâde İsmail Fahreddin ve en küçükleri Hacı Mustafa Efendi aile üyeleri içinde zikredilmektedir.

3.1. Kâtibzâde Hacı Ahmed Ağa

Kaynaklardan aldığımız bilgiler neticesinde XIX. yüzyılın başlarında Kâtibzâde Hacı Ahmed Ağa, İzmir'de Meyve gümrüğü emini ve kapıcıbaşı rütbesine vakıf olmuştur. İzmir'de deniz kenarında *Yemiş hanı* denilen hanın önündeki iskeleye gemiler ve kayıklar yanaşmakta ve şehrin lağımının oradan geçmesine rağmen İzmir Meyve Gümrüğü Emini Kâtibzâde Ahmed Ağa Laleli vakfından borç senedi alarak denizi doldurup üstüne ev yaptırmış olduğundan bu eve icra gelerek mahkemelik olduğuna rastlamaktayız.²⁴

XIX. yüzyılın ilk yarısı içinde sahil boyunca uzanan bir kıyı kenti görünümü veren İzmir'de, sandal ve kayıklarla sağlanan deniz ulaşımı önemli bir yer tutmaktadır. Kente, deniz yoluyla gelen ve aynı yoldan kentten ayrılan yolcularla, hemen tümü deniz yoluyla getirilip götürülen ihraç ve ithal malları, açıkta demirleyen gemilerden sandallarla karaya çıkarılır ya da gemilere bindirilirdi. O dönemde, sahil boyunca yerleşmiş olan yabancı tacirlere ait ev ve depoların hepsinin kendi özel iskeleleri vardı. Deniz yoluyla mal ve insan ulaşımı ve taşınması, genellikle bu iskelelerden sağlanırdı. Bu arada gümrük resminden kaçırılan önemli miktarda malın da gece karanlığında özel iskelelere indirildiği bilinmektedir.²⁵

Bir kıyı kenti olan İzmir'in ne hinterlandı ile bağlantısını sağlayan muntazam yolları, ne de gemilerin kolayca yükleyip boşaltabilecekleri bir rıhtımı vardı. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde İzmir'e gelmiş olan Fransız Charles Texier; sahildeki binalarda nizam ve iltizam olmadığı her isteyen yapacağı bina ile yolu bozabileceğini belirtmektedir. Ayrıca İzmir'e en lüzumlu şeyin

²² Serap Yılmaz, "XVIII. Yüzyıl Sonlarının En Zengin İzmirli Hacı Osman Efendi", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler 2*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, (2010), 559.

²³ Yılmaz, a.g.t., 559-660.

²⁴ BOA, C.EV, 250/12556, 16 Ağustos 1810 tarihli belgede; Bazı vakıfların bakım ve tamirleri muayyen gümrük gelirlerinden karşılanırdı. Laleli Camii Evkafı, İzmir Meyve-i Ter Gümrüğü'ne bağlı idi; Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul, (1980), 226.

²⁵ Rauf Beyru, "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Kent İçi ve Kent Çevresi Ulaşımı ve Trafik Düzeni", *Son Yıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyum Tebliğler*, Ed. Tuncer Baykara, İzmir: Akademi Yayınevi, 1994, 14-15.

rihtım olduğuna, bu sayede malların yükletme ve boşaltma işlerinin kolaylaşacağına ve çöplük halindeki sahil temizleneceğinden, sağlık bakımından elverişli hale geleceğini işaret etmektedir. Söz konusu dönemde Frenk sokağına paralel küçük bir kısımda birkaç baraka kahvenin satın alınmasıyla ve az bir masrafla rihtımın inşa edildiği ifade edilmektedir. Ancak inşası yapılan rihtımın bütün kıyı şeridi boyunca uzatılmasına ihtiyaç olduğunu belirten seyyah, denizin doldurulmasını düşünmemiş olacak ki “*bir adamın kendi keyfine deniz kenarında bina ettiği ev bu rihtımın devamına ebediyen manidir*” demektedir ve deniz kenarındaki evlerin çoğalmasıyla kaçakçılığın arttığını da ifade etmektedir.²⁶ Seyyahın burada bahsettiği şahsın Kâtibzâde Ahmed Efendi olması kuvvetle muhtemeldir.

1813-1814 senelerinde İzmir meyve gümrüğü vazifesinin Süleyman Ağa uhdesinden alınarak Kâtibzâde Ahmed Ağa ile kardeşi İzmir voyvodası Hacı Mehmed Ağa'ya verilmesi yönünde bir telhis gönderilmiştir.²⁷ Bu iki belgeden hareketle Kâtibzâde Ahmed Ağa'nın 4 sene arayla tekrar İzmir taze meyve gümrüğü emniyeti görevine devam ettiğini söyleyebiliriz.

Laleli Vakfına ait İzmir taze meyve gümrüğü ve tevabii mukataasının 1815-1816 senelerine mahsuben çıkarılan hatt-ı hümayun ile Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşlarından Kâtibzâde Ahmed Ağa'ya ihale olarak verilmiştir. Bununla birlikte gümrüğe bağlı olan birimlerdeki gelirlerinde bahsi geçen bir sene boyunca kendisine verilmesi buyurulmuştur.²⁸

2 Aralık 1815 tarihli telhise göre; eski İzmir gümrükçüsü Kâtibzâde Ahmed Ağa'nın İbrail kalesi bina emniyetine tayin edildiği belirtilmiştir.²⁹ Kalenin onarımı için kendisine elli bin kuruş gönderildiği ve tamiratın süratle tamamlanması hususu üzerinde durulmuştur.³⁰ 9 Eylül 1821 senesinde Kâtibzâde Ahmed Ağa'nın İzmir baş âyanlığına getirilmesi üzerine bir teşekkürnâme kaleme alınmıştır.³¹ Bununla birlikte âyanlığının devam ettiği 1825 senesinde; “*Hayrullah Efendi uhdesinde bulunan İzmir Tuzla mukataası, kendisi tarafından malum miktarda muaccele ile Kâtibzâde Ahmed Ağa'ya feragat edildiğinden resmi işlerin yerine getirilmesi konusunu mührü ile talep etmiştir*”.³² Söz konusu belge göstermektedir ki, Hacı Ahmed Ağa bina emniyeti görevinden sonra İzmir baş âyanlığı ile Tuzla mukataası gibi önemli bir gelire daha sahip olmuştur.

1824 senesi Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşı olarak Kâtibzâde Ahmed Ağa'ya gönderilen bir emirnamede; “*Medine’i İzmir’den firar eden Rum gâvurlarının canib-i miriden mazbut muhalledatları bu canibde mübaşir olan Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşlarından Kâtibzâde saadetlü Ahmed Ağa bendeleri ma’rifetiyle furuht olunmakta olan muhalledat esmanından bu def’a pabuççuya (boş) kuruş canib-i Darbhane’i Amire’ye ağayı mumi ileyh kulları tarafından tesyar olunmuş olmakla poliçe mezkûrun vürudıyla Darbhane’i Amire Hazinesi’ne tamamen ita ve*

²⁶ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suad, (Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, 2002), 165.

²⁷ BOA, HAT, 1320/51458; “İzmir Meyve’i ter gümrüğünün iki yüz yirmi sekiz ve yirmi dokuz senelerine mahsuben Şabacı kefaletiyle Süleyman Ağaya mukaddemce deruhdesi tasvib olunmuş ve ol babda şeref efzâyı sahife’i sudur olan hatt-ı hümayun şahaneleri mucibince kalemine kayıt ile rabita verilmiş ise de şimdi kethüdayı mehd-i ulyayı saltanat Ağa kulları İzmir’de vuku bulan hastalıktan nâşi Kâtibzâde Ahmed Ağa'nın yirmi yedi senesine mahsuben tüccar zimmetinde kilitli bekayası olup mumi ileyh Süleyman Ağa'yı arıza ve iskat ile gümrük mezbûrun seneteyn iltizamı mumi ileyh Ahmed Ağa ile büyük biraderi hala İzmir voyvodası Hacı Mehmed Ağa'ya deruhde olunmak üzere karargir olduğunu ve mumi ileyhumanın zabtı için emr-i ali isdari hususunu bâ takrir inha etmiş...”

²⁸ BOA, C.EV, 414/20999.

²⁹ BOA, HAT, 1259/48707.

³⁰ BOA, C.AS, 221/9399.

³¹ BOA, C.DH(*Cevdet Dahiliye*), 217/10836.

³² BOA, C.ML (*Cevdet Maliye*), 629/25851.

te'diye olundukta meblağ-ı mezkûrun ol vechile teslim-i Hazine'î Darbhane'î Amire olunduğu... İzmir'den firar etmiş olan Rumların mallarına devlet tarafından el konulduğu ve bu eşyaların satışlarından elde edilen gelirin kaydı tutularak Darphane-i Amire'ye teslim edilmesi talep edilmiştir.³³

Sürre-i Hümâyun Emanetinin İzmirli Kâtibzâde Ahmed Ağa'ya ve Pirlipe Voyvodası eski Kapıcıbaşı Ali Ağa'ya verilmesi yönünde bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla Kâtibzâde Ahmed'in İzmir'de İbrail Kalesi Bina eminliği görevini bir süreliğine daha yapmıştır.³⁴ Arşiv belgelerinden edindiğimiz bilgiler neticesinde Hacı Ahmed Ağa'nın 1826 senesine kadar İzmir gümrük eminliği görevine de devam etmiş olduğunu söyleyebiliriz.

İzmirli Kâtibzâde Ahmed Ağa'nın vefatının ardından Avusturya tebaasından Asto isimli tacirin alacağı tahsil edilmesi babında emlak ve mülklerinin ortaya çıkarılması yönünde bir talebi söz konusu olmuştur.³⁵ Yine Avusturya tebaasından İsak isimli başka bir tacirin de alacağının tahsili için Ahmed Ağa'nın İzmir'deki emlakının satılarak borcun ödenmesine dair kayıtları mevcuttur.³⁶

3.1.1. Kâtibzâde Ahmed Ağa'nın Eşi Şemsimâh Hanım

Kâtibzâde Ahmed Ağa'nın zevcesi olan Şemsimâh Hanım ile ilgili olarak miras konusu ve eşinin vefatıyla muhtaç durumda olması gibi hususlar belgelere yansımıştır. Kâtibzâde Ahmed Ağa'nın ölümünden sonra 1846 senesinde açılan bir miras davasının on senedir sürmekte olduğu ve herhangi bir neticeye ulaşılamaması nedeniyle İzmir Valiliği'ne tekrar başvurulduğu görülmektedir.

Kâtibzâde Ahmed Ağa'nın vefatından önce üzerinde bulunan İzmir'deki han, dükkân, arsa, altı parça vakıf ve mülklerinin eşi Şemsimâh Hanım ve diğer çocuklarına vasiyet ettiğini ve toplamda bu mirasın sekiz yüz yirmi dokuz kese akçe tuttuğu belirtmiştir. Ancak bu taleplerini gerçekleştirilmeden vefat etmesiyle kendisinin ve mirasçılarının hakkını alamadığı ifade edilmiştir. Bunun üzerine mahkemeye yansıyan dava sürecinde Kâtibzâde Ahmed Ağa'nın iki asker oğlu olan Osman ve Şemseddin Beyler, bekâr kızları Mihrimâh ve Hatice ile üvey oğlu Sadık Bey'e intikal eden miktarın ortaya çıkarılması için İzmir sakinlerinden tüccar Mehmed Ali Ağa, oğullarına vasi olarak tayin edilmiştir. Fakat tüccar Ali Ağa ve diğer vasilerin ortak görüşüyle bahsi geçen altı parça mülkün borç dahi ödeyemez vakıf niteliği taşıdığına vurgu yapılarak kendilerine tek akçe dahi verilmediği ifade edilmiştir. Bahsedilen mirasın tamamının vasi tarafından zapt edildiği ve bu konuyla alakalı iki aydır herhangi bir gelişme kaydedilmeyerek bilhassa Şemsimâh Hanım'ın perişan bir halde olduğu, bu durumun bir an önce halledilmesi babında bir arzuhalî söz konusudur.³⁷

³³ BOA, C.ML, 629/25851.

³⁴ BOA, HAT, 547/27010.

³⁵ BOA, HR.MKT (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı), 36/85.

³⁶ BOA, HR.MKT, 56/35.

³⁷ BOA, A.JMKT.DV (Sadaret Mektubi Kalemî Deavi Evrakı), 117/46; "Bu cariyelerin İzmirli Kâtibzâde müteveffa Ahmed Ağa halilesi olup ve zevcem mumi ileyh hal hayatında İzmir'de bulunan han ve dükkaneyn ve arsa altı paraca vakıf ve mülk akaratlarını bu cariyelerine (silik) edip ve sekiz yüz yigirmi dokuz kese akçe bu cariyelerinden cihet-i kazadan akçe alıp ol miktar hakkımı vermeden fevt olup dört beş nefer evlatları kebir ve sağır zuhura gelip altı parça ol tarafta bulunan akaratları akçemi yedimden zabt edip ve İzmir sakinlerinden tüccar Ali Ağa evlatlarına vasi nasb ve ta 'yin olunup ve İzmir vücûhlarından Mehmed Ali ve sayırlardan vasi cümlesi yekdil ve yek cihet olup bu cariyelerine bir akçe vermeyip altı parça akaratları borç ödemez vakıflardır diyerek cümlesi zabt edip bu cariyelerine gadr-ı külli etmiş olduklarından ve bu cariyelerin bundan iki ay Bab-ı Âliye arzuhal takdim edip husus-ı mezkur mahal mezkure bu taraftan isti 'lâm olup ve isti 'lâm cevabı tekraren hazret-i sadarat penâhi..."

Şemsimâh Hanım'ın ölen kocası Kâtibzâde Hacı Ahmed Ağa'dan miras olarak payına düşen meblağının üvey oğlu Sadık Bey'den alınması hususunda bir arzı da bulunmaktadır.³⁸ Belgelerden edindiğimiz bilgilere neticesinde, Şemsimâh Hanım'ın miras davasının uzun bir müddet çözüme ulaşamaması nedeniyle müşkülâtının epey devam ettiği görülmektedir. Hatta bir yazısında kalacak yerinin olmaması sebebiyle Meclis-i Vâlâ'dan misafirhane yardımı yapılması talebinde bulunmuştur.³⁹

Kâtibzâde eşi Şemsimâh Hanım'ın Ahmed Ağa'dan kalan mirasın taksimine karşı çıkmakla birlikte bu defa kendi payına düşen miktarın az olduğunu gerekçe göstererek itirazlarda bulunmuştur. Söz konusu itirazların uzun bir müddet sürdüğünü gösteren kayıtlar mevcuttur.⁴⁰ 17 Ağustos 1859 tarihinde Şemsimâh Hanım'ın İzmir Valisine gönderdiği bir arzuhalde; Şemsimâh Hanım, rahmetli eşi Kâtibzâde Ahmed Efendi'den intikal eden miras üzerinde kendisinin de hak sahibi olduğunu belirttikten sonra miras içerisinde yer alan emlak ve malların mülk mü yoksa vakıf mı olduğuna dair hükümetten herhangi bir yazı gelmediğini bildirmektedir. Eğer bu bahsedilen emlak ve mallar gerçekten vakıf statüsünde ise zevcesine ait olmayıp erkek çocuklar ile annesine intikal edeceği; eğer mülk ise mirasın tamamı kendisi de dâhil tüm varisler arasında bölüşüleceği konusunda bir anlaşmaya varılacağını beyan etmiştir.⁴¹

Yukarıda bahsi geçen belge ile birlikte Kâtibzâde Ahmed Efendi'den kalan emlak ve mallar gerçekten vakıf statüsünde ise payına düşen miktarın kendisine tahsil edilmesi gerekmektedir. Buna rağmen malların büyük bir çoğunluğuna el koyan Hamid ve Mehmed Ali ile vasiyetine memur olan diğer şahsiyetlerin zimmetlerinde bulunan sekiz yüz yirmi dokuz kese akçe alacağının hâlâ daha üzerlerinde olduğunu beyan ederek muhtaç ve perişan durumda kaldığını bir kez daha belirtmektedir.⁴² Bu bağlamda idareden gelen yazıya göre; “*Müteveffa Kâtibzâde Halilesi Şemsimâh Hatun'un Mehmed Ali ve Hamid Ağaların zapt eylediği alacağı miktar belirtilmiş ve kendisine maaş tahsis edilmiştir. Birkaç sene içerisinde de maaşına zam yapılmıştır*”.⁴³ Bu yazışmaların dışında iki kez daha İzmir valisine mal, mülk ve yardım talebinde bulunmuş; hatta bir belgede bağırıp çağırmakta olduğu ve ne surette olursa olsun kendisine bir miktar meblağ tahsis edilerek çaresine bakılması ifade edilmiştir.⁴⁴

³⁸ BOA, A./MKT.DV, 104/39.

³⁹ BOA, MVL (Meclis-i Vala Evrakı), 192/11.

⁴⁰ BOA, A./MKT.UM (Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı), 343/80.

⁴¹ BOA, A./MKT, DV, 140/71.

⁴² BOA, A./MKT.DV, 193/19; “...taraf-ı valâyı fetevâpenâhiden istifsâr ettirildikte emlak ve akarat mezkurenin mülk veyahut vakıf olduğu münfehim olamadığından ve bunlar hakikate vakıf ise zevce'i mezbûreye kat 'an nesne ait olmayıp evlad-ı zekûr ve anâsa intikal edeceği ve mülk olduğu takdirde zevce'i mezbûre ile kaffe'i vereseye ber nehci şer 'i mevrûs olacağı derkâr olduğundan mahallince hakikat-i hal tahkik ve kuyudat-ı lazime tebeyyün ve tetkik olunarak emlak ve akarat-ı mezkurenin keyfiyet-i mülkiyet vakfiyeti zahire ihraç olunarak tesviye'i muktezası lazım geleceği bâ müzakere vuku 'bulan ifade üzerine mukaddemâ makam-ı senâveriden tahrirat tastir ve tesyir olunmuş ise de henüz icabı icra ve bir güne cevabı isra olunmadığından te'kidi hususu bu kere dahi bâ arzuhal istid 'a olunmuş olmakla bir daha te'kide hacet bırakılmaksızın şer ' şerif ve meclis ma 'rifetiyle ru'yet olunarak tebeyyün edecek hale göre icabının icrası keyfiyetin iş 'arı hususuna himmet buyurmaları...”

⁴³ BOA, MVL, 619/98; 492/76; BOA, A./MKT.UM, 563/86, 1

⁴⁴ BOA, A./MKT.UM, 563/86, s. 2; “...mezbure bu tarafta biryandan istid 'asını tekrar ederek bağırıp çağırmakta bulunmuş olduğu gibi kendisi dahi bikes ve bîvaye olarak müzâyeka halinde kalmış olduğundan artık her ne suretle olur ise bunun iskânı veyahut mezburenin irada kerimeleriyle bazı te 'allıkati bulunmuş olduğu cihetiyle medâr-ı ba'aş olmak üzere bunlar taraflarından kendisine bir miktar şey tahsis ettirilip şu da 'vadan ferağatı esbabının istihali çaresine bakılması lazım geleceğinden şer ' şerif ve meclis marifetiyle bi'l-kayıt her ne suretle olursa iktizasının icrasıyla mezburenin iskânı ve keyfiyetin iş 'arı hususuna himmet buyrulması siyakında şakka...”

3.1.2. Oğulları Osman, Şemseddin, Sadık ve Arif Beyler

Kâtibzâde Ahmed Ağa'nın dört oğlundan biri olan Kâtibzâde Osman Bey hakkında annesi Şemsimâh Hanım'ın bir istirhamı söz konusudur. Buna göre, Osman Bey'e babasından kalan miras hususlarındaki gelişmelerin uzun sürmesine mukabil kendisinin müşkül durumda kaldığı ve münasip bir hizmette istihdam edilmesi isteği belgelere yansımıştır. Şehir Emanet'ine gönderilen arzuhale cevaben "...Kâtibzâde Osman Bey bu aralık ayâl ve evlâdıyla derece'i bi nihâyede zaruret çektiğinden bahisle haline münasib bir hizmette istihdâmı istid'a olunmuş ve kendisi ihtiyar ve zadigândan bulunmuş olmakla mir mumi ileyhin haline münasip bir hizmette istihdâmı..." kendisine uygun bir hizmet bulunması buyrulmuştur.⁴⁵

Kâtibzâde'nin diğer oğlu olan Şemseddin Bey ile alakalı çok fazla kayda rastlanmamıştır. Şemseddin'in Bey'in eşi Rabia Hanım tarafından miras hususuna dair bir belge, Kâtibzâdelere ait olan araziye müdahale edilmemesi konusunu dile getirmektedir. Buna göre, "Aydın vilayeti olan İzmir civarında Kâtiboğlu tarlaları olarak ecdadımın tasarrufunda bulunan tarlanın Girit muhacirinin İzmir'e göçlerinde Kamil Paşa'nın "Kamil Paşa caddesi" adıyla tek yön bir yol olarak kalmış olan on bin küsur mahallin muhacire terk edilerek bahsi geçen tarlanın bedel-i mal'lum olarak hükümet adına üzerine otuz kırk kadar hane inşa edileceği ve bu hanelerin muhacirlerin adına verileceği üzere bundan 4 ay önce birkaç muhacire satılması ile birlikte İzmir defterdarlığına müracaatım söz konusu olmuştur." Rabia Hanım'ın bahsettiği arazide okul ve karakolun birlikte yer alması dolayısıyla bu mahallin boşaltılmasına müsaade edilmeyeceği İzmir Emlâk-ı Emiriye Müdüriyetinden bildirilmiştir. Hâlbuki okul ve karakolun diğer mahallere naklinin gerçekleştiğini ve elinde çok az bir parça yerin kaldığını, buralarında inşa edilecek binaların arasında kaldığı gerekçesiyle mağduriyetini bildirerek gerekenin yapılması hususunda Maliye Nezaretine ricada bulunmuştur.⁴⁶

Kâtibzâde Ahmed Efendi'nin oğullarından Arif Bey'in vefat ettiği, Mahmud ve Sadık Beylerin de üvey oğulları olduğu bilgisine ulaşmaktayız.

3.1.3. Kızları Mihrimâh ve Hatice Hanımlar

Kâtibzâde Ahmed Efendi'nin Şemsimâh Hanım'dan olan kızları Mihrimâh ve Hatice'dir. Babalarının ölümünden sonra yaşanan miras krizinde diğer erkek kardeşleri ile birlikte isimlerine tesadüf etmekteyiz. Bunun dışında bir bilgiye belgelerde rastlanmamıştır.

3.1.4. Diğer Kızları Ayşe, Tahire, Vahide ve Fatma Hanımlar

Kâtibzâde Ahmed Efendi'nin diğer kızları olarak belgelerde geçen Ayşe, Tahire, Fatma ve büyük ablaları olan Vahide hanımlardır. İzmir Kâtibzâde hanedanından babaları Ahmed Efendi'nin ölümünden sonra tereke ve muhallefâtından hisseleri olan atmış beş bin kuruşun merhumun diğer üvey oğlu olarak geçen Mahmud Bey'in zimmetinde kaldığını, söz konusu meblağının tahsil edilmesi hususunda İzmir Valisi Mehmed Reşid Paşa'ya bir arzuhal gönderilmiştir. Miras hususu çözüme kavuşturulamamış olacak ki, bu defa aynı konu üzerinden İdare Meclisine bir yazı ulaştırılmıştır. İzmirli Kâtibzâde Ahmed Efendi'nin kızları olan Tahire, Ayşe ve Fatma Hanımların erkek kardeşi Arif Bey'in daha evvelden vefat etmesiyle diğer üvey

⁴⁵ BOA, A}MKT.NZD (Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı), 259/95.

⁴⁶ BOA, ML.EEM (Maliye Evrak-ı Emiriye Müdüriyeti), 1121/29, 1-3.

oğlu olan Mahmud Bey zimmetinde kalmış olan atmış beş bin kuruş alacaklarının tahsili için meclise başvurmuşlar ise de herhangi bir çözüme ulaşamamıştır.⁴⁷

Belgelerde adı geçen diğer kızı Vahide Hanım'ın miras davasına yönelik Dersaadet'e geldikten sonra bir iddiası söz konusu olmuştur. Buna göre, kendi payına intikal eden dört bin kuruş kadar meblağının verildiği ve daha önceden Arif Bey'in hissesi için verilmesi gereken yirmi bin kuruşun da tahsil edileceği ifade edilmiştir. Bu duruma binaen vekil tayin ettikleri Alay Kâtibi Ahmed Efendi'nin celb kararına keyfi davrandığını, vazifesini yerine getirmediği gerekçesi ile 9 Ocak 1862 tarihinde İzmir valisinin tahriratı üzerine Sadaret Dairesi görevlilerinden İbrahim Kavvasi'nin mübaşir tayin edilmiştir. Böylece Kâtibzâde Ahmed Efendi'nin büyük kızı Vahide Hanım ve diğer varislerin alacaklarının hukuk yoluyla halledilmesi babında bir emirname hazırlanması uygun görülmüştür.⁴⁸

3.2. Kâtibzâde Hacı Mehmed Efendi

Kâtibzâde Hacı Osman Efendi'nin oğlu ve Kâtibzâde Ahmed Efendi'nin kardeşi olan Hacı Mehmed Efendi ile ilgili ilk kayıtlar XIX. yüzyılın başlarında kaydedilmiştir. 7 Eylül 1808 senesinde İzmir zecriye (Alkollü içki) rüsumu kendisine tevcih edilerek voyvoda vasfına yükselmiştir.⁴⁹ Yaklaşık on sene boyunca üstlendiği voyvodalık idari görevine haiz olmak üzere kendisine Tuzla burnu mahallesinde deniz kenarında bahçe ve arazi mutasarrıflığı verilmiştir. Aile üyelerine baktığımızda; eşi Vesile Hanım, oğlu Kâtibzâde Osman Bey ile diğer eşi Sulbiye Hanım'dan olan kızı Sıdika Hanım isimlerine tesadüf etmekteyiz.

XIX. yüzyılda İzmir'deki vakıf camii ve medreseler ciddi değişim ve dönüşümler geçirdiği gibi bu yapılara gelir sağlayan konak, han, sabunhane ve iskele de zamanla ortadan kalkmıştır. Fiziki değişimlerin temel nedeni vakıf mülklerinin, yavaş yavaş şehir meydanı hüviyetini kazanacak olan Konak Meydanı'nda bulunmalarıdır. Zira bu meydan, ortaya çıkan her yeni siyasal güç döneminde, iktidarları simgeleyen sembollerin inşası nedeniyle köklü değişiklikler geçirerek yeniden şekillenmiştir. Bu değişimin belirginleşmesinde Kâtibzâde Mehmed Efendi'nin XIX. yüzyıl başlarında buraya yaptırdığı konak ön plana çıkmakla birlikte bu geleneğin kökleri önceki asırlara kadar uzanmaktadır. Nitekim daha önce inşa edilen ve halk arasında “*Voyvoda Konağı*” denilen konak, XVIII. yüzyıl sonlarında yanarak ortadan kalkmış olmasına rağmen meydanın ismine kaynaklık etmeye devam etmiştir.⁵⁰

19 Temmuz 1808 tarihinde Kâtibzâde Mehmed Efendi'nin Fransız tüccarları ile aralarındaki anlaşmazlık sebebiyle tutulan bir mahkeme kaydına rastlıyoruz. İzmir Frenk gümrüğü hasılatına İzmir âyanı Kâtibzâde İsmail Fahreddin, Voyvoda Kâtibzâde Hacı Mehmed ile biraderi Sabık İzmir Meyve Gümrüğü Emimi Ahmed Ağa'nın devlet adına el koyması hususundadır. Söz konusu belgede, Gümrük kâtibi Sadık, ticaret simsarları, Yahudi tüccar taifesinden Eci Mosko'nun oğlu

⁴⁷ BOA, A./DVN (Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Kalemî), 170/52.

⁴⁸ BOA, A./MKT.DV, 218/41.

⁴⁹ BOA, C.ML, 668/27369.

⁵⁰ Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (İstanbul 2007), 185; Meydanın ilk tanımı, Luigi Storari'nin kent planında, Tanzimat Devri'nde tamamen doldurulmuş olan iç liman bölgesi üzerindeki 1804 tarihli Kâtibzâde Konağı'nın bölgenin yönetim merkezi kabul edilmesi sonucu konağın çevresinde oluşan dış alan şeklindedir. Aynı dönemde, Osmanlı devletinin modernleşme hareketleri çerçevesinde, yeni ordu için oluşturulan Kışla-i Hümayun'un (Sarı Kışla) Konak'ta inşa edilmesiyle meydan, hem politik hem de askeri güvenlik mekanizmalarından oluşan bir kimlik üstlenmiştir. 1867'de meydanın sınırları Kâtibzâde Konağı yerine yapılan yeni Hükümet Konağı ile Sarı Kışla arasındaki bölgede tanımlanmıştır; Rengin Zengel, “Dönüştürülmüş Bir Meydan: İzmir Konak Meydanı'na Analitik Bir Yaklaşım”, *Mimarlık*, 334, (Mart-Nisan 2007), 42-43.

ve Karabet ile birçok tüccarın fikir birliği içerisinde olduğu görülmektedir. Bilahare aynı dönem içerisinde on iki adadan gelen gemilerin İzmir civarındaki Yenikale'ye vardığında İngiliz gemisi olarak gösterilerek limana alınmaması ve Efreñç gümrüğünün elli beş kuruştan tahsilatı yapıldığı iddiaları ile gümrük vergilerine de cânib-i miri ve beytülmal adıyla el konulması konusunda İzmir Mahkemesine başvurulmuştur. Fransa konsolosluğunun ifadesine göre; İzmir Liman'ına yedi tane geminin geldiğini ve sadece ikisinin limana dâhil edildiğini bunun dışında tahsil ettikleri mahsulleri Dârülharb taraflarına göndererek gümrükteki malları kendi zimmetlerine geçirdiklerini iddia etmiştir. Ayrıca İzmir limanına gelen yedi kıta geminin içeriye alınmadan beşinin Kuşadası ve Çeşme taraflarına gönderilerek Amerikan gemilerine şeker ve kahveden ibaret olan mahsullerin Efreñç gümrük tarifesi üzerinden hesaplandığı öne sürülmüştür. Bundan önce yapılan hesaplamalarda İzmir limanında uygulanan tarife, kahvenin her bir okkasının (kırk dört yüz dirheminde) dörder akçe ile şekerin her kantarından kırk para vergi şeklindeydi. Yük taşıyan işçilerin de aldığı ücret mukabili de hesaplandığında beş altı bin kuruşa denk düşeceği belirtilmiştir. Ancak bu hususun mahkemeye idrakiyle yapılan tahkikatta Kâtibzâdelere iftira atıldığı kat'i surette bu durumun kabul edilemeyeceği hatta kalan ürünlerin dahi fakir fukaraya dağıtıldığı yönünde bir karar çıkarılmıştır.⁵¹

Kâtibzâde Mehmed Efendi'nin 1808 senesi itibariyle başlayan idari görevinin sonraki birkaç sene içinde devam ettiği görülmektedir. Kaymakam Paşa tarafından gönderilen tahriratta, Darphane-i Amire'den zapt ve idare olunan İzmir voyvodalığı mukataasının 1809-1810 senelerine mahsus daha evvelden Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşlarından Süleyman Ağa'ya tevcih iken kendisinin sürgün olması dolayısıyla Kâtibzâde Hacı Mehmed Efendi'ye ihale olunması buyrulmuştur.⁵²

İzmir Voyvodası Has Haseki olarak tanımlanan Kâtibzâde Mehmed Efendi'nin arşiv belgelerinden elde ettiğimiz bulgulara göre, 1811 senesinde İzmir'de aynı zamanda tüccarlık yaptığını görmekteyiz.⁵³ Kâtibzâde Mehmed Efendi'ye ait ticaret mallarını taşıyan geminin Fransızlar tarafından zapt edilmesi üzerine Bâb-ı Âli'ye ayrıntılı olarak vermiş olduğu malumat neticesinde bu kanaate varmış bulunmaktayız.⁵⁴

Osmanlı Devleti'nde merkezi hazine adına vergi toplayan voyvodalar, görev bölgelerindeki eyalet ve sancaklarda sadece gelir tahsilinde değil, aynı zamanda bu gelirleri, merkezi hazinenin tahsis ettiği harcama alanlarına sevk etmekten de sorumluydu. Emredilen yerlere erzak ve hayvan tedarik etmek ki özellikle XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren asker sevk etmek vb. görevleri de üzerlerine almışlardır. Örneğin; 1770 Çeşme vakasından sonra yakılan donanmayı yeniden inşa etmek üzere bazı gemilerin yapımı için Ege bölgesindeki mütesellim ve voyvodalar görevlendirilmiştir. Bodrum'da kurulan tersanede yapılan gemilerden biri de İzmir voyvodası Hüseyin Kamil Efendi'nin başlatıp, Kâtibzâde Mehmed Efendi'nin tamamlamaya çalıştığı 63 zirâlık bir gemiydi.⁵⁵ Ayrıca elde ettiğimiz diğer bir belgeye göre; Donanmay-ı Hümâyun gemileri için gerekli olan Bodrum sahasında, İzmir Voyvodası Hacı Mehmed Efendi'nin kontrolünde elli dokuz buçuk arşın uzunluğunda kalyon inşa ettirilmesi buyurulmuştur.⁵⁶ Bununla birlikte yine kendisinden askeri kuvvet babında o dönem Karaman valisi olan Mentеше mutasarrıfının sürgün

⁵¹ BOA, C.ML, 567/23198.

⁵² BOA, HAT, 565/27761.

⁵³ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırma Dergisi*, VIII/12, (1970-74), 61.

⁵⁴ BOA, TS.MA.e (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak), 311/19.

⁵⁵ Yasin Özdemir, "Bir Voyvodanın Ölümü: Kâtibzâde Hacı Mehmed Efendi'nin İdamı", *İzmir Araştırmaları Dergisi*, 6, (İzmir 2007), 140.

⁵⁶ BOA, HAT, 1521/14.

edilmesi hasebiyle bin nefer sekban ile Karaman bölgesine sevk edilmesi hususunda bir emri ferman gönderilmiştir.⁵⁷

Dergâh-ı mu'allam Kapıcıbaşılardan İzmir voyvodası Kâtibzâde Hacı Mehmed Efendi'nin İzmir mukataası hakkında yazılan taktirde; kendisinin voyvoda vasfıyla vefat eden yeniçerilerin mallarına devlet adına el koyması gerektiği ve bu durumun evvelden beri devam eden bir hal olduğu üzerinde durulmuştur.⁵⁸

Kâtibzâde Mehmed Efendi'nin voyvodalığına binaen elde ettiği mukataa gelirleri ile devlete ait bazı gümrük gelirlerine el koyması ve tüccar olması dolayısıyla şahsi gemilerinde mal kaçırması gibi sebeplerin sürekli olarak dile getirilmesi neticesinde çıkarılan ferman ile idam edilmesi buyrulmuştur. Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa'dan gelen bir tahriratta İzmir voyvodası Kâtibzâde Hacı Mehmed Efendi'nin su-i haline binaen donanmada Kaptan-ı Derya Hasan ve Mehmed Paşa tarafından idam olunmuştur. Muhallefatını zabta dair mübaşir tayin edilerek voyvodalığının kaldırılması buyurulmuştur.⁵⁹ Bunun üzerine yaklaşık üç ay sonra muhallefatı yazmaya elverişli birkaç kişinin görevlendirilerek voyvodalığı da gönderilen üç mübaşirden birinin atanması istenmiştir.⁶⁰

Hazine-i Amire'den gelen taktir ile Kâtibzâde Mehmed Efendi'nin ölümüyle İzmir voyvodalığını idareye Sakız muhassılı ve İstanbul hazinedarı Hüseyin Kamil Efendi atanmıştır. Darphane-i Amire nazırının derkenarına göre, Hacı Mehmed Efendi'nin tasarrufunda bulunan İzmir pamuk ve pamuk ipliği ile geliri yüksek olan İzmir Kalemî cizye rüsumu ve Muğla sancağı avarız vergileri de üç yıllığına iltizam usulüyle Hüseyin Kamil Efendi'ye tevcih olunmuştur.⁶¹

İzmir'de Kâtibzâde Mehmed Efendi'nin idamı gecesi ticaret ortağı olarak zikredilen ve Trieste'ye kaçmış olan Peksimed Anton adlı zimmi ile ortak bir şirketi olduğu gerekçesi el konulan zimmetinin iade edilmesi yönünde bir yazı sunulmuştur. Dönemin Avusturya elçisinin bu konu üzerine Bâb-ı Ali'ye takdim ettiği taktirde; 1788 tarihinde Avusturya ile vuku bulan savaşta Trieste'ye kendi rızası ile gidip ikamet eden ve Avusturya devletine tabii olarak ticaret amacıyla İzmir'e gelerek birkaç yıllığına burada ikamet ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca Madaçini adlı tacir ile şirket anlaşması yaptığını İzmir'de ise Hacı Mehmed Efendi ile tamamen ticari anlamda bir görüşmenin yaşandığını beyan ederek, mübaşir Hüsni Bey'in Kâtibzâde'nin muhallefat defterine kendisinin ve ortağının malları olan sekiz kile yük, biri yüklü 3 tane gemi yazıldığını ifade etmiştir. Aslında bu gemilerin Rusya'dan getirildiğini ve birinde 226 ve diğerinde 704 kantar kuruyemişin gümrükte olduğunu elçilerden haber gelene kadar ellerinde tutacaklarını beyan etmişlerdir. Ancak konsolosluk elçilerinin yazışmaları sonucu Kaptan Paşa'nın da emri ile Anton'un Avrupa tayfasından olduğu ve herhangi bir senet ve belgeye tesadüf edilmediği gerekçeleri ile zabt edilen mallarının geri verilmesini beyan etmiştir.⁶²

Kâtibzâde Mehmed Efendi'nin muhallefat defterinin kaydedilmesi meselesi bir hayli uzun sürmüştür. Gerek ticari ilişkilerde bulunduğu tüccarlar ile olan yazışmaları gerekse gayri resmi yapmış olduğu işlerin araştırılması hususu detaylı olarak tetkik edilmiştir. Hatta mübaşir olarak belgelerde bahsi geçen Hüsni Bey'in tayin edilmesine rağmen kayıtların teferruatlı olarak

⁵⁷ BOA, HAT, 277/16268.

⁵⁸ BOA, AE.SMST.IV (Ali Emiri Mustafa IV), 7/534; 13/1006; 13/1009.

⁵⁹ BOA, HAT, 494/24250.

⁶⁰ BOA, HAT, 1268/49120.

⁶¹ BOA, C.DH, 86/4281; BOA, DRB, 33/1630.

⁶² BOA, HAT, 286/17152.

tutulabilmesi için Darphane-i Amire'den birkaç isim daha önerilmesi talep edilmiştir. Buna göre, “*Kâtiboğlunun muhallefatını (silik) zabt ve tahrir eylemek hayli iştir pusulada yazdığı adamlar vasıtasıyla beceremezler. Darbhane Nazırı İbtida Voyvoda bulunsun ol vakte kadar sen dahi (silik) hür birkaç adam dahi mülahaza ve arz eylesin deyu emir ve ferman buyrulmuş olmakla mantuk münifi üzere Bâb-ı âliye üç bend bir kıt 'a takrir-i takdim edip me'elinde voyvoda mezkûr için Dergâh-ı Ali Kapucubaşlarından Müftizade Hüseyin Ağa ve Hocagândan İstanbul cizyedârı esbak Hüseyin Kamil Efendi ve Silahşöran-ı hassadan Atina Voyvodası sabık İsmail Ağa kullarına intihab ederek mumi ileyhimden birinin veyahut ahar kullarının voyvoda nasbı ve voyvodalık mezkurun bakiye 'i müddetinin ber vech-i emanet ihalesi ve 32-33 senelerinin şimdilik usul-i sabıkı üzere mukayit olan bedel-i iltizamıyla seneteyn olarak iltizamen tefvizi hususlarını ...*”⁶³ Belgede işaret edildiği gibi Kapıcıbaşı Müftizâde Hüseyin Ağa, eski İstanbul cizyedarı Hüseyin Kamil Efendi ve eski Atina voyvodası İsmail Ağa gibi isimlerin de dâhil edilerek muhallefatin araştırılması ile Kâtibzâde Mehmed Efendi üzerinde bulunan iltizamın da söz konusu şahıslara verilmesi konuları üzerinde durulmuştur.

Kâtibzâde Hacı Mehmed Ağa'nın cânib-i miriden zapt ve yazımına memur olan Hüseyin Ağa'nın ifadesine göre, Kâtibzâde'nin Bodrum sahasının inşasına memur iken Kalyon-u Hümayun'a yapılan masraflarla birlikte eşya, gemi ve kayıkların tahkik ile defter tutulmak üzere mühürdarlık hizmetine bağlanmış olan Ahmed Efendi tayin edilmiştir. 6 Ocak 1817 tarihinde İzmir'de olan muhallefât defteri düzenlenene kadar Ahmed Efendi'nin icabet etmediği gerekçesiyle bu defa görevlendirme Menteşe Mütesellimi ve Kalyon-u Hümayun bina emini olan Tavas âyanı Osman Ağa'ya irtikâp etmiştir. Osman Ağa'nın yapmış olduğu araştırma neticesinde herhangi bir kayda rastlanmaması üzerine İzmir'deki tahkikat sonucu ve Kalyon-u Hümayun mimar ve kalfası Seyyid Mehmed Latif Efendi'nin muhasebe kaydıyla birlikte toplam muhallefatin 24686,5 kuruş olduğu beyan edilmiştir. Muhasebede tutulan kayda göre; 21.227 kuruş Ömer Ağa ve Kâtibzâde Ahmed Efendi'nin uhdesine verilerek bir kısmının da İzmir kazasındaki kalyona harcandığı ifade edilmiştir; fakat Ahmed Efendi'nin ölümüyle muhallefatin Menteşe Mütesellimi Osman Ağa'ya borçlarıyla birlikte 1816 senesinde devir teslim edildiğini görmekteyiz.⁶⁴

Kâtibzâde Hacı Mehmed Efendi'nin muhallefatinin zabtına memur olan diğer şahıs da Hüsnü Beyefendi ile Kalyon-u Hümayun inşa nezaretine memur atanan Tatar zâde İsmail'dir. Bahsi geçen memurların yaptıkları tahkikata göre, muhallefatin tahmini tutarı 1540 kuruş ve Bodrum'daki gemi ile eşyalarının tahmini tutarı da 23046 kuruş civarındadır. Ayrıca Bodrum'dan gelen defter ile İzmir'deki mevcut defterlerde kaydedilen toplam masrafın 185523,5 kuruş olduğu toplamda 210 kuruşa denk geldiği kaydedilmiştir. Ancak Kâtibzâde Hacı Mehmed Efendi'nin Bodrum'daki 3 kısım gemi kalyonunun inşasına memur olduğu zaman gemilerin bir müddet kullanıldığı sonrasında da Tersane-i Amire'ye teslim edilmek üzere Menteşe Sancağı Mütesellimi Tavaslı Osman Ağa'ya gönderildiği bilinmektedir. Bununla birlikte Kalyon'da istihdam edilen amele gelirleri ve gönderilen kerestenin ücreti ile nakliyesi gibi masrafların tam olarak belirlenemediği ifade edilmiştir.

31 Aralık 1816 tarihinde tanzim edilen deftere göre, Kâtibzâde Hacı Mehmed Efendi'nin Bodrum'daki alacak, gemi ve eşyası ile inşasına memur olduğu Kalyon-u Hümayun masrafları toplamda 210210 kuruş 10 paradır. Kalyon inşasındaki masrafların 1510 kuruş, Bodrum'daki

⁶³ BOA, HAT, 1268/49120; 1268/49115.

⁶⁴ BOA, CML, 199/8231, 2.

mevcut gemi ve eşyaların tahmini tutarı 23146,5 para ile Bodrum sahasındaki diğer masrafların 164183 kuruş 10 para, İzmir'deki mevcut defterdeki masrafların da 23140,5 civarında olduğu tespit edilmiştir.⁶⁵

Kâtibzâde'nin muhalefat kayıtları tutulurken alacaklıların da zaman zaman iddiaları söz konusu olmuştur. Bunlardan biri de İzmir sakinlerinden Halatçı İlya namı bir zimminin Kâtibzâde Hacı Mehmed'in Tuzla burnu mahallesinde deniz kıyısında yer alan arazi ve bahçesinde hizmetinde bulunduğu gerekçesiyle zimmetinde olan 28279 kuruştan alacağı olduğu iddia etmiştir. Kâtibzâde Hacı Mehmed'in oğlu Osman'ın küçük olması sebebiyle Sancak emiri olan akrabası Arif zâde Ahmed'in bahsedilen iddiaya göre; İzmir'deki arazisiyle otuz kantar sabun, bir adet balık ağı ile bir adet kayığı İnce Mehmed isimli bir vekile bırakmıştır. Bahsi geçen araziden 5490 kuruşu İlya adlı zimmi kendi tasarrufuna alarak 16370 kuruşu da Rum zimmilere ticari ilişkileri için ferağ etmiştir.⁶⁶ Ölümüyle birlikte muhalefatına el konulduğu gerekçesi ile Hazine-i Amire'nin resmi olarak tuttuğu kayıtlarda “*Kâtib-zâde el-hac Mehmedin medine’i İzmir havalisinde kain kaffe’i muhalefat ve emlak ve zemimatı canib-i miriden ba’de’l-zabt teslim-i hazine’i amire kılınan iki yük yirmi beş bin kuruş bedel mukabili veresesine terk olunduğunu mübeyyin bâ hattı hümayun şahane iki yüz otuz iki senesi Rebiülevvelinin yirmi beşinci gününde emr-i şerifim verildiği*” ifade edildiğinden fermanın maddeleri gereğince verilen akçelerin tahsil edilerek arazilerin Kâtibzâde Osman’a verilmesi hususu Divân-ı Hümayun tarafından 1824 yılında dile getirilmiştir.⁶⁷

Belgelere yansıyan bu ifadelerden anlaşıldığı üzere tutulan mahkeme kayıtları neticesinde Kâtibzâde'nin ölümüyle veresesinin aile üyeleri tarafından takip edildiği ve kendi haklarına düşen meblağları alabilmek için mahkemeye başvurdukları görülmektedir. Kâtibzâde Mehmed Efendi'nin nikâhlı eşi olarak Vesile Hanım ve diğer eşi olan Sebiya Hanım ile kızı Sıdika Hanım'ın isimleri geçmektedir.

İzmir'de idari kavgaların devam ettiği ve voyvodaların sık sık değiştiği bir sırada Kâtibzâde Hacı Mehmed Efendi İzmir voyvodası olmuştur. İzmir'de çok geniş bir nüfuz kazanmıştır. Yaklaşık 10-15 sene boyunca çeşitli idari vazifelerle İzmir şehrine hükmettiği görülmektedir. Şehirdeki ahaliye karşı sert davranışları ile birçok haksızlığa göz yumduğu görülmektedir. Buna karşın İzmir'de Frenk ve gayrimüslimlere rağbet ederek, onların şehirde geniş imkân kazanmalarına ses çıkarmamıştır. Bu dönemde Rumların sayısında bir artış söz konusu olmuştur. Kâtibzâde, İzmir'de nüfuzlarının en yüksek olduğu sırada, Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa tarafından başka bölgelere sürülmüşlerse de daha sonrasında yeniden nüfuz kazandıkları aşikârdır.

Kâtibzâde Hacı Mehmed Efendi'nin ölümünden sonra İzmir'deki idari karışıklıklar devam etmiştir. 1824 yılında “*İhtisap Nezareti*” kurulunca, İzmir'in geliri büyük ölçüde bu nezarete bağlanmıştır. Böylelikle İzmir'deki en yüksek mülki amir ihtisap nazırı olmuştur. Ancak bununla birlikte voyvodalık, âyanlık ve mütesellimlerin de varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir.⁶⁸

⁶⁵ BOA, C.ML, 199/8231, 1

⁶⁶ BOA, AE.SMHD.II, (Ali Emiri Mahmud II) 21/1250; “İlya arazi’i mezbûrenin altı bin yüz kırk sekizer ze’ameti rum taifesi evkafi mütevellisine ve üç yüz kırk zira’ını Ezriya zimmiye ve iki yüz kırk zira’ati adamları Manol zimmiye ve iki yüz zira’ati Yani zimmiye ve iki yüz zira’ati Sarandi zimmiye ve yüz seksen zira’ını Kalaycı zimmiye bey’ ve beş bin dört yüz doksan dört zira’ını yerinde ibka eylediğinden sonra...”

⁶⁷ BOA, AE.SMHD.II, 21/1250.

⁶⁸ Baykara, a.g.e., 54.

3.3. Kâtibzâde İsmail Fahreddin Efendi

Süleymaniye Müderrisi olan İzmirli Müftüzâde İsmail Fahreddin Efendi'nin 1808 senesi itibarıyla İzmir âyanı olduğu ve kardeşi Hacı Mehmed Efendi'ye tevcih edilen voyvodalık mertebesiyle ismine rastlamaktayız. 9 Mayıs 1812 İzmir âyanlığına binaen Osmanlı-Rus savaşının vuku bulmasıyla ordunun ihtiyacı için İzmir âyanı Kâtibzâde İsmail Fahreddin Efendi'den hükümete gönderilmek üzere on bin kantar civarında buğday talep edilmiştir. İzmir merkez ve civar kazalardan sağlanacak buğdayın ilaç yapımı ve peksimet (savaş ve kıtlıklarda kullanılan bir ekmek çeşidi) için kullanılmak üzere gönderilmesi buyrulmuştur.⁶⁹

Kâtibzâde İsmail Fahreddin Efendi'nin âyanlık yaptığı dönemde kardeşi Hacı Mehmed Efendi'nin uygunsuz hareketleri dolayısıyla idam edilerek mallarına el koyulması Kâtibzâde ailesine olan güvenin sarsılmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda Kâtibzâde İsmail Fahreddin ve küçük kardeşi Hacı Mustafa Efendi'nin Sofya'ya sürgün edildiklerini görmekteyiz.⁷⁰ Sofya'daki sürgün hayatlarının yaklaşık dokuz yıl sürmesine rağmen zaman zaman ülkelerine dönmek için talepleri söz konusu olmuştur. Fakat görünen şudur ki, uzunca bir dönem dönmeleri hususuna sıcak bakılmamıştır. Buna göre, 2 Ekim 1816 tarihinde hükümete gönderilen bir tahrirata cevaben "...İzmir eski müftüsü Kâtibzâde Seyyid İsmail Fahreddin Efendi ve kardeşi Seyyid Mustafa Efendi'nin Filibe'de ikamete tabii tutulmaları..." buyrulmuştur.⁷¹

Arşiv belgelerine göre 7 Ağustos 1823 tarihinde İzmir'den Sofya'ya sürülmüş olan Kâtibzâdelerden eski Müftü İsmail Fahreddin ve kardeşi Mustafa Efendi'nin afları ve İzmir'e ikametleri tekrar talep edilmiş bu defa yalnızca Dersaadet'te ikamet etmeleri üzerine dönmelerinin caiz olduğu vurgulanmıştır.⁷²

3.4. Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi

Kâtibzâde Osman Efendi'nin en küçük oğlu olan Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi ile ilgili en erken kayıtlanan arşiv belgesinde, Sofya'da Kâtibzâde hanedanından abisi İsmail Fahreddin ile birlikte sürgünde oldukları ve cezalarının affedilmesi hususunda zuhur etmiştir. Kaptan-ı Derya Mehmed Hüsrev Paşa'ya gönderilen arzuhalde, Sofya'da ikamet eden eski İzmir müftüsü Fahreddin Efendi ve biraderi Mustafa Efendi'nin istekleri doğrultusunda yalnızca Dersaadet'e yani İstanbul'a dönebilecekleri ifade edildiğinden bahis affedildiklerini görüyoruz.⁷³ Bir müddet sonra Hacı Mustafa Efendi'nin İzmir'e dönerek voyvodalık yaptığı bilinmektedir.

Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi'nin İzmir'e dönmesiyle birlikte kendisine voyvodalık tayin edildiği görülmektedir. İzmir'e yerleşmiş olan Hacı Mustafa Efendi'nin aynı zamanda mizan eminliğine atandığını ve bir süre sonra da maaşına zam yapıldığı bilgisine ulaşılmaktadır.

21 Eylül 1827 tarihinde İhtisap Ağası Mustafa Efendi'nin voyvodalığı zamanında tahsil edilemeyen bakayanın, kimlerin zimmetinde olduğu gösterilerek, bir an önce tahsil edilmesi ve hazineye gönderilmesi için İzmir muhafızı Hasan Paşa'ya ve Menemen kadısına emir yazılmıştır.⁷⁴ Buna benzer bir belgede Aydın müşirliğine gönderilmiştir. Belgede ifade edildiği üzere, Denizli

⁶⁹ BOA, C.AS, 427/17754.

⁷⁰ BOA, C.ML, 567/23198.

⁷¹ BOA, AE.SMHD.II, 26/1584.

⁷² BOA, HAT, 516/25221 A/B.

⁷³ BOA, HAT, 516/25221 A/B; "Sofya'da ikamete memur Kâtibzâdelerden İzmir Müftüsü sabık Seyyid İsmail Fahreddin Efendi ile biraderi Seyyid Mustafa Efendi da 'ilerin in ızdırab hallerinden bahisle af ve itlakları hususu mir-i mirandan Sofya muhafızı Malik paşa kulları tarafından inha ve iltimas olduğuna bina'en mumi ileyhuma da 'ilerin in İzmir'e avdetleri..."

⁷⁴ BOA, C.ML, 514/20993.

eski voyvodası Hacı Abdullah Ağa'nın ölümüyle İzmirli Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi zimmetinde kalan 9246 kuruş alacağının tahsili hususunda vasi olarak görevlendirilen Hacı Mustafa Ağa tarafından İzmir muhassılına icabet etmiş olan 2000 kuruş tahsil etmiş ise de kalan 7246 kuruşun ödenmediği hususu dile getirilmiştir.⁷⁵

24 Ekim 1827 tarihli diğer bir belgede ise Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi'nin halen mizan emniyeti yapmış olduğunu ve kendisinin ihtisap ve fes nazırlığına yükselmesi dolayısıyla Enderun-ı Hümayun'un talep ettiği Asakir-i Mansure askerlerine dikilecek olan altı yüz kadar fesin yalnızca kendi mührüyle askerlere satılacağı vurgulanmıştır;

“...Bu tarafta olan asakir-i mansure neferatına ilbas olunan feslerden hiç olmaz ise beş on kadar fes alıp bu def'a gönderilen adama teslimen irsal edesin deyu iş'ar buyrulmuş fesse müstakil şabcının hanında mütemekkin olmak üzere İzmirli Kâtibzâdelerin Küçük karındaşı hala Mizan emini Hacı Mustafa Efendi kulunuzu nazır nasb olunup cemi' fesçi esnafına gelen feslerin ma'rifeti ve damgasıyla fûruht olunur ve asakir-i mansure fesleri ahar kimesne fûruht edemeyip nazıra mahsus oldu ancak Enderun-ı hümayunun altı yüz fes bu tarihte tedarikinde...”⁷⁶

Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi'nin bir süre de İzmir gümrük nazırlığı yaptığını ve vazifesine binaen mukataa gelirlerine sahip olduğunu biliyoruz; ancak bu görevini ne kadar süre devam ettirdiği hakkında bir malumata sahip değiliz.

27 Mart 1829 tarihinde “...Memâlik-i Osmaniye'nin İpek Mizanı mukataasının iki seneliğine toptan İzmirli Kâtibzâde Hacı Mustafa'ya ihale kılındığı...”⁷⁷ görülmektedir.⁷⁷ 26 Ekim 1829 tarihli bir belgede, Aydın ve Saruhan dolaylarındaki uygunsuzluğun giderilmesi için söz konusu sancaklara mütesellim idaresi gönderilip gönderilmeyeceğine İhtisap ve Fes Nazırı Mustafa Efendi'nin emrinin gerekli olduğu üzerine bir belgeye rastlamaktayız.⁷⁸

Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi 16 Aralık 1829 Zeybek galesinin sonlandırılmasında büyük hizmet eden yeğeni Ahmed Ağa'ya kapıcıbaşılık rütbesinin tevcih edilmesinde rol oynamıştır.⁷⁹

18 Aralık 1829 Saruhan Sancağı mütesellimi Mehmed tarafından Zeybek eşkıyasının takibi için Aydın Sancağına sevk olunan askerlerin başbuğu olan Yetim Ahmed Ağa'ya, eşkıya takibindeki hizmetine mükâfaten kapıcıbaşılık tevcihine dair İhtisap Nazırı Mustafa Efendi'nin mührünü görmekteyiz.⁸⁰ 22 Kasım 1829 tarihinde gönderilen şukkada; Saruhan mütesellimi Mehmed Ağa'nın Zeybek eşkıyasını defettiği ve on beş kişinin kafalarının kesildiğine dair İhtisap Nazırı Mustafa Efendi'ye bildirilmiştir.

Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi'nin zaman zaman görevini suiistimal ettiğine dair şikâyetler vuku bulmuştur. İzmir'de Seyyid Abdülkadir isimli bir kimsenin babasından kalan taş evini yetim olduğu gerekçesiyle Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi'nin zapt ettiği ve mutasarrıf olduğu mülke ait bahçesini birkaç yıldan beri elinde tuttuğunu ifade ederek İzmir muhassılına şikâyette bulunmuştur.⁸¹

⁷⁵ BOA, A/JMKT, 6/89.

⁷⁶ BOA, C.AS, 134/5976.

⁷⁷ BOA, C.ML, 137/5854.

⁷⁸ BOA, HAT, 467/22833.

⁷⁹ BOA, HAT, 466/22828.

⁸⁰ BOA, HAT, 466/22825.

⁸¹ BOA, A/JMKT.DV, 2/80; “Seyyid Abdülkadir nam kimesnenin pederi müteveffa Fahreddin Efendi hal hayatında bâ hüccet-i şer'iyeye merkumun üzerine yaptırmış olduğu bir bâb kargir menzilin İzmir'de sâkin Kâtibzâde Mustafa Efendi yetimdir diyerek zabt etmek da'iyesinde olduğundan başka merkumun bâ hüccet-i mutasarrıf olduğu bir kıt'a mülk-i bahçesinin çend seneden beri (...)

İzmir'in, Batı Anadolu'nun en mühim merkezi ve Anadolu'nun batıya açılan kapısı olması dolayısıyla İzmir İhtisap Nezaretinin sınırları yalnızca İzmir ve yakın çevresi olarak çizilmemiştir. İzmir merkezinden başka Kuşadası, Foça, Ödemiş, Tire, Bayındır, Aydın, Manisa, Edremit, Ayvalık, Ayazmend, Lâpseki ve Çanakkale'ye kadar uzanan yerler ile Midilli ve Rodos gibi adaların gelirleri de İzmir ihtisabına bağlanmıştır. İzmir ihtisabınca toplanan gelirler sadece İhtisap vergileri veya öncesinden gelirleri ihtisaba bağlananlardan ibaret değildir. Mayıs 1827'den itibaren gönderilen bir seri hükümlerle “*miriyye, kantariyye, ruhsatiyye*” gibi adlarla konan vergilerin toplanması işi de İzmir İhtisabına havale edilmiş; özellikle o zamana kadar yurt dışına çıkışına pek müsaade edilmeyen maddelerin ihtiyaç fazlasının ihracının da İzmir ihtisabı tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştır.⁸²

Mühim bir ihraç maddesi olan afyon da Temmuz 1829'da çıkarılan bir emirle İzmir İhtisap Nazırının tezkiresine bağlandı. Mahsulün İzmir'den başka iskeleden ihracı yasaklanırken, devşirecek tüccardan alınmak üzere kantariyye konmuştur.⁸³

Bir dönem boyunca Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi ile alakalı bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu dönem aralığında Aralık 1837'de tesadüf ettiğimiz bir belgeye göre, ailesiyle birlikte İzmir'e gidecek olan eski Gümrük Emni Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi'ye üç bin kuruş ihsan edilmesi istenmiştir. Bu belgeden anlaşıldığı üzere Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi'nin bir süre Dersaadet'te kaldığı ve müşkül durumda olması dolayısıyla kendisine yardım edildiği görülmektedir. Bununla birlikte 16 Eylül 1840 tarihinde kendisine belli bir maaş tahsis edilerek zam yapıldığı ifade edilmektedir.⁸⁴

Kâtibzâde Mustafa Efendi'nin sürgünden İzmir'e gelişi sonrasında aldığı ihtisap nazırlığı vazifesi ile gümrük taife işlerini yürüttüğünü; ancak uhdesine aldığı gelirler dışında zimmetine mal geçirme ve rüşvet gibi vakalara da rastlandığını görmekteyiz. Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi'nin ölümüne dair bir herhangi bir kayıt söz konusu olmadığı gibi ölümünden sonraki süreçte aile üyelerinden gelen arzuhaller ile kendisi hakkında daha fazla malumata ulaşılmış bulunmaktayız.

3.4.1. Oğulları Mehmed Galip, Mehmed Akif ve Ragıp Beyler

İzmir'e ailesiyle birlikte gelen Hacı Mustafa Efendi'nin burada İzmir gümrük nazırlığı yaptığını ölümünden sonraki süreçte mirasçılarının maaş talepleri üzerine belgelere yansıyan ifadelerden anlamaktayız. Arşiv vesikalarından edindiğimiz bilgiye göre, Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi'nin Mehmed Galip, Mehmed Akif ve Ragıp Bey adında üç oğlu bulunmaktadır.

Hacı Mustafa Efendi'nin oğlu Mehmed Akif Bey'in maruzatını ifade ettiği bir belgede; babasının Saltanat-ı seniyyeden ve emektar Devlet-i Aliye'den İzmir Hanedan üyesi eski İhtisap Nazırı Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi olduğunu kendisinin yapmış olduğu hizmetler mukabilinde tahsis olunan İzmir gümrüğü malından beş yüz kuruş maaş aldığını ifade etmiştir. Ancak bu maaşın kesintiye uğradığını kalan aile üyelerinin perişan ve sefil durumdan bahis kendilerine merhamet buyrularak maaşın ihsan edilmesi talep edilmiştir.⁸⁵ Aynı sene içerisinde diğer oğlu Mehmed Galip Bey'in de müşkülâtlarını ifade etmek babında Kâtibzâde ailesinden olanların

ahz etmiş olduğu ve bu keyfiyet kendiyi gadrı muceb olup ol tarafta ihkâk-ı hak ne mümkün olacağı beyanıyla keyfiyetin taraf-ı şeriflerinden ba 'de'l-tahkik efendi'i mumi ileyhin li-ecli'l-terâfi ' deraliyyeye ihzârı hususu...”

⁸² Kütükoğlu, “1826 Düzenlemesinden sonra İzmir İhtisap Nezâreti”, 486.

⁸³ Kütükoğlu, a.g.m., 497.

⁸⁴ BOA, *İ.DH (İrade Dahiliye)*, 21/996.

⁸⁵ BOA, *MVL*, 55/53, s.1

yetim ve perişan bir durumda olduklarını uzunca ifadelerle anlatarak maaş taleplerini dile getirmiştir.⁸⁶

Yukarıda bahsedildiği gibi, Hacı Mustafa Efendi'nin oğlu Mehmed Galip Bey babası Mustafa Efendi'ye eski İzmir gümrüğünden tahsis olunan beş yüz kuruşluk maaşın yetim kalan aile üyelerine verilmesini talep etmiştir.⁸⁷ Söz konusu yazıya cevaben; "...*ma'aş mezkûrun iki yüz elli kuruş geçen altmış bir senesi cemaziy'el-ahiresinin on sekizinci tarihiyle müte'allık buyrulan İrade'î Aliye mucibince Enderun-ı hümayundan mahreç Halil Efendi'ye ve nısfı diğeri olan iki yüz elli kuruş dahi (...) Bekir Paşazâde Hamid Bey'e tahsis buyrulmuş olduğu kuyud-ı hazineden tebeyyün eylemiş olmasına mebni evrâk-ı mezkure leffen i'ade ve takdim hakipâyı samileri kılınmış...*"⁸⁸ İfadeleriyle söz konusu maaşın iki yüz elli kuruşu Bekir Paşazâde Hamid Bey'e diğer iki yüz elli kuruşu da Halil Efendi'ye 13 Haziran 1847 tarihinde beratlarıyla verildiği ve emr-i ferman ile hisselerinin kendilerine iade edilmesi buyrulmuştur.⁸⁹

Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi'nin İzmir gümrüğü malından tahsis olunan beş yüz kuruş maaşın ıstırap içerisinde olmalarından dolayı yetim kalan çocuklarına verilmesi hususunda bir başka arzuhal de Hacı Mustafa Efendi'nin diğer oğlu Ragıp Bey tarafından dile getirilmiştir. Kendisine de verilen aynı tarihli cevapta maaşın yarısının Hamdi Bey diğer yarısının da Halil Efendi'ye tahsis edildiği bildirilmiştir.⁹⁰

Kâtibzâde Hacı Mustafa Efendi'nin oğlu Mehmed Galip Bey'in 2-3 yıl içerisinde perişan ve mağdur olduğu gerekçesi ile birkaç kez istihdam ve yardım talebinde bulunduğunu görmekteyiz.⁹¹ Mehmed Galip Efendi mağduriyetini ifade etmek babında Sultan II. Mahmud'un İzmir sakinlerine beş yüz kuruş maaş tahsis ettiğini; ancak maaşın kendisine verilmediği beyanıyla perişan olduğunu, kendisine yardım için sadaka olarak bir miktar harçlık verilmesini dile getirmiştir.⁹²

Bir diğer arzuhalde ise Ramazan ayı dolayısıyla müşkül durumda olmaları hasebiyle yardım isteği ifade edilmiştir;

"...*hazret-i vekâletpenâhilerinden va'ad nev'id buyrulmuş olan mahlûl ma'aş henüz zuhur etmemiş ise de bu kulları kesrû'l-ayâl bulunduğum cihetten hal-i ızdırab fakirânem derece'î kemâle piveste olmuş olduğundan aman efendim hal pür melâl-i acizâneme rahmen ve şefkaten ve müteveffa pederimin emekdar ve çerağ devlet-î âliyeden bulunduğuna ri'ayeten ve Ramazan bi deriğ ve erzân buyrularak ve harçlık edecek bir akçem olmadığı ve bir miktar dahi Ramazan-ı Şerifatıyesi ihsan buyrulması iş bu efendimden matlub eylediğim iki meradan çakirânemi hasyeten kaydı deryâyı muhitten necatıma ve mesrûren vatan-ı asliyem olan İzmir'e ayâl-i evlâdıma canibine mesruren esrar buyrulmaları...*"⁹³

24 Eylül 1849 tarihinde Mehmed Galip Efendi'ye yardım edildiğini⁹⁴ ve bununla birlikte istihdam edilmek üzere Dersaadet'e gönderildiğini söz konusu belgedeki, "*İzmirli Kâtibzâdenin mahdumu Mehmed Galip Efendi bir müddetten beri Dersaadette bulunarak bu kere İzmir'e azimet*

⁸⁶ BOA, MVL, 55/53, 2.

⁸⁷ BOA, A.JMKT, 94/32.

⁸⁸ BOA, A.JMKT, 94/3.

⁸⁹ BOA, MVL, 55/53, 3.

⁹⁰ BOA, MVL, 55/33, 3.

⁹¹ BOA, MVL, 77/42; 79/18; 81/60.

⁹² BOA, A.JMKT, 229/34.

⁹³ BOA, MVL, 77/42.

⁹⁴ BOA, İ.MVL (İrade Meclis-i Vala), 151/4288.

edeceğinden ve kendisi medyun ve muzdarip olarak isti 'taf eylediğinden ve ihtiyacı Meclis-i Valâ tarafından tahkik kılındığından mumi ileyh bin kuruş atiye'i seniyye itasına...' ifadelerinden anlaşılması mümkündür.⁹⁵ İzmirli Kâtibzâde'nin oğlu Mehmed Galip Efendi'nin bir müddetten beri Dersaadette bulunduğu ve mağdur olarak İzmir'e gideceği hususuna cevaben Meclis-i Valâ'dan tahkik edilen bin kuruşun Maliye-i Hazine'den verilmesi buyurulmuştur.⁹⁶

İzmir Valisi Hacı Kamil Paşa'ya gönderilen bir arzuhalde, Mehmed Galip Efendi'nin babası eski Gümrük Nazırı Kâtibzâde Mustafa Efendi'nin İzmir'deki Kışlak-ı Hümayundaki yirmi beş zira' (arşın/metre) arsa ile validesi rahmetli cariyelerinin mutasarrıflığında olduğu konak Hacı Mustafa Efendi'nin kulu olan Ahmed isimli şahsa zorla intikal etmiştir. Ahmed isimli kişinin ilk etapta üzerine aldığı arsa ve konak için kendi hakkı olduğunu iddia ettiğini sonrasında ise arsa ve konağın değeri olarak beş bin kuruş meblağı senet yaparak anlaşmazlığı gidermeye çalıştığını görmekteyiz. Ancak Ahmed'in ölümüyle terekesine el koyan oğlu mahkeme kâtibi Osman Ratıp Efendi'den birçok kez bu meblağ talep edilmesine rağmen muhalefet ederek keyfi davrandığı ifade edilmiştir. Mehmed Galip Efendi, söz konusu beş bin kuruşu sefalet içerisinde olması dolayısıyla tahsil edilmesini istemektedir.⁹⁷ İzmir Valisi Hacı Kamil Paşa'nın konu ile alakalı olarak araştırma yaptırdığı ve bu meblağı Osman Ratıp Efendi'den icra yoluyla temin edilmesi yönünde emir buyurduğunu görmekteyiz.⁹⁸

3.5. Kâtibzâde Ömer Efendi

Kâtibzâde Osman Efendi'nin kaynaklara yansıdığı bilgiler mevcudiyetinde diğer bir oğlu da Kâtibzâde Ömer Efendi'dir. Kâtibzâde Ömer Efendi ile alakalı hususlar genel itibarıyla eşi Şerife Ayşe Hanım ve oğlu Mehmed Bey'in babasından intikal eden araziler üzerindeki çekişmeli durumları açığa çıkarma ve kendilerine pay edilen mal ve mülklere Kâtibzâdelerin mağduriyet yaşamaması için sahip olunması gerektiği üzerinedir.

Kâtibzâde Ömer Efendi'nin oğlu Mehmed Bey, İzmir'in Kirişhane kalesi olarak tabir edilen Göztepe Mahallesi civarındaki arazinin cedlerinden babalarına ve babalarından da kendilerine kaldığını iddia etmektedir. Bahsi geçen mevkiye Kâtibzâde Mehmed Bey'e ait olan araziye dönemin mal memuru Hıfzı Efendi'nin uhdesine intikal ettirdiği yönünde bir şikâyet bildirmektedir. Bununla birlikte Hıfzı Efendi'nin üzerine geçirdiği arazinin yarısını eniştesi Mehmed Ali Ağa'ya satılarak senet yapıldığı öne sürülmüştür. Bu arazi üzerine önceden de bir yazışma ele alınmış ve arazinin taşlık olması dolayısıyla kullanışsız olduğu iddia edilerek ciddi bir masraf oluşturacağı ifade edilmiştir. Bilhassa kırma ve araziye açma konusunda büyük zorluk çekildiği konuları gündeme gelmiştir. Söz konusu arazinin ziyadesiyle taşlık olan mahallerinde taliplerine satışının yapılmasının uygun olduğu gerekçe gösterilerek mühürlü kararnamele ile arz nâmeler hazırlanmıştır. Böylece Kâtibzâde Mehmed Efendi ve ailesine verilmesi gereken arazinin ve satılan yerlerin geri alınma bedeli ve küsuratının mirice zapt edilmesi sebebiyle Kâtibzâde ailesinin fakir ve ıstırap içerisinde kalacağı iddia edilmiştir.⁹⁹

Aşağıdaki tablolarda, Kâtibzâde Mehmed Efendi ve ailesine babaları Kâtibzâde Ömer Efendi'den intikal eden İzmir'deki Kirişhane kalesinden Göztepe civarına doğru yazlık bölge

⁹⁵ BOA, A.}MKT.MVL, 25/46; A.}MKT.NZD (Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı), 4/60.

⁹⁶ BOA, A.}MKT.NZD, 4/60.

⁹⁷ BOA, A.}MKT.UM, 107/70, 1.

⁹⁸ BOA, A.}MKT.UM, 107/70, 2.

⁹⁹ BOA, MVL, 400/1, 2.

olarak nitelendirdikleri mahallelerde arazi satışı yapılan şahıs ve arazi dönümlerinin defter kayıtları mevcuttur.¹⁰⁰

Tablo 1: İzmir’de Kirişhane Kalesi tabir olunan mahallin yukarı civarında ve havalisinde bulunan mahallerin defteridir;

(...) İbrahim’e devredilmiştir. Kahveci Şerif Mehmed’e 1 dönüm,	Akçesi alınmamıştır. Keresteci Ahmet Ağa’ya satışı yapılan 6 dönüm,	Çıkrıkçı Hacı’ya satışı olunan bağ ve bahçenin dönümleriyle Kolağası Hafız Ağa’ya satışı.
Balta unvanlı şerif Mehmed elinde bulunan bağ ve dutluk 4 dönüm,	Kaleli Kalfacı’ya satılarak bilâ izin Abdullah elinde bulunan bağ ve tarla 8 dönüm,	Kahveci Hüseyin Ağa’nın kahvehane elinde bulunan 5 dönüm,
Hammal (...) dan alınan Nestanca denilen Hatun elinde bulunan 5 dönüm,	Hacı Emin Ağa namli kişinin elinde bulunan harap bağ 8 dönüm akçesi alınmamıştır.	Mimar Yenato isimli şahsın elinde bulunan 15 dönüm,
Keresteci Deli Ali nam kimseye satılan; ancak kendisinin vefatıyla başkasına verilmiş olan bağ 6 dönüm,	Redif sancaktarı Ağa elinde bulunan bağ 4 dönüm,	Doğramacı Matyo elinde bulunan bağ 8 dönüm,
Avanis ve Haçatur elinde bulunan 10 dönüm,	Çilingir Temrit oğlu Serkez elinde bulunan 2 dönüm, bazı kimselere satmıştır.	Sarraf Estefan elinde bulunan 3 dönüm,
Esterani oğlu Yorgi bünyesinde bulunan 10 dönüm,	Çukacı Avanis Nurbaryan elinde bulunan 2 dönüm,	Saatçi Serkez oğlu Semoyan elinde bulunan duvarı mahut mahal 2 dönüm,
Komarzekan elinde bulunan mahal 4 dönüm Saire devredilmiştir.	Hatice Hanıma satışı olunan bağ 3 dönüm,	Kezalik bakkal Artin ve kardeşi elinde bulunan 8 dönüm,
Artin elinde bulunan 2 dönüm,	Mismar Estefana satışı olunan Kırçılı Yorgi elinde bulunan 3 dönüm,	Dönüm 151.5 Her dönümü yirmi beşer kuruşa verdiği malum olmak için şerh verildi.

Tablo 2: Frenk caddesinden Göztepe bağları hududuna kadar verilen mahallerin miktarı;

Köprüden yukarı Mismar Mumi elinde 26 dönüm,	Ref’atlı Selcan Beyefendi elinde bulunan 12 dönüm,	Abdurrahman Efendi elinde bulunan 2 dönüm
Kamil Bey elinde bulunan 4 dönüm,	Ref’atlı İskender Bey elinde bulunan 1 dönüm,	Behçet Efendi elinde bulunan 1 dönüm,

Tablo 3: Göztepe bağlarıyla (...) hanelerde bulunan (...) Hasan Kalesi yakınlarında belli miktar (kesik) ve Bezirgan Yahudi isimli kişinin uhdesinde bulunan;

Demirci esnafından İsmail elinde bulunan 10 dönüm,	Devlet-i Âliye’nin Rum milleti kadınlarından (...) elinde bulunan 14 dönüm,
--	---

¹⁰⁰ BOA, MVL, 400/1, 2.

Bahsi geçen arazilerin bağ ve bahçe yapılması bir taraftan da imara açılmakta olduğu ve hatta satılan yerlerin Meclis tarafından tutulan senetler ile defterhaneden götürülmüş olduğundan ve İzmir arazi memuru dahi orada bulunmasına rağmen arazi hakkındaki müdahalenin kaldırılmamasına dikkat çekilmiştir. Bu durumda ailesinin perişan bir durumda kalmaması hususu bir kez daha dile getirilmiştir.¹⁰¹

3.5.1. Karısı Şerife Ayşe Hatun ve oğlu Mehmed Bey

Kâtibzâde Ömer Efendi'nin ölümünden sonra eşi Şerife Ayşe Hanım ile oğlu Mehmed Bey'in miras davaları ve miriye intikal eden arazileri hakkında arzuhallerinin olduğunu görmekteyiz. Kâtibzâde familyasının bir hayli genişlediğini ve aciz duruma düşmemek için kendi haklarını korumaya çalıştıklarını ifade edebiliriz.

Kâtibzâde Mehmed Bey ile ilgili karşımıza çıkan bir belgeye göre, İzmir'de Sicilyateyn Devleti tebasından Penayut Masarinaki, İzmirli Kâtibzâde Mehmed Bey'den altı bin yirmi sekiz kuruş alarak İzmir'deki ortağı Osman Ağa tarafından geri verilmek üzere senet yapılmıştır. Bahsi geçen meblağı geri ödeme Osman Ağa tarafından kabul edilmiş ise de on yedi aydan beri ödenmemiştir. Ödemede gecikme yaşanması ve masrafların da eklenmesi ile birlikte tutar sekiz bin dört yüz otuz dokuz kuruşa denk gelmiştir. Söz konusu miktarın ödenmesi için Dersaadet'e başvurulduğunu ve tahsil için mübaşir tayin edildiğini görmekteyiz.¹⁰²

İzmir sancağında Karataş denilen mahalde ceddin Kâtibzâde Hacı Osman Efendi döneminde izin alınarak imar edilmiş ve memur olmasına rağmen vefatıyla babam Hacı Ömer Efendi'ye intikal etmiş, onun ölümüyle aile üyelerimize geçmiştir. Ziraat ve tarla halinde olan mahallerin taliplerine İzmir Meclisi'nin kanunnameleri çerçevesinde defterlere kaydedilerek senetleri yapılırken bazı mertebe kindarlar meclisten mazbatalar tertip ettirerek ilgili yerleri zapt eylemek üzere olduklarından bu durum birkaç defa emirname ile meclise takdim olunmuştur. Yazılı kararname ile tetkik edilmesi istenmiş; ancak bahsi geçen yerlerdeki arazilerin kendisine ait olduğunu ve tarafına tahsil edilmesi hususunda arzuhalleri söz konusu olmuştur. Daha evvel İzmir valisi olan Muammer Paşa Hazretlerinin İzmir'de vali buldukları sırada tanzim olunmuş olan yazılı kararname İzmir Tapu kaleminden berat ile ferman buyrularak Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye havale edilmiştir.¹⁰³

Kâtibzâde Mehmed Bey ve validesi Şerife Ayşe Hanım'ın göndermiş olduğu bu arzuhale bir çözüm bulunamamış olması dolayısıyla bir sonraki yıl tekrar Meclis-i Vâlâ'ya bir arzuhal takdim edilmiştir. Bu defa babası Kâtibzâde Hacı Ömer Efendi'ye intikal eden mutasarrıf oldukları arazinin imar edilerek kullanılması ve satışı yapılması hususu ile alakalı kararname çıkarıldığı Meclis Başkâtibi Mehmed Ali Efendi'nin dört dönüm araziye talip olunmasına rağmen zapt ettiği ifade edilmiştir.¹⁰⁴

Kâtibzâde Mehmed Efendi'nin İzmir'de Kirişhane Kalesi tabir olunan mahalde babasından kalan dört yüz dönüm miktarın taşlık olması dolayısıyla Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye dairesince sadarete intikal edilmiştir. Arazinin İzmir'de Karataş mevkiinde birkaç bin dönüm taşlık araziden ibaret olması sebebiyle bugün dahi imara açılmadığı gerekçe gösterilerek 10 Nisan 1860

¹⁰¹ BOA, MVL, 400/1.

¹⁰² BOA, HR.KTM, 184/86, 1.

¹⁰³ BOA, MVL, 394/76.

¹⁰⁴ BOA, MVL, 394/64.

tarihiyle tahkim kılınan yazı üzerine arazinin kanunen 18 Ekim 1860'da üyelerin katılım ve görüşleri tahkimiyle *cânib-i miriye* ait olduğu kabul edilmiştir.¹⁰⁵

Arşiv belgesi üzerinden ele aldığımızda, “...arazi’i mezkure İzmir’de Karataş nam mahalde vaki’ birkaç bin dönümden ibaret olup gevhi ve senkistan mahaller olmak mülâsebesiyle ber muceb-i kanun cenâb-ı miriye ait olduğu meclis-i acizânemizde mukaddema bâ tezkir ol babda ibraz olunan senetlerin suretleri leffiyle ve 19 Ramazan 76 tarihiyle istizân keyfiyeti mütezemmin takdim kılınan mazbata’i acizânemiz üzerine tetkikat-ı kâmile icrâ buyrularak arazi’i mezkure hassı hümayun miriyeden olduğu defter hanece tahkik ederek cânib-i miriden tefvizi hakkında irade’i seniyye müte’allık ve şerefsudur buyrulduğu...”¹⁰⁶

Yukarıda bahsi geçen belge suretinde de belirtildiği üzere, Kâtibzâde Mehmed Bey ve ailesine ait olduğunu iddia ettiği arazinin devlete ait olduğu konusunda dâhiliye dairesi meclis üyelerinin de tasdiki neticesinde kabul edilmiştir. Meclis üyelerine baktığımızda Eski Kâtip Mehmed Ali, üye Ahmet, Seyyid İsmail İsmet, eski müdür Mehmed Salim, üye Seyyid Ali Akif, üye Mustafa, Müftü Seyyid Ahmed, Kadı İbrahim Saadeddin, Eyalet Muhasebecisi Galip, Eyalet Valisi Seyyid Osman, 3 gayrimüslim (biri Yonaki) isimlerini görmekteyiz.

İzmir Valisinin emrine göre, Kâtibzâde Mehmed Efendi’nin İzmir civarında Kirişhane adlı mahalde babasından kalan mülklerin dört yüz dönüm miktarının dağlık arazide inşa edilen demiryolu münasebetiyle ve ziraat yapılamamasından dolayı miriden zapt olunması karar kılınmıştır. Fakat arazinin bir kısmı tarla ve bahçe bir kısmının da mera ve koruluk olduğu bir taraftan da imara açılma çalışmalarının başlaması gerekçesiyle araziye yapılan müdahalenin kaldırılması talebiyle yeniden mahkemeye başvurulmuştur. Netice olarak Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’den alınan karar gereğince tahkikat yapılması hususuna varılmıştır. Konunun tekrar meclise intikal etmesi sonucu yapılan tahkikat ile bu defa araziye kimsenin hiçbir şekilde müdahale etmemesi hususuna dikkat çekilmiştir.¹⁰⁷

Genel itibariyle Kâtibzâde Mehmed Bey ve validesi Şerife Ayşe Hanım’ın eş ve babadan kalma arazilerinin İzmir’de Kirişhane, Karataş, Bender hane isimli mahallelerde yer aldığını ve bir kısmının satış yapılarak imara açıldığını bir kısmının da kullanılamaz olması dolayısıyla miriye intikal ettiğini görmekteyiz.

¹⁰⁵ BOA, A)MKT.UM, 495/77.

¹⁰⁶ BOA, A)MKT.UM, 495/77.

¹⁰⁷ BOA, A)MKT.UM, 495/77.

Sonuç

Tarihsel süreç içerisinde Doğu Akdeniz liman kenti olarak Osmanlı Devleti için büyük bir önem taşıyan İzmir, XVIII. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar gerek gayrimüslimler ile olan ticari saha hüviyeti gerekse ithalat ve ihracat ile geniş ulaşım ağına sahip olunması gibi etkenlerle ön plana çıkmıştır. Bahsi geçen dönem boyunca İzmir'in idari kadrosuna bilfiil dâhil edilen Kâtibzâde aile üyelerinin sahip oldukları vazifelere binaen elde ettikleri gelir ve imkânların bir hayli geniş olduğunu görmekteyiz. İzmir'de köklü bir aile olarak zikredilen Kâtibzâdelerin başta müderrislik olmak üzere âyanlık, voyvodalık, mütesellimlik, mutasarrıflık, taze meyve gümrüğü, İzmir zecriye rûsûmu, Tuzla Burnu mahallesinde bahçe ve arazi mutasarrıflığı, İzmir frenk gümrüğü ve Bodrum kalyonunun bina eminliği gibi görevlere hâsıl olduklarını söyleyebiliriz.

Arşiv belgelerinden edindiğimiz bilgilere göre Kâtibzâdelerin ilk üyesi olarak ele aldığımız Ahmet Reşit Efendi ile oğullarının seyyid unvanını kullanmaları dolayısıyla dönemin zengin ve itibarlı eşrafi içerisinde değerlendirilmektedirler. XIX. yüzyıl başlarına kadar müderrislik görevine tabii olduklarını hatta vakıflarının idarecisi olarak İzmir'de han, dükkân, arsa ve bir kısım mülkler elde ettikleri görülmektedir. Bahsi geçen dönem boyunca bilhassa Hacı Ahmed Ağa, Hacı Mehmed Efendi ve küçük kardeşleri Hacı Mustafa Efendi'nin İzmir voyvodalığı, ihtisap nazırlığı ve gümrük eminliğine haiz olmaları ile ticaret erbabı oldukları ve ciddi gelir artışı sağladıklarını görmekteyiz. Ancak idari görevlerinin sonlandırılması, sürgün, idam gibi cezalar veya vefat etme gibi durumlarda varislerinin aileden kalan gelir ve mülklerden yararlanmak için büyük çaba sarf ettikleri yapılan başvurularda açıkça ortaya çıkmaktadır. Bazı aile üyelerinin miras, miriye intikal eden arazilerin soruşturulması gibi muhtelif sebeplerle şikâyetleri de söz konusudur. Bununla birlikte münasebet içerisinde buldukları esnaf ve gayrimüslim tüccarların da borç-alacak meselelerindeki maruzatları belgelere yansıyan diğer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak Osmanlı arşiv belgelerinden elde ettiğimiz bilgilere göre, geniş bir aileye sahip olan Kâtibzâdelerin bir liman kenti olan İzmir'deki idari vazifeleri dolayısıyla bir dönem boyunca ciddi yükselişlere sahip olduklarını ve iktidarlarını ticari olanakları ile zirveye taşıdıklarını görmekteyiz. XIX. yüzyıl sonlarına doğru bazı aile üyeleri ticaretle meşguliyetlerini sürdürse de bazılarının daha müstakil ve buldukları mevkiyi muhafaza etme çabasında oldukları da aşîkârdır.

Kaynaklar

A. Arşiv Vesikaları:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.}DVN (*Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi*), 170/52.

BOA, A.}MKT (*Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı*), 94/32; 94/33; 6/001; 229/34.

BOA, A.}MKT.DV (*Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakı*), 117/46; 104/39; 140/71; 193/19, 2/80; 218/41.

BOA, A.}MKT.MVL (*Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı*), 25/46.

BOA, A.}MKT.NZD (*Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı*), 4/60; 259/95.

- BOA, *A.}MKT.UM (Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı)*, 343/80; 563/86; 563/86, 107/70; 495/77.
- BOA, *AE.SMHD.II (Ali Emiri Mahmud II)*, 21/1250; 21/1250; 26/1584.
- BOA, *AE.SMST.III (Ali Emiri Mustafa III)*, 370/29349; 7/534; 13/1006; 13/1009.
- BOA, *AE.SMST.IV (Ali Emiri Mustafa IV)*, 7/534; 13/1006; 13/1009.
- BOA, *C.AS (Cevdet Askeriye)*, 115/5171; 106/ 4773; 214/9144; 134/5976; 221/9399; 427/17754.
- BOA, *C.DH (Cevdet Dahiliye)*, 86/4281; 217/10836.
- BOA, *C.EV. (Cevdet-i Evkaf)*, 457/23108; 414/20999; 250/12556.
- BOA, *C.MF (Cevdet Maarif)*, 86/4261.
- BOA, *C.ML (Cevdet Maliye)*, 567/23198; 340/13986; 668/27369; 629/25851; 199/8231; 514/20993; 137/5854.
- BOA, *DRB (Darphane-i Amire Evrakı)*, 33/1630.
- BOA, *HAT (Hatt-ı Hümayun)*, 1007/42230; 211/11353; 1320/51458; 1259/48707; 286/17152; 1268/49120; 1268/49115; 547/27010; 565/27761; 1521/14; 277/16268; 494/24250; 1268/49120; 516/25221; 467/22833; 466/22828; 497/24412; 466/22825.
- BOA, *HR.MKT (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı)*, 36/85; 184/86; 56/35.
- BOA, *İ.DH (İrade Dahiliye)*, 21/996.
- BOA, *İ.MVL (İrade Meclis-i Vala)*, 151/4288.
- BOA, *ML.EEM (Maliye Evrak-ı Emiriye Müdüriyeti)*, 1121/29.
- BOA, *MVL (Meclis-i Vala Evrakı)*, 192/11; 619/98; 492/76; 400/1; 394/76; 394/64; 618/59; 55/53; 79/18; 81/60; 77/42.
- BOA, *TS.MA.e (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak)*, 1232/ 5; 311/19.

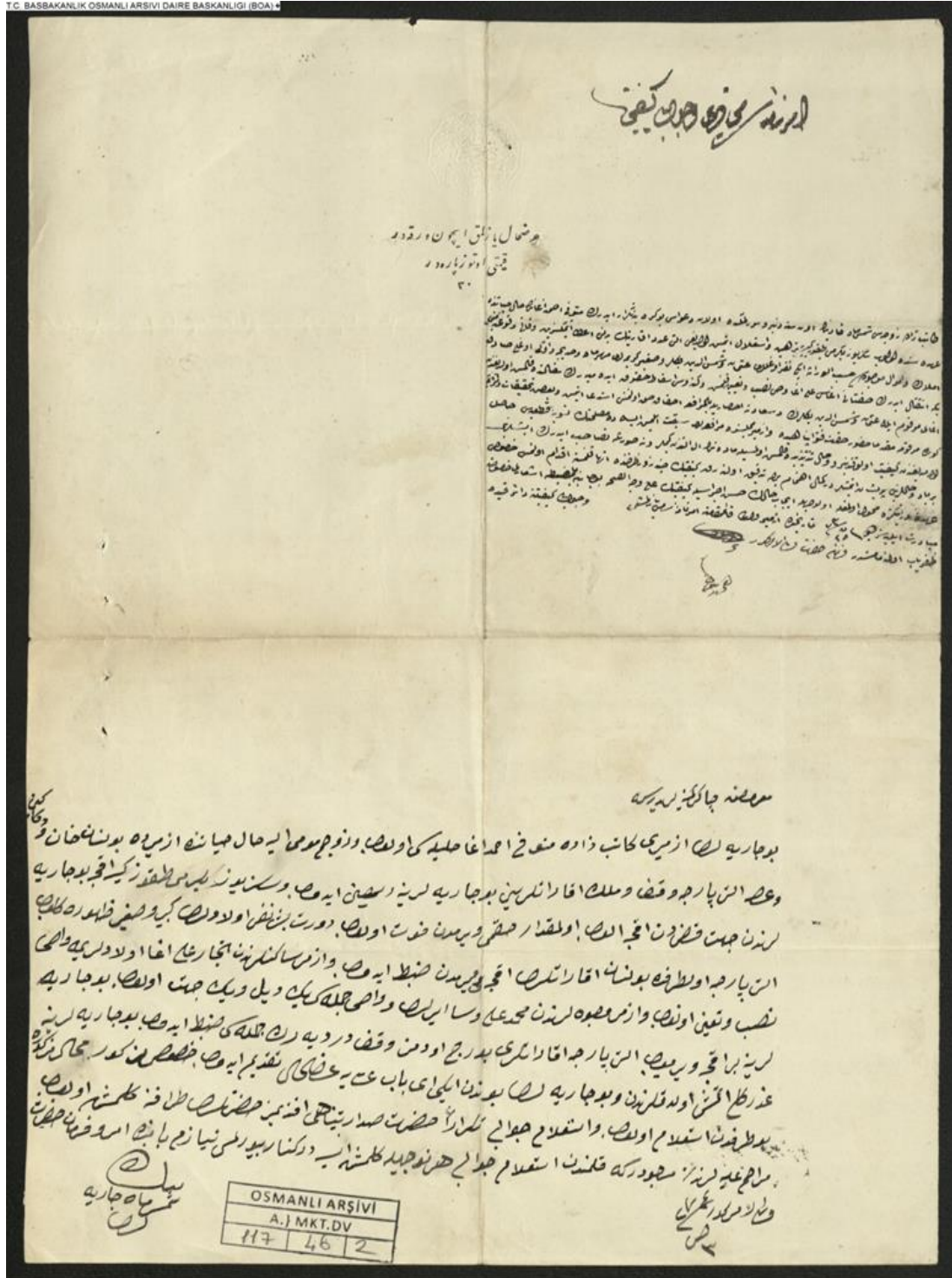
B. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akdağ, Mustafa. “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839.” *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırma Dergisi*, VIII/12 (1970-74), 14-23.
- Aktepe, M. Münir. “İzmir Şehri Osmanlı Devri Medreseleri Hakkında Ön Bilgi.” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 26, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul (1972), 99 – 118.
- Aktepe, M. Münir. “İzmir’e Ait Bazı Kitabeler ve Notlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XIV/19, İstanbul (1964), 57-80.
- Avcı, Yasemin. *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Menderes’in Dramı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.
- Aygün, Necmettin. “Trabzon Gümrüğünde İktisadi Faaliyetler (1750-1800).” *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11, (2000), 1-21.
- Baykara, Tuncer. *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası, 1994.

- Beyru, Rauf. “Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Kent içi ve Kent Çevresi Ulaşımı ve Trafik Düzeni.” *Son Yıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyum Tebliğler*, (Ed. Tuncer Baykara), İzmir: Akademi Yayınevi, 1994.
- Cabi Ömer Efendi. *Câbî Târihi (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani) Tahîl ve Tenkidli Metin*, (Haz. Mehmet Ali Beyhan), II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu’da Kentlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Çelen, Nergis. *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlar ve Bir Ayan Ailesi Olarak Kâtipzâde Ailesi*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2019.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- Kuyulu, İnci. “İzmir’de Osmanlı Dönemi Yapıları”. *XIII. Türk Tarih Kongresi 3/II*. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, (4-8 Ekim 1999).
- Kütükoğlu, Mübahat. “İzmir Rihtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı”, *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 32, (1979), 495-552.
- Kütükoğlu, Mübahat. “Osmanlılarda Gümrük”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XIV, (İstanbul 1996), 263-268.
- Kütükoğlu, Mübahat. “Osmanlı Gümrük Kayıtları”, *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul, (1980), s. 219-234.
- Kütükoğlu, Mübahat S.. “1826 Düzenlemesinden sonra İzmir İhtisab Nezâreti.” *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13, İstanbul (1983-87), 480-520.
- Martal, Abdullah. *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, İzmir, 2007.
- Özdemir, Yasin. “Bir Voyvodanın Ölümü: Kâtipzâde Hacı Mehmed Efendi’nin İdamı.” *İzmir Araştırmaları Dergisi*, 6, İzmir (2007), 137-153.
- Semerci, M. Ozan. *İzmir’in Hazireleri*, İzmir: Türk Ocakları Yayınları, 2004.
- Tabak, Serap. *İzmir Şehri’nde Mülki İdare ve İdareciler (1867-1950)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1997.
- Texier, Charles. *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suad, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, 2002.
- Ülker, Necmi. “İzmir-Agora Ören Yerindeki Osmanlı Dönemi Mezar Kitabelerinden Örnekler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, (Aralık 2007), 195-218.
- Ülker, Necmi, Vehbi Günay ve Turan Gökçe, *İzmir’de Türk Mührü*, İzmir: Şenocak Yayınları, 2008.
- Yılmaz, Serap. “XVIII. Yüzyıl Sonlarının En Zengin İzmirli Hacı Osman Efendi”, *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler 2*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010.
- Zengel, Rengin. “Dönüştürülmüş Bir Meydan: İzmir Konak Meydanı’na Analitik Bir Yaklaşım.” *Mimarlık*, 334, (Mart-Nisan 2007), 40-43.
-

Ek. I. BOA, A)MKT.DV, 117/46.

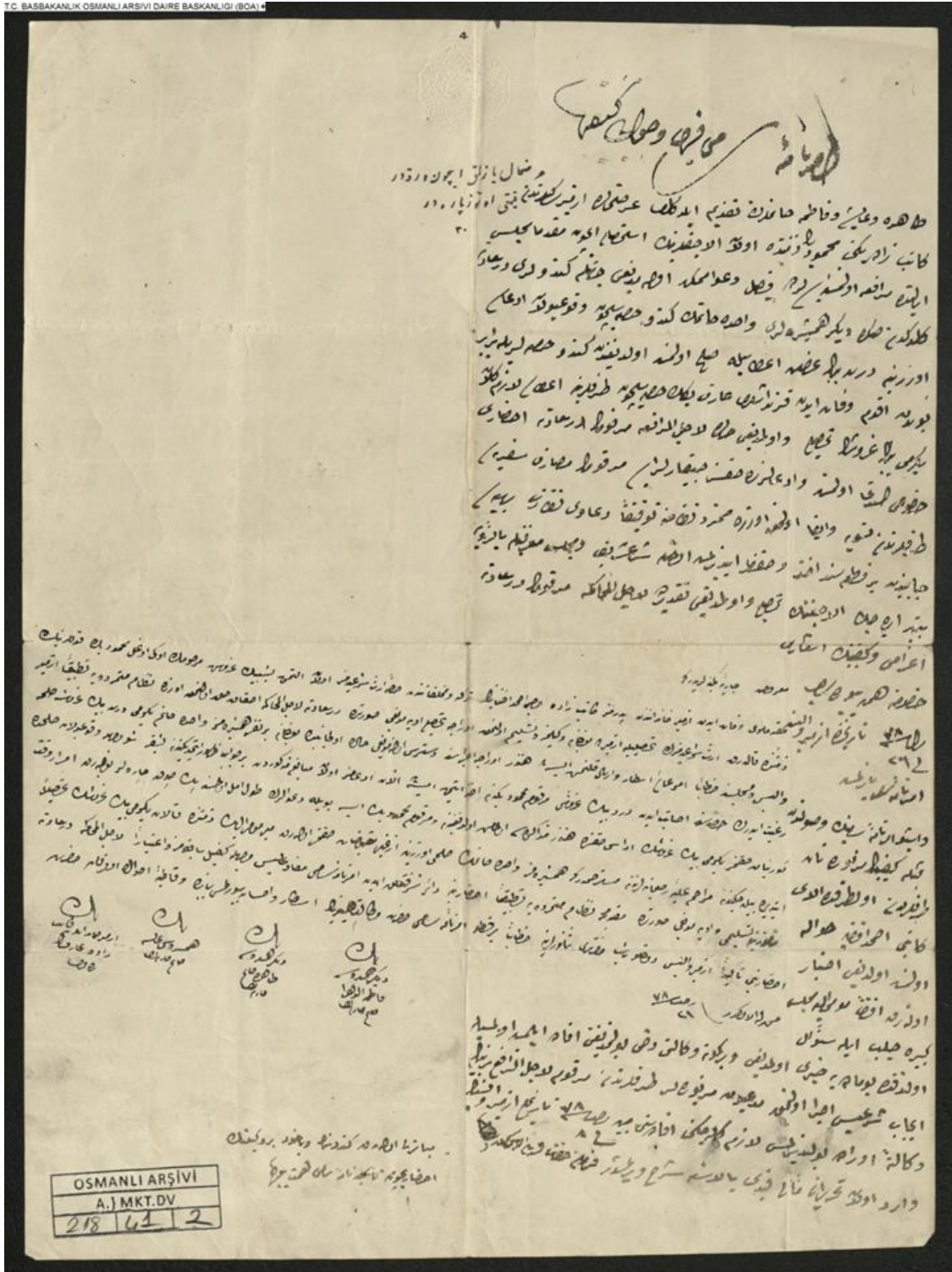
Kâtibzâde Ahmed Ağa'nın eşi Şemsimâh Hanım'a bıraktığı mal ve mülklerin ortaya çıkarılması hususuyla alakalı davanın görüşülmesine dair belgenin suretidir.



A.)MKT.DV.00117.00046.002

Ek. II. BOA, A) MKT.DV, 218/41.

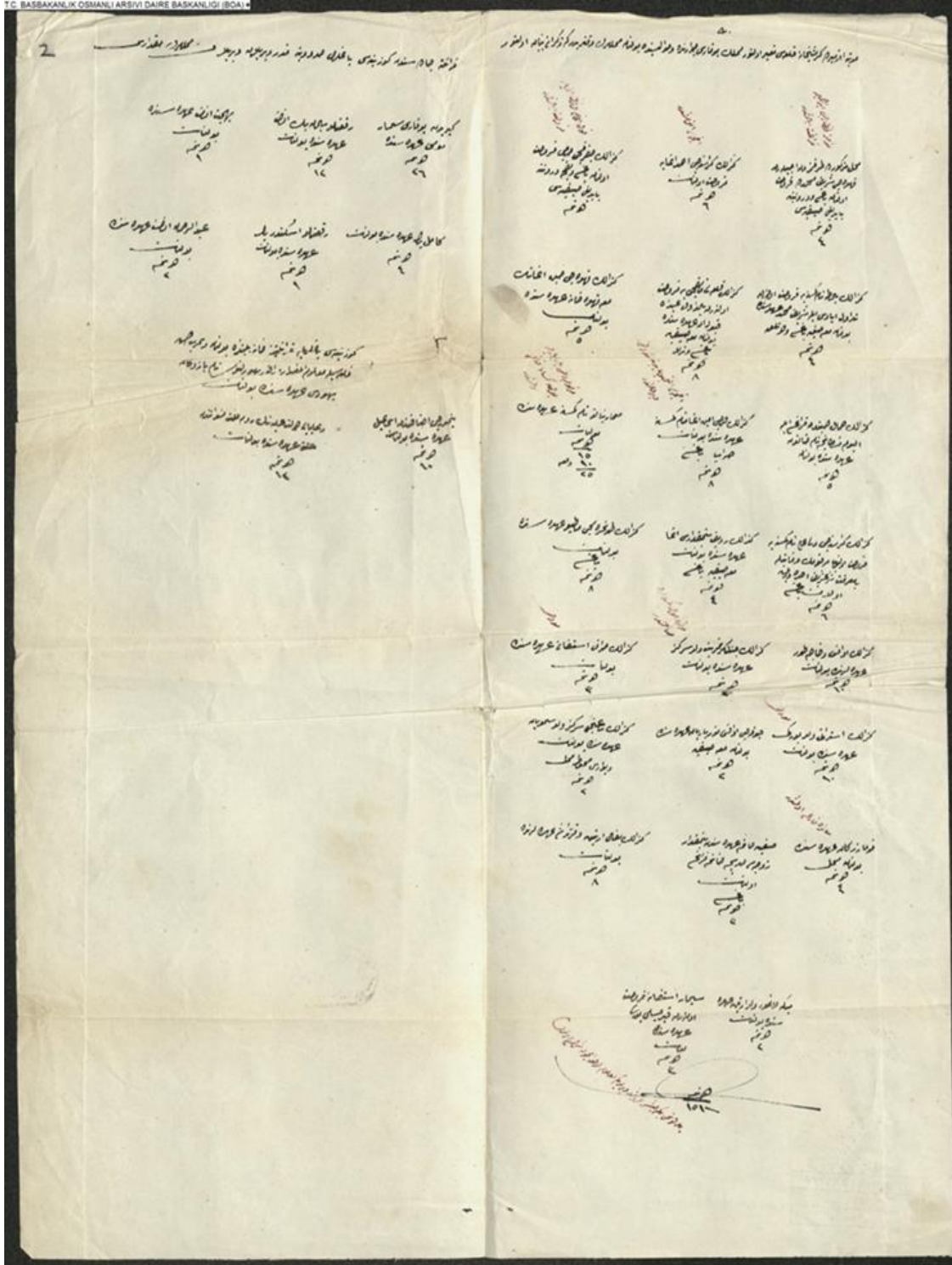
Tahire, Ayşe ve Fatma Hanımların İzmirli Kâtibzâde Hacı Ahmed Ağa'nın yeğeni Mahmud Bey'de bulunan alacaklarının tahsil olunmasına dair bilgiler ihtiva eden belgedir.



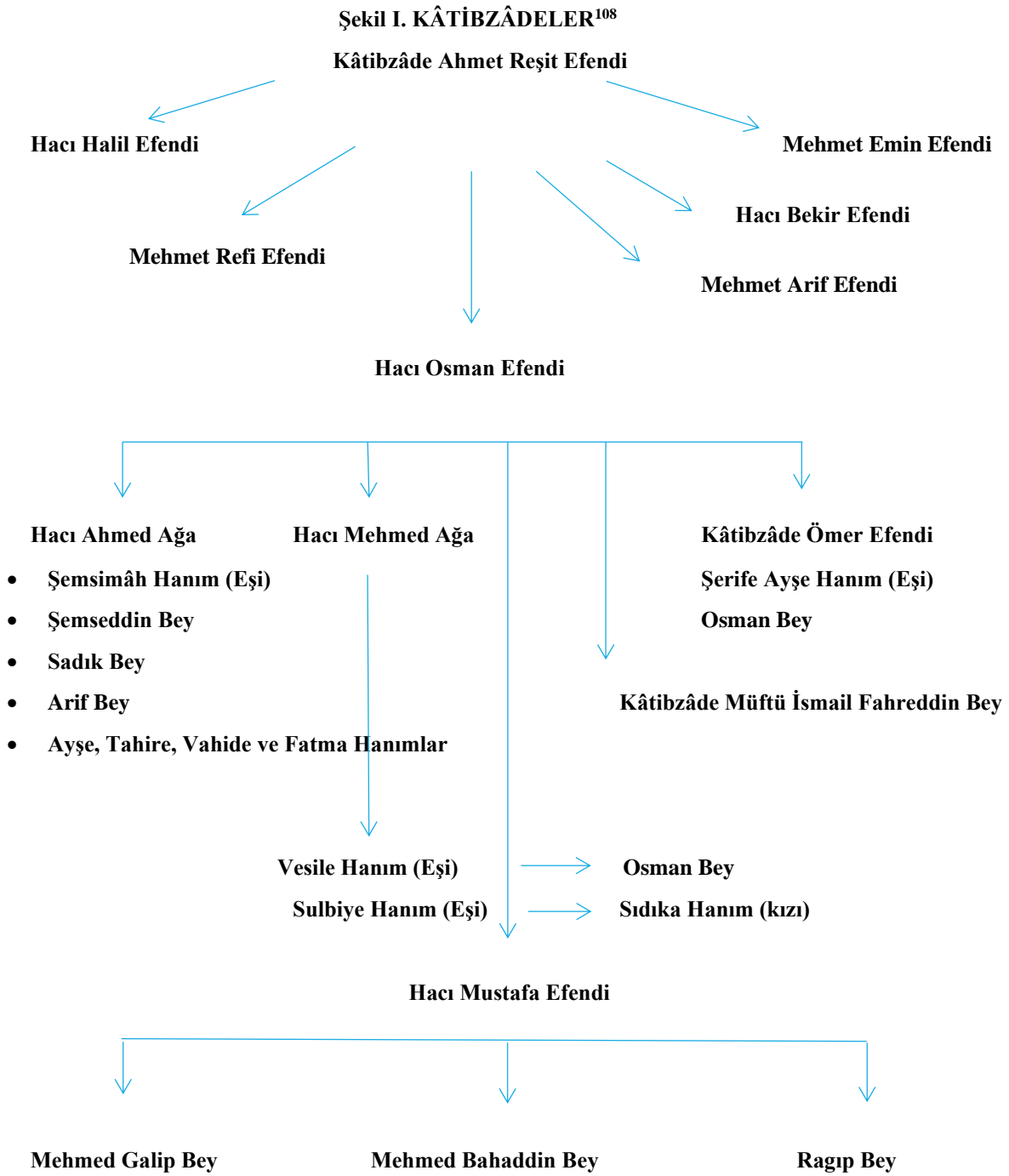
A.)MKT.DV.00218.00041.002

Ek. IV. BOA, MVL, 400/001.

Kâtibzâde Mehmed Bey'e İzmir'de cedlerinden kalan Kirişhane ve Göztepe yakınlarındaki arazinin satışının yapıldığına dair belgenin suretidir.



MVL.00400.00001.003



¹⁰⁸ Bu makalenin ana kaynağını oluşturan Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla İzmir’de XVIII. ve XIX. yüzyılda yetkin bir aile olan Kâtibzâdelere ait bir soy şeması oluşturulmaya çalışılmıştır. Kâtibzâdelerin soyağacına yönelik Şevket Süreyya Aydemir’in *Menderes’in Dramı* adlı eserinin Ek: II kısmında bir şema görülmektedir. Ancak şema içerisinde yer alan isimlerden pek çoğuna arşiv kayıtlarında rastlanmamıştır. Bununla birlikte Adnan Menderes’in baba kolundan Kâtibzâdeler’e bağlı olduğuna dair bir yorum söz konusudur. Fakat çalışmamız XVIII. ve XIX. yüzyılları kapsadığı için bu verinin doğruluğuna dair bir tespit de yapamamaktayız. Aydemir, 1987, s.507.



Osmanlı Taşrasında Bir Seçkinin Yükselişi: İçelli Abdülmü'min Paşa [1650-1684]

The Rise of an Elite in the Ottoman Country: Abdülmü'min Pasha of İçel [1650-1684]

Ensar Köse* 

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi
Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa
Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi
ensarkose@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2754-0982

Başvuru / Submitted :
3 Mayıs 2023

Kabul / Accepted :
1 Haziran 2023

DOI: 10.21021/osmed.1291832

Atıf/Citation:

Köse, E. "Osmanlı Taşrasında Bir Seçkinin Yükselişi: İçelli Abdülmü'min Paşa [1650-1684]". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 254-278.

Benzerlik / Similarity : %8

Öz

Bu araştırmanı öznesi Abdülmü'min Paşa, İçel sancağına bağlı Zeyne kasabasında, köklü geçmişe sahip bir aileye mensuptur. Mahalli bir lider olarak, 1650'lerden itibaren adından söz ettirmeye başlamıştır. 1664'te mütesellim, 1673'te mukâtaa voyvodası olmuştur. 1683'te II. Viyana seferine, İçel sancağı mutasarrıfı olarak katılmıştır. Kuşatma sonrasındaki savaşta Karaman Beylerbeyi hayatını kaybedince, Karaman eyaleti de Abdülmü'min Paşa'ya verilmiştir. Bundan bir yıl sonra 1684'te ise, Budin savunmasında şehit düşmüştür. İşte bu makalede, bir taşra seçkini olarak Abdülmü'min Paşa'nın yükselişi ve Osmanlı idari zümresine katılımı anlatılmaktadır. Osmanlı eyalet ve livalarındaki mansıpların, Enderun çıkışlı ağlar, paşalar ve paşa-zâdeler tarafından doldurulduğu bir devirde, yerelden birinin ortaya çıkarak askerî sınıfa katılması nadiren görülen bir durumdur. Bu yönüyle Abdülmü'min Paşa, Osmanlı taşra toplumunda âyan zümresinin doğuşu ve yükselişi bağlamında da ilginç bir örnektir. Onun yükseliş hikâyesi, mümkün olduğunca, devrin şartları ve merkezi hükümetin yapısındaki değişimlerle paralel şekilde verilmeye çalışılmıştır. Özellikle, sancakbeyi tevcihlerinin genel seyri, araştırma boyunca gözden uzak tutulmamıştır. Araştırmanın birincil kaynakları, büyük ölçüde Osmanlı arşivindeki defterler, belgeler ve tevcih kayıtlarından oluşmaktadır. Ayrıca Konya ve Karaman kadı sicillerinden de istifade edilmiştir. Keza dönemin Osmanlı kronikleri de yine birincil kaynaklarımızdandır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İçel Sancağı, 17. Yüzyıl, Âyan, Taşra Seçkinleri.

Abstract

The subject of this research is Abdülmü'min Pasha, who was born in Zeyne, which was a small town in the İçel sanjak, and his family has a long local history. As a local leader, he started to make a name for himself in archival sources since the 1650s. He became a mütesellim in 1664, and mukâtaa vojvode in 1673. He took part in the Vienna campaign in 1683 as the governor of İçel sanjak. After the death of governor of the Karaman during this campaign, the province of Karaman was given to Abdülmü'min Pasha. Finally, he died a year later, in 1684, during the defence of the Budin Fortress. This article describes the rise of Abdülmü'min Pasha as a provincial elite and his participation in the Ottoman ruling class. In that time, when the province and sanjak administrations were filled by the aghas and pashas who were educated at Enderun and pasha-sons, it was rare for a local leader to join the military class. In this aspect, Abdülmü'min Pasha is an interesting and probably one of the first examples of the emergency and rise of the notable in the Ottoman provincial society. As much as possible, his ascension story has been tried to be told in a parallel with the conditions of the period and the changes in the Ottoman central administration. The changes in the appointment of administrators to the sanjaks have been particularly taken into account. The Primary sources of the article mainly consist of the Ottoman Archive records and documents. In addition, Konya and Karama kadı registers were also used. Likewise, Ottoman chronicles of the period are our primary sources.

Keywords: Ottoman Empire, İçel Sanjak, 17th Century, Notables, Provincial Elitis.



Giriş

Bozulus Türkmeni Voyvodası Seyyid Abdülmü'min Ağa, Konya şehir merkezine yakın Küçükçayır denilen yerde çadırını kurduğunda, tarihler 18 Haziran 1673'ü gösteriyordu. Buraya geliş nedeni, idaresi altındaki Türkmen cemaatlerinden bazılarının, sâbık voyvoda ile davalarını görmekti. Karaman eyaletinin en büyük mahkemesinin bulunduğu Konya'ya gitmek yerine, heyet ayağına gelmiş ve mahkeme onun çadırında kurulmuştu. Bu istisnai durum, davanın taraflarının kalabalık olmasına karşın başvurulmuş pratik bir çözümü mü gösteriyordu, yoksa Abdülmü'min Ağa'nın nüfuzunun bir tezahürü müydü? Bu sorunun cevabını, davaya ait Konya kadı sicilinde aramak beyhudedir.¹ Ancak şunu biliyoruz; *Abdülmü'min Ağa*, bu tarihten on yıl sonra 1683 senesi yazında, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın meşhur Viyana seferine, İçel sancağı mutasarrıfı sıfatıyla, *Abdülmü'min Paşa* olarak katıldı. Bir yıl sonra, 10 Ağustos 1684 Perşembe günü, Budin savunmasında şehit düştüğünde ise onun unvanı, Karaman Valisi idi.² Onun babasının Şeyh Sunullah olduğunu hatırlarsak karşımızda, şeyhlikten ağalığa oradan da paşalığa gelişim seyri izlemiş, ilginç bir taşra seçkininin olduğunu söyleyebiliriz. Abdülmü'min Paşa'nın oğulları zamanında bu hiyerarşik basamaklara, bir de beylik eklenecektir (*şeyh* → *ağa* → *bey* → *paşa*). Zira onun oğullarından Ahmed'e 1680'de İçel sancakbeyliği, Sunullah Paşa'ya ise yıllar sonra 1721'de İçel mutasarrıflığı tevcih edilecektir. Abdülmü'min Ağa'dan itibaren, aile mensuplarının ifa ettikleri idarî görevler bakımından ise aşağıdan yukarıyla doğru *mukātaa voyvodası* → *mültezim* → *alaybeyi* → *mütesellim* → *sancakbeyi/mutasarrıf* → *beylerbeyi/vali* şeklinde bir sıralamanın olduğu görülecektir.

Bu araştırmanın öznesi Abdülmü'min Ağa/Paşa “taşralı” biridir. Dağlık Taşeli coğrafyasındaki İçel sancağına bağlı Zeyne kasabasından çıkarak, zamanla mahallî “âyan hânedanı”na dönüşen bir aileye liderlik etmiştir. Osmanlı taşra toplumunun sosyolojik yapısı içinde onu, “bir taşra seçkini” olarak nitelendiriyoruz. Yöneten (*askerî*) ve yönetilen (*reâyâ*) şeklindeki klasik dönem ikili Osmanlı toplum yapısında, bir anlamda üçüncü bir sınıf olarak taşra seçkinlerinin nasıl/ne zaman ortaya çıkarak, devlet idaresine ve iktisadî bölüşüme ortak oldukları hususu, esaslı bir tartışmadır. Bu tartışmalarda önemli mesafeler de alınmıştır.³ Bunların ayrıntısına girmek, çalışmanın doğrudan konusu değildir. Ancak şu kadarına işaret edelim ki Abdülmü'min Paşa'nın, sadece mensubu olduğu köklü “seyyid”⁴ ailesi ve geniş “hâne” halkıyla

¹ *Konya Şer'iyeye Sicili (KOŞS)*, nr. 19, s. 73-74.

² Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, (1065-22 Ca 1106/1654-7 Şubat 1695), Hazırlayan: Nazire Karaçay Türkal, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, 2012), s. 945.

³ Osmanlı taşra toplumundaki *seçkinler* (*elites*) zümresinin tarih yazımında kavramsallaştırılması çabası, Albert Hourani'nin (*A History of the Arab People*, London 1991) öncülük ettiği tartışmalar sürecinde gündeme gelmiştir. Ehud R. Toledano, *localization* (yerelleştirme) ve *Ottomanization* (Osmanlılaştırma) terimlerini birleştirerek, *Ottoman-local elites* (Osmanlı yerel seçkinleri) kavramını türetmiştir. Doğası gereği politik, ekonomik, sosyal ve kültürel yönleri bulunan bu terimle kastedilen zümrenin kimler olduğu ve ortaya çıkış süreçlerine dair görüşler ileri sürmüştür [Ehud R. Toledano, “The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research”, *Middle Eastern Politics and Ideas a History from Within*, Edited by Ilan Pappé and Moshe Ma'oz, (London New York: Tauris Academic Studies, 1997), s. 145-162]. Osmanlı taşra elitleri denildiğinde ilk akla gelen *âyan* ve *eşraf* zümresi olduğundan meseleye, bunları konu alan birçok çalışmada doğrudan veya dolaylı biçimde temas edilmiştir. Ayrıca münhasıran bu temanın işlendiği eserler de ortaya konmuştur [*Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Halcyon Day in Crete V, A Symposium Held in Rhythmno, 10-12 January 2003, Ed. Antonis Anastasopoulos, Rhythmno 2005; özellikle A. Anastasopoulos'un değerlendirmeleri: “Introduction”, s. XI-XXVIII]. Ali Yaycıoğlu yakın tarihli kapsamlı eserinde, “provincial notables” terimiyle nitelediği taşra âyan ve eşrafını, yönetimde ve paylaşımında imparatorluğun “ortakları” bağlamında ele alarak incelemiştir [Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire, The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, (California: Stanford University Press, 2016), s. 65 vd.

⁴ Osmanlı Devleti'nde seyidler ve şerifler hakkında genel olarak: Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyidler ve Şerifler*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005). Bu zümre mensuplarının sahip olduğu imtiyazlar ve toplumsal doku içindeki yerleri hususu, kitabın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde ele alınmıştır (s. 79 vd).

değil, aynı zamanda deruhte ettiği mütesellimlik, voyvodalık, mültezimlik ve mutasarrıflık görevleriyle, tipik bir “taşra seçkini/eliti” olduğuna hiç şüphe yoktur. Onun yükseliş süreci anlatılırken, Osmanlı mahallî idaresindeki değişimler ve toplumsal dinamiklere de, mümkün olduğunca işaret edilmeye çalışılacaktır. Abdülmü’min Ağa’nın hikâyesini özgün kılan, *âyan* ve *eşraf* denilen taşra seçkinlerinin, devlet idaresinde kendilerine bir yer bulma ve iktisadî bölüşümden pay elde etme kavgasının kızıştığı 18. yüzyıl öncesinde görülen bir vak’a olmasıdır. Mahallî bir aile tarihi hüviyetindeki bu vak’ayı çalışırken, şu gibi sorular hep aklımızda olmuştur: Klasik dönem sonrasında, Osmanlı taşra (sancak/livâ) idarî atamalarının genel manzarası nasıl seyretti? Mahallî seçkinlerin idareye katılmaları yönünden, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülen değişim ne idi? Buradan hareketle, Zeyneli Şeyh Sunullah-oğlu Abdülmü’min’in, aslında “başardığı” şey neydi?

Sancak Tevcihlerine Dair

Abdülmü’min Paşa’nın mücadele ve yükseliş yılları, Osmanlı taşra vilayet ve sancaklarının “kapsu mükemmel” paşalar, Enderun çıkışlı ağalar ile doğuştan şanslı “paşa-zâdeler” tarafından paylaşıldığı bir devre karşılık geliyordu. Taşradaki mansıpların paylaşımına dair bu hüküm cümlesi, Osmanlı eyalet ve sancak tevcihlerini konu alan kıymetli araştırmalara istinat etmektedir. Sonrasında bazı ciddi ve haklı eleştiri ve itirazlara rağmen bu konuda, Metin Kunt’un öncü araştırmasından,⁵ Orhan Kılıç’ın yılların birikimi hacimli eserine⁶ kadar birçok çalışma yapılmıştır. Örnekleri henüz yetersiz olmakla birlikte, neşredilen tevcih defterleri ve bunlar üzerindeki tartışmalar sayesinde, mevzuya dair genel bir kanaat oluşmuş gibi görünmektedir.⁷ Bu araştırmalarda, 16. yüzyılda, saray okulu (Enderun) çıkışlı kul kökenlilerin sayıca fazlalığı,⁸ sonrasında bunlara ümerâ oğullarının (paşa-zâdeler) dahil olması; zaman bakımından sıklıkla azil ve tayinlerin yaşanması; coğrafi mekan olarak idareci kadronun, belirli bölgeler içindeki sancaklar arasında yer değiştirmesi; kapı halkı mükemmel idarecilerin muteber olması gibi hususlar öne çıkarılmıştır. Bu genel manzarada, zamanla bazı değişimlerin olduğuna işaret edilmektedir ki bu da tabiidir.⁹ Değişimin seyrini takip için, sadece tevcih kayıtlarını muhtevi ruus defterleri

⁵ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978). Kunt’un tezlerine en ciddi tenkit, Rifa’at Ali Abou el-Haj’dan gelmiştir. Onun eleştirileri genel olarak örnekleme yetersizliği, tevcihat (ruus) kayıtlarının diğer arşiv malzemeleri ve şer’iye sicilleriyle desteklenmediği, atamaların öncesi ve sonrasında ihmal edildiği ve dönemin tarihsel bağlamıyla mütenasip yorum ve çözümleme eksikliği, dolayısıyla İnalçık’ın “bulgularını” desteklemenin ötesinde konuya katacak yeni bir bakışın olmadığı gibi hususlardadır. [“Metin Kunt, The Sultan’s Servants: Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650”, *Osmanlı Araştırmaları*, IV (İstanbul 1986), s. 221-246].

⁶ Orhan Kılıç, uzun yıllardan beri akademik araştırmalarının merkezine oturttuğu Osmanlı taşra idaresi hakkında neşrettiği çalışmalarını, iki cilt halinde kitaplaştırmıştır: *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri, Kuruluşun 19. Yüzyıla*, Cilt: 1-2, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021).

⁷ Eyalet ve sancak tevcih defterlerinin birebir neşrine dair öncü çalışmalar şunlardır: Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997); Feridun M. Emecen - İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri-I”, *TTK Belgeler*, XIX/23 (1998), s. 53-98; Bilgin Aydın - Rifat Günalan, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 38 (İstanbul, 2011), s. 27-160.

⁸ Osmanlı Devleti’nde, merkez ve taşra yönetiminde görev yapan idareciler, Enderun denilen “saray okulu”nda eğitilir ve yetiştirilirdi. Dolayısıyla, ilmiye zümresi haricindeki bütün idarî ve askerî kadro saraydan çıkardı. Saray okulunun asıl insan kaynağını ise, devşirme sistemiyle toplanan gençler oluşturuyordu. Bununla birlikte, daha Yıldırım Bâyezid döneminden itibaren, köleler arasından seçilen kişilere de sarayda eğitim vermeye başlandığı bilinmektedir. (B. Aydın - R. Günalan, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı”, s. 32).

⁹ Devşirme sistemi, kanuna aykırı biçimde Yeniçeri Ocağı’na dışarıdan alımlar yapılmasıyla paralel şekilde, 16. yüzyılın sonlarından itibaren aksamaya başlamıştır. Her ne kadar IV. Murad zamanında sistem ıslah edilmeye çalışılmışsa da netice alınamamıştır. 17. yüzyılın ortalarından itibaren devşirmenin nadiren yapıldığı, 18. yüzyıl

yetersizdir. El-Haj'ın itiraz ettiği gibi bulgular, diğer arşiv kayıtları/belgeleri ve şer'îye sicilleri gibi kaynaklarla da desteklenmelidir. Kanaatimizce bu araştırmalarda, atamaların yapıldığı dönemin şartları ve eyaletin/sancağın özel durumunun göz ardı edilmesi de ciddi bir eksikliklerdir. Ayrıca Kunt'un örnekleme olarak Anadolu'nun geneli için denediği "grup biyografisi" (*prosopografi*) yöntemi, muhtelif sancaklarda derinlikli araştırmalarla test edilmelidir. Asıl konumuza girizgâh sadedinde biz de, 1600'den itibaren Abdülmü'min Paşa'nın mutasarrıf tayin yılı olan 1683'e kadarki İçel sancağı tevcih kayıtlarını gözden geçirdik.¹⁰ Ulaştığımız sonuçlar, çok genel olarak şöyledir:

Ele aldığımız 83 yıllık zaman diliminde, İçel sancağında en az 80 idarecinin görev yaptığı kesindir. Bunlardan 39'u paşa, 36'sı bey, 4'ü ağa, 1'i ise çavuştur. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde sancakta görev yapmış 33 idareciden sadece 6'sı paşadır. Paşa rütbesinde idareci tayini, 1640'lardan itibaren artmıştır. Göreve başlama ve bitiş zamanı tespit edilebilen toplam 41 idarecinin, sancakta ortalama vazifede kalma süreleri yaklaşık 243 gündür ki, ortalama her birinin 8 aydan biraz fazla görevde kaldıkları anlamına gelmektedir. Bu durum, Osmanlı taşra idarecilerinin 16. yüzyılın sonlarından itibaren, yıldan yıla daha az süreyle vazifede kaldıkları yönündeki genel bulgulara mutabık görünmektedir.¹¹ Dikkat çekici bir diğer husus, Osmanlı merkezî yönetiminde istikrarsızlığın bir işareti olarak peş peşe veziriâzam değişikliğinin yaşandığı dönemlerde, taşra idarecilerinin de sıklıkla değişmesidir. İçel sancağı bağlamında bunun tezahürünü, 17. yüzyıl başlarıyla 1650'lerde açıkça görebiliyoruz. Tabii 1600'lerde İçel sancağında istikrarsızlığa sebep olan suhte fesadı ve Celâlî Muslu Çavuş'un isyanı gibi kendine özgü şartların da, sancakbeyi tayinlerinde belirleyici olduğunu hatırlatalım.¹²

Derin Kökler

Abdülmü'min Ağa'nın babası, Seyyid Şeyh Sunullah Efendi'dir. 12 Kasım 1670'te Konya Mahkemesi'nde, Karaman Valisi Ali Paşa'nın huzurunda görülen miras davasına ait tutanaktan, o tarihte sağ olmadığı anlaşılan Şeyh Sunullah'ın büyük oğlu Şeyh Lütfullah Efendi'nin, Zeyne'deki dergâhta *tekke-nişin* olduğunu, ayrıca Seyyid Ataullah adında bir oğlunun daha bulunduğunu

başlarında ise sarayın ihtiyacı için 1.000 kadar oğlanın devşirildiği bilinmektedir [Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 9 (İstanbul 1994), s. 256 (254-257)].

¹⁰ Osmanlı Arşivi'nin karmaşık tasnif sisteminin zorluğu bir yana, sancak tevcihlerini muhtevi benzer özelliklere sahip defterlerin farklı fonlara dağılmış olması, kesintisiz ve bütüncül bir tevcih listesi oluşturmayı zorlaştırmaktadır. Yine de Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemi defterleri (BOA, *A.RSK.d.*, nr. 1477, 1478, 1480, 1481, 1484, 1484-A, 1485-A, 1486, 1496, 1500, 1502, 1510, 1511, 1517, 1519, 1522, 1524, 1526, 1529), Kamil Kepeci tasnifi defterleri (BOA, *KK.d.*, nr. 70, 71, 141, 145, 148, 217, 257, 266), Sadaret tasnifindeki ruus defterleri (BOA, *A.d.*, nr. 2935, 2937), bazı müteferrik defter ve belgeler ile, dönemin kroniklerindeki tevcih kayıtları biraraya getirilmiştir. Göreve başlama ve bitiş tarihleri kesin olanların, toplam kaç gün idarede kaldığı hesaplanabilmektedir. Birçok sancakbeyinin, İçel'den önceki ve sonraki görev yerlerini tespit etmek de mümkündür.

¹¹ Metin Kunt'un, 1568-1574 tarihleri arasını muhtevi çözümlemesinden bir örnek vermek gerekirse; bu yıllarda tayin edilen beylerbeyilerin %30,8'i atandıkları eyalette 3 yıldan fazla kalırken, 1578-1588 tarihleri arasında bu oran %6,7'ye düşmüştür (*Sancaktan Eyalet*, s. 134-147). Başka bir araştırmada, 16. yüzyıl sonlarına doğru 2 yıldan uzun süreli tayinlerin oldukça azaldığına, 17. yüzyıla gelindiğinde ise beylerbeyilerin ortalama görev sürelerinin 1 yıla kadar düştüğüne işaret edilmektedir (B. Aydın - R. Günalan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı", s. 29-30). Öte yandan, bu kadar sık sancakbeyi değişikliğinin, taşra yönetiminde bir istikrarsızlık göstergesi olarak mı yorumlanacağı; yoksa bunun ardında, uzun müddet aynı sancakta vazife yapan bir idarecinin, orada "fazla kök salmaması" ya da o yörenin mahallî güçleriyle "özdeşleşmemesi gerektiği" şeklinde rasyonel bir sebep mi aranacağı (Kunt, *Sancaktan Eyalet*, s. 78) gibi yaklaşımlar, bu çalışmanın sınırlarını zorlayan hususlardır.

¹² Tafsilat için şuraya bakılabilir: Ensar Köse, "İçel'de Bir Celâlî: Muslu Çavuş İsyanı (1606-1610)", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, 67 (İstanbul 2018), s. 23-58.

öğreniyoruz.¹³ İçel sancağındaki Zeyne kasabasına olan bağlılık, basit mekânsal aidiyetten çok daha güçlü bir anlam taşımaktadır. Zira ailenin derin kökleri, Zeyneli Şeyh Alâeddin Ali Semerkandî'ye dayanmaktadır. Onun hayatı hakkında bildiklerimiz, büyük ölçüde menâkıb-nâmede anlatılanlardan ibarettir.¹⁴ Bu kaynaktan, Ali Semerkandî'nin babası Şirvanlı Seyyid Yahya olduğu, Semerkand'a göçünün ardından evlendiği, Alâeddin Ali'nin burada doğduğu, tahsil için Kahire, Şam ve Kudüs'te kaldığı, Medine'de Hz. Peygamber'in kabrinde türbedar iken gördüğü bir rüya üzerine yollara düşerek Anadolu'ya geldiği anlatılır. Önce Karamanoğulları idaresindeki Lârende'de bir müddet yaşadığı, sonra İçel tarafına giderek, daha sonraları adı Zeyne olacak mevkide dergâhını kurduğu, 1456'da vefat ettiği, onun soyunun Zeynelâbidin adlı oğlundan devam ettiği anlatısını da yine söz konusu kaynaktan öğreniyoruz.¹⁵ 16. yüzyıl tahrirlerinde, Semerkandî türbesi ve zâviyesinin bulunduğu mevkideki ahali, "Zeyne-oğulları" adıyla yazılmıştır. Vergi muafiyetleri olmayan bu "reâyâ" grubu, Ali Semerkandî'yle birlikte bölgeye gelenler, ya da burada ona intisap edenler olmalıdır. Yine bu dönem tahrirlerinde, yörede zeâmet ve timar tasarruf eden ve soyları "veled-i Zeyne" (Zeyne-oğlu) şeklinde yazılan "askerî" bir zümre de vardır. Bunların başında *Ali Paşa veled-i Zeyne* gelmektedir. Tahrir kayıtlarında Zeyne olarak yazılan kişinin, Ali Semerkandî'nin oğlu Zeynelâbidin olduğu, dolayısıyla ailenin bundan sonraki gelişiminin onun evlatlarından devam ettiği tahmin edilmektedir.¹⁶ Seyyid olduklarına dair Nakîbüleşraf defterlerinde kayıtlar da bulunan ailenin,¹⁷ Semerkandî soyuna mensubiyete, sık sık vurgu yapıldığı görülmektedir. Belli ki aile mensupları bu manevî durumu, toplumsal nüfuz sağlamayı destekleyici bir araç olarak görmüş olmalıdırlar.

17. yüzyılın ilk yarısında bölgede görev yapmış ümerâ sınıfından, Zeyne-oğulları'na mensup oldukları intibai veren birkaç isme rastlansa da,¹⁸ kahramanımız Abdülmü'min Ağa'nın kaynaklarda izini sürebildiğimiz hikâyesi, tam olarak 18 Ocak 1650'den itibaren başlamaktadır. Karaman Beylerbeyi, Zeyne Kadısı ve İçel Mütesellimi'ne hitaben bir emrin yazıldığı bu tarihte sancak mütesellimi, 1646'dan beri görevde olduğunu bildiğimiz Mustafa'dır.¹⁹ Mütesellim Mustafa, Şeyh Sunullah ve oğullarından Silifke Kadısı vasıtasıyla şikâyetçi olmuştur. Onlara isnat edilen suçlama, hüküm kaydında aynen şöyle ifade edilmiştir: "Kazâ-i mezbur [Zeyne] sâkinlerinden Şeyh Sunullah demekle ma'ruf kimesnenin oğulları Lütfullah ve Abdülmü'min nam kimesneler kendü hallerinde olmayup cem'iyet memnu' iken iki üç yüz nefer eşkıyâyı cem' edüp

¹³ Konya Mahkemesi'ndeki 12 Kasım 1670 tarihli mahkeme ilamı: *Konya Kadı Sicili (1080-1081/1669-1670), Defter 14*, Hazırlayanlar: Fatih Küçük, İzzet Sak, (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2014), s. 269-270.

¹⁴ Şeyh Ali Semerkandî menâkıb-nâmesi hakkında: İsmail Hakkı Mercan, *Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî Menâkıb-nâmesi'nin Transkribe, Tahlil ve Tenkidi*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996). Aynı yazar tarafından neşredilen Menâkıb-nâme'nin özet ve tahlili: *Şeyh Alâeddin Ali es-Semerkandî ve Menâkıb-nâmesi*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2009).

¹⁵ Şeyh Ali Semerkandî'nin, menâkıb-nâme ve diğer kaynaklardan derlenen hayatı, Anadolu'ya geldiği zamanın şartları ve nesline dair tartışmalar şurada topluca görülebilir: Ensar Köse, "İçel'de Bir Ulu Çınar: Şeyh Ali Semerkandî ve Nesli", *Şehirlerin Sevdalıları İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 1015), s. 335-359.

¹⁶ E. Köse, "İçel'de Bir Ulu Çınar", s. 350 vd.

¹⁷ Müfettiş İsmail Paşa'nın 1659'daki Anadolu teftişi sırasında, seyidlik iddiasında bulunanların da sıkı kontrolü yapılmıştır. Bu teftişi muhtevî defterde, 991 H. (1583 M.) yılı kayıtlarına atfen, Mut kazasında Şeyh Ali Semerkandî evladından Abdülmü'min Paşa'nın ailesinin de yer aldığı görülmektedir (*İSTM.MŞH.DFT1.d*, nr. 97, s. 18).

¹⁸ Abdülmü'min (bazı yazılışlarda Abdülmuin), araştırma konumuz olan ailede kuşaktan kuşağa aktaran bir addır. Sadece isimler üzerinden bir akrabalık bağı kurmak mümkün olmamakla birlikte, 16. yüzyılın ilk yarısında Karaman eyaleti ve İçel sancağında bu adı taşıyan idarecilere rastlanması manidardır. Örneğin, 15 Ocak 1600 tarihli bir timar tevcih kaydına göre, bu tarihte İçel Alaybeyi Abdülmuin adlı kişidir (BOA, *KK.d*, nr. 138, s. 188). 31 Temmuz 1605 tarihli bir ruus kaydından Abdülmü'min Bey'in, Beyşehir sancakbeyi olduğunu öğreniyoruz (BOA, *A.d*, nr. 2935, s. 64). Bundan yıllar sonra ise bu defa karşımıza bir Mü'min Paşa çıkmaktadır. 20 Eylül 1621 tarihinde, mîrimîran-ı sâbık Mü'min Paşa'ya Karaman eyaleti tevcih edilmiştir (BOA, *KK.d*, nr. 257, s. 52). Mü'min Paşa bu görevdeyken 16 Kasım 1621'de kendisine, Van beylerbeyliği verilmiştir (BOA, *KK.d*, nr. 257, s. 58).

¹⁹ BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 90, s. 96, hkm. 304 (Ağustos 1646 ortaları).

sancağı beyi umûruna karışıp âid olan mahsulâtı mütesellim-i mezbûre aldırmayup...”²⁰ Rakiplerini yıpratmaya matuf bu gibi şikâyetlerde, rakamların abartılması olasıdır. Ancak karşımızdaki vak’anın, mahallî âyan ve eşrafin güçlenerek hânedana dönüşmesi sürecinde, taşrada güç devşirmede oldukça işlevsel olan *mütesellimlik* makamını ele geçirmek için verilen mücadelenin tipik bir numunesi olduğuna şüphe yoktur.²¹

İstikrarsız Yıllar (1650’ler)

Abdülmü’min Ağa’nın 1650’lerde boy göstermesi, hiç de tesadüfi değildir. Zira dönemin şartları uygundur. İmparatorluğun merkezî idaresi kaosa teslim olmuştur. Osmanlı tahtında, 8 Ağustos 1648’de başa geçen ve henüz yedi yaşında bir çocuk olan Sultan IV. Mehmed oturmakta; memleketin nizamı saray kadınları, paşalar ve ağalar arasındaki amansız iktidar kavgasına kurban edilmektedir. Sadâret mührünün birkaç yıl içinde defalarca el değiştirmesi, sadra şifa olamamıştır. Nihayet bu sancılı süreç, 15 Eylül 1656 tarihinde, otoriteyi sağlayacak bir “sâhib-i seyf” olarak Köprülü Mehmed Paşa’nın, belirli şartlarla iktidara gelmesiyle nihayete erecektir.²² Ancak merkezdeki bu istikrarsızlığın, taşrada da tezahürlerinin olması kaçınılmazdır. Devrin kıvrak zekalı ve keskin kalemlî entelektüelî Kâtib Çelebi, idaredeki topyekûn yozlaşmaya çarpıcı örnekler verir. Merkezde ekser makam ve mansıpların kadınların şefaatiyle verildiğini, taşrada ise zaruret bahanesiyle ilmiye ve seyfiye mansıplarının açıkça satıldığını, peş peşe görev değişikliğinden ötürü mütesellim ile nâiblerin halef-selef olduğunu, nihayet bu durumun, reâyânın çığnemesine ve hazinenin berbat olmasına yüz tuttuğunu söyler.²³ Çelebi’nin resmettiği bu kasvetli manzaraya, Girit adasının fethi için 1645’te başlatılan ve yıllarca sürecek olan savaşlarla irtibatlı arızaları da ilave etmeliyiz.²⁴ Nitekim Girit savaşının, İçel sancak idaresi üzerindeki tesirini açıkça görebiliyoruz. 10 Haziran 1645 tarihinde İçel’e tayin edilen Mostarî Sağır Mehmed Paşa,²⁵ sancak askeriyle birlikte Girit’te Resmo ve diğer kalelerin fethinde görev almıştır.²⁶ Onun peşinden, *ber-vech-i arpalık* sancak idaresinde bulunan Mustafa Bey,²⁷ Çerkes Osman Paşa²⁸ ve Küçük Mustafa

²⁰ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 1, s. 127, hkm. 559 (15 Muharrem 1060 / 18 Ocak 1650).

²¹ Mütesellimlik hakkındaki çalışmalarda genel olarak, 17. yüzyıl sonları ve özellikle de 18. yüzyıla odaklanılmış, daha öncesi ise ihmal edilmiş gibi görünmektedir. Dolayısıyla mahallî âyanın güçlenmesi sürecinde mütesellimliğinin, hangi tarihlerden itibaren onlara avantaj sağlayan bir mansıba dönüştüğü sorusuna cevap bulmak, dar böle bazlı ve derinlikli araştırmalara muhtaçtır diyebiliriz. Mütesellimlik hakkında: Fatma Şimşek, “Anadolu Sancaklarında Mütesellimlik Kurumu (XVIII. Yüzyıl)”, (Doktora Tezi), Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 22 vd.; Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), s. 204-205.

²² Na’imâ Mustafa Efendi: *Târih-i Na’imâ*, VI, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s. 1700-1701.

²³ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, Hazırlayan: Zeynep Aycibin, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016), s. 954-955].

²⁴ Girit’in fethi hakkında: Ersin Gülsoy, *Girit’in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2004).

²⁵ BOA, *A.RSK.d*, nr. 1510, s. 74; keza: *A.RSK.d*, nr. 1517, s. 21. İçel sancağı Mustafa Paşa’nın tasarrufunda iken, öldüğüne dair söylenti çıkıp kargaşaya sebep olunca (fevt olmuşdur diyü haberi şâyi’ olmakla ihtilâl vâki’ olup), Ekim 1646 ortasında *mukarrer-nâme* verilmek buyurulmuştur (*A.RSK.d*, nr. 1510, s. 74). Diğer bir kayıta, İçel livasına mutasarrıf olan Mustafa Paşa’nın, “şehid olduğu haber şâyi’ olup ihtilâlê bâis” olduğundan “mukarrer buyuruldu” sadır olduğu yazılıdır (*A.RSK.d*, nr. 1517, s. 124).

²⁶ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, s. 919n; *Târih-i Na’imâ*, IV, s. 1092.

²⁷ 28 Mart 1646 tarihi itibarıyla Mahmud Bey, “ber-vech-i arpalık İçel sancağına mutasarrıf”tır. Bu yılın başından itibaren sancaktaki timar erbabı Kıbrıs adasının muhafazasında görevlendirilmiştir. Halkta ise ciddi silahlanma vardır. Reâyâ ellerindeki tüfek ve başka silahların toplanmasını sağlamak için merkezden hususi bir mübaşir tayin edilmiştir. Mutasarrıf Mahmud ile birlikte silahları toplayıp, Cebehâne-i Âmir’e teslimi istenmektedir [BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 89, s. 8, hkm. 23 (28 Mart 1646); s. 18, hkm. 48 (31 Mayıs 1646)].

²⁸ 22 Temmuz 1646 tarihinde Silifke sancağına Çerkes Osman Paşa mutasarrıftır. Bu tarihte, Girit Serdarı Hüseyin Paşa’nın emrinde, Aprikorno Kalesi’nin fethi için mücadele etmektedir (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, s. 907; *Târih-i*

Paşa²⁹ da yine Girit savaşlarında ve Doğu Akdeniz muhafazası görevindedir. *Arpalık* olarak tevcihat yapılan paşaların, sancak askeriyeye birlikte askerî görevlerde bulunması, taşra idaresinde mütesellimleri öne çıkarmıştır. İşte Mütesellim Mustafa ile Abdülmü'min Ağa arasındaki rekabet, böylesi bir konjonktürde başlamıştır.³⁰

Merkezdeki istikrarsızlığın taşradaki çarpıcı yansımaları daha iyi görebilmek için, İçel'deki idareci atamasına dair kayıtlara bakmak gerekir. Sancak tevcih defterlerindeki kayıtlardan İçel livâsına, 1650'den 1656'ya kadarki yaklaşık altı yıllık sürede, toplam 13 farklı idarecinin atandığını görüyoruz. Bunların sancakta ortalama görevde kalma süreleri sadece 173,5 gündür ki, 6 aydan biraz daha az bir süreye tekabül etmektedir.

Böylesi baş döndürücü atama ve azil trafiğinde, sefer görevinde bulunmayan ümerânın, mansıplarına giderek dizginleri ele almaları da kolay değildir. Taşradaki *ehl-i örf* kesimi merkezin talepleri, mahallî liderlerin muhalefeti ve ahalinin eksik olmayan şikâyetleri arasında, bir bakıma sıkışıp kalmıştır. Ayrıca bu tarihlerde, mâruf Celâlî Abaza Hasan'ın isyanı³¹ Karaman vilayetini doğrudan etkilemiş, komşu İçel sancağında ise akisleri duyulmuştur. Bu sırada Karaman Beylerbeyi olan Katırcı-oğlu Mehmed Paşa'ya, vak'anüvis Naîmâ'nın naklettiğine göre, ahalinin "kesret-i şükâtına binâen" 18 Temmuz 1652 tarihinde, Karaman'daki görevine son verilerek Silifke (İçel) sancağı tevcih edilmiştir.³² Ancak bu görev değişikliği kâğıt üzerinde kalmıştır. Zira Katırcı-oğlu Karaman Beylerbeyi olarak, Celâlî Abaza Hasan üzerine gönderilecek orduya serdar tayin edilmiştir. Ruus kayıtlarından, İçel sancağının ise aynı tarihte Seyyid Mehmed Paşa'ya verildiğini görüyoruz.³³

Seyyid Mehmed Paşa, böylesi bir atmosferde İçel'e vardığında ciddi muhalefetle karşılaşmıştır. Muhalefete, Silifke'de henüz palazlanma safhasında olan Gölgeli-oğlu Ömer'in liderlik ettiği anlaşılmaktadır. 1652 senesi sonlarında, İçel mutasarrıfı Gülnar'ın Akmanastır köyünde iken üzerine baskın yaptıkları;³⁴ Gölgeli-oğlu Ömer ve kardeşleriyle adları sayılan birtakım kişilerin, İçel mütesellimleri Hüseyin ve Mehmed'in mal ve erzaklarını gasp ettikleri haber verilmiştir.³⁵ Bu sırada Abdülmü'min Ağa da boş durmamaktadır. Yine şikâyet defterlerindeki kayıtlara bakılırsa, güvenliği bozucu eşkıyalığın yaygın olduğu görülmekte, özellikle sayıları iki bini geçtiği söylenen *suhte eşkıyâsına* vurgu yapılması dikkati çekmektedir. Bunlar, üzerlerine varan İçel sancakbeyini, altı yedi gün muhasara etmişlerdir. 1653'te bu gruplara liderlik edenler arasında, Zeyne kazasından Abdülmü'min'in de adı geçmektedir.³⁶

Na'imâ, IV, s. 1082). Çerkes Osman Paşa, 20 Mayıs 1648 tarihi itibarıyla Girid adasının fethinde görevlidir. Kâtib Çelebi onun, sâbika Adana beylerbeyi olduğunu yazmaktadır (*Fezleke*, II, s. 969).

²⁹ İçel sancağı Haziran 1647 sonlarında, tekrar Mustafa Paşa'ya mukarrer kılınmıştır (BOA, *A.RSK.d*, nr. 1510, s. 74). Kâtib Çelebi'den, "Silifke arpalığına mutasarrıf" Küçük Mustafa Paşa'nın, 14 Haziran 1647 tarihinde Girid adasında olduğunu öğreniyoruz. Keza Nisan 1648 tarihi itibarıyla yine Girid'dedir (*Fezleke*, II, s. 931, 966).

³⁰ İçel Mutasarrıfı Çerkes Osman Paşa'nın Girit seferinde görevli olduğu Ağustos 1646 tarihinde, İçel mütesellimi Mustafa'dır. Bu tarihlerde sancakbeyi, mütesellim ve kethüda-yeri gibi taşradaki *ehl-i örf* taifesinin ahalî üzerine "*devre çıkup*" bir şeyler koparması yaygın rahatsızlık kaynağıdır. Nitekim Ermenek halkı, sancak idarecilerinin bedava yem, yemek, arpa, saman, bal, yağ, koyun, kuzu ve sair zahirelerini almasından şikâyetçidir. Ayrıca, iddialarına bakılırsa Mütesellim Mustafa 30.000 akçe paralarını da kanunsuz şekilde almıştır (BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 90, s. 96, hkm. 304).

³¹ Mücteba İlgürel, *Abaza Hasan Paşa İsyanı, Hurûc ale's-Sultân*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022).

³² BOA, *A.RSK.d*, nr. 1526, s. 23; *Târih-i Na'imâ*, V, s. 1398.

³³ BOA, *A.RSK.d*, nr. 1526, s. 23 (18 Temmuz 1652).

³⁴ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 2, s. 75, hkm. 304 (Aralık 1652 sonu).

³⁵ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 2, s. 91, hkm. 365 (Ocak 1653 ortaları).

³⁶ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 2, s. 117, hkm. 457 (Şubat 1653 ortası).

21 Mart 1653'te Vezîriâzam Tarhuncu Ahmed Paşa'nın azil ve katlinin ardından, Sadâret mührünün Derviş Mehmed Paşa'ya verilmesinin İçel'deki tezahürü, bir kez daha idareci değişikliği şeklinde olmuştur. 20 Mayıs 1653 tarihli tevcihat listesinde bu defa, İçel sancakbeyi olarak Seyyid Mehmed Bey'in adını görüyoruz.³⁷ Ne var ki, onun işi de kolay değildir. Merkeze adam ve arzuhâl gönderen Silifke ahalişi onu, kanunsuz şekilde paralarını almak suretiyle zulüm yapmakla suçlamıştır.³⁸ Yine Silifkelilerin başka bir arzuhâlinde, kaza halkından bazı kişilerin eşkıyâlığından ve nice kimseleri öldürdüklerinden söz edilmektedir. Halkın bu şikâyetleri üzerine, İçel'de asayişin sağlanması ve ahalinin taleplerinin yerine getirilmesi görevi, Haziran 1653 tarihli emirle Karaman beylerbeyine ve Konya kadısına tevdi edilmiştir.³⁹ Kısa süre sonra da 27 Eylül 1653 tarihinde İçel, "sâbika beyi olan" Hacı Paşa'ya, 23 Eylül'den itibaren mutasarrıf olmak üzere verilmiştir.⁴⁰ Mâzul sancakbeyi Seyyid Mehmed henüz Silifke'den ayrılmadan, Büyüksukenarı denilen mevzide kurduğu çadırında otururken baskına uğramıştır. Çadırını basanlar arasında kethüdası İlhan da vardır. İki katar katırının yanı sıra, gümüş kılıç ve diğer eşyalarının gasp edildiği kayda geçmiştir.⁴¹ Seyyid Mehmed Bey'e karşı bu sert tepkinin nedeni, daha sonraki yazışmalardan anlaşılacaktır. Ahaliyi kızdıran asıl husus, merkezî hükümetin emriyle halkın elindeki tüfek ve diğer silâhların toplanması işidir. İçel sancağında bu kararı icra görevi, sancakbeyi olarak Seyyid Mehmed Bey'e verilmiştir. Nitekim daha sonra Karaman Mahkemesi'nde görülen bir davada onun, ahaliden topladığı 400 tüfeği Mut Kalesi'ne koyduğu ifade edilmiştir.⁴² Sancak yönetimi bakımından İçel'deki istikrarsızlığın, İstanbul'daki kaotik durumla paralel şekilde, bir süre daha devam ettiği anlaşılmaktadır. Köprülü Mehmed Paşa'nın iktidarı ele almasına kadarki süre zarfında İçel sancak idaresi, peş peşe el değiştirmiştir. 22 Haziran 1654 tarihinde atanan Adana'dan mâzul Mehmed Paşa'yı (309 gün)⁴³ takiben, Hamid sancağından mâzul Mustafa Paşa (150 gün),⁴⁴ daha önce bir eyalette beylerbeyi olduğu anlaşılan ve yine ber-vech-i arpalık İçel'e mutasarrıf olan Ahmed Paşa (149 gün),⁴⁵ sâbika Arabgir beyi olan Ahmed Bey (80 gün)⁴⁶ ve nihayet 11 Mayıs 1656'de Malatya'dan mâzul Arslan Paşa'ya yine ber-vech-i arpalık olarak verilmiştir.⁴⁷

Peş peşe sıraladığımız bu atama kayıtları, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, merkezdeki yönetim kaosunun, taşra idaresindeki açık yansıması olarak yorumlanabilir. Bu durum, Abdülmü'min Ağa gibi kendini gösterme hevesinde olan taşra seçkinlerine, emellerine ulaşmak

³⁷ BOA, *A.RSK.d.*, nr. 1526, s. 171.

³⁸ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d.*, nr. 2, s. 214, hkm. 830 (Mayıs 1653 sonları).

³⁹ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d.*, nr. 2, s. 236, hkm. 912 (Haziran 1653 sonu).

⁴⁰ BOA, *A.RSK.d.*, nr. 1526, s. 215.

⁴¹ BOA, *A.DVN.ŞKT.d.*, nr. 981, s. 8 (2 Kasım 1654).

⁴² *Karaman Şer'iye Sicili (KAŞS)*, nr. 297, s. 216 (18 Ekim 1659). Görevden azlinden sonra Seyyid Mehmed Bey, Lârende şehrinde ikâmet etmiştir. 27 Ekim 1659 tarihli bir kayıttan onun, Lârende'de vefat ettiği anlaşılmaktadır. Yine bu kayıta, müteveffa Seyyid Mehmed Bey'in İçel teftişi sırasında el koyduğu 76 adet tüfeğin, Konya Kalesi Kethüdası Mehmed Bey'e teslim edildiği yazılıdır (*KOŞS*, nr. 18, s. 206).

⁴³ BOA, *A.RSK.d.*, nr. 1526, s. 299 (tevcih tarihi 22 Haziran 1654).

⁴⁴ Hamid sancağından mâzul Mustafa Paşa'ya İçel livâsı, 27 Nisan 1655 tarihinde tevcih edilmiştir (BOA, *A.RSK.d.*, nr. 1529, s. 21). Ber-vech-i arpalık 21 Mayıs 1655, Ağustos 1655 sonu ve 8 Eylül 1655 tarihlerinde mukarrer kılınmıştır (*A.RSK.d.*, nr. 1529, s. 38, 99, 108).

⁴⁵ BOA, *A.RSK.d.*, nr. 1529, s. 113 (tevcih tarihi 24 Eylül 1655).

⁴⁶ Ahmed Bey 20 Şubat 1656'da İçel sancağına tayin edilmiş, aynı tarihte Rakka eyâleti pâyesi verilmiş (*A.RSK.d.*, nr. 1529, s. 187); 11 Mayıs 1656 tarihinde ise artık Ahmed Paşa olarak, İçel livâsı kendisine mukarrer olmak buyurulmuştur (*A.RSK.d.*, nr. 1529, s. 241).

⁴⁷ BOA, *A.RSK.d.*, nr. 1529, s. 241. Arslan Paşa 1659'da Ahıska valisidir ve Celâlî Abaza Hasan Paşa hadisesinde rol almıştır (Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 175).

için fırsat sunmuş gibi görünmektedir. Yaygınlık kazanmamış olsa da bu safhada mütesellimlik uygulaması, ekonomik güç ve toplumsal nüfuz devşirmenin uygun bir aracıdır. Ancak Köprülü Mehmed Paşa'nın iktidarı ele almasından itibaren, otoriteyi sağlamak için başvurduğu sert (hatta yer yer zorbalığa varan) politika, henüz palazlanma safhasında olan taşra âyanının gözünü korkutmuş ve onları sindirmiş olmalıdır. Bununla birlikte, araştırma mekânımız olan İçel sancağı bağlamında, Köprülü dönemi boyunca sistematik atama/tevcih kayıtlarının bulunmaması ve genel olarak arşiv kaynaklarının, yaklaşık on yıllık sessizliği mânidardır. Bu tarihlerde, asker yazımı ve sevki gibi mirî hizmetlerde, mahallî liderlerin yardımına başvurulduğuna dair, dönemin kaynaklarında herhangi bir bilgi yoktur. Dolayısıyla 1658 yazındaki Erdel seferinde İçel âyanının rol aldığını düşünmüyoruz. Aynı tarihlerdeki Abaza Hasan Paşa kalkışması, isyancılar karşısında Konya İlgin'da ordunun mağlubiyeti (11 Aralık 1658), kaçtıkları Şam'da âsi liderlerin toplu idamı (16-17 Şubat 1659) olayları,⁴⁸ çevredeki diğer yerel güçler gibi, İçel âyan ve eşrâfının da herhalde mâlumu olmalıdır.⁴⁹ Muhakkak ki bu hadiseler, kendini gösterme heveslisi taşra seçkinleri için umut kırıcıdır. İlaveten, onların gözünü korkutan ve Anadolu vilayetlerinde görece sükuneti sağlayan başka bir uygulama da, genel eşkıya teftişi ve silahların toplanmasıdır. Bilindiği üzere 1659'da Müfettiş İsmail Paşa, olağanüstü yetkilerle donatılarak Anadolu'ya eşkıya teftişine gönderilmiş, Konya ve Karaman dolaylarında eşkıyalık töhmetiyle birçok kişi katledilmiş ve aynı zamanda tüfek ve silahlar toplanmıştı.⁵⁰ Bu meyanda, İçel sancağından da tüfek toplandığına yukarıda temas etmiştik. Yine bu teftiş sırasında, vergiden kaçmak için sayıları oldukça kabarmış sâdât zümresi de kontrol edilmiştir. İsmail Paşa tarafından hazırlanan seyyidlere ait teftiş defterinde, İçel sancağında Abdülmü'min Ağa'nın ailesinin de seyyid olarak kaydedildiğini de daha önce söylemiştik.

Mütesellim (1664)

1650'lerin buhranını geride bırakmış görünen Osmanlı Devleti açısından 1660'lar ve 70'ler, hiç de "duraklama" görüntüsü vermez. Aksine, Köprülü'nün ardından 31 Ekim 1661 tarihinde sadaret mührünü devralan oğlu Fâzıl Ahmed Paşa'nın 1676'da vefatına kadarki süre, genel olarak askerî yönden başarılı ve imparatorluğun dahili bünyesi bakımından istikrarlı bir manzara arz eder. Bu döneme ait sınırlı sayıdaki sancak tevcih kayıtları, taşradaki idarî yapıyı tam olarak görmek için yetersizdir. Bununla birlikte İçel mutasarrıf ve beylerinin görev müddetleri uzamış gibi görünmektedir. Ayrıca tevcihatlarda, Girit'in fethinin tamamlandığı 1669'a kadar Doğu Akdeniz'de eksik olmayan savaş durumu da dikkate alınmış olmalıdır.⁵¹

⁴⁸ *Târih-i Na'îmâ*, VI, s. 1812 vd.

⁴⁹ Naîmâ, daha önce Murtaza Paşa'nın katlettiği Suhte Mehmed Paşa'nın hemşire-zâdesi, Abaza Hasan'ın maiyetine katıldığını; Şam'da Abaza Hasan ve diğer âsilerin katli vak'asında onun, kaçarak Tarsus ve İçel dağlarına sığındığı; fakat buralarda da tutunamadığından tebdil-i kıyafet İstanbul'a geldiğini yazmaktadır. (*Târih-i Na'îmâ*, VI, s. 1835). Bu durum herhalde, merkezin sert politikasının taşra liderleri ve halkını nasıl korkutup sindirdiğinin bir göstergesi olarak da yorumlanmalıdır.

⁵⁰ Oldukça sert ve hatta acımasız şekilde, Celâlî Abaza Hasan'ın artıklarının yanı sıra, genel olarak *ehl-i örf* takımından ve *askerilik* iddiasındaki yerli eşkıya elebaşılarından birçok kişi ortadan kaldırılmıştır. Tarihçi Naîmâ, teftişin hedefindekileri sayarken, "*eşkiyâ, taslakçı ve yerli zaleme*" zümresinden bahseder. Özellikle 17. yüzyılın sonlarından itibaren taşrada güvenlik sorununun bir parçası haline gelecek olan âyan, eşraf ve mütegalibe gibi zümrelerin adı ise bu tarihlerde hiç duyulmaz (*Târih-i Na'îmâ*, VI, s. 1837-1839).

⁵¹ 16 Temmuz 1660 tarihinde İçel livâsı, hâlen Kıbrıs beylerbeyi olan ümerâ-yı deryadan Ali Paşa'ya verilmiştir (BOA, *KK.d.*, nr. 217, s. 53). Ancak o, Mora sancakbeyiyle birlikte Girid adasındaki askere imdada gönderilmiştir (Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 6, 239. Ali Paşa'nın bir yıldan fazla (459 gün) görevde kaldığı anlaşılmaktadır. Onun ardından İçel'e, muhtemelen 17. yüzyılda ilk defa, daha önce idarî tecrübesi olmayan bir sancakbeyi atanmıştır. Bu,

Sadrâzam Fazıl Ahmed Paşa'nın iktidarda olduğu 1663, Uyvar'ın fethinin sağlandığı Erdel seferi ve aynı zamanda Avusturya ile St. Gottard savaşının yapıldığı yıldır. Bu tarihlerde, İçel beyi ve sancak askeri seferde olmalıdır. Dolayısıyla İçel'in, bir mütesellim tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır. Dönemin kroniklerinde anlatılan ilginç bir olay vardır. Abdurrahman Abdi Paşa'nın yazdığına göre Sultan IV. Mehmed, Trakya'da avdan dönerken 19 Kasım 1664 tarihinde⁵² Fındıklı menziline ulaştığında, Anadolu diyarından birtakım eşkıya getirilmiştir. Sivri Bölükbaşı adlı meşhur haraminin refiki olan Derdhân-oğlu⁵³ adlı eşkıyanın adamlarından 11 neferin kellesi bu menzilde, Kaymakam Paşa tarafından telhis olunup, otağ-ı hümâyun önüne yuvarlanarak “ibret-nümâ-yı âlemiyan” kılınmıştır.⁵⁴ Kaymakam Mustafa Paşa akşama yakın, bir husus için huzur-ı hümâyuna davet ve bir miktar görüşmeden sonra, Anadolu diyarında fitne ve fesad çıkarmakla meşhur olan Derdhân-oğlu'nu, Silifke Müteselliminin tutup bağlı şekilde gönderdiğini arz etmiştir. Derdhân-oğlu, hemen namazgâha götürülüp söylenmiş, onu getirenlere ise hil'atler ve atıyyeler verilmiştir. Şakinin yanında, adı-sanı meçhul bir şahıs daha vardır. Ertesi 20 Kasım 1664 Perşembe günü Pâdişâh, kuşluk vakti ferman buyurduğu cirit oyununu seyrederken, tutuklu asilerin “tertib-i siyâseti” için emir vermiştir. Ferman gereğince, Derdhân-oğlu'nun arkasından kayışlar çıkarılıp ve omuzlarına balmumları dikilip, o korkunç görüntüsüyle bir beygire bindirilip, “çarşuyu gezdirdikten sonra”⁵⁵ Pâdişâh'ın gözü önünde boynu vurulmuştur. Maktulün, kimliği meçhul yoldaşınınsa, suçluluğu hususunda şüphe olduğundan, Edirne'ye varınca sorgulanmasına ferman sadır olmuştur.⁵⁶

Bu ilginç olay bize, o tarihte İçel sancağında, adı zikredilmemiş olsa da etkin bir mütesellimlik idaresinin olduğunu göstermektedir. Mütesellimin Abdülmü'min Ağa olduğunu ise, arşiv kayıtlarından öğreniyoruz. *Ber-vech-i arpalık* İçel sancağına mutasarrıf olan Ömer, muhtemelen 1665 yılı başlarında hükümete sunduğu bir arzuhâlde, “sâbıkâ livâ-i mezbur [İçel] mütesellimi olan Abdülmü'min” Ağa'yı suiistimale suçlamıştır. Mart 1665 tarihli cevabî hükümde, Mutasarrıf Ömer'in ifadelerine istinaden, sâbık mütesellim Abdülmü'min Ağa'nın, livâ mahsulünden topladığı 10 bin kese akçeyi zimmetine geçirdiği suçlamasına yer verilmiştir.⁵⁷ Bu suçlamanın hakikatini bilemediğimiz gibi, başları vurulup gönderilen asiler ve onların lideri olduğu anlaşılan Derdhân-oğlu vak'asının İçel'deki safhası da meçhuldür. Ancak muhtemelen bu kargaşanın ardından 13 Ağustos 1665'te sancağın, Karaman Beylerbeyi İbrahim Paşa'ya *ber-vech-i zamîme* tevcih olduğu kesindir.⁵⁸ Kısa süre sonra 12 Ekim 1665'te Karaman eyaleti, Adana Beylerbeyi Mahmud Paşa'ya verilmiş, Karaman Beylerbeyi İbrahim Paşa ise Eğri eyaletine gönderilmiştir.⁵⁹

1 Ekim 1661 tarihinde Silifke sancağıyla “taşra çıkan” ve istisnai şekilde 16 aydan fazla (502 gün) vazifede kalan Rikabdar Abdullah (Abdi) Ağa'dır (*Zeyl-i Fezleke*, s. 251). 18 Ekim 1661'de ona hatt-ı hümâyun verilmiştir (BOA, *KK.d*, nr. 217, s. 189). Abdi Paşa ise, onun tevcihi tarihini 21 Ekim 1661 olarak yazmaktadır [*Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi*, (*Osmanlı Tarihi 1648-1682*), Hazırlayan: Fahri Ç. Derin, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008), s. 152]. Nihayet o, görevi 4 Mart 1663 tarihinde, İstanköy muhafazası şartıyla, İçel sancağı *arpalık* olarak verilen Niğde'den mâzul Pehleli Ahmed Paşa'ya devredecektir (BOA, *A.d*, nr. 2937, s. 45). Onun görev müddeti ise 11 Ekim 1663 tarihinde, İstanbul Bostancıbaşı Arnavud Sinan Ağa'ya Silifke sancağı verilmesine kadar sürecektir (*Zeyl-i Fezleke*, s. 376).

⁵² Silahdar bu olayın tarihini 29 Ekim 1664 olarak vermektedir (*Zeyl-i Fezleke*, s. 399).

⁵³ Silahdar tarihinin nâşiri onun adını, “Devr-i Dehan-oğlu” şeklinde okumuştur (*Zeyl-i Fezleke*, s. 399).

⁵⁴ *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi*, s. 167-168.

⁵⁵ *Zeyl-i Fezleke*, s. 399.

⁵⁶ *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi*, s. 170-172.

⁵⁷ BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 95, s. 54, hkm. 329 (Mart 1665 başları).

⁵⁸ BOA, *A.d*, nr. 2937, s. 147.

⁵⁹ BOA, *A.d*, nr. 2937, s. 154.

Takip eden 1666 yılı baharında Ahmed adlı kişinin İçel mütesellimi olduğunu, Hassa bostancılarından İbrahim'in, alacak iddiasıyla onu dava ettiğini biliyoruz.⁶⁰ O senenin yazında, 18 Temmuz 1666 tarihinde sancağın, sâbıka Vidin beyi olan Hasan Bey'e verildiğini de ilave edelim.⁶¹ İçel'deki görevi sırasında terfi ettiği anlaşılan Hasan Paşa'ya, 25 Şubat 1668 tarihinde Kars sancağı tevcih edilmiştir.⁶² Kandiyeye Kalesi'nin 25 Mayıs 1667'deki muhasarası, onun görev müddeti içindedir.⁶³ Ardından İçel sancağında Ahmed Paşa görev yapmış, ona Maraş eyaletinin verilmesiyle İçel'e 17 Ağustos 1668 tarihinde, o sırada Niğbolu mutasarrıfı olan Küçük Mehmed Paşa tayin edilmiştir.⁶⁴ Onun ardından ise Hasan Paşa'ya 23 Kasım 1668'de *ber-vech-i arpalık* verilmiştir.⁶⁵ Bütün bu tayinlerde, sancağa *mutasarrıf* veya *bey* statüsünde gönderilen idarecilerin seçiminde, tek ölçütün liyakat olup olmadığı hususunda bir yargıya varabilmek için, isimler üzerinde derinlemesine araştırmalar yapılmalıdır. Genel bir fikir vermesi açısından, Küçük Mehmed Paşa'nın bürokratik yükseliş hikayesine baktığımızda, ona İçel sancağının, yaklaşık on yıllık devlet hizmetinin ardından verildiğini görürüz.⁶⁶ Müverrih Abdi Paşa, ona, sefere gidiş sırasında Dimetoka'da konaklandığı esnada Sultan IV. Mehmed tarafından, Niğbolu'ya ilave olarak Silifke sancağının, "kapusu mükemmel" olduğu için *ber-vech-i arpalık* verildiğine işaret etmektedir. Bu sefer sırasında onun, Konakçılık hizmetini ifa ettiğini de hatırlatalım.⁶⁷

Hülasa, Köprülüler devrinde İçel sancağına yapılan tevcihat kayıtlarına baktığımızda, genellikle idarî tecrübeye sahip paşaların tayin edildiğini görüyoruz. Esasında bu eğilim 1630'lardan itibaren başlamıştır. Daha önceki tarihlerde ise İçel sancak idarecileri arasında paşa rütbesinde olanlara nadiren rastlanır. 17. yüzyılın ikinci yarısından, özellikle de 1670'lerden sonra dikkati çeken diğer bir husus, paşalara genellikle "ber-vech-i arpalık mutasarrıf olmak üzere" sancak tevcihinin yapılmış olmasıdır. Keza bu tarihlerde taşra idaresinde, ümera çocukları (*paşa-zâdeler*) daha fazla görünür olmaya başlamıştır. Örneğin İçel'de, 12 Temmuz 1672 tarihi itibarıyla, sancağın eski mutasarrıflarından Küçük Mehmed Paşa'nın oğlu İbrahim Bey'in, sancakbeyi olarak görev yaptığını biliyoruz.⁶⁸ Merkez bürokrasisi ve taşradaki mansıplar için ihtiyaç duyulan idareci zümresinin, muhtemelen tamamıyla Enderun çıkışlı ağalar, müteferrikalar ve paşa-zâdelerden oluştuğu böylesi bir yapıda, Abdülmü'min Ağa gibi kişilerin sancakbeyi/mutasarrıf ölçeğinde bir mansıp kapabilmeleri neredeyse imkânsızdır. Bu durumda onlar, alt seviyede görevlerle bir

⁶⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d, nr. 5, s. 3, hkm. 12 (Nisan 1666 başları).

⁶¹ BOA, A.d, nr. 2937, s. 222.

⁶² BOA, İE.TCT, nr. 3/272 (25 Şubat 1668).

⁶³ *Zeyl-i Fezleke*, s. 446 vd.

⁶⁴ BOA, AE.SMMD.IV, nr. 19/2132 (17 Ağustos 1668); *Zeyl-i Fezleke*, s. 223-224.

⁶⁵ BOA, İE.DH, nr. 4/377 (23 Kasım 1668).

⁶⁶ Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 181-182223-225, 243, 337, 348, 389. Küçük Mehmed Paşa, İçel sancağı görevinden sonra Hamid ve Beyşehir sancakları mutasarrıfı olmuştur. Onun oğlu İbrahim Bey, Temmuz 1672 tarihi itibarıyla Silifke sancak beyidir (*Zeyl-i Fezleke*, s. 601).

⁶⁷ *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi*, s. 298. Bu tevcih tarihini Silahdar, 17 Ağustos 1668 olarak vermektedir (*Zeyl-i Fezleke*, s. 528).

⁶⁸ 12 Temmuz 1672 tarihinde, Silifke sancakbeyi göreviyle İsakçı menziline, Adana Beylerbeyi Abaza Kör Hüseyin Paşa'yla birlikte orduya katıldığını biliyoruz (Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 601). Kamanıçe seferi sırasında Hotin Kalesi önlerine varıldığında, Leh tarafından buralara asker gönderdiği duyulunca, 4 Ağustos 1672'de Hamid ve Beyşehir sancaklarına mutasarrıf Küçük Mehmed Paşa ile oğlu Silifke Sancakbeyi İbrahim Bey, 5 oda yeniçeri, 300 atlı ve 200 piyade ile buranın muhafazasına görevlendirilmiştir (*Zeyl-i Fezleke*, s. 607; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi*, s. 375-376). İbrahim Bey'in, Çehrin Kalesi muhafazasındaki ve Moskov taburu muharebesindeki "hidemât-ı küllisi vücuda gelip", bu başarısı nedeniyle 13 Ekim 1678 tarihinde, Karaman eyaleti payesiyle ber-vech-i arpalık Menteşe sancağı mutasarrıflığı kendisine tevcih edilmiştir (BOA, İE.TCT, nr. 4/489).

müddet daha yetinmek zorunda kalacaklardır. Nitekim İçelli Abdülmü'min Ağa'nın hikâyesi böyle seyretmiştir.

Kasım 1670 tarihi itibarıyla Seyyid Abdülmü'min Ağa'yı, Silifke *Nakîbüleşraf Kaymakamı* sıfatıyla, Konya Mahkemesi'ndeki bir davanın şühûd-i hâl heyeti arasında görüyoruz.⁶⁹ Şeyh Alâeddin Ali Semerkandî soyundan olmalarından ötürü ailenin, Osmanlı Devleti tarafından "sahîhü'n-neseb sâdât" zümresinden kabul edildiğine daha önce vurgu yapmıştık. Böyle bir statü onlara, vergi muafiyeti ayrıcalığı sağlamanın ötesinde, herhalde toplumsal nüfuz ve saygınlık da kazandırmış olmalıdır. Bundan iki yıl sonrasına ait Nisan 1672 tarihli bir şikâyet hükmü, Abdülmü'min Ağa'nın gücünden merkezî idarenin de haberdar olduğunu göstermektedir. Emir, "hâlâ Lârende sâkinlerinden İçelli olan Seyyid Abdülmü'min'e hüküm ki" hitabıyla, doğrudan onun adına yazılmıştır. Daha sonraki tarihlerde, özellikle de 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, taşra seçkinleri olan âyan ve eşrâfa hitaben bu neviden fermanlar sıkça yazılacaktır. Ancak bu tarihlerde nadirdir. Emrin yazıldığı 1672 tarihinde Lârende şehrinde ikâmet ettiği anlaşılan Abdülmü'min Ağa'dan hükümetin beklediği "hizmet", İçel'in Sarıkavak kazası köylerinde eşkiyâlık ettikleri söylenen birkaç kişinin yakalanarak teslimi işidir. Hedefe alınanların başında, Sarıkavaklı Osman-oğlu Ali yer almaktadır. Onun, yüz kadar silahlı adamıyla, *bedel-i sürsat* toplamak göreviyle kazaya varan Mehmed'i vurarak öldürdüğü iddia edilmiştir.⁷⁰ Merkezî idare tarafından, Abdülmü'min Ağa'ya hedef gösterilen Sarıkavaklı Osman-oğulları, 18. yüzyılda İçel'de mâruf bir âyan hânedanına dönüşecek köklü bir ailedir.⁷¹ Abdülmü'min Ağa'nın, merkezin bu emrinin gereğini ifa hususunda nasıl hareket ettiğini bilemesek de, ertesini 1673 yılında Bozulus Türkmeni Voyvodası olduğu kesindir.

Voyvoda (1673)

Bozulus Türkmenleri, Karaman eyaletindeki kalabalık yörük teşekküllerindedir. Bunlar, Bozulus Mukâtaası adıyla bir idarî/malî birim şeklinde teşkilatlandırılmıştı. Mukâtaaya bağlı birçok cemaat/aşiret vardı. Her aşiretin başında idareci olarak *mîr-i aşiretler* bulunurdu. Onların altında *boy beyleri* ve *ihtiyarları* yer alırdı. Tüm bunlar, teşekkülün en üst idarecisi konumundaki *voyvodaya* bağlı idiler. Aşiretlerin idarecileri kendi içlerinden çıkarken, voyvodalar için böyle bir zorunluluk yoktu. Mukâtaa voyvodalığı, merkezî idare tarafından her yıl birisine deruhde edilirdi. Bu durumda voyvodanın asıl görevi, mukâtaaya bağlı aşiretlerin vergilerini toplamaktı. Çok geniş coğrafi alanlara dağılmış ve sayıları binleri bulan aşiretlerden tahsilat işinin, voyvodanın tek başına üstesinden gelebilmesi mümkün değildi. Bundan ötürü, yardımcılarını bulunurdu. Voyvoda, genellikle yörenin ileri gelenlerinden (*fahrü'l-emâsil* ve *l-âyan*) oldukları anlaşılan kişileri, *vekil* olarak tahsilata görevlendirirdi. İşte Bozulus Mukâtaası'nın 1672 (1083 H.) yılı voyvodası olan Ali Ağa (Yusuf Ağa-oğlu), mukâtaaya bağlı cemaatlerin vergilerini (*mâl-ı mîrî*) tahsil göreviyle, adamlarından Nasuh-oğlu Mehmed Ağa'yı vekil tayin etmişti. Ancak hakkında birçok şikâyet ve suiistimal iddiası ortaya çıkmıştır. Muhtemelen, Ali Ağa'nın voyvodalığında mukâtaa idaresindeki düzensizlik ve şikâyetlerden dolayı olsa gerek Bozulus Mukâtaası, 1673 senesi için Seyyid Abdülmü'min Ağa'ya verilmiştir. Voyvoda Abdülmü'min Ağa'nın halletmesi gereken öncelikli işlerden birisi, sâbık voyvodanın vekili Veli Ağa ile aşiret mensupları arasındaki ihtilafın

⁶⁹ KOŞS, nr. 14, s. 305, 309 (12-13 Kasım 1670).

⁷⁰ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 8, s. 8, hkm. 19 (Nisan 1672 sonu).

⁷¹ Sarıkavaklı Osman-oğulları hânedanına mensup Koca Abdülkadir Ağa, 1783'te bin kadar adamıyla Lârende'yi basarak voyvodalığı zorbalıkla ele geçirecek, daha sonra hakkında sadır olan idam fermanının, 1792'de Bozok Mutasarrıfı Çapar-zâde Süleyman Bey tarafından infazına kadar bu görevde kalacaktır. Tafsilat için şuraya bakılabilir: Ensar Köse, "Âyanlar Çağında İçel Sancağında Sosyal Hareketlilik", (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 374 vd.

giderilmesidir. İşte Konya “zemininde” Küçükçayır denilen yere gelip çadırını bu maksatla kurmuştur. Burada Seyyid Abdülmü’min Ağa’nın çadırında, 18 Haziran 1673 tarihinde, Konya Kadılığı tarafından görevlendirilen Müderris Mehmed Efendi’nin riyasetinde kurulan mahkemede, sâbık voyvoda Ali Ağa’nın vekili Mehmed Ağa, kalabalık yörük cemaatleri tarafından birçok suçlamaya mazur kalmıştır.

Ali Ağa’dan davacı olanlar arasında Tâcirli, Gökçeli, Karacaderili, Lekvanik’e bağlı Kızılkoyunlu, Cerid ve Güneşli cemaati mensupları vardır. İfadelerine göre Mehmed Ağa, maiyetinde 5-6 yüz adamla, Erzurum’a bağlı Kuruçay kazasında yörük cemaatlerini basmıştır. Yörüklerden gasp edilen eşya ve mal hiç de az değildir: 50 yük miktarı eşya, 300 baş at ve kısarak, 800 öküz ve inek, 15.000 koyun ve keçi, 200 deve ile 4.000 kuruş nakit paraları. Davacılar ayrıca 4 kadın ve 10 erkek adamlarının öldürüldüğünü, 10 bakire kızın ise ırzlarına geçildiğini iddia etmişlerdir. Bu suçlamalara cevaben Mehmed Ağa, “filhakîka mezburların evleri üzerlerine ol mikdar adam ile varup sâlifü’z-zikr eşyalarını aldım” demek suretiyle, suçlamaları kabul, öldürme töhmetini ise reddetmiştir. Aşiretlere baskının gerekçesini, “üzerlerinize edâsı lâzım gelen mâl-ı mîrîyi vermekde ta’allül eylediğiniz” şeklinde açıklamıştır. Ayrıca “üzerlerinize vardığımda her biriniz benim ile cenk ü cidal ve harb ü kıtale mübâşeret edüp cümle eyer ve eşyasıyla mükemmel yirmi bir re’s atımı ve iki re’s yüklü katırlarımı ve iki bin kuruşumu ahz eylediğinizden gayri dokuz nefer adamımı katl eylediniz” diyerek karşı suçlamada bulunmuştur. Netice olarak, gasp edilen malların bir kısmının iadesi ve diğer hususlarda da anlaşma sağlanmasıyla taraflar arasındaki husumet giderilmiştir. Bu mahkemede Seyyid Abdülmü’min Ağa’nın adı, şühûd-i hal arasında bulunmaktadır.⁷² Duruşmalar sonunda Bozulus Türkmeni Mukâtaası’nın 1672 (1082 H.) yılı vergilerinden, henüz tahsil edilmemiş toplam 1.076 esâmî (kişi) üzerinde mal kaldığı anlaşılmıştır. Her bir kişi için 100’er koyun ihraç edildikten (ayrıldıktan) sonra, bu seneden devlete 99.874 baş ağnam (koyun) borçlarının olduğu, duruşmada hazır mîr-i aşiretler, boy kethüdalı ve ihtiyarları tarafından da kabul edilmiştir.⁷³ Bu mahkemede telaffuz edilen hayvanların miktarı, hiç de azımsanacak boyutta değildir. Kalabalık yörük teşekkülleri, Konya’dan Erzurum’a kadar uzanan Orta Anadolu’nun geniş düzlükleri ve meralarında, mevsime göre sürekli hareket halindedirler. Böylesi bir yaşam tarzının, mücadeleci cemaat mensuplarını daima zinde tutması tabiidir. İşte Karaman eyaleti ve İçel sancağındaki konargöçer ve yarı yerleşik bu yörük cemaatleriyle iyi münasebet kurmak, mahallî âyan ve derebeylere önemli avantajlar sağlayacaktır. Nitekim Abdülmü’min Paşa’nın vefatından sonraki tarihlerde, oğullarının İçel ve yeğenlerinin Lârende’deki âyanlık mücadelelerinde, yörük cemaatlerini arkalarına almalarının onlara ne kadar avantaj sağladığı görülecektir.

Abdülmü’min Ağa’nın, 1673’ten 1683’te İçel sancağı tevcih edildiği tarihe kadarki faaliyetleri hakkında kaynaklardaki bilgiler sınırlıdır. 1672 yaz ayları boyunca, İçel sancakbeyi Küçük Mehmed Paşa-zâde İbrahim Bey’in sancak askeriyle birlikte, Vezîriâzam Fâzıl Ahmed Paşa’nın Kamaniçe’nin fethini sağlayacak Lehistan seferinde olduğunu biliyoruz.⁷⁴ Sancakbeyinin

⁷² Şühûd-i hâl heyetindeki diğer isimler şunlardır: Konya Nakîbüleşraf Kaymakamı Seyyid Hüseyin Efendi, âyandan Rıdvan Çavuş-oğlu Abdülbaki Ağa, Seyyid Mustafa Bey-oğlu Seyyid Pirlî Çelebi ve Seyyid Pirlî-oğlu Seyyid Mehmed Ağa, Bozulus Muharriri Memî Çavuş, Seyyid İna-yetullah-oğlu Seyyid Abdülaziz Ağa ile Abdülmü’min Ağa’nın adamlarından Osman Ağa. Konya Küçükçayır’da Bozulus Türkmeni Voyvodası Seyyid Abdülmü’min Ağa’nın çadırında yapılan mahkemenin kayıtları: *KOŞS*, nr. 19, s. 73-75 (18 Haziran 1673).

⁷³ *KOŞS*, nr. 19, s. 74-75 (18 Haziran 1673).

⁷⁴ Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 601, 607; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi’-nâmesi*, s. 375-376. Adana Beylerbeyi Hüseyin Paşa ve Silifke sancakbeyi İbrahim Bey, 12 Temmuz 1672’de Kirekol (Krakov) Sahrası’nda orduya

seferde olduğu bu tarihlerde İçel'in idaresi Mütesellim Mahmud Ağa'nın elindedir. Ocak 1673'te Silifke ve Karataş taraflarında bazı eşkıyâlık hadiseleri kayda geçmiştir. Olaylara adı karışanlar arasında Karataş'tan Nebi ve Ayaş cemaatinden Ayaş-oğlu ile Silifke'den Abdulkadir-oğulları'nın da adları zikredilmektedir. Bunların, Mütesellim Mahmud'a da saldırdıkları söylenmektedir.⁷⁵ Mütesellim Mahmud'un kimliğine ve yerliden biri olup olmadığına dair açık işaret yoktur. Ancak bu tarihlerde Silifke kazasında Gölgeli-oğlu Mahmud Ağa'nın nüfuzlu bir mahalli lider olarak yavaş yavaş öne çıkmaya başladığını hatırlayalım. İçel sancağının 1674 (1085 H.) senesi *avâriz* ve *bedel-i nüzul* vergisi tahsildarı Mahmud Ağa da, muhtemelen yine aynı kişi olmalıdır.⁷⁶ O da tahsilat işini 2.565 esedî kuruşa Lârendeli Mustafa Çavuş-oğlu Seyyid Musa Çelebi'ye *iltizama* vermiştir. Musa Çelebi, tahsil ettiği 2.432 kuruşu 20 Ağustos 1675 tarihinde Mahmud Ağa'nın vekili Ali Ağa'ya Konya'da elden teslim etmiştir.

3 Kasım 1676 tarihinde Fâzıl Ahmed Paşa'nın vefatının ardından Sadâret mührü Sultan IV. Mehmed tarafından, Üçüncü Vezir Kara Mustafa Paşa'ya, “seni kendüme vekîl-i mutlak eyledim ve cümle îbâdullâhî sana emânet ve seni dahi Hakk celle ve âlâ hazretlerine emânet virdim, mu'în ve zahîrin olsun” hitabıyla verilmiştir.⁷⁷ Merkezdeki iktidar değişikliğinin taşraya ilk yansıması genellikle, yeni tevcîhatlar şeklinde oluyordu. Bu tarihte İçel sancakbeyinin adı meçhul, Abdülmü'min Ağa'nın “*Silifke mütesellimi*” olduğu ise kesindir. Ayrıca bu yılın başında, Anadolu eşkıyâsı hakkında umumi bir ferman sadır olmuştur. Sancakbeyleri, mütesellimler, kethüda-yerleri, yeniçeri serdarları, âyân-ı vilâyet ve iş erlerine hitaben yazılan Ocak 1677 tarihli bu fermanla, eşkıyanın yol keserek halkın malına ve canına kast etmesi, idarecilerin ihmal ve gevşekliğinden olduğu hatırlatıldıktan sonra, buna mâni olmaları hususunda fermanın muhatapları açıkça tehdit edilmiştir.⁷⁸ Karaman Beylerbeyi'nin Silifke Mütesellimi Abdülmü'min Ağa'ya gönderdiği 10 Mayıs 1677 tarihli buyuruludaki sert ifadelerle bakılırsa, bu fermanın tesiri, taşrada hemen görülmüş olmalıdır. Zira bu yazıda, şekavet ile meşhur olup haklarında ferman çıkan Dereli-oğulları'nın İçel tarafına firar ettiklerinin duyulduğu hatırlatıldıktan sonra, “başın sana gerek ise” tehdidiyle, o şakileri hemen yakalayıp bir an önce göndermesi istenmiştir.⁷⁹ İçel sancağı ölçeğinde bu tehditler belki de netice vermiş olabilir. Ancak Anadolu'daki yaygın güvenlik sorununun sürdüğü anlaşılmaktadır. Bundan dolayı, Anadolu'nun orta kolundaki sancak beyleri ve kaza idarecilerine hitaben Aralık 1677'de umumi bir ferman daha çıkarılmıştır. Bu hükümde kuttâ-i tarik, haram-zâde ve eşkıyâ zümresinin halkın malına ve canına tecavüze cesaretine, idarecilerin “ihmal ve tekâsülleri”nin sebebiyet verdiği söylenmektedir. Böylesi düzen bozucularıyla *beyler, mütesellimler, kethüda-yerleri, yeniçeri serdarları, âyân-ı vilâyet ve il erlerinin* ittifakla karşı koymaları istenmiştir. Şayet eşkıyanın tek bir ferdi öldürdüğü ve malını gasp ettiği duyulursa, “bilâ-aman hakkınızdan gelinmek mukarrerdir” sözleriyle *ehl-i örf* zümresi açıkça tehdit edilmiştir.⁸⁰

katılmışlardır [Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar, Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004), s. 142].

⁷⁵ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 8, s. 144-145, hkm. 660, 664 (Ocak 1673 başları).

⁷⁶ Mahmud Ağa, tahsilat işini 2.565 esedî kuruşa Lârendeli Mustafa Çavuş-oğlu Seyyid Musa Çelebi'ye *iltizama* vermiştir. Musa Çelebi, tahsil ettiği 2.432 kuruşu 20 Ağustos 1675 tarihinde Mahmud Ağa'nın vekili Ali Ağa'ya Konya'da elden teslim etmiştir (*KOŞS*, nr. 20, s. 276).

⁷⁷ *Zeyl-i Fezleke*, s. 677.

⁷⁸ *Zeyl-i Fezleke*, s. 679.

⁷⁹ *KOŞS*, nr. 13, s. 396 (10 Mayıs 1677).

⁸⁰ *KOŞS*, nr. 13, s. 413 (Aralık 1677 ortası).

1678, bir kez daha sefer yılıdır. İçel sancağına mutasarrıf olan İbrahim Bey, bu yılın yazında Vezîriâzam Kara Mustafa Paşa'nın Lehistan seferinde görevlidir. Hatta Çehrin Kalesi muhafazasında ve Moskov taburu muharebesinde “hidemât-ı küllisi vücuda gelip”, bu başarısı nedeniyle 13 Ekim 1678 tarihinde, Karaman eyaleti payesiyle ber-vech-i arpalık Menteşe sancağı mutasarrıflığı kendisine tevcih edilmiştir.⁸¹ Aynı tarihte İçel sancağı ise, daha önce ber-vech-i arpalık Ankara sancağına mutasarrıf olan Mehmed Paşa'ya, yine ber-vech-i arpalık olarak verilmiştir.⁸² Mehmed Paşa'nın mütesellimi Abdülmü'min Ağa'dır. Fakat Mehmed Paşa, 19 Mart 1679 tarihinde Silifke Kadısı Abdurrahman Efendi vasıtasıyla, Abdülmü'min Ağa hakkında şikayetçi olmuştur. Suçlama Abdülmü'min Ağa'nın, sancaktan tahsil ettiği *zahîre-baha* ve sair mahsulü zimmetine geçirdiği ithamıdır. Bunun üzerine, Abdülmü'min Ağa'nın kanuna göre tahsil ettiği ve Paşa'ya teslim etmesi gereken meblağı ödemesi için buyuruldu çıkmıştır.⁸³ Muhtemelen takip eden 1680 yılında Mehmed Paşa, vazifeden azledilmiştir.⁸⁴ Sancak idarecisi olarak mutasarrıfın azli, doğal olarak onun müteselliminin görevinin de sona ermesi anlamına gelmektedir. Nitekim öyle de olmuştur. 1680'de İçel sancağına Mahmud Bey mutasarrıf, mütesellim ise Ebubekir'dir. Daha sonra Ebubekir hükümete bir arzuhâl sunarak, mütesellimlik süresince mağdur olduğunu ileri sürmüştür. İddiasına bakılırsa Ebubekir, Mutasarrıf Mahmud Bey'in Kapıkethüdası Hasan Ağa'ya 2.000 kuruş nakit ödeyerek mütesellimliği almıştır. Seksen sekiz gün bu vazifede kalmıştır. Bu sırada Mahmud Bey, sancağına yeni bir mütesellim tayin etmiştir. Yine Ebubekir'in yazdıklarına inanırsak yeni mütesellim, mutad şekilde muhasebe hesabını görmek yerine, zorbalığa başvurmuştur. Sâbık mütesellim Ebubekir'i hapsederek parası ve mallarını gasp etmiştir. 2.450 kuruş nakit paraya ilaveten 8 at, 21 katır, 27 deve, 250 koyun ve keçi, 50 sığır, 250 vakıyye kahve ve 3 kölesine zorbalıkla el koymuştur. İddia edilen bu zorbalıkları yapan yeni mütesellimin kim olduğu belirtilmemiştir. İddiaların araştırılması ve davalarının görülmesi Adana Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya havale edilmiştir.⁸⁵

Mevcut sancak tevcihlerini muhtevi ruus defterleri ve diğer arşiv kayıtlarından, Abdülmü'min Ağa'dan önce İçel'de görev yapmış son sancakbeyinin Mahmud Bey olduğu anlaşılmaktadır. Mütesellim Ebubekir'in azlinden sonra, bu görevin bir kez daha Abdülmü'min Ağa'ya verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zaten onun, maddî güç ve toplumsal nüfuzunun yerinde olduğunu söyleyebiliriz. Bir yıl sonra 1682'de Kıbrıs Kefere Cizyesi tahsilatını deruhde etmesi bunu göstermektedir. Bu tarihlerde onun adına, Konya Mahkemesi'nde 29 Temmuz 1681'de görülen bir davanın şühûd-ı hal heyeti arasında da rastlıyoruz. Adı tam olarak şu şekilde yazılmıştır: “Kıdvetü'l-emâsil ve'l-âyan Esseyyid Abdülmü'min Ağa bin Esseyyid Şeyh Sunullah Efendi.” Onun, mahkemede hazır bulunmasının bir manası olmalıdır. Zira bu dava, Abdülmü'min Ağa'nın ata yurdu Zeyne kazasındaki “Zeyne evlatlarının” mütemekkin oldukları Sıçanlı köyü hakkındadır. Köy timara dahildir ve yerleşik olan ahalinin sipahisi Ahmed-oğlu Hüseyin Bey'dir. Ayrıca Mut'ta Karahacılı yörük cemaati perakendesini bazı kişiler de Sıçanlı'ya gelerek köylülere karışmıştır ki, bunların sipahisi ise Hüseyin-oğlu Abdullah Bey'dir. İşte bu durum, sipahiler arasında anlaşmazlığa neden olmuştur.⁸⁶ Aynı gün (29 Temmuz 1681) Konya Mahkemesi'nde, Abdülmü'min Ağa'nın bir davası da görülmüştür. Ağa bizzat mahkemede olduğu halde onu,

⁸¹ BOA, İE.TCT, nr. 4/489 (13 Ekim 1678).

⁸² BOA, İE.TCT, nr. 4/490.

⁸³ BOA, AE.SMMD.IV, nr. 9/891 (19 Mart 1679).

⁸⁴ 17 Ekim 1680 tarihli tevcih buyuruldusunda, “Silifke'den mâzul” Mehmed Paşa'ya Kars sancağının verildiği yazılıdır (BOA, AE.SMMD.IV, nr. 97/11360).

⁸⁵ BOA, A.DVN, nr. 155/52 (1680).

⁸⁶ KOŞS, nr. 25, s. 260 (29 Temmuz 1681).

“vekil-i şer’isi” Seyyid İnyetullah-oğlu Seyyid Mehmed Ağa temsil etmiştir. Bu kişi, Abdülmü’min Ağa’nın akrabası (amcaoğlu) olmalıdır. Davalı ise Bozulus İzzeddin cemaatinden Derviş Kethüda’dır. Abdülmü’min Ağa’nın, deve bedeli olarak ondan 450 kuruş alacağı olduğu, bu hususta onun imza ve hattını havi *deyn temessüki* bulunduğu, bir miktarını ödediği, halen 400 kuruş borcunun bâki kaldığını iddiasında bulunmuş, Derviş Kethüda da borcunu kabul etmiştir.⁸⁷

Mültezim (1682)

Abdülmü’min Ağa, 1682 (1093 H.) yılı Kıbrıs adası kefere cizyesinin tahsili işini deruhde etmiştir. Aslında Matbah-ı Âmire Ocağı’na bağlı bu vergi kaleminin idaresini, Matbah Emmini ve İstanbul’da Defterdar Vekili olan Mehmed Ağa takip etmektedir. Abdülmü’min Paşa sefere gitmeden önce, Kıbrıs’ta cizye tahsili için adamlarından Seyyid Abdülaziz ve Abdullah’ı görevlendirmiştir. Bunlar, tahsil ettikleri parayı götürüp Paşa’nın varisleri ve Karaman Mütesellimi Seyyid Mehmed Ağa’ya teslim etmişlerdir. Daha sonra Abdülmü’min Paşa’nın vefatının ardından bu konu, Matbah Emmini Mehmed Ağa tarafından dava konusu edilecektir. Lârende Kadısı huzurunda görülen muhasebede, Paşa’nın varisleri ve Mütesellim Mehmed Ağa zimmetinde 5.000 kuruş kaldığı tespit edilmiştir. İçel mutasarrıfıyla Silifke ve Lârende kadılarına yazılan 27 Nisan 1687 tarihli hükümden anlaşıldığına göre, söz konusu para henüz tahsil edilmemiş, borçluların nakit yerine çuka ve kumaş olarak ödeme teklifi ise merkezce kabul görmemiştir.⁸⁸ Takip eden yıllarda bu sorun, Abdülmü’min Paşa-oğulları’nın başını ağrıtmaya devam edecektir. Mayıs 1692 tarihli bir şikâyet kaydına göre onların, tahsildar Seyyid Abdülaziz’i sıkıştırdıkları anlaşılmaktadır. Hatta Abdülaziz’in ifadelerine bakılırsa, 8 devesini ve bir atını almışlar, Şahin adlı kölesinin döverek ölümüne sebep olmuşlardır. Selamlı adlı mahaldeki değirmenin suyunu kesmişler ve çiftliğindeki adamlarını tutuklamışlardır. Yine Abdülaziz’in ifadelerine bakılırsa, 4.000 kuruş da nakit parasını zorla almışlardır. Oysa Abdülaziz, Kıbrıs kefere cizyesi olarak defter ve makbuz gereğince tahsil ettiği parayı Paşa’nın oğullarına tamamen teslim etmiştir. Ancak onlar, bu ödemeye kanaat etmemişlerdir. Seyyid Abdülaziz’in suçladıkları Abdülmü’min Paşa’nın oğulları Sunullah, Mehmed, Ahmed, İbrahim ve Yahya kardeşlerdir. Sunullah ve İbrahim, özellikle suçlanmakta ve sözü edilen nakit parayı bunların aldığı belirtilmektedir. Bunların Zeyne kazasında sakin oldukları da belirtilmektedir. Bütün bu suçlamalara karşılık, davanın Konya’da görülmesi hususunda Konya kadısına emir yazılmıştır.⁸⁹

Mutasarrıf (1683) ve Vali (1684)

1683 yılının, Osmanlı Devleti’nin uzun tarihindeki önemi herkesçe malumdur. Avusturya başkenti Viyana’nın ikinci defa kuşatılması sırasında Eylül 1683’te, birleşik imdat ordusuna karşı alınan yenilginin ardından başlayan bozgun ayları ve yılları, sadece bu büyük emelin peşindeki Vezîriâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın değil, aynı zamanda seferde görev almış birçok Osmanlı ümerâsının dramına sahne olmuştur. Bozgun sürecindeki kanlı çarpışmalarda birçok devlet adamı hayatını kaybetmiştir ki, Abdülmü’min Paşa ile Karaman Beylerbeyi Şişman Mehmed Paşa bunlardan sadece ikisidir. Fark edileceği üzere Abdülmü’min Ağa’nın unvanı,

⁸⁷ KOŞS, nr. 25, s. 261 (29 Temmuz 1681). İzzeddin cemaatinden Yusuf-oğlu Derviş Kethüda’nın adına, 23 Ağustos 1681 tarihindeki bir yargılamada da rastlıyoruz. Hacı Nebi-oğlu Hüsam Kethüda ve onun oğullarının da yargılandığı bu davada adı geçenler, ev basma ve mal gasbı gibi cürümlerle suçlanmış (KOŞS, nr. 26, s. 15).

⁸⁸ BOA, MAD.d, nr. 3241, s. 62-63 (27 Nisan 1687).

⁸⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d, nr. 16, s. 265, hkm. 1269, 1270 (Mayıs 1692 sonu). Konya kadısına Edirne’den yazılan fermanın sureti: *Konya Kadı Sicili (1103-1104/1692-1693)*, Defter 38, (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2016), s. 456-457.

bundan sonra *iki tuğlu* bir sancakbeyi olarak *paşaya* dönüşmüştür.⁹⁰ Abdülmü'min Paşa'nın bu sefere, İçel sancağı mutasarrıfı olarak katıldığını biliyoruz. Nitekim kuşatmanın günlüğünü tutan Teşrifatçıbaşı, Viyana'ya yardıma gelen düşman ordusunu karşılamak üzere görevlendirilen Osmanlı ümerasası arasında, 200 nefer askeriyle Abdülmü'min Paşa'nın da bulunduğunu yazar.⁹¹ Keza Silahdar da, “iki yüz nefer kapısı halkıyla İçel sancağına mutasarrıf Abdülmü'min Paşa” ifadesiyle bu durumu teyit etmektedir.⁹² Ona İçel livâsının, hangi gerekçelerle ve tam olarak ne zaman verildiği hususu belli değildir. Bununla birlikte onun, yukarıdaki sayfalar boyunca anlattığımız gibi, en azından 1665'ten beri *mütesellim*, *voyvoda* ve *mültezim* olarak devlet idaresinde yirmi yıla yakın tecrübe kazanmış bir mahallî lider olduğu muhakkaktır. Herhalde ona İçel, sefer kararının alınmasının ardından başlatılan hazırlıklar sürecinde, 1682 sonu veya 1683 yılı başlarında tevcih edilmiş olmalıdır. Abdülmü'min Paşa'ya İçel sancağının hangi nedenle ya da beklentiyle verildiği hususu meçhuldür. Zira tevcih kaydına ulaşamadığı gibi, bu yıllara ait arşiv kayıtları da düzensiz ve yetersizdir. Zamanın konjonktürü düşünüldüğünde, bu tevcihata herhalde askerî gereksinimler belirleyici olmuştur denilebilir.

Ümera zümresine henüz geçmiş olan Abdülmü'min Paşa, seferin yakın şahidi olan tarihçilerin dikkatini çekmemiş olmalı ki, eserlerinde onun adını nadiren zikrederler. Merzifonlu'nun sefer ordusuna hangi menzilde katıldığına dair bilgi yoktur. Adana Beylerbeyi Deli Emir Mehmed Paşa'nın, 7 Mayıs 1683 tarihinde Edirne'de “mükemmel kapuları ve eyâlet askeriyle” orduya dâhil olup, adamlarıyla *alay* gösterdiğini, Pâdişâh'tan ve Vezîriâzam'dan birer *hassü'l-hass hil'at*, yedi nefer adamına ise üç kuşaklık ve dört *âlâ hil'at* giydirildiğini biliyoruz.⁹³ İstisnaları olmakla birlikte,⁹⁴ sancakbeyleri, bağlı buldukları beylerbeyinin kumandası altında sefere gittiklerine göre, Abdülmü'min Paşa da orduya Edirne'de katılmış olmalıdır.

14 Temmuz 1683'te metrislere girilmesiyle başlayıp 12 Eylül'deki Alaman Dağı muharebesindeki bozguna kadar süren Viyana kuşatmasında,⁹⁵ Abdülmü'min Paşa ve İçel sancak askerinin nasıl bir görev ifa ettiği hususu açık değildir. Yukarıda da naklettiğimiz üzere, Viyana'ya yardıma gelmekte olduğu haberi alınan birleşik Avrupa ordusunu karşılamaya hazırlanan Osmanlı birlikleri arasında, 200 nefer kapısı halkıyla Abdülmü'min Paşa da vardır.⁹⁶ Abdülmü'min Paşa,

⁹⁰ Osmanlı Devleti'nde sancakları idare eden bir tuğlu beylere, iki tuğ verilmesiyle birlikte *paşa* unvanına sahip oldukları bilinmektedir [Abdülkadir Özcan, “Paşa”, *DİA*, Cilt: 34 (İstanbul 2007), s. 182].

⁹¹ Karaman Beylerbeyi 1.000 nefer eyalet askeriyle, Adana Beylerbeyi 900 nefer eyaleti askeriyle, Teke Paşası Ali Paşa ise 200 nefer askeriyle yer almıştır [*Vekâyi'nâme (Vekâyi'-i Beç)*, *Metin ve Değerlendirmesi*, Hazırlayan: Mehtap Yılmaz, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006), s. 86, 117].

⁹² Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 874.

⁹³ Adana Beylerinin maiyetinin 500 nefer olduğu yazılıdır (*Vekâyi'nâme*, s. 40; *Zeyl-i Fezleke*, s. 801). Deli Emir Mehmed Paşa'dan Rikâb-ı hümâyuna at *pişkeş* (hediye) getiren üç nefere, 20 Nisan 1783'te üç *hil'at*-ı a'lâ giydirilmiştir (*Vekâyi'nâme*, s. 33).

⁹⁴ Adana eyaletine bağlı Tarsus Mîr-i livâsının, bağlı bulunduğu beylerbeyi ile birlikte değil de, biraz daha gecikerek 11 Haziran 1683 tarihinde, Mîrimîrân-ı Ankara Ali Paşa ile birlikte alay göstermesi, istisnai bir durum olsa gerektir (*Vekâyi'nâme*, s. 58).

⁹⁵ II. Viyana kuşatmasının bütün ayrıntısı haritalar, krokiler ve çeşitli resimlerle süslü akademik fakat aynı zamanda akıcı bir üslupla yazılmış şu kitaptan okunabilir: Kahraman Şakul, *II. Viyana Kuşatması, Yedi Başlı Ejderin Fendi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

⁹⁶ Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 874. 1683 Viyana seferine katılan askerî birlikleri muhtevî bir mecmuaya atfen (*Mecmua*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Laleli, nr. 1608, vr. 51b-54a), Abdülmü'min Paşa'nın 500 neferle sefere katıldığı yazılmıştır. Ancak bu listede genel olarak yüksek görünen rakamların, fiilen sefere katılanlar değil de muhtemelen katılması beklenen mevcutları ifade ettiği yorumu, Silahdar'ın Abdülmü'min Paşa için verdiği 200 nefer rakamını gerçek sayarsak, makul bir açıklama gibi görünmektedir. Söz konusu listede Abdülmü'min Paşa'nın mansıbı

ordunun sol tarafında dağ üzerindeki kilise yanında, muhafazaya kumandan tayin edilen Budin Beylerbeyi Vezir Koca Arnavud İbrahim Paşa'nın maiyetine verilen kuvvet arasındadır. Ancak bilindiği üzere, 12 Eylül 1683 tarihindeki muharebede düşmana karşı koyamayan Osmanlı ordusu bozgun halinde geri çekilmiştir.⁹⁷ Ordudaki paniği durdurup tekrar kontrolü sağlamak için uğraşan Vezîriâzam Kara Mustafa Paşa'yı rahatlatacak haber, 28 Eylül 1683'te gelmiştir. Silahdar Ağa, Merzifonlu'nun affedildiğine dair hatt-ı hümayunun yanı sıra hil'atler de getirmiştir. İki gün sonra 30 Eylül 1683 tarihinde vüzera, mîrimîran, ümera ve ileri gelen kumandanlara mevkilerine uygun şekilde hil'at giydirilmiştir. Bu meyanda Karaman Beylerbeyi Şişman Mehmed Paşa hassü'l-hass, İçel Mutasarrıfı Abdülmü'min Paşa ise hâss hil'atle taltif edilmiştir.⁹⁸ Osmanlı paşaları bu şekilde bozgunun şokunu üzerlerinden atmaya çalışırken, düşmanın saldırısı sürmüştür. Estergon Kalesi'nin tehlikeye düştüğü haberi alınca, muhafazaya asker yollanmıştır. Ne var ki 10 Ekim 1683 tarihinde Estergon Kalesi önündeki (Ciğerdelen) muharebede Karaman Beylerbeyi Şişman Mehmed Paşa da şehit düşmüştür. Bir gün sonra 11 Ekim 1683 (19 Şevval 1094) pazartesi günü, şehit ümeranın yerlerine yeni tayinler yapılmıştır. İşte bu tevcihata, İçel Paşası Abdülmü'min Paşa'ya Karaman eyaleti verilip, Vezîriâzam Kara Mustafa Paşa huzurunda *hil'at-ı hassü'l-hass* giydirilmiştir.⁹⁹ Abdülmü'min Paşa'ya Karaman eyaletinin, İçel sancağına ilaveten tevcih edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Şubat 1684 ortalarında, sefer görevi hususunda Anadolu'daki idarecilere gönderilen umumi bir fermanda onun hitap unvanı, "eyâlet-i Karaman maa livâ-i İçel Seyyid Abdülmü'min Paşa" şeklindedir. Ayrıca şu şerh de düşülmüştür: "Eyâlet askeriyle mîrimîran-ı mûmâileyh Çernik¹⁰⁰ sancağında kışlaktadır."¹⁰¹

Karaman Beylerbeyi müteveffa Şişman Mehmed Paşa'nın, Viyana seferine katılmak üzere hareket etmeden önce eyaletin idaresini, Mütesellimi İbrahim Ağa'ya bıraktığını;¹⁰² Mehmed Paşa'nın ardından eyaletin yeni valisi olan Abdülmü'min Paşa'nın ise, mütesellimlik görevine akrabası (amcaoğlu) Seyyid Mehmed Ağa'yı tayin ettiğini biliyoruz.¹⁰³ Eyaletin idarî merkezi Konya olduğu halde Mehmed Ağa, kendi memleketi Lârende'de ikâmet etmektedir. Konya'daki işleriye *mütesellim vekili* sıfatıyla Osman Ağa idare etmektedir.¹⁰⁴

Viyana seferi, bozgun ve hayal kırıklığıyla sona ermiştir. Ancak Vezîriâzam Kara Mustafa Paşa, gelecek yıl için tasarladığı intikam seferinin hazırlıklarına bir bakıma erken başlamıştır.

olarak "Söke(?) Beylerbeyi" yazılması ise hatalıdır (K. Şakul, *II. Viyana Kuşatması*, s. 230). Zira o beylerbeyi olmadığı gibi, mansıbı Silifke livasıdır.

⁹⁷ *Zeyl-i Fezleke*, s. 878 vd.

⁹⁸ *Vekâyi'nâme*, s. 131-132. 30 Eylül 1683 tarihinde hil'at giydirilenlerin listesi: *Vekâyi'nâme*, s. 133-138.

⁹⁹ Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 898; *Vekâyi'nâme*, s. 144. Abdülmü'min Paşa'nın haricinde diğer tevcihat şöyledir: Kütahya Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya Bosna eyaleti, Hamid paşası Hasan Paşa'ya Kütahya eyaleti ve Bolu paşası Hüseyin Paşa'ya Sivas eyaleti. Viyana muhasarası metrisinde Sadrazam'ın beğenisini kazanacak hizmeti olan Yanya Alaybeyi'ne ise Yanya sancağı tevcih olunmuştur (*Vekâyi'nâme*, s. 144).

¹⁰⁰ Çernik Kalesi, Bosna'da Vişegrad kazası Olofça nahiyesindedir [*Osmanlı Yer Adları: I, Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2013), s. 180].

¹⁰¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 180, s. 20-22, hkm. 100 (Şubat 1684 ortası).

¹⁰² *KOŞS*, nr. 27, s. 259 (20 Mart 1683).

¹⁰³ *KOŞS*, nr. 28, s. 40 (5 Mayıs 1684).

¹⁰⁴ *KOŞS*, nr. 28, s. 117, 147, 150 (11 Temmuz, 16 Ağustos 1684). Âyandan (fahru'l-âyan) Osman Ağa, Mütesellim Seyyid Mehmed Ağa'nın vekilidir. Vali Abdülmü'min Paşa'nın buyuruldu emriyle tutuklanarak hapsedilen Akbaş Kürdleriyle alakalı Konya Mahkemesi'nde görülen bir davada, Osman Ağa'nın görevi, "Seyyid Mehmed Ağa'nın mütesellimliğe müteallik umura vekili" şeklinde ifade edilmiştir. 31 Ağustos 1684 tarihli bu mahkeme kaydında aynı zamanda, Mehmed Ağa'nın Lârende'de olduğu da yazılıdır (*KOŞS*, nr. 28, s. 156). Başka bir kayıttta ise Osman Ağa'nın, eyaletin idaresinde (zabında) Mütesellim Mehmed Ağa'nın "vekil-i şer'isi" olduğu belirtilmektedir (*KOŞS*, nr. 28, s. 179).

Anadolu'dan gelen ümerayı geri yollamayıp, kışlamak üzere Rumeli'de uygun sancaklara yerleştirmiştir. Bu meyanda Karaman Beylerbeyi ve İçel Mutasarrıfı Abdülmü'min Paşa'ya, 4 Kasım 1683 (14 Zilkâde 1094) perşembe günü, kışı Çernik sancağında geçirmek üzere "kışlak fermanı" verilmiştir.¹⁰⁵ Rumeli, Anadolu ve Bosna beylerbeyinin yanı sıra Adana Beylerbeyi Deli Mîr Mehmed Paşa, cümle kapuları ve eyalet askeriyle Budin muhafazasına tayin edilmiştir.¹⁰⁶

Budin'de Şehid (10 Ağustos 1684)

Mağlup Vezîriâzam Kara Mustafa Paşa'nın azli ve yerine üçüncü Vezir Kaymakam Kara İbrahim Paşa'nın nasbının ardından yapılan 20 Aralık 1683 tarihli tevcîhatta, Adana eyaleti sâbık sadrâzam maktul Kara Mustafa Paşa'nın kayını Çerkes Ahmed Paşa'ya verilmiştir.¹⁰⁷ Abdülmü'min Paşa ve diğer ümera kışlamak üzere tayin edildikleri sancaklara çekilirken, Merzifonlu için defter, 25 Aralık 1683 tarihinde Belgrad'da idamıyla¹⁰⁸ bir daha açılmamak üzere kapanmıştır.

Karaman Valisi ve İçel Mutasarrıfı Abdülmü'min Paşa 1684 kışını, eyalet askeriyle birlikte Çernik sancağında kışlakta geçirmiştir. Askerî görev nedeniyle mansıbından uzakta olduğu süre boyunca Karaman eyaletinin idaresini, amcasının oğlu Mütesellim Seyyid Mehmed Ağa'ya bırakmıştır.¹⁰⁹ Şubat 1684 itibariyle Karaman'a ilaveten İçel sancağı da Abdülmü'min Paşa'nın üzerindedir.¹¹⁰ Ancak bir süre sonra İçel, Karesi livasıyla birlikte Hasan Paşa'ya verilmiştir.¹¹¹ Kışlaktaki ümeraya, sefer hazırlıkları için Şubat 1684'te umumi bir ferman yazılmıştır. Evvel baharda Üngürüs serhaddinde olan kaleler ve palangaların muhafazası mühim olduğu hatırlatıldıktan sonra, gönderilen emir gereğince ümeradan kapı halkıları, silahlı ve eksikleri tamamlanmış adamlarıyla kalkıp Serasker Vezir Mustafa Paşa'nın maiyetine girerek münasip gördüğü hizmeti yerine getirmeleri istenmiştir.¹¹²

1684 yılı seferine, Vezir Bekrî Mustafa Paşa serdar tayin edilmiş, düşmanın saldıracağı tahmin edilen Budin'in savunması göreviyse Diyarbakır Beylerbeyi Vezir Şeytan İbrahim Paşa'ya verilmişti. O yılın Nevruzunda (Mart 1684) Belgrad'da Serdar'la görüşüp, takviye kuvvet gönderilmesini istedikten sonra, Sava nehrinden Zemun ovasına, oradan da Budin'e gitmişti. Serdar Vezir Mustafa Paşa, Budin savunması için Sirem ve Semendire sancakları askeri, Pojeğa kışlasında olan Mısır askeri, Peşte yakasında kışlayan Han-zâde Nureddin Azamet Giray Sultan ile Tatar askerini tayin etmiştir. Karaman Beylerbeyi Abdülmü'min Paşa'ya da bu meyanda Budin

¹⁰⁵ Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 906. Abdülmü'min Paşa'nın kışlamak üzere Çernik sancağına gitmesi emrini aldığı 4 Kasım 1683 Perşembe günü, dondurucu bir soğuk vardır. Teşrifatçıbaşı şöyle yazmaktadır: "Bu gice eğerçi yağmur yağmadı. Ammâ seherî kırağı ile soğuk olmuştur ki ta'bir olunmaz. Ba'dehu bir saat mürurundan bir mikdar kar yağup ve hava gayet latif oldu." O gün paşalara, beylere ve sair askere, "kışlak fermanları" yazılıp verilmiş; Karaman Beylerbeyi Abdülmü'min Paşa'nın, Çernik sancağında kışlaması ferman olunmuştur (*Vekâyi'nâme*, s. 157).

¹⁰⁶ *Zeyl-i Fezleke*, s. 904.

¹⁰⁷ *Zeyl-i Fezleke*, s. 917.

¹⁰⁸ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa hakkında idam fermanının çıkmasına etki edenler ve kararın verilmesi süreci hakkında: Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 914. Belgrad'da infazın ayrıntısını, hadisenin bizzat şahidi olan Teşrifatçıbaşı anlatmaktadır: *Vekâyi'nâme*, s. 169-170.

¹⁰⁹ KOŞS, nr. 28, s. 40 (5 Mayıs 1684).

¹¹⁰ BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 180, s. 20-22, hkm. 100 (Şubat 1684 ortası).

¹¹¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 180, s. 60, hkm. 258 (Haziran 1684 ortası).

¹¹² BOA, *A.DVNS.MHM.d*, nr. 180, s. 20-22, hkm. 100 (Şubat 1684 ortası). Bu sefer görev emrine muhatap olan diğer idareciler arasında Adana eyaleti valisi Ahmed Paşa, Tarsus ve Sis sancak beyi Receb Bey, Alaiye ve Ayntab sancak beyi Süleyman Bey de vardır.

savunması görevi verilip gönderilmiştir.¹¹³ Seferde görevli paşalarsa, baharla birlikte orduya katılmaya başlamışlardır. Adana Beylerbeyi Çerkes Ahmed Paşa, 28 Nisan 1684 tarihinde, mükemmel kapısı ve eyaleti askeriyle Edirne'ye varmış, alay ile huzur-ı hümayundan geçip hil'at giydirilmiştir.¹¹⁴ Ahmed Paşa, 20 Nisan 1684 tarihinde Ösek'te, Budin savunmasına hazırlanan Serdar Vezir Mustafa Paşa'nın ordusuna dahil olmuştur.¹¹⁵ Haziran 1684 tarihli emirle, İçel ve Karesi livalarından sevk edilecek askere Hasan Paşa baş ve buğ tayin edilmiştir.¹¹⁶

Serdar Vezir Bekri Mustafa Paşa, yaklaşık 30.000 askerle 23 Nisan 1684 tarihinde Budin'in altına gelip otağını kurmuştur. Budin, Osmanlı Devleti'nin batı sınırındaki en önemli serhat şehridir. Dolayısıyla Budin Beylerbeyi Vezir Kara Mehmed Paşa'nın emrinde olmak üzere, Anadolu ve Rumeli ümerasının önde gelenleri, eyalet askeriyle buranın savunmasına görevlendirilmiştir. Karaman Beylerbeyi Abdülmü'min Paşa¹¹⁷ ile Adana Beylerbeyi Çerkes Ahmed Paşa da bunlar arasındadır.¹¹⁸

Düşmanın ilk taarruzunda, Vac palankasındaki çarpışmada Seydi-zâde Mehmed Paşa şehit düşmüştür.¹¹⁹ Bu arada saldırganların asıl hedefinin Budin olduğunu anlayan Osmanlı paşaları, Tuna nehrinin batısındaki Peşte'yi terk ve köprüleri tahrip edip, asıl savunmayı Budin'de oluşturmaya karar vermişlerdir.¹²⁰ Bunun için ordu iki kola ayrılmıştır. Bir bölüm muhafaza için Budin Kalesi'ne girerken, diğer kolun kale hâricinde kalıp düşmana saldırması ve duruma göre kaleye yardımı düşünülmüştür. Silahdar'ın anlatımına göre, kale savunması için ilk öne çıkan, “evvelde pâdişâhım beni Budin Kal'asına memur etmiş idi” söyleriyle Vezir Şeytan İbrahim Paşa olmuştur. Yanına Adana Beylerbeyi Çerkes Ahmed Paşa'yı da alarak kaleye gitmiştir.¹²¹ Ertesi gün, asker reisleri ve Budin ihtiyarlarıyla durum bir kez daha müzakere edilmiştir. Netice olarak Budin Kalesi'nin muhafazasına şu kuvvetler görevlendirilmiştir: Budin Valisi Vezir Kara Mehmed Paşa, Diyarbakır Valisi Vezir Şeytan İbrahim Paşa, Adana Valisi Çerkes Ahmed Paşa, Karaman Valisi Abdülmü'min Paşa, Sirem ve Semendire sancakları askeri, sekiz sancak Rumeli askeri, Mısır askerinin yeniçerileri ve azebânı, serdengeçti, sipâh ve silâhdar zümresi, kul kethüdâsı, Arnavud Çolak Hasan Ağa ile dergâh-ı âli yeniçerileri, cebeci ve topçu taifesi. Bunların hepsinin üzerine Vezir Şeytan İbrahim Paşa baş tayin edilmiştir. Silahdar, bu muhafaza kuvvetinin mevcudunu “kırk bin kılıç” olarak tahmin etmektedir. Serdar Vezir Mustafa Paşa ise otağını, Küçük Budin'den dört saat geride Hamzabey Palankası yakınına kurmuştur.¹²²

Avrupa ordusunun Budin'i muhasarası, 14 Temmuz 1684 Cuma günü, 16 pare balyemez topunun kale varoşlarını dövmesiyle başlamıştır. Yalın kat olan kale duvarı yıkılmış, düşmanı ilk

¹¹³ *Zeyl-i Fezleke*, s. 934.

¹¹⁴ *Zeyl-i Fezleke*, s. 923.

¹¹⁵ *Zeyl-i Fezleke*, s. 935.

¹¹⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d, nr. 180, s. 60, hkm. 258 (Haziran 1684 ortası). Hasan Paşa Ağustos 1684 tarihinde, Limni adasının muhafazasına başbuğ tayin edilen Vezir Halil Paşa'nın hizmetinde görevlendirilmiştir (*MD*, s. 180, s. 85-86, hkm. 345).

¹¹⁷ *Zeyl-i Fezleke*, s. 941.

¹¹⁸ Budin savunmasında görev almış diğer ümera şunlardır: Diyarbakır Beylerbeyi Vezir Şeytan İbrahim Paşa, Şam Beylerbeyi Vezir Boşnak Osman Paşa, Rumeli Beylerbeyi Kadıköylü Vezir Mehmed Paşa, Anadolu Beylerbeyi Hazinekar Hasan Paşa, Bosna Beylerbeyi Osman Paşa-oğlu Ahmed Paşa, Sivas Beylerbeyi Kadı-oğlu Hasan Paşa ve Yanova Beylerbeyi Osman Paşa. Ayrıca Tatar ve Mısır askeriyle sipâh ve silâhdar serdengeçtileri, yeniçeri, cebeci ve topçu sınıftan askerler mevcuttu (Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 938-940).

¹¹⁹ Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, s. 937; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin (1066-1116 / 1656-1704)*, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), s. 181.

¹²⁰ Budin savunmasının tafsilatı hakkında: *Zeyl-i Fezleke*, s. 937-.

¹²¹ *Zeyl-i Fezleke*, s. 940.

¹²² *Zeyl-i Fezleke*, s. 941; *Zübde-i Vekayiât*, s. 182-183.

karşılamanın Vezir Kara Mehmed Paşa kuvvetleri olmuştur.¹²³ 19 Temmuz 1684 Çarşamba akşama doğru 20 bin kadar düşman askeri saldırarak kale varoşuna girmişler, çetin mücadeleye rağmen direnemeyen savunmacılar, iç kaleye çekilmek zorunda kalmıştır. Düşmanın balyemez, havan ve şâhî toplarıyla saldırısı 20 Temmuz'da da kesintisiz sürmüştür. Vezir Kara Mehmed Paşa, kaleyi savunmak için kahramanca gayret göstermiştir. Kalenin Ova Kapısı altından Kasım Paşa Kulesi'ne bir sıçanyolu yapılması lüzum olduğundan, bu işleri organize etmek için Ova Kapısı'ndan dışarı çıkan Kara Mehmed Paşa'ya, "bir şâhî dânesi gelip duvara isabet ve serpindisi alını yaralayıp serserem" eylemiştir.¹²⁴ 10 Ağustos 1684 Perşembe günü tabyasında hasta yatarken yanına bir humbara düşmüş, bunun üzerine kalkıp "kendi sarayının kemer kapısı aralığında biraz yatıp teneffüs ve askere gayret" verirken, üzerine tekrar bir humbara düşerek kuşağından aşağısını yaralamıştır. Ömrünün nihayete ereceğini anlayınca, Vezir Şeytan İbrahim Paşa ve sair mîrimîran ve ümerayı davet ederek bazı vasiyette bulunmuş, yarım saat sonra ruhunu teslim etmiştir. Kara Mehmed Paşa'nın vefat haberi Serdar Vezir Bekrî Mustafa Paşa'ya ulaştırılınca, Budin eyaleti Vezir Şeytan İbrahim Paşa'ya tevcih edilmiştir.¹²⁵ Aynı gün, Abdülmü'min Paşa da şehit düşmüştür. Devrin tarihçisi Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Abdülmü'min Paşa'nın şehâdetini şu satırlarla anlatmaktadır: "*Ol mahalde Karaman Valisi Abdülmü'min Paşa namaz kılarken câmi-i şerîf üzerine humbara inüp kendüye isâbet itmekle ol saat şehîd oldu.*"¹²⁶ Bu durumda onun, Kara Mehmed Paşa'yla aynı günde, yani 10 Ağustos 1684 (28 Şaban 1095) perşembe günü, muhtemelen öğle ya da ikindi namazı vaktinde şehit olduğu anlaşılmaktadır. Vefatının ardından mansıbı, kale muhafızı Vezir İbrahim Paşa tarafından, merhum Kara Mehmed Paşa'nın kethüdası Rüstem Ağa'ya verilmiştir.¹²⁷

Abdülmü'min Paşa'nın şehadetini haber veren 28 Ağustos 1684 tarihli ferman, hususi bir mübaşirle Edirne'den Konya'ya gönderilmiştir. 9 Eylül'de Konya'ya ulaştığı anlaşılan bu fermanın bir sureti, mutat şekilde kadı siciline kaydedilmiştir. Burada Paşa'nın vefatı şu ifadelerle haber verilmiştir: "Hâlâ Karaman Beylerbeyisi iken bi-emrillâhi-teâlâ şehîden fevt olan Abdülmü'min Paşa..." Fermanın yazılış nedeni, yine mutat şekilde Paşa'nın mal varlığının tespiti ve kayıt altına alınmasıdır. Zira mîriye külli borcu olduğu söylenmiştir. Mütessellimi tarafından tahsil edilmiş kanuni vergilerin yanı sıra at, katır, deve cinsinden mallarına ilaveten, İçel ve Silifke taraflarında emlak ve eşyasının kadı nezaretinde tespit edilerek deftere kaydedilmesi istenmiştir. Bu defterin mübaşir tarafından merkeze götürüleceği, sonrasında hangi yönde ferman çıkarsa ona göre hareket edileceği hatırlatılmıştır.¹²⁸ Konya kadı sicilindeki 9 Eylül 1684 tarihli kayıttan, müteveffa Abdülmü'min Paşa'nın mallarını kaydetme göreviyle Konya'ya gelen mübaşirin Ahmed Ağa olduğunu öğreniyoruz. Ahmed Ağa'nın sicildeki ifadesine göre, Mütessellim Seyyid Mehmed Ağa'nın vekili Osman Ağa elinden 700 kuruş nakit para, adeti bilinmeyen hırdavat, 8 at ve tay teslim alınarak deftere kayıt ve ardından mühürlü şekilde emanete teslim edilmiştir.¹²⁹

¹²³ Zeyl-i Fezleke, s. 941.

¹²⁴ Zeyl-i Fezleke, s. 944.

¹²⁵ Zeyl-i Fezleke, s. 944-945.

¹²⁶ Zeyl-i Fezleke, s. 945.

¹²⁷ Zeyl-i Fezleke, s. 945. Defterdar, Kara Mehmed Paşa'nın şehit olması tarihini hatalı şekilde 18 Şaban 1095 (31 Temmuz 1685) olarak vermiştir. Ayrıca Abdülmü'min Paşa'nın şehadetinden hiç söz etmez (*Zübde-i Vekayiât*, s. 185). Hadiseleri büyük ölçüde Defterdar'dan nalken aktaran Vak'anüvis Râşid de yine aynı tarihi verir ve keza Abdülmü'min Paşa'nın vefatını hiç zikretmez [Râşid Mehmed Efendi: *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, I, Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, (İstanbul: Klasik 2013), s. 270-271].

¹²⁸ KOSS, nr. 28, s. 283 (17 Ramazan 1095 / 28 Ağustos 1684)

¹²⁹ KOSS, nr. 28, s. 179 (9 Eylül 1684).

Müteveffa Abdülmü'min Paşa'nın Sunullah, Mehmed, Ahmed, İbrahim ve Yahya adında beş oğlunun varlığını biliyoruz.¹³⁰ Bunlardan Ahmed Bey 1688'de, bir müddet İçel sancağı mutasarrıflığı yapmıştır.¹³¹ Sunullah Bey ise, 1695'ten itibaren mukātaa sahipliği, mültezimlik ve mütesellimlik gibi görevlerde bulunmuş ve nihayet ona 1721'de İçel sancağı tevcih edilmiş, bir müddet sonra Niğde sancağına gönderilmişse de yeniden İçel'e dönmüş ve 1726'da idamına kadar bu görevde kalmıştır.¹³² Abdülmü'min Paşa'nın oğullarından Yahya Bey'in, 1700 tarihinde İçel alaybeyi olduğunu da ilave edelim.¹³³

Sonuç

Anadolu'nun tipik bir taşra kasabasından çıkarak, eyalet valisi statüsünde paşalığa kadar yükselmiş, yerliden bir kişi olan Abdülmü'min Paşa'nın, sınırlı kaynakları zorlayarak oluşturmayı denediğimiz bu hikâyesi, Osmanlı idarî ve toplumsal tarihi bağlamında bize sonuç olarak ne anlatmaktadır? Her şeyden önce, livalara idareci tayininde, Enderun çıkışlılara ve paşa-zâdelere alternatif oluşturacak, yerliden (bir bakıma “alaylı”) üçüncü bir zümrenin varlığı, (“hükümet” idaresinin uygulandığı doğu vilâyetleri istisna), Anadolu'da az görülen bir husustu. En azından, 17. yüzyılda İçel livâsına tayin edilen sancakbeyi/mutasarrıf listesini incelediğimizde böyle bir kanaate varıyoruz. Bu itibarla Abdülmü'min Paşa'nın 1683'te İçel sancağına mutasarrıf tayini, bir yıl sonra ise ona Karaman valiliğinin tevcihi, mahallî bir aileden ümera zümresine geçişin nadir örneklerindedir. Herhalde ona İçel livası tevcihini, II. Viyana kuşatmasıyla neticelenecek sefer hazırlıkları bağlamında, dönemin hususi şartlarına göre değerlendirmek gerekir. Bununla birlikte, Anadolu'dan asker yazımı ve sevinde, mahallî âyan ve eşrâfın yardımına henüz fazla ihtiyaç duyulmadığını zannettiğimiz bir dönemde, ona bu mansıbın hangi sebeple/şartlarla verildiği sorusunda kati bir şey söyleyemiyoruz. Zira o yıla ait tevcih kayıtları olmadığı gibi, mevcut arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar da yetersizdir.

Osmanlı taşra toplumu içinden sivrilme hevesi ve potansiyeli olan yerel “seçkinlerin”, 1650'lerin merkezî yönetim krizi ve kaosunun oluşturduğu otorite zafiyetini fırsat bilerek, Anadolu kent ve kasabalarında başlarını yavaş yavaş doğrultarak kendilerini göstermeye başladıkları söylenebilir mi? Elimizde yeteri kadar derinlikli araştırma olmadığından, bu konuda genelleme yapmanın imkânı yoktur. Ancak, İçel sancağı bağlamında bu soruya ihtiyatlı bir “evet” cevabını verebiliriz. Başta kahramanımız Abdülmü'min Paşa olmak üzere, ileride her biri birer âyan hânedanına dönüşecek olan Gölgeli-oğulları ve Osman-oğulları gibi ailelerin, 1650'lerden itibaren adlarından söz ettirmeye başlamaları, şayet öncesine ait kaynak eksikliği yoksa, herhalde tesadüfî olmasa gerektir. Ancak taşrada kendini gösterme heveslisi yerel liderlerin, 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete gelmesinin ardından uygulanan sert siyasetle gözlerinin korktuğu kesindir. Yine İçelli Abdülmü'min Paşa örneğinden bakarsak, 1650'lerin kargaşa yıllarında sancakta *mütesellimlik* için mücadeleye başlamışken onun, Köprülüler iktidarında sessizliğe gömülmesi ve bu makamı ancak uzun yıllar sonra 1664'te ele geçirmesi mânîdardır. Bu örnekten hareketle, Köprülüler'in merkezî otoriteyi tahkim edici siyasetinin, taşrada yerel âyan ve eşrâfın güçlenmesine, dolayısıyla “âyanlık” olgusunun erken doğumuna ket vurmuş olabileceği hususunu akla getirmektedir.

¹³⁰ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 16, s. 265, hkm. 1269, 1270 (Mayıs 1692 sonu). Konya kadısına Edirne'den yazılan fermanın sureti: *Konya Kadı Sicili (1103-1104/1692-1693)*, *Defter 38*, (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2016), s. 456-457.

¹³¹ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, nr. 11, s. 191 (Nisan 1688 ortası).

¹³² E. Köse, “Âyanlar Çağında İçel Sancağında Sosyal Hareketlilik”, s. 173 vd.

¹³³ BOA, *A.RSK.d*, nr. 1560, s. 83.

Toplumsal nüfuz ve maddî servet kaynağı olan *mütesellimlik*, *voyvodalık* ve *mültezimlik* gibi makamlara sahip olmanın, yerel elitlerin güçlenmesinde önemli basamaklar olduğuna dair genel kanaat, Abdülmü'min Paşa örneğiyle de mutabıktır. 1683'te İçel sancağı mutasarrıflığı verildiğinde o, "nevzuhur" biri değildi. Seyyidlik iddiasında olan köklü bir aileye mensubiyeti bir yana, zikrettiğimiz mevkilerde, yaklaşık yirmi yıla yakın yönetim tecrübesine sahipti. Bununla birlikte, daha önce bir savaşa katıldığına ya da sefer organizasyonunda rol aldığına dair kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. II. Viyana kuşatması sonrasındaki uzun savaşlar süresince, devletin içine düştüğü iktisadî buhran ve aynı zamanda askerî ihtiyaçların, Anadolu'da âyan ve eşrafın güçlenmesine ortam hazırladığına dair görüşler ileri sürülmüştür. İçel âyanlığının doğuşu ve yükselişi sürecinin, bu çerçeveye büyük ölçüde uygun düştüğünü söyleyebiliriz. Hatta, şayet Abdülmü'min Ağa'yı, toplumsal konumu itibariyle yaşadığın dönemin ileri gelen ve sözü geçen yerel seçkini manasında bir "âyan" kabul edersek, İçel sancağı ölçeğinde, hâkim paradigmanın kabul ettiği âyanlığın doğuş süreci ve tarihini çok daha öncelere çekebiliriz. Osmanlı taşrasında mahallî güçlerin, yönetici sınıf anlamında değil de gerçek manada "askerleşmesi" sürecinin 1683'ten önceki tarihlerde başlayıp başlamadığı, İçel örneğinde ortaya koyduğumuz manzaranın, başka vilayet ve sancaklarda görülüp görülmediği gibi hususların vuzuha kavuşması, ancak mikro ölçekli ve derinlikli araştırmaların çoğalmasıyla mümkün olacaktır.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemi Defteri (A.RSK.d), nr. 1477, 1478, 1480, 1481, 1484, 1484-A, 1485-A, 1486, 1496, 1500, 1502, 1510, 1511, 1517, 1519, 1522, 1524, 1526, 1529, 1560.

Sadaret Ruus Defteri (A.d), nr. 2935, 2937.

Kamil Kepeci Defteri (KK.d), nr. 70, 71, 138, 141, 145, 148, 217, 257, 266.

Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d), nr. 3241.

Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM.d), nr. 89, 90, 95, 99, 180.

Atik Şikâyet Defteri (A.DVNS.ŞKT.d), nr. 1, 2, 5, 8, 11, 16, 18.

Bâb-ı Âsafî Şikâyet Kalemi Defteri (A.DVN.ŞKT.d), nr. 981.

Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyün Kalemi Evrakı (A.DVN), nr. 155/52.

İbnülemin Tevcihat (İE.TCT), nr. 3/272, 4/489, 4/490.

İbnülemin Dahiliye (İE.DH), nr. 4/377.

Ali Emiri Mehmed IV (AE.SMMD.IV), nr. 9/891, 19/2132, 97/11360.

İstanbul Meşihat Arşivi

İSTM.MŞH.DFT1.d, nr. 97.

Şer'îye Sicilleri

Karaman Şer'îye Sicili (KAŞS), nr. 297.

Konya Şer'îye Sicili (KOŞS), nr. 13, 18, 19, 20, 25, 26, 27, 28.

Konya Kadı Sicili (1080-1081/1669-1670), Defter 14, Hazırlayanlar: Fatih Küçük, İzzet Sak, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.

Konya Kadı Sicili (1103-1104/1692-1693), Defter 38, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.

Temel Kaynaklar

Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi, (Osmanlı Tarihi 1648-1682), Hazırlayan: Fahri Ç. Derin, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa: *Zübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin (1066-1116 / 1656-1704)*, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Kâtib Çelebi: *Fezleke*, II, Hazırlayan: Zeynep Aycibin, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016.

Na'îmâ Mustafa Efendi: *Târih-i Na'îmâ*, VI, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Râşid Mehmed Efendi: *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul: Klasik, 2013.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa: *Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca 1106/1654-7 Şubat 1695)*, Hazırlayan: Nazire Karaçay Türkal, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, 2012.

Vekâyi'nâme (Vekâyi'-i Beç), Metin ve Değerlendirmesi, Hazırlayan: Mehtap Yılmaz, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Araştırma Eserleri ve İncelemeler

Başar, Fahmeddin: *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Aydın, Bilgin - Rıfat Günalan: "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, 38 (İstanbul 2011), s. 27-160.

El-Haj, Rifa'at Ali Abou: "Metin Kunt, The Sultan's Servants: Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (İstanbul 1986), s. 221-246.

Emecen, Feridun M. - İlhan Şahin: "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri-I", *TTK Belgeler*, XIX/23 (Ankara 1998), s. 53-98.

Gürsoy, Ersin: *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2004.

İlgürel, Mücteba: *Abaza Hasan Paşa İsyanı, Hurûc ale's-Sultân*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022.

İnalçık, Halil: *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

İnbaşı, Mehmet: *Ukrayna'da Osmanlılar, Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004.

- Kılıç, Orhan: *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri, Kuruluştan 19. Yüzyıla*, Cilt: 1-2, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021.
- Kılıç, Rüya: *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Köse, Ensar: “İçel’de Bir Celâlî: Muslu Çavuş İsyamı (1606-1610)”, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, 67 (İstanbul 2018), s. 23-58.
- Köse, Ensar: “İçel’de Bir Ulu Çınar: Şeyh Ali Semerkandî ve Nesli”, *Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 1015, s. 335-359.
- Kunt, İ. Metin: *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Mercan, İsmail Hakkı: *Şeyh Alâeddin Ali es-Semerkandî ve Menâkıb-nâmesi*, Ankara: Berikan Yayınları, 2009.
- Osmanlı Yer Adları: I, Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2013.
- Özcan, Abdülkadir: “Devşirme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9 (İstanbul 1994), s. 254-257.
- Özcan, Abdülkadir: “Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34 (İstanbul 2007), s. 182-183.
- Özkaya, Yücel: *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Provincial Elites in the Ottoman Empire, Halcyon Day in Crete V, A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003*, Ed. Antonis Anastasopoulos, Rethymno, 2005.
- Şakul, Kahraman: *II. Viyana Kuşatması, Yedi Başlı Ejderin Fendi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Şimşek, Fatma: “Anadolu Sancaklarında Mütesellimlik Kurumu (XVIII. Yüzyıl)”, (Doktora Tezi), Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Toledano, Ehud R.: “The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research”, *Middle Eastern Politics and Ideas a History from Within*, Edited by Ilan Pappé and Moshe Ma’oz, London New York: Tauris Academic Studies, 1997, s. 145-162.
- Yaycıoğlu, Ali: *Partners of the Empire, The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, California: Stanford University Press, 2016.